

Бегали Қосимов

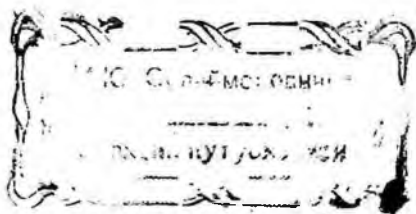
МИЛЛИЙ УЙҒОНИШ

БЕГАЛИ ҚОСИМОВ

МИЛЛИЙ УЙҒОНИШ: ЖАСОРАТ, МАЪРИФАТ, ФИДОЙИЛИК

Шахмат кутубхона учун
Тоғай Сўраёт масофов
Тошкент - 2006
20 январь.

Кулингиздаги китоб Туркистон тарихининг XX аср бошидаги энг муҳим ҳодисаларидан бири ҳисобланмиш жадидчилик ҳаракати билан таништириш борасидаги навбатдаги қадамлардандир.

Муаллиф ушбу мавзу билан салкам 40 йилдан буён шуғулланиб келади. Абдулла Авлоний, Мирмуҳсин Шермуҳамедов, Саидрасул Азизий, Сўфизода, Нозимахоним, Сидқий Хондайлиқий, Тавалло, Боту, Мирмулла, Чўлпон, Фитрат, Беҳбудий, Камий ижодларини ўрганди ва уларнинг фаолияти билан китобхонларни таништирди. Лекин давр тақозоси билан уларнинг мустақиллик учун кураш фаолияти четлаб ўтилиб, маърифатчилигига асосий эътибор берилган эди. Мустақиллик туфайлигина бу ижодкорлар фаолияти ва меросини атрофлича ўрганиш, Ватан ва Миллат манфаати нуқтаи назаридан баҳолаш имконияти тутилди.

Мазкур тадқиқот жадидчиликнинг шаклланиши, тарихи, манбалари, ижтимоий-сиёсий, маданий-адабий ҳаракатчилик билан алоқаларини умумлаштириш йўлидаги тажрибалардан биридир.

Бу ҳодисанинг ўлмас гоёлари, айниқса, улардан учтаси ҳозирги куларимизда ҳам сув билан ҳаводек зарур бўлиб турибди. Булар: жасорат, маърифат, фидойилик!

* * *

Профессор Бегали Қосимов кўп йиллардан буён муттасил равишда жадидчилик ҳаракатини ўрганиб келади. Ҳатто унинг докторлик диссертацияси ҳам бошдан-оёқ жадидчилик муаммоларига бағишланган эди. Мазкур муаммога бағишланган ўнлаб рисоалар, мақолалар эълон қилган. Уларнинг ҳаммасида жадидчилик ҳаракати асосан XX аср бошларидан бошлаб Туркистондаги қудратли фикрий уйғонишга туртки бўлгани далиллаб берилган.

Ушбу китобда Б. Қосимовнинг салкам қирқ йиллик ижодий фаолияти давомида жадидчиликни ўрганиш борасидаги ишлари умумлаштириб берилган. Жадидчилик тўғрисида ўзимизда ва хорижда кўп асарлар ёзилган, албатта. Лекин, биринчидан, уларнинг ҳаммасида ҳам жадидчилик тўғри талқин қилинавермайди. Аксариятида у бир томонлама маданий-маърифий ҳаракат сифатидагина баҳоланган. Иккинчидан, шу пайтга қадар жадидизм ҳақидаги тасавурларимизни бир жойга йиғадиган, ютуқларимизкамчиликларимизни умумлаштирадиган китоб йўқ ҳисобида эди. Шу жиҳатдан Б. Қосимовнинг мазкур тадқиқоти бугунги кунда, айниқса миллий истиқлол мафкурасини шакллантираётган бир пайтимизда жуда катта илмий-амалий аҳамият касб этади.

Озод Шарафиддинов,
Ўзбекистон Қаҳрамони

МАСАЛАНИНГ ТАРИХИГА БИР НАЗАР

КИРИШ

Жадидчилик Туркистонда 19 асрнинг охирларида майдонга келган, 20 аср бошларида шаклланиб, қисқа муддатда ўзининг ҳадди аълосига кўтарилган, 1917 йилги большевиклар тўнтаришидан кейин ҳам социалистик диктатура ўрнатилгунга қадар ўз мавқе ва йўналишини сақлаб қола олган ижтимоий ҳаракатдир. У ижтимоий турмушнинг барча жабҳаларини қамраб олган эди. Муболағасиз айтиш мумкинки, мазкур даврда юзага чиққан на сиёсий, на маданий бирор ҳодиса йўқки, унинг эътибор ва таъсир доирасидан четда қолган бўлсин.

Жадидчилик ғоялари эрта баҳорнинг шиддатли шамоллари сингари пўпанак босиб, билжираб кетган ўрта асрчилик турмушини энг пастки қатламларигача очиб ташлади. Момагулдирак бўлиб, Миллат ва Ватаннинг ҳаёт-мамот масаласи кун тартибига қўйилгани ҳақида бонг урди. Чақмоқдек чақнаб, унинг бағридаги жароҳатларини ёритди. Обираҳмат бўлиб, она Туркистон кўксигаги маориф, матбуот, театр ниҳолларига ҳаёт бахш этди. Бу ғояларнинг асосида миллий уйғониш, миллий мустақиллик учун кураш ётар эди. Жадидчиликнинг моҳиятини Миллат ва Ватанни англашдан улар манфаати учун курашишгача бўлган қизғин ва ҳаяжонли жараён ташкил қилди. Айни пайтда, бу ҳаракат миллатни ҳам тарбиялаб борди. Уни ўз бошига ёғилган ҳар бир офатни тақдир деб таъбир этишдан таҳлил қилиб, чорасини излай олиш даражасигача кўтарди. Хусусан, жадидларимиз миллатнинг яшамоғи, тараққий топмоғи учун, биринчи навбатда, озод, мустақил бўлмоғи лозимлигини англаб етдилар ва кенг халқни уйғотишга алоҳида эътибор бердилар.

Халқ эса, Пўлатхон ва Дукчи Эшон воқеаларидан «Туркистон (Кўқон) мухторияти» моҳиятини англаш ва қўллашгача бўлган масофани босиб ўтди. Жадидларимиз сиёсий ишлар — ҳақ-ҳуқуқ, миллий давлат, ҳокимият масалалари билан мунтазам шуғулландилар. Айни пайтда, мактаб-маориф ислоҳ қилина бошлади. Миллий матбуот йўлга қўйилди. Театр пайдо бўлди. Янги адабиёт шаклланди. бир сўз билан айтганда, янги тафаккур майдонга

келди. Бу — миллатнинг ўзлигини англаш ва мустақиллик мафкураси эди.

Бу ҳол, шубҳасиз, миллатнинг кейинги 3—4 асрлик тарихий тараққиётида мисли кўрилмаган ҳол эди. Унинг ҳаётида узоқ турғунликдан кейин янги босқич бошланишига далолат эди.

Жадидчиликнинг моҳияти шунда.

ИСТИЛОҲ ҲАҚИДА

«Жадидчилик»нинг асосида «жадид» сўзи ётади. «Жадид»нинг маъноси «янги» демакдир. У шунчаки «янги» ё бўлмаса, «янгилик тарафдори» дегани эмас. Балки «янги тафаккур», «янги инсон», «янги авлод» сингари кенг маъноларни ўзида мужассам этган.

Истилоҳнинг кириб келиши Исмоилбек Гаспрали (Гаспринский) очган янги мактаб номи билан боғлиқ. У ёзади: «...1884 санаси Боқчасаройда бир мактаб[н]и «усули жадид»[г]а қўймиш эдим»¹.

Бу бошланиши эди. Истилоҳнинг мазмуни мактаб доирасида қолмади, албатта.

Абдулла Авлонийнинг «Таржимаи ҳол»идан:

«Шул замонда (1894—1904 йиллар кўзда тутилади — Б.Қ.) ерли халқлар орасида эскилик-янгилик (қадим-жадид) жанжали бошланди. Фазит ўқиғувчиларни муллалар «жадидчи» ном билан атар эдилар»². Жадидлар Усмонли Туркиядаги «Ганч (ёш) турк», «Ганч усмонли» таъсири билан «Ёш бухороилар», «Ёш хивалилар», «Ёш туркистонлилар» деб ҳам номландилар. Биринчи икки ном расмий ташкилот даражасига кўтарилди.

Драматург Абдулла Бадрий 1919 йилда «Ёш бухороилар кимлар?» деган савол қўяди ва шундай жавоб беради: «... онларнинг фикру хаёллари ва муддаолари биз бечора ва қашшоқларни ғурбатдан, яъни амирлар, беклар ва бой-

---

¹ И. Гаспрали. Раҳбари муаллимин ёки муаллимларга йўлдош. Симферополь. 1898 й., 4-бет. Айрим маълумотларга қараганда, Гаспрали 9 болани ўқитиб, 40 кунда саводини чиқарган. Ўқувчилар 6 ойда оналарни ва жамоатчилик ҳузурини муваффақият билан имтиҳон топширганлар.

² Абдулла Авлоний. Тапланган асарлар, 2-жилдлик, 2-жилд, Т., «Маънавият», 1998 й., 288-бет.

ларнинг зулмлариндан озод қилмоқ ва бизларнинг роҳатимиз ва тинчлигимиз учун ҳаракат ва тараддуд қилмоқдур»¹.

Ушбу мулоҳазанинг социалистик мафкура исканжасида билдирилгани туфайли социалистик бўёқда берилганини назардан соқит қилсак, хурлик, озодлик учун кураш жамиятнинг бош мақсадларидан қилиб белгилангани маълум бўлади.

ХАРАКТЕР — ЙЎНАЛИШИ

Жадидчилик оқим эмас, ҳаракат. Ижтимоий, сиёсий, маърифий ҳаракат. Яқингача ҳам у фақат маърифатчилик ҳаракати деб келинди. Бу атайлаб қилинган эди. Мақсад — жадидчиликнинг доирасини торайтириш, социалистик-коммунистик мафкурадан бошқаси кенг халқ онгини қамраб олиши, эгаллаши мумкин эмас, деган сохта тушунчанинг асорати эди. Аслида эса:

1) жамиятнинг барча қатламларини жалб эта олди. Уйғониш мафкураси бўлиб хизмат қилди;

2) мустақиллик учун кураш олиб борди. Унинг ғайрат ва ташаббуси билан дунё кўрган Туркистон мухторияти бу йўлдаги амалий ҳаракатнинг дастлабки натижаси эди;

3) маориф ва маданиятни, матбуотни ижтимоий-сиёсий мақсадларга мослаб чиқди.

Туркистондаги жадидчилик XIX асрнинг 80-йилларида Русия мусулмонлари, хусусан, Кавказ ва Волга бўйида ёйилган шу номдаги тараққийпарварлик ҳаракатининг бевосита таъсири ва самараси сифатида дунёга келди. Бунда юқорида номини зикр этганимиз Исмоилбек Гаспратининг «Таржимон» газетаси (1883) ва у асос солган «усули жадид» (иккинчи номи «усули савтия») мактаби (1884) ҳал қилувчи рол ўйнади². Шунингдек, биздаги XIX асрнинг бошларидаги эски мактаб-мадраса тизимидан норозиликлар, хусусан А. Қурсавий (1776—1813), Ш. Маржоний (1818—1889) ларнинг тараққиётга тўсиқ бўла бошлаган Бу-

¹ Абдулла Балрий. Ёш бухороилар кимлар? Москва, 1919, 3-бет.

² Мунавварқори Туркистон жадидларининг янги мактаб борасидаги фикрлари асосан «Таржимон» орқали шаклланишини алоҳида таъкидлайди (қаранг. «Қ. Ўзб.» г. 1927 й., 6 июнь).

хоро мактаб-мадраса тизимини кескин танқид қилувчи «Аллавойиҳ» («Равшанликлар») (А. Курсавий) ва «Вафийятул аслоф ва таҳийятул ахлоф» («Салафлар вафоти ва авлодлар дуоси») (Ш. Маржоний) китоблари маълум аҳамиятга эга бўлди. Ниҳоят халқдаги ҳақсўзлик ва янгиликка рағбатни, мумтоз адабиётимиздаги анъанавий ҳажвни, хусусан 70-йилларнинг охирида шоирларимиз томонидан товламачилик, зиқналик, текинхўрлик каби Оврупо буржуа ахлоқий муносабатларини кескин фош этувчи туркум асарларнинг таъсирини ҳам ҳисобга олмоқ керак бўлади. Булар адабиётнинг ҳам янгиланаётганидан далолат эди.

Шунингдек, XIX асрнинг сўнгида Шарқ мусулмон мамлакатлари орасида кенг ёйилган Жамолиддин Афғоний (1839—1897), Муҳаммад Абдуҳ (1849—1905) номлари билан характерланувчи диний ислохотчилик, Оврупо мустамлакачилигига қарши бирдамлик борасидаги фикрларни ҳам назардан соқит қилиб бўлмайди.

«Жадид» атамаси Туркияда XX аср бошидаги адабиётга, унинг ҳам биргина йўналишига нисбатан ишлатилди. Шунингдек, «Русия жадидчилиги» ўзимизда эса, «Бухоро жадидчилиги», «Туркистон жадидчилиги» деган атамаларни учратамиз. Бизнингча, ҳаракат умумий, кўринишлар конкрет бўлгани учун фарқли, моҳият битта — янгиланиш. Бу турли жойда турлича шаклда намоён бўлди. Масалан, Туркияда 1839 йилдаги машҳур Мустафо Рашит Пошо томонидан ёзилиб, Гулхона майдонида эълон этилган ва тарихга «Гулхонаи хатти Ҳумоюн» номи билан кириб, «Танзимот»ни бошлаб берган давр ҳам, бизча, янгиланишдир — жадидчиликдир. Тўғри, у асосан, ғарблашишни тамал қилиб олган эди. Шунинг учун ҳам кўп ўтмай, бунга қарама-қарши равишда «туркчилик», «усмончилик», «исломчилик», «турончилик» каби миллий ғоялар ўртага ташланди. Овруполашиш бизда ҳам жадидчиликнинг муҳим хусусиятларидан бўлган. Чор ҳукумати бундан маҳаллий халқни руслаштириш йўлида фойдаланди ҳам. Лекин мезон — маҳаллий халқнинг ўз дини ва эътиқодини дахлсиз қолдириш, Оврупо илм-фанини шуларнинг муҳофазасига хизмат қилдириш учун бу ерда ҳам кураш кетди. Туркчилик, исломчилик, маҳаллий ўзбекчилик кабиларнинг бу ерда ҳам майдонга келиши бежиз эмас. Аслида, бизнинг

жадилларда фикр ва ғоя қоришиқлиги жуда кучли. Мана, масалан, янги ўзбек адабиётининг шаклланиши бошида турган Муқимий, Фурқатларни олинг. Улар 30-йилларда жаид адабиёти вакиллари сифатида умуман, тўғри талқин қилинган. Муқимий ўз ҳажвий асарларида савдо ва саноатнинг, яъни капиталистик турмуш тарзининг миллий ахлоқимизни бузаётганини танқид қилади. Фурқат эса, унинг ҳаётимизга кириб келаётганини мадҳ этади. Бири тасдиқ, иккинчиси инкор йўлидан боради. Ёки Дукчи Эшонни олинг. У куч, зўрлик билан мустақилликка эришиш тарафдори. У ҳам жаид: дин ислохотчиси, сиёсий курашчи. Жуда кўп жаидларимиз уни рад этдилар. Бир қатор жаидларимиз онгли суратда советлар билан ҳамкорлик қилдилар, коммунист бўлдилар. Бу билан ҳам ҳисоблашмоқ керак. Бу ҳол, айниқса, мустақиллик учун олиб борилган курашда яққол кўринди. Бу борада 3 йўлни кузатиш мумкин:

1. Русияга тобелиқдан зўрлик билан қутулиш, куч билан истиқлол олиш (Дукчи Эшон кўзғолони, 1916 йил мардикорлик ҳаракати, босмачилик).

2. Муроса йўли. Руслар ёрдамида маърифатга эришиш. Маърифат масаласида ҳақ-ҳуқуқ олиш, миллий хусусиятларни тиклаш (И. Гаспрали, М. Бехбудий).

3. Ҳамкорлик йўли. Чор маъмурлари, сўнг эса Шўро ҳукумати билан бирга уларнинг дастурларида қатнашиш ва имкон бўлиши билан мустақилликни қўлга олиш. Бунинг учун маълум тайёргарлик кўриб бориш (Мунавварқори, Ҳамза, Авлоний).

Ниҳоят, биздаги жаидчилик Кавказ, Волгабўйи, Туркиядаги жаидчиликка нисбатан анъаналарга кўпроқ боғланиб қолган, умумоврупо ижтимоий-маданий жараёнига тортилиш даражаси қийинроқ кечган жаидчилик. Бизда ҳар бир янгиликнинг кириб келиш жараёни ғоят оғир кечган.

«Жадид» атамасининг Туркистонда илк марта ким томонидан қачон ва қерда қўлланганини аниқ белгилаш қийин¹. Лекин, тахмин қилиш мумкинки, бу атама гарчи Исмоилбек томонидан 1884 йилдан истеъмолга киритилган ва «Таржимон» газетаси орқали Шарқу Фарбнинг жуда кўп ўлкаларига ёйила бошлаган бўлса-да, бизга, асосан, 90-йилларда кириб келди. 1891 йилда Русия ички ишлар вазирлигининг махсус ишлар билан шуғулланувчи Вашкевич деган ходими Қримга бориб, Гаспринский мактабини текшириб келган. Шу муносабат билан машҳур ислохотчи Қримдаги мусулмон мактабларини ислох қилиш заруратини ва бу ислохотнинг мазмун-мундарижасини асослаб кўрсатиб, ҳужжат тайёрлаган эди.

Расмий мурожаатдан натижа чиқмагач, Исмоилбекнинг ўзи Туркистонга отланади². Тошкент, Самарқанд, Бухоро-

¹ «Жадид» атамаси Туркия турклариди илк марта Султон III Салим ҳукмронлиги (1789—1802) даврида пайдо бўлди. Австрияга элчи қилиб юборилган Абубакр Ратиб афанди шоҳга ёзган билдирувларида у ерда кўрган идора тизимини «низоми жадид» деб тушунтиради. 1789 йилги француз инқилобидан кейин қурилган янги тизимни эса «Франсия низоми жадиди» дейила бошланди. Шу йиллари «низоми жадид» тор маънода аскарлий тизимни овруполаштиришни, кенг маънода илм-фан, маориф, саноат ва қишлоқ хўжалигини замонавийлаштиришни кўзда тутарди. Жадид ва қадим ибораси кейинги асрларда майдонга келган бўлса-да, у моҳиятдан эскилик ва янгилик, тараққиёт ва турғунлик ўртасидаги эски курашдир. «Юнон қадимчилари икки минг неча юз сана муқаддам Суқротни жадидчилик қабоҳати билан айблаб, қатл эттирдилар», — деб ёзди Исмоилбек «Қадимчилик — жадидчилик» («Таржимон», 1909 йил, 19-сон) мақоласида. Шундан ҳозиргача, масалан, «ҳатто замонамизнинг энг маданий, энг мутараққий инсонлари ўлан инглизлар орасинда ҳам қадимчилар гоят кўпдир», — деб давом этади муаллиф ва буларнинг тепасида ҳатто оламга машҳур олимлар, сиёсатчилар, иқтисодийётчилар турганини айтади. Абдулла Авлоний «Бу кунда маданий миллатлар урушларини саноат ва тижоратга айланттирдилар ва бу соҳада бир-бирларига ғалаба ва рақобат қила бошладилар», — деб ёзди. Фитрат ва Чўлпон буларни «маданият ваҳшийлари» деб атайдилар. Моҳият ўша-ўша, ўзгарган эмас. Фақат шакллар ҳар хил. Самоварни сувнинг ичида ўт ёняпти, бу ерда сеҳр бор, бинобарини ношаръий дейиш. жомеъларининг шамларини электр билан алмаштиришга тиш-тирноқлари билан қарши чиқиш, «усули жадид» мактабинин, замонавий фан-техникани рад этиш, газета, театрға «шайтоний иш», «шаккоклик» деб қараш ва уларнинг ҳаммасидан кофирлик излаш жадид — қадим курашининг бир кўриниши сифатида намоён бўлган эди.

² Бу ҳақда қаранг. «Таржимон» г., 1906 й., 15-сон.

да бўлади¹. Унинг ташаббуси билан ушбу шаҳарларда, сўнграқ Фарғона водийсида «усули жадид» мактаблари ташкил топиб², овозаси бутун Туркистонга ёйилади. Тезкорлик билан унинг учун дарсликлар тузила бошлайди³.

Жадидшунослик босиб ўтган йўлни шартли равишда қуйидаги босқичларга бўлиш мумкин:

- 1) 1900 — 1925;
- 2) 1925 — 1938;
- 3) 1938 — 1956;
- 4) 1956 — 1985;
- 5) 1985 — 1991;
- 6) 1991 дан кейинги давр.

---

¹ Қаранг: А. В. Пясковский. Революция 1905—1907 годов в Туркестане. М., 1958. 98—102-бетлар.

² Бу ишлар ғоят оғир кечган, албатта. Рус маъмурлари осонликча рухсат бермаганлар. Масалан, Мунавварқорининг усули жадид мактаби очишга рухсат сўраб қилган мурожаатларига Сирдарё ҳарбий губернатори рад жавобини берди. А. В. Пясковский 1893 йилда Самарқандда янги типдаги битта мактаб очилганини маълум қилади. Унинг очилиши Исмоилбекнинг 1893 йилдаги Туркистон сафари билан боғлиқдир. Исмоилбек «Оқгул дастаси ёки адабиёти жадиди хидматлари» («Таржимон» г., 1906 й., №15-сон) мақоласида сафардаги шериги Мажид Фанизоданинг Самарқандда 40 кун қолиб «усули жадид» мактабининг йўлга қўйганини хабар беради. Фарғонада эса бу ҳаракат муваффақиятсиз тулаган экан. Қолаверса, 1895—1900 йилларда Туркистон ва Бухорода очилган янги мактабларнинг аксарияти татарларники эди.

Усули жадид мактаблари аср бошларида, шунда ҳам минг бир машаққатлар билан пайдо бўлди. Бунда рус-тузем мактабларининг ҳам маълум роли бор. 20 аср бошларида янги мактаблар учун биринчи дарсликлар сифатида майдонга келган «Устози аввал»нинг (1901) муаллифи Саидрасул Азизий 1900 йилда Тошкентдаги Биринчи рус-тузем мактабида, «Иккинчи муаллим»ни ёзган Алпасқар ибн Байрамали Калишин Кўкчадаги Иккинчи рус-тузем мактабида «сартия» муаллимлари эдилар. «Усули жадид»га биргина рус маъмурлари эмас, маҳаллий мутаассиблар ҳам қаттиқ қаршилик кўрсатдилар. Азизий «насоро» (кофир) махсум ном олди.

Авлоний ёзди: «1904 йилдан «жадид мактаби» очиб, ўқитувчилик қила бошладим. Муллолар «жадидчи»ларни «мунофиқ», «муфсид», «зиндик», «дахрий» сўзлари билан халқ орасинда пропаганда ва агитация қила бошладилар...»

³ С. Азизий. Устози аввал (Т., 1901); А. Калишин. «Муаллими соний», (Т., 1903); М. Бехбудий. Китоби мунтахаби жуғрофияи умроний (С., 1906); Китобатул атфол (С., 1908); Мунавварқори. Адиби аввал (Т., 1908), Адиби соний (Т., 1908); Авлоний. Адабиёт ёхуд миллий шеърлар (Т., 1909—1917). Биринчи муаллим (Т., 1912), Иккинчи муаллим (Т., 1913), Туркий гулистон ёхуд ахлоқ (Т., 1913), Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Енгил адабиёт (Қозон, 1914) ва ҳоказо.

1900—1925 йиллар «жадидчилик» тушунчасининг пайдо бўлиши ва ўз даврининг энг пешқадам ҳодисаси сифатида баҳоланган давридир.

20-йилларнинг бошига қадар жадид ва жадидчилик, унинг конкрет вакиллари атрофидаги фикрлар йўл-йўлакай, турли воқеа ва муносабатлари билан билдирилган бўлиб, махсус тадқиқотлар кўзга ташланмайди. Садриддин Айнийнинг 1920 йилда эълон қилган «Бухоро инқилоби тарихига материаллар» ва Файзулла Хўжаевнинг «Бухоро инқилоби тарихига доир» (1926) китоблари (ҳар икки китобнинг биринчи нашри) бу борадаги дастлабки ишлар эди. Ҳар икки муаллиф жадидчиликни замоннинг энг пешқадам ҳодисаси сифатида баҳолаган эдилар. Бироқ 20-йилларнинг иккинчи ярмидан шароит ўзгарди. Аслида бу сал олдин — 1923 йилдан бошланган эди. 1923 йилда БХР раҳбариятидаги ўзгаришлар, беш кишининг, хусусан Абдурауф Фитрат ва Ота Хўжаевларнинг ишдан олиниб, Бухородан бадарға қилинишини эслайлик. Бир неча йил давом этган фуқаролар уруши, қишлоқ хўжалигининг издан чиқиши мамлакатни ҳалокат ёқасига келтириб қўйди. Партия ва унинг ягона ҳукмдори бўлиб қолган Сталин айбдор қидиришга тушиб кетди. Айни пайтда, партия фаолияти ҳақидаги ҳар қандай танқидий гап унга ҳужум сифатида қабул қилинди. Партияда эса бўлиниш кучайди. Шу йил октябрда Троцкийнинг қатор эътирозлар ифодаланган хати, изма-из «46 лар аризаси» Марказқўмга келиб тушди. РКП(б) МКнинг кенгайтирилган Пленуми чақирилди. Баҳслар 1924 йил январда XIII партконференцияда сталинчиликнинг дастлабки ғалабаси билан якун топди. Бутун мамлакатда душман излаш бошланди. «1925 йилдан менинг китобларим ва улардаги мафкура муносабати билан матбуотда кучли ҳужум бошланди... 1926 йилнинг охирларида ўз оилам билан расман алоқани узиб Москвага жўнаб кетдим», — деб ёзади Мунавварқори Абдурашидхонов 1929 йил 18 декабрда ОГПУга берган ёзма кўрсатмасида.

Акмал Икромов ЎзЛКСМ МКнинг 1926 йил 19 май II Пленумидаги нутқида шундай дейди:

«Жадидизм идеологияси савдо буржуазияси идеологиясидир. Унинг бизга ҳеч бир дахли йўқ. Негаки, у Октябрнинг бир томонида, биз эса, иккинчи томонида турамиз»¹.

¹ А. Икромов. Изб. труды в 3х томах. т. I., 1972, 221-бет.

Шу йили Абдулла Қодирий партия-давлат арбоблари-ни обрўсизлантиришда айбланиб қамоққа олинади. «Иноғомовчилик», «Қосимовчилик» номлари билан тарихга кирган, кўзи очик зиёлиларни йўқотишга қаратилган суд жараёнлари бошланади.

Шу йиллардаги машҳур адабиётшунос олимимиз ёзади:

«Жадид адабиёти ўзбек буржуазияси адабиётидир. Жадид адабиёти ўзбек буржуазиясининг фикрини ва унинг бошдан кечирган ҳолатларини акс эттиради, унинг учун ишлайди, куядир, йиғлайди»¹. Буржуазия эса, совет тушунчаси бўйича, меҳнаткаш халқнинг энг қаттол душмани эди. 1929 йилда «Мунавварқори ва унинг тўдаси» қамоққа олиниб, тергов ишлари бошланди. 1931 йил 25 апрелда ОГПУнинг қарори билан 56 киши судга тортилди. 18 киши отиб ўлдиришга ҳукм қилинди. 1937 йилдан эса оммавий қатағонлар бошланди. «Миллат» ва «Ватан» деганнинг ҳаммаси «Халқ душмани», «Ватан хоини» сифатида отиб ташланди. Шу тариқа Шўро ҳукуматининг жадидчилик мафкурасига қарши 20-йилларнинг иккинчи ярмидан бошланган кураши ушбу мафкурани орадан кўтариш билан чекланмай, унинг вакилларини жисман йўқ этишгача бориб етди. Табиийки, мазкур сиёсий муҳит жадидшуносликнинг руҳи ва йўналишини белгилаб берди. Жадидлар ва уларнинг ижтимоий-сиёсий, адабий-маданий фаолияти асосан айб қидириш, танқид ва қоралаш объекти бўлиб хизмат қилди. Буларнинг характерли намуналари Олим Шарафиддиновнинг Чўлпон, Ж. Бойбўлатовнинг Фитрат, Сотти Ҳусайннинг «Ўткан кунлар» ҳақидаги мақолалари эди. Бадиий адабиётда эса жадидларнинг меҳнаткаш халқ манфаатига қарама-қарши қилиб қўйилган душман образлари яратилди. Жадидчиликни махсус тадқиқ қилган З. Ш. Ражабовнинг «Туркистонда жадидчилик»² диссертацияси (1937) ҳам давр руҳида эди.

1938 — 1956 йилларда жадидчилик ва унинг вакиллари авлодлари қалбидан тамом сиқиб чиқарилди. Масалан, 1956 йилда XX аср боши адабиёти 4 ижодкордан таркиб топган эди: Ҳамза, Айний, Завқий, Аваз. Ҳамза — мутаассиблар томонидан ўлдирилгани учун, Айний амир Саййид Олим-

¹ Отажон Ҳошим. Жадид адабиётни тўғрисида. «Қизил қалам» мажмуаси, 2-китоб, Ўздавнашр, С.-Т., 1929 й., 16-бет.

² Ш. Ражабов. Джадидизм в Туркестане (1905—1917 гг.). Тезисы на диссертацию на соис. уч. ст. канд. ист. наук. Л., 1937.

хоннинг, Аваз Исфандиёрхоннинг, Завқий Эргаш қўрбошининг калтагини еганлари учун. Бу мезон ҳозир кулгили, албатта. Лекин замон шунга мажбур қилган.

КПССнинг XX съезди (1956) Сталин қатағонларини юмшатди. «Халқ душмани» сифатида қатл этилган зиёлиларимизнинг бир қисми оқланди. «Ўткан кунлар» бир оз қисқартиришлар билан чоп этилди¹. Биринчи бўлиб, Қодирийга йўл очилди. Сўнг мавқеига кўра бундайроқ бўлган, лекин жадидликка алоқаси борлиги учун тақиқланиб келган ёхуд «унутилган» Сиддиқий-Ажзий², Ибрат³, Авлоний⁴, Сўфизода⁵ кабилар ҳақида мақола-тадқиқотлар ўртага туша бошлади, асарларидан намуналар берилди. Чўлпон ижодини ўрганиш бўйича комиссия тузилгандек бўлди. Файзулла Хўжаев, Акмал Икромов каби сиёсий арбобларнинг томликлари⁶ чиқди. Адабиётни конкрет номларгина эмас, адабий ҳаракатчилик, муҳит нуқтаи назаридан ҳам ўрганиш бошланди⁷. Назарий масалалар ва улар муносабати билан Чўлпон, Фитратлар ижодини ёритиш кўзга ташланди⁸. Лекин тарихга «илмиқ давр» номи билан кирган «Хрущев даври» узоқ давом этмади. 60-йилларнинг охири, 70-йилларнинг бошидан яна ҳамма нарса эски ўзанига қайта бошлади. Фарқ шуки, жисмоний қатағонлар йўқ, лекин рус мустамлакачилик сиёсатига, айниқса қизил салтанатга дахл қилган, миллий мустақиллик ғоясини илгари сурган адабиётга, табиийки, йўл берилмади. Шундай пайтда

¹ Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар, Т., 1958.

² Асланов Р. Мировоззрение Саида Ахмеда Сиддиқи, дисс. канд. философских наук, Душанбе, 1962, 243-б; Сиддиқий-Ажзий. Таълиқланган асарлар, Т., 1973.

³ Долимов У. Жизнь и творчество узбекского поэта-просветителя Ибрата. Автореферат дисс... канд. филол. наук, Т., 1971.

⁴ Бобохонов А., Махсумов М. Абдулла Авлонийнинг педагогик фаолияти, Т., 1966; Абдулла Авлоний. Тошкент тонги, Т., 1979.

⁵ Сўфизода. Тароналар, Т., 1968.

⁶ Файзулла Хўжаев. Избранные труды, в трех томах, тт. 1—3, Т., 1970—1973; Акмал Икромов. Избранные труды, в трех томах, тт. 1—3, 1972—1974.

⁷ Халимов С. Из истории узбекской и таджикской литературы второй половины XIX нач. XX веков в Самарканде. Автореферат дисс. канд. филол. наук, Т., 1970; Юнус Юсулов. Хоразм шоирлари, Т., 1967; Кабулов Н. Формирование и развитие узб. сов. лит-ры Хорезмской сов. республике (1920—1924). Автореферат дисс. канд. филол. наук, Т., 1970.

⁸ Каримов Э. Развитие реализма в узбекской литературе, Т., 1975.

адабиётшунослик усталик билан йўл тутди. Жадидчиликни қоралаб туриб, унинг аксарият вакилларини «маърифатчи» номи билан ажратиб олаверди. Шу тариқа, Хислат, Хуршид, Мирмуҳсин-Фикрий, Саидахмад Васлий, Абдуқодир Шакурий, Иброҳим Даврон, Нозимахоним каби ўнлаб ижодкорларнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ёритилиб, асарларидан намуналар халққа етказилди¹.

1985 йилдан бошланган демократик ва ошкоралик жадидчиликини илмий асосларда ва режали ўрганишга имконият туғдирди. Бир қатор илмий анжуманлар бўлиб ўтди. Жумладан, 1987 йилнинг 10 ноябрида Ўзбекистон ФА ТАИ да Туркистон жадидчилигига бағишланган махсус йиғилиш чақирилди. Республикамизнинг ушбу соҳа билан кўпдан шуғулланиб келаётган мутахассислари ўзаро фикр алмашдилар. 1988 йил 12 октябрда яна худди шу жойда Озарбайжон, Татаристон, Тожикистон, Ўзбекистон, Москва олимлари иштирок этган йирик Халқаро симпозиум бўлиб ўтди. 15 киши маъруза билан қатнашди. Баҳсни Иззат Султон бошлаб берди.

Нотиқ жадидчиликнинг шаклланиш ва тараққиётини анъанавий 1905—1917 йиллар қилиб белгилаб, у босиб ўтган йўлни 1917 йил Октябр билан ажратиб, иккига бўлди. 1917 йилгача қисми прогрессив, ундан кейингиси реакцион деб баҳолади. Йўналишни эса маърифатчилик деб белгилади. Уни сиёсий масалалардан узоқ тутди. Табиийки, анжуман қатнашчиларининг кўпчилиги бу фикрларга эътироз билдирдилар. Лекин устоз адабиётшуноснинг жадидчилик ўзбек адабиёти парвози учун жуда катта ғоявий омил бўлгани, уни атрофлича ўрганиш ва холис баҳолаш бугунги илм-фаннинг кечиктириб бўлмайдиган вазифаси эканлиги хусусидаги мулоҳазалари барча қатнашчилар томонидан қўллаб-қувватланди. Тожикистондан А. Маниёзов, М. Шуку-

---

¹ **Касимов Б.** Мирмуҳсин-Фикри и его литературная среда. Автореферат дисс. канд. фил. наук. Т., 1967; **Мусамухамедова П. Р.** Жизнь и творчество Факирий. Автореферат дисс. канд. фил. наук. Самарканд, 1974; **Пиризаров М.** Творческий путь Мутриба Хонахароби. Автореферат дисс. канд. фил. наук. Самарканд, 1974; **Б. Насриддинов.** Хуршид (монографик очерк). Т., 1975; **Баёний.** Ғазаллар. Т., 1962; **Хуршид.** Таълиқ асарлар. Т., 1967; **Абдураззоқ Фақирий.** Таълиқ асарлар. Т., 1972; **Абдулҳамид Мажидий.** Таълиқ асарлар. Т., 1974; **Зиё Саид.** Таълиқ асарлар. Т., 1974.

ров, Р. Ҳодизода, Г. Ашуров, О. Сайфуллаев, Озарбайжондан А. Мираҳмедов, Татаристондан И. Нуруллин, Ўзбекистондан Э. Юсупов, Э. Каримов, Ҳ. Зиёев, Э. Воҳидов, С. Қосимов, О. Файзуллаев ва ушбу сатрлар муаллифи қатнашдилар.

Йиғинга бошқаларга қараганда тожикистонлик вакиллар жиддий тайёргарлик билан келганлари маълум бўлди. Г. Ашуров жадидчилик босиб ўтган йўлни уч даврга бўлди. 1. Шаклланиш (1905 йилгача). 2. Тараққиёт (1905—1917). 3. Бўлиниш (1917—1920). Ҳолбуки жадидчилик тожикларда Русиядаги туркий халқларга нисбатан кейинроқ пайдо бўлган эди. Масалан, тожикча усули жадид мактаблари ва улар учун дарсликлар 1905 йилдан кейингина ташкил топа бошлагани маълум. Маърузачи жадидшунослик олдидаги масалаларни белгилади. Ҳамкорлик йўллари қайд этди. Азиз Мираҳмедов мутахассислар орасида кенг тарқалган, жадидларнинг ташкилий қурилмалари йўқ эди, деган фикрни шубҳа остига қўйди. Умумрусия мусулмонларининг 1905 йилдан бошлаб ташкил топган «Иттифоқи муслимин» уюшмасини шу йўлдаги уриниш ҳисоблади. И. Нуруллин қатор қизиқарли фактлар келтирди.

Муҳими, анжуман жадидшуносларни бир жойга тўплади. Фикр алмашилди, ҳамкорлик йўлга қўйилди.

1989 йилда ЎЗФА ва Ёзувчилар уюшмаси иштирокида Адолат комиссиясининг 2 кун давом этган йиғилиши бўлди. Ўттизга яқин киши маъруза қилди. Янги фактлар, янги номлар ўртага тушди. 1990 йил 3 декабрда Москвада қаттон қилинган ижодкорларнинг меросини ўрганишга бағишланган йиғилиш бўлиб ўтди. Ўзбекистондан уч киши (О. Шарафиддинов, Н. Каримов, Б. Қосимов) иштирок этди. Йиғинларнинг деярли ҳаммасида жадидчиликнинг ижтимоий-маънавий тараққиётимизда алоҳида босқич бўлганлиги қайд этилди, уни хилма-хил йўналишларда ўрганиш зарурати айtilди, конкрет ижодкорлар, уларнинг фаолияти, мероси ҳақида фикр алмашилди.

Республикамизнинг мустақилликни қўлга киритиши, ижтимоий-сиёсий соҳада бўлганидек, маънавий-маданий ҳаётимизда ҳам бутунлай янги саҳифа очди. Биз ўз ақлимизга, ўз мулкимизга, ўз меҳнатимизга ўзимиз эга бўлдик. Тарихимизга тегишли факт ва ҳодисаларни, катта-кичик шахсиятларни ўзгаларнинг кўзи ва ақли билан баҳолаш барҳам топа бошлади. Миллат ва Ватан манфаати ҳамма

нарсадан муқаддас тутилди. Шу аснода «Туркистон (Кўқон) мухторияти» номи билан тарихга кирган, жадидларимизнинг сиёсий мустақиллик учун олиб борган курашларининг илк намунаси бўлган, лекин шўролар томонидан хоинона қонга ботирилган ҳодисани, «Босмачилик» номи билан бадном қилинган, аслида халқимизнинг ўз эрки, маънавияти йўлидаги кураши — миллий озодлик ҳаракатларини қайта баҳолаш бошланди¹.

Жадидчилик файласуфлар, ҳуқуқшуносларни ҳам жалб этди². Уни комплекс ўрганиш имкони туғилди. Тарихчиларимиз фаоллашдилар³. Ўзбекистоннинг 3 жилдлик янги тарихи дунё юзини кўрди. (1-китоб, «Туркистон Чор Россияси мустамлакачилиги даврида, «Шарқ», Т., 2000, 464-бет; 2-китоб, Ўзбекистон Совет мустамлакачилиги даврида, «Шарқ», Т., 2000, 688-бет; 3-китоб, Мустақил Ўзбекистон тарихи, «Шарқ», Т., 2000, 560-бет).

Туркистон жадидчилиги хорижда ҳам ўрганилмоқда. Нью Орлеан университети профессори Лаззери, француз А. Беннингсон номлари дунёга машҳур. Америкалик Э. Олворт, немис И. Балдауф, япон Х. Коматсу бу борада самарали ишламоқдалар. 1995 йил февралда Франциянинг Ўзбекистондаги элчихонаси қошида Марказий Осиёни ўрганиш илмий тадқиқот институтида мазкур мавзуга бағишланган йирик симпозиум бўлиб ўтди. Унда дунёнинг турли мамлакатларидан кўзга кўринган жадидшунослар иштирок эт-

---

¹ Бу ҳақда қаранг. С. Аъзамхўжаев. Туркистон мухторияти: борьба за свободу и независимости (1917—1918). Автореферат дисс. доктор. ист. наук. Т., 1996; яна шу муаллиф, Туркистон мухторияти. Т., 1996; Н. Каримов. Қимматга тушган улов ёхуд Туркистон мухториятининг вужудга келиши ва тор-мор этилиши сабаблари, «Тафаккур» ж., 1996, 3-сон; Босмачилик: ҳақиқат ва уйдирма, «Шарқ юлдузи» ж., 1991, 4-сон; Иброҳим Карим. Мадамминбек, Т., 1993; Б. Ҳайит. Миллий озодлик ҳаракатининг бешиги, «Жаҳон адабиёти» ж., 1998, 11-сон, 161—173-бетлар.

² Эргашев Б. Из истории становления и развития общественно-политических идей джадидизма, идеология младобухарцев. Автореферат дисс. доктора философских наук, Т., 1993; Ташкулов Д. Основные направления политико-правовой мысли народов Узбекистана во второй половине XIX — первой четверти XX вв. Автореферат дисс. доктора юридических наук, Т., 1995.

³ XX асрнинг дастлабки 30 йиллигида тарих фани (коллектив) (тарихшунослик очеркларин). 1—2 қисмлар, Т., 1994; Ўзбекистон тарихи: янги ингоҳ. Жадидлар ҳаракати миллий мустақилликка қадар. Давра суҳбати материаллари, 1998 й., 9 октябрь, Т., 1998.

дилар. Унинг натижалари, маъруза матнлари Франция илмий журналларида эълон қилинди¹.

1999 йил 16-18 сентябрда Ўзбекистон Республикаси Президенти қошидаги Давлат ва жамият қурилиши академиясининг Тарих маркази ва Германия Конрад-Аденауэр жамияти ҳамкорлигида «XIX аср бошида Марказий Осиё: жадидчилик, мухториятчилик, истиқлолчилик» мавзуида катта халқаро анжуман бўлиб ўтди... Турли мамлакатлардан келган 20 дан ортиқ мутахассиснинг маърузаси тинланди. Олмониялик Ингеборг Балдауф, нидерландиялик Тураж Атабаки, франциялик Шанталь Келькежи, америкалик Адиб Холид, италиялик Марко Буттино каби таниқли мутахассислар иштирок этдилар.

Конференция давомида жадидчиликнинг майдонга келиш шарт-шароитлари, миллий озодлиқ ҳаракати билан боғланишлари, хотин-қизлар озодлигига муносабати каби муҳим ва қизиқарли масалалар бўйича янги-янги фактлар, кузатишлар ўртага ташланди. Айни пайтда айрим маҳаллий ҳамкасабларимизда мазкур ҳодисани эскича яқраб баҳолашга мойиллик, хорижлик дўстларимизда эса, ўзбек жадидшунослари олиб бораётган ишларидан беҳабарлик маълум бўлди.

Конференция илмий тадқиқот ишларини координация қилиш, муаммонинг асосий истилоҳлари борасида яқдилликка эришиш мақсадида халқаро илмий кенгаш тузди.

Буларнинг ҳаммасини атрофлича ўрганиш, умумлаштириш керак. Жадидшуносликнинг биобиблиографиясини тузиш лозим.

ЖАДИДЧИЛИКНИНГ ТАМАЛ ТОШИ

(«УСУЛИ ЖАДИД» МАКТАБЛАРИ)

Жадидчиликнинг пойдевори, тамал тоши усули жадид мактаби эди. Бу табиий. Ҳамонки мақсад жамиятни янгиламоқ экан, уни янги авлодгина қилиши мумкин эди. Янги авлодни эса, етиштирмоқ лозим. Эски, анъанавий усулда бу ишни амалга ошириш қийин, чунки замон ўзгарган. У тезкорликни талаб қилади. Иккинчидан, бугунги ўқувчи тарих, жуғрофия, иқтисод, физика, кимё, математика каби

¹ Le reformisme musulman en Asie Centrale, Cahiers du Monde Russe, Volume XXXVII (1-2), janvier d'uin 1996, 242 c.

замонавий фанларни билиши керак. Сўнги уч-тўрт аср дунё тақдирини бошқа ўзанга солиб юборди. Оврупони олдинга олиб чиқди. Унинг қўлини сарбаланд қилди. Энди Оврупо илм-фанини эгалламасдан дунё билан баробар яшаб бўлмайди. Бу илм-фанни ўзлаштирмақ учун Оврупо тилларини билмоқ керак. Айна пайтда ўзликни ҳам сақламоқ лозим. Дин-диёнат ҳам зарур. Хуллас, яшамоқ учун учала жиҳатни ҳам ушламоқ керак бўлади. Ушлаганда ҳам ҳеч бирини суиистеъмол қилмасдан. Акс ҳолда мувозанат бузилади. Мувозанат бузилиши эса, ёмон оқибатларга олиб келади. Масалан, ёлғизгина дин ушланса, дунё қўлдан кетади. Фақат ўзлик, миллат десак, яна дунёдан ажраб қоламиз. Бировнинг биз билан иши бўлмайди. Овруполашсак, ўзлик йўқолади. Бу ҳам фожиа. Мувозанат керак. Буни жаҳон тажрибаси дафъаларча синовдан ўтказган. XIX асрда бу масала турк халқлари олдида кўндаланг турди. Жаҳон дипломатия тилида «Шарқ масаласи» деган тушунча бор. Бу масаланинг қўйилиши XIX асрнинг 10-йилларига тўғри келади ва Оврупо империалистик мамлакатлари томонидан Усмонли империясини бўлиб олиш режасини кўзда тутди. Гап шундаки, XVI—XVII асрларда дунёнинг энг қудратли салтанатларидан бири бўлган Усмонли империяси XVIII асрга келиб, замон билан ҳисоблашмай қўйгани учун тараққиётдан орқада қолиб, қулашга юз тутди. Салтанатда нотинчликлар бошланиб, мулк қўлдан чиқа бошлади. Замон Оврупо билан мулоқотни шарт қилиб қўйди. Қисқа муддатда элчихоналар очилиб, алоқа йўлга қўйилди. 1839 йилдан эса овруполашмоқ Усмонли империясининг расмий дастури сифатида эълон қилинди. Биринчи навбатда, мактабга эътибор берилди. 150 ўқувчи Оврупога ўқишга юборилди. Бироқ бу экилган уруғлар ўз самарасини бермоғи учун 80 йилдан ортиқроқ вақт кетди. Қолаверса, туркиялик ҳамкасбларимиз орасида танзимотнинг миллатни ортиқча овруполаштирганидан унчалик рози бўлмаганлари ҳам йўқ эмас. Биз бу ўринда масаланинг мураккаблигини таъкидламоқчимиз, холос. Русия жадидчилигининг отаси Исмоилбек Гаспринский (Гаспрали) 1881 йилда «Русия мусулмонлиги» («Русское мусульманство») асарини ёзади. Мазмуни шундай: тақдир тақозоси билан Русия турк-мусулмон дунёсининг катта қисмини забт этди, бу жараён ҳануз давом этмоқда. Яқин ўртада Русия мусулмон ўлкаларидан таркиб топган улкан христиан салтанатига айланади. Мусулмонлар бу улкан салтанатда ўз салмоқларига кўра

муҳим ўринни эгаллаб турибдилар. Хўш, буёғи қандай бўлиши керак? Русия учун икки йўл бор: 1. Ассимиляция. 2. Ҳамкорлик. Ассимиляция, ҳукмрон миллатнинг тобеъсини «ютиб», ўз таркибига сингдириб юбориши, шарафли иш эмас, албатта. Лекин дунёда шундай жараён қадимдан бор. Тарих фақат номларигина сақланиб қолган қанчадан-қанча тилларни, миллатларни биледи. Ҳамкорлик — маданият йўли. Бу ҳолда Русия ўз қўли остидаги, замон тақозоси билан тараққиётдан орқада қолган, тобеъ миллатларнинг маърифатини етказиб олади ва давлатни бошқаришдаги иштирокини таъмин этади.

Исмоилбек Русиянинг ўз қўли остига олган туркий халқларни бошқаришда ҳамкорлик йўлини тутишига умид қилади. Чунки уларни «ютиш» осон эмас, иккинчидан, имкон берилса, озгина ҳаракат ва эътибор билан илм-маърифатда йўқотган нарсаларини қайта тиклай оладилар, деб ҳисоблайди. Лекин бир шарт бор. Миллат ўз тили, ўз миллий-анъанавий ўқув усул-воситалари асосида, зарур бўлса, уларни ислоҳ қилган ҳолда маърифатини тикламоғи лозим. Туркий халқларнинг бу борадаги тажрибалари дунёга маълум ва машҳурдир.

Демак, Исмоилбек фикрича, Русия мусулмонлари учун бугун биринчи масала маърифатдир. Қолгани маърифатдан кейин, тўғрироғи, маърифатдан бошланади. Лекин миллатнинг саводи ўз тилида чиқмоғи керак. Миллий тарбия, муқаддас ғоялар авлоднинг онги тафаккурига она тилида сингмоғи лозим. «Сут билан кирган» деган иборада гап кўп.

Бу фикрни Русия ҳукумати, рус зиёлилари қандай қабул қилдилар? 1882 йилдаёқ мазкур мавзуга бағишланган йиғилиш чақирилди. Йиғилиш 30 августда Тошкентда Ўқитувчилар семинариясида ўтказилди. Тошкент танланганининг сабаби шуки, Исмоилбек Русия мусулмонлари дер экан, асосан Туркистонни назарда тутарди. Туркистоннинг мавқеи шуни тақозо этарди. Исмоилбекнинг ўз бадий асарларини тошкентликлар билан боғлаши бежиз эмас эди. Иккинчидан, ушбу семинариянинг директори машҳур миссионер Н. Остроумов эди. Йиғилишда генерал-губернатор А. К. Абрамов ваколати билан келган ўлка олий маъмурияти, олий руҳонийлар, семинария талабаларининг оначалари иштирок этдилар. Йиғилишда семинариянинг тарих ва география ўқитувчиси М. А. Муропиев маъруза қилди. Маърузанинг мавзун: «Ғайрирус мусулмонлар маорифига

қандай бош принциплар асос қилиб олинмоғи лозим?» Мажлис ўқитувчиларнинг ўқиш олдидан ўтказиладиган август кенгаши характерида бўлиб, тайёргарлиги ва тантанаворлигига кўра йўлланма мақомида эди. Нотиқ ўз сўзини, асосан, И. Гаспринский фикрларини рад этишга қаратади: «Агарда биз таклиф қилинган лойиҳани (мусулмонларнинг ўз тилларида, анъанавий ўқув воситалари асосида ўқитиш — Б. Қ) қабул этсак, шу пайтгача мудраб ётган мусулмон мутаассиблигини тирилтирган ва бу билан қўйнимизда илонни асраган бўламиз», деб айтади. — «Шундай қилиб,— хулосалайди ўз фикрINI маърузачи,— мусулмонларимиз маорифи учун асос қилиб олинishi шарт бўлган биринчи бош принцип уларни руслаштиришдир», «...иккинчи принцип... исломни бузиш, прозелитизмдан воз кечиш, қисқача айтганда, ёт-мусулмонларимизнинг, умуман, диний жиҳатларини бузишдир»¹.

Бу чор ҳукуматининг Туркистон ва умуман ғайрирус мусулмонлар маорифи борасидаги расмий нуқтаи назари, амалдаги жорий сиёсати эди. Шунга қарамай, Исмоилбек янги мактаб ғоясидан воз кечмади. Аксинча, у ҳақдаги фикрларини тезроқ шакллантиришга, ўйлаб юрган режаларини амалга оширишга киришди. 1884 йилда «усули жадид» номи билан янги мактаб очди. Ва у қисқа муддатда кенг жамоатчиликнинг диққатини тортди.

«...1884 санаси Боқчасаройда бир мактаб(н)и усули жадидга қўймиш эдим,— деб ёзади Исмоилбек.— Самараси умидимдан зиёда ўлди. Бир қоч (қанча) мактаблар усулим(н)и қабул ила ислоҳ ўлдилар. Соир (кўп) вилоятлардан усул кўрмия (кўрмакка) келуб-кеданлар ўлуб, бу сояда ҳар тарафдан ики юздан мутажовуз (ортиқ) мактаблар

---

¹ Какие главные принципы должны быть в основу образования русских инородцев-мусульмана? «Туркестанский сборник», том. 361. с. 138.

Рус шоввинизми «инородец» (ғайри жинс, ғайринсоний) тушунчасини яратди. З. Валидий қайд этишича, бу соҳанинг «Бош мутахассиси» Муропиев эди. Унга кўра «инородец» мусулмонлар, яъни туркистонлилар учун маориф ташкил этишда маъно йўқ. Уларнинг қисмати Америкадаги қизилтанлилар билан бир. Бу фикрга Рсмизов, Ядринцев, Патанин, Наливкин каби зиёлилар эътироз билдирганлар. Лекин бу эътирозлар қабул қилинмаган, албатта. Аксинча, уларнинг ўзлари ҳам зарар кўрганлар. Масалан, Яринцевнинг «Сибир ғайрирус (инородец)ларининг аҳволи» номли бир китоби «зарарли асар» сифатида тақиқланган (қarang. А. З. Валидий. Бугунги турк эди... 304-бет).

усулими қабул этдилар...»¹ Ушбу мактаб тамом бегона бир ходиса эмас. Исмоилбек янги мактабни шундай тушунтиради: «Ота-бобо кунлариндан қолмиш миллий мактабларни ислоҳ этмак усули жаид демакдир»².

1888 йилда ушбу мактаблар учун биринчи дарслик «Хожаи сибён» («Болалар муаллими») ни босмадан чиқарди. «Усули жаид» га бўлган эҳтиёжни тушунтирди, «усули қадим» дан фарқига эътиборни қаратди.

«Хожаларга таълимот» («Муаллимларга йўлланма») фаслида «усули жаид» нинг осондан мураккабга боришини уқдириб, хос хусусиятларини 15 бандда кўрсатиб берди. Унда боланинг энг мувофиқ ўқув ёши (6—7) дан тортиб, ўқув соатларининг болалар ёшига мувофиқ тақсимланиши лозимлигигача, ўқиш билан ёзишни кўшиб олиб боришдан ҳар бир ҳарфни «садоси билан» ўргатишгача, дарслар орасидаги танаффусдан имтиҳонгача, қўйинги, бугунги замонавий мактабларга хос барча масалалар қамраб олинган эди. Дарсликнинг ҳар бир дарсидан кейин саволлар берилган бўлиб, муаллиф фикрича улар ўқувчиларнинг дарсни англашлари ва имтиҳон топширишлари учун «буюк восита» эди.

Муаллиф ўқиш-ўқитишнинг янги усули ҳақида тўхта-лар экан, болаларга моҳиятни тушунтирмасдан қуруқ ёд-латиш зарарли эканлигига диққатни қаратади ва ҳар бир ҳарфни алоҳида «садоси билан» мунтазам ва изчил ўргатишни таъкидлайди. Ушбу усул шунга кўра «усули савтия» (товуш усули) деб ҳам аталди.

Шу тариқа, ўқитиладиган дарснинг мазмунидан уни ўқитиш усули ва баҳолаш жараёнигача, ўқувчининг дарс тинглайдиган дарсхонасидан дарс жадвали-ю қишки ва ёзги таътилигача, мактабнинг жойлашиш ўрнидан, синф хоналарининг жиҳози-ю ёруғлик даражасигача замонавий асосларда кўриб чиқилиб, мактаб таълимининг янги дастури майдонга келтирилди. Бу дастур «усули жаид» номи билан шуҳрат топди. Жаид атамасининг оммалашуви ҳам, биринчи навбатда, мана шу «усули жаид» билан боғлангандир.

Айрим мутахассислар мазкур янги мактаб назариясини машҳур рус педагоги К. Д. Ушинский (1824—1870/71) дан

---

¹ Исмоилбек Гаспринский. Раҳбари муаллимин ёки муаллимларга йўлдош, Симферополь, 1898, 4-бет.

² Ўша ерда.

ўзлаштирилган дейишга мойиллар. Эҳтимол. Лекин бу ғоянинг Русияга қаёқдан келиб қолганини суриштириб борсангиз, швейцариялик Иоганн Генрих Пестолоцци (1764—1827) га бориб тақалишини кўрмай иложингиз йўқ. Ғарб олами бу номни бошланғич таълим назариясининг асосчиси деб қарайди¹. Буни ҳам кузатсангиз, унинг илдизлари таълим-тарбияга фавқулодда эътибор берилган кўҳна Шарққа туташшига шубҳа йўқ. Майли, гап бу ҳақда эмас. Гап шундаки, И. Гаспрали Русиядаги мусулмон турклар оламига ўқиш-ўқитишнинг янги усулини олиб кирди. Бугина эмас, унинг бевосита амалиёти билан ҳам шуғулланди.

Исмоилбек усулининг шов-шувидан хабар топган Ички ишлар вазирлиги 1891 йилда махсус ишлар билан шуғулланувчи ходими Вашкевични юборади. Лекин Гаспрали анча ишга улгурган эди. Чунончи, Русиянинг турли шаҳарларида 30 га яқин «усули жаид» мактаби очилган, «Хожаи сибён» дарслиги эса, қисқа муддатда 4 минг нусхада тарқаб кетган эди.

Исмоилбек бўш келмайди. 1892 йилда Туркистон генерал-губернатори барон А. Б. Вревскийга хат ёзади², «усули жаид» нинг моҳиятини баён қилади. Шу пайтгача жорий 6 йиллик ибтидоий мактабларни икки, ҳатто бир ярим йилга тушириш, қолган муддатда рус тили ва маданиятини ўргатиш мумкинлигини, фақатгина уларни ўргатиш ерли зиёлилар қўлига топширилиши лозимлигини билдиради. Ва ушбу мактабларнинг ўлкада ташкил қилинишида ёрдам сўрайди³. Генерал-губернатор хатни мавзунинг билимдонлари ҳисобланган Н. П. Остроумов билан В. П. Наливкинга беради. Икковлари ҳам рад этадилар. Н. П. Остроумов «Туркистонга мутлақо алоқаси бўлмаган жаноб Гаспринскийнинг «журъати» дан ҳайрон қолади, унинг «бундай муҳим иш» га аралашуви йўл қўйиб бўлмайдиган», руслаштиришга халақит берадиган ҳол ҳисоблайди. «...XIX аср охирларига келиб, ғайрижинсларни руслаштириш секин,

---

¹ Буни жадидларимиз ҳам билганлар. Мирмуҳсин Шермухамедов унга бағишлаб «Маслак ишқи ва фидокорлик» («Шўро» ж. 1917 й., 21-сон) номли мақола ёзган.

² А. В. Пясковский. Революция 1905—1907 годов в Туркестане (Изд. АН СССР, М., 1958, 99-бет) китобида Н. О. Розенбах деб янглиш кўрсатади. Розенбах 1889 йилга қадар генерал-губернаторлик қилган.

³ Қаранг: Исмоил Гаспринский. Туркистон генерал-губернаторига мактуб. Нашрга тайёрловчи С. Холбоев, «Ғулистон» ж. 1995 й., 2-сон, 56—58-бетлар.

ишончсиз бораётганидан» ниҳоятда қайғуга ботади. Умуман олганда, бу мактабларнинг мақсад ва интилишлари «рус маданиятининг барча афзалликларидан фойдаланиб қолиш ва унинг ёрдамида ўзларининг миллийликларини барча имкониятларидан фойдаланган ҳолда қатъий ҳимоя қилишга уриниш» эканлигини тўғри белгилайди. Шунга кўра Гаспринскийни «энг зарарли кишилар»¹ сирасига киритади. Хуллас, генерал-губернатор А. Б. Вревский И. Гаспринскийнинг Туркистондаги мусулмон мактабларини усули жаҳид мактабларига айлантириш лойиҳаси ифодаланган мактубини жавобсиз қолдиради².

1893 йилда Гаспринский ширвонлик шогирдларидан Мажид Фанизода билан Туркистонга йўл олди. Самарқандни томоша қилди. Амир Абдулаҳадхон юборган файтунга ўтириб, Шаҳрисабзни зиёрат қилди. Самарқанд ва Бухорода «усули жаҳид» мактаблари очди. Мажид Фанизода Исмоилбекдан изн олиб, Самарқандда 40 кун қолди ва «усули савтия» ўргатди³.

А. В. Пясковскийнинг маълумот беришича, 1895—1901 йилларда Тошкентда тўртта усули жаҳид мактаби ташкил топган эди. 1900 йилда Андижонда очилди...⁴ Буларнинг маълум қисми татар мактаблари эди. Ҳукумат тубжой халқнинг кўзи очилишига қаттиқ қаршилик кўрсатиб борди. Жумладан, 1901 йилда Мунавварқорининг⁵, 1904 йилда Авлонийнинг⁶ «усули жаҳид» мактаби очиш ҳақидаги аризалари бир неча бор рад этилгани ҳақидаги ҳужжатлар архивларда сақланиб қолган.

Айни пайтда Русия ҳукумати рус-тузем мактабларига зўр берди. Маҳаллий халқни руслаштиришда асосий восита деб қаралган бу мактабларни Исмоилбек 1881 йилда рус-татар халқ мактаблари мисолида мақсад-маслагидан тортиб, ўқиш-ўқитиш тизимиғача кескин танқид қилиб чиққан эди⁷. Шундай мактаблар 1884 йилдан Тошкентда очила

¹ Қаранг: Остроумовнинг жавоби. «Гулистон» ж. 1995 йил, 1-сон.

² Қаранг: А. В. Пясковский, кўрсатилган китоб, ўша бетда.

³ Қаранг: «Таржимон» г, 1906 й., 15-сон.

⁴ Қаранг: А. В. Пясковский. Кўрсатилган асар, 100-бет.

⁵ Қаранг: А. В. Пясковский. Ўша жойда.

⁶ Письмо инспектора народных училищ 1-го района Сыр-Дарьинск. обл. МНП от 19 февр. 1914 г. (538-сон) и от 24 марта 1914 г. (1118-сон). Авлоний мемориал музейи (Республика ўқитувчилар малакасини ошириш марказий институти).

⁷ Қаранг: Исмоилбек Гаспринский. Из наследия. Симферополь, «Таврия». 1991, 42—43-бетлар.

бошлади. Биринчи рус-тузем мактаби 1884 йилнинг 19 декабрида Тошкентда ташкил этилган. 1891 йилда Хивада очилган. 1892 йилда Туркистон ўлкасидаги рус-тузем мактабларининг сони 21 тага етган. 1894 йилда Бухорода ҳам ташкил қилинган. 1917 йилнинг бошларида Туркистонда 170 рус-тузем мактаби бор эди¹.

Маҳаллий халқни руслаштириш, аждодлар тарихи ва маданиятини миллат хотирасидан сиқиб чиқаришни кўзда тутган ушбу бошланғич рус мактабларини ҳукумат қанча рағбатлантирмасин, турмушга сингиб кета олмади. Фақат Туркистонда эмас, бошқа жойларда ҳам. «Татарлар учун очилган рус мактаблари ўлик туғилган муассасанинг ўзгинасидирки, буни ушбу ишнинг назарияси ва амалиёти яққол исботлаб турибди»², — деб ёзган эди. И. Гаспринский 1881 йилда. Салкам 30 йил кейин эса 2-Давлат Думасининг маорифга бағишланган йиғинларидан бирида Ю. Еникеев рус-татар мактабларининг «Русияга бўлган амният (ишонч) ва муҳаббатларни сўндирмоқдан бошқа ишга ярамаётгани» ни, «директорлар бошқа мактабларни тўхтатиб, ўқувчилар йиғаётгани» ни, «бу билан иш битмаслиги» ни қайд этади. Грузин Чхеидзе эса, Кавказдаги рус-тузем мактабларининг «чириганлиги» ни, «ақли заиф хизматкорлар етказаетгани» ни очиқ айтади³.

Ҳукумат бу мактабларга дарс бериш учун эътиборли маҳаллий зиёлиларни жалб қилишга уринди. Шундайлардан бири 1917 йилга қадар салкам 20 марта чоп этилган «Усто-зи аввал» дарслигининг муаллифи Саидрасул Азизий (1866—1933) эди. Лекин халқ у қадар хушламади, «насоро махсум», «кофир махсум» деб атади. Шунга қарамай, ижодкор зиёлиларимизнинг муайян қисми ушбу рус-тузем мактабларида таълим олганлар. Бу борада Қодирий ва Чўлпонларнинг номини тилга олиш kifоя.

Ёшлар жадид мактабларига катта умид билан кирадилар. Зиёлиларимиз барча қийинчиликларга қарамай, «усули савтия» мактаблари очишга зўр бердилар. Бу ишлар кўпинча жуда катта фидойиликлар эвазига амалга оширилди.

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Энциклопедияси. Т., Қомуслар Бош таҳририяти, 1997, 376-бет.

² Исмоилбек Гаспринский. Из наследия. Симферополь, «Таврия», 1991, 42-б.

³ Давлат Думаси ва маориф масаласи. «Таржимон» г., 1909, 18-сон.

Парижда чиқадиган «Ревю дю монде мусулман» («Исом олами мажмуаси») нинг ёзишича 1908 йилгача Туркистон ўлкасидаги мактаб-мадрасаларнинг умумий сони қуйидагича бўлган:

Сирдарё вилояти: жами мусулмон мактаблари — 2216 та. Ўқувчилар: 28875 ўғил бола, 5472 қиз бола. Аралаш (рус-тузем) мактаблар эса 31 та бўлиб, 1290 талаба ўқиган.

Фарғона вилоятида ўғил болалар мактаби — 1854 (26446 ўқувчи); қизлар мактаби — 583 (2913 ўқувчи); мадрасалар — 204 (5227 талаба); қорихона — 373.

Самарқанд вилояти: 1872 мактаб, ўқувчилари — 18277 ўғил, 876 қиз; қоришиқ (рус-тузем) — 12 (329 ўқувчи, мусулмон болалар — 196); мадрасалар — 90 (2873 талаба).

Туркистон бўйича очилган жадид мактабларининг сони эса 30 та. Бу мактабларда 1300 ўқувчи ўқиган¹.

Отабой Эшонов ўтган асрнинг 90-йилларида Бухорода 140 мадраса, 360 мактаб бўлганлигини ва бу ўқув даргоҳларида 20 минг бола таҳсил кўрганини қайд этади². Биргина Шаҳрисабзда XIX асрнинг иккинчи ярмида 64 гузар масжиди, 6 мадраса, 7 карвонсарой, 2 ҳаммом бўлган. 1911 йилда Тошкентнинг Эски шаҳар қисмида 333, Янги шаҳар қисмида 16 масжид, 17 мадраса бўлган³.

Асосий умид жадид мактабларидан эди, албатта. Жадид мактаблари эса юқорида кўрганимиздек, XIX асрда бармоқ билан санарли эди. Улар XX асрдан, шунда ҳам 1904 йиллардан, чор ҳукумати япон урушида мавқеини йўқотгач, удумга кира бошлагани маълум бўлади. Бу Абдулла Авлонийнинг «Таржимаи ҳол»идаги «1904 йилдан жадидлар тўдасида ишлай бошладим»⁴ деган эътирофига ҳам тўғри келади. А. В. Пясковский Тошкентда биринчи ўзбек жадид мактаби 1904—05 йилда Мунавварқори томонидан очилган⁵, унгача бўлганлари асосан татар мактаблари эди⁶ деб

¹ Қаранг: Туркистон мусулмонларида маориф ишлари, «Таржимон» г., 1991, 7-сон.

² Қаранг: А. И. Ишанов. Бухарская Народная Советская республика. Т., 1962, 70-бет.

³ Қаранг: Мурод Мирзо Аҳмад Қори ўғли. Истило ва кумуш қадаҳча, «ЎЗАС» ҳафталиги, 1992. 20 ноябр, №47.

⁴ А. Авлоний. Танланган асарлар, 2-жилдлик, 2-жилд, Т., «Маънавият», 1998. 288-бет.

⁵ Қаранг: А. В. Пясковский. Кўрсатилган китоб. 547-бет.

⁶ А. В. Пясковский бу фикрни А. И. Добромисловнинг «Ташкент в прошлом и настоящем» (Т., 1912, 203—209-бетлар) китобига суяниб айтган (қаранг. 100-бет).

ҳисоблайди. Бу маълумотлар шартли, албатта. Негаки улар расман мурожаат қилиниб, рухсатнома олинган мактабларнигина кўзда тутлади. Туркистон шароитида эса жуда кўп мактабларнинг рухсатномасиз, норасмий ишлаганини тасаввур қилиш у қадар қийин эмас. Лекин шу расмий статистика ҳам жадидлар мактабининг йилдан-йилга ўсиб, кенгайиб бораётганини очиқ кўрсатади. Чунончи, 1917 йил феврал воқеалари арафасида Туркистонда 92 усули жадид мактаби қайд қилинган экан¹.

Табиийки, мактаблар учун дарсликлар ҳам ёзила бошлади. Дастлабига Саидрасул Азизийнинг рус-тузем мактаблари учун ёзилиб, 1901 йилда босилиб чиққан «Устози аввал» идан фойдаландилар. 1903 йилларданоқ жадид мактаблари учун махсус дарсликлар тузиш кўзга ташланди. Лекин бу ишлар ғоят қийин кечди. Йўл берилмади. Масалан, Беҳбудий «Китоби мунтахаби жуғрофияи умумий»-сини нашр қилиш учун узоқ оворагарчиликлардан сўнг 1905 йилнинг 24 августида Санкт-Петербург цензурасидан рухсат олишга муваффақ бўлган ва китоб 1906 йилдагина Самарқандда Г. И. Демуров босмахонасида нашр этилган эди. Шуларга қарамай, 1907 йилдан «усули жадид» дарсликларининг тез-тез нашрини кузатамиз. Жумладан, 1907—10 йилларда Мунавварқорнинг «Адиби аввал», «Адиби соний» дарсликлари, Абдулла Авлонийнинг «Адабиёт ёхуд миллий шеърлар» мажмуаси, «Биринчи муаллим», «Мухтасари тарихи анбиё ва тарихи ислом», Бухорода Айнийнинг «Таҳзибус сибён» китоблари дунё кўрди. 1911—13 йилларда улар ёнига Рустамбек Юсуфбековнинг «Таълими аввал», «Таълими соний»си, Мунавварқорининг «Хавойижи диния», «Ер юзи (жуғрофия)», кўқонлик Мирзо Хайруллохоннинг «Тухфат ул-атфол», бухоролик Абдурауф Фитратнинг «Мухтасар тарихи ислом», наманганлик Абдураззоқ бин Мирзақорининг «Мифтоҳ ул-аввал», самарқандлик Абдулмўминхўжа Эшон ўғлининг «Насойиҳ ул-атфол», Авлонийнинг «Мактаб гулистони», «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ», Қори Муҳаммад Раҳимбойнинг «Неъмат ул-ислом», Сиддиқий-Ажзийнинг «Тажвид ал-қуръон» каби кўплаб китоблари кўшилди. Айрим дарслиklarимиз (Мухтор Бакир, «Савод», 1913) Қозонда чоп этилди. Биринчи жаҳон уруши, сўнг унга уланиб кетган 17—20 йиллардаги сиёсий ларзалар даврида ҳам усули жадид мактаблари тўхтаб

¹ Қаранг: А. В. Пясковский. Кўрсатилган китоб, 547- бет.

қолмади, дарсликлар чоп этилаверди. Эскилар қайта босилди, янги нашрлар пайдо бўлди. Фитратнинг «Мухтасар тарихи ислом» (1915), «Ўқу» (1917), Ашурали Зоҳирийнинг «Имло» (1916), Шокиржон Раҳимийнинг «Совға» (1919), «Катталарга ўқиш» (1920), «Ўзбек алифбоси» (1922) кабилари шундайлардан эди. Ниҳоят Ҳамзанинг «Енгил адабиёт» (1914), «Қироат китоби» (1915), Авлонийнинг «Учинчи муаллим» каби мактабларда ўқитилган, лекин турли сабаблар билан босилмай қолган дарсликларини ҳам булар қаторига қўшиш мумкин.

Хуллас, «усули жаид» дарсларига шу бир кўз ташлашнинг ўзи ҳам бу ҳодисанинг тасодифий эмаслигига далил бўлиб турибди. Иккинчидан, бу асарнинг тили муаллифлар қайта-қайта таъкидлаганларидек, «Туркистон шевасида», «энг осон усул ила», «тадрижий суратда», «очуқ тил ва осон таркиб ила» ёзилган эди. Ниҳоят, бу китоблар, хусусан алифбодан сўнг ўқитиладиган мажмуалар «болаларнинг табиатларига миллий ҳасрат ва надоматлардан иборат ўлан насиҳатларни ўрнашдурмак орзусинда» (Авлоний) яратилган эди. Шуларга кўра, бу мактаблар болаларни шунчаки хат танишга ўргатиш эмас, ижтимоий-сиёсий саводини чиқаришда ҳам муҳим рол ўйнайди. Лекин, янги мактаб Туркистонда, хусусан Бухорода ўзига осонликча йўл очгани йўқ. Бир томондан чор ҳукумати йўл бермайди, иккинчи томондан мутаассиблик. 1909 йилда Бухорода «усули жаид» мактаби атрофида катта жанжал кўтарилди. 3—4 йилдан буён ишлаб турган янги усул нўғой мактаблари, 1908 йилда бир тожик мактабининг «усули жаид» га айлантирилиши, имтиҳонлар ва уларнинг фавқуллодда натижалари бу мактабларга катта шуҳрат келтирди. Айни пайтда эски анъанавий мактаб касодга юз тутди. Ҳасад ва чақувлар кучаяди. Узоқ баҳс ва тортишувлардан сўнг қушбеги ва қозикалон мактабни ёпишга фатво бердилар. Тожик мактаби билан кифояланмай, нўғой (татар) мактабларини ҳам бекитишга ҳаракат бошланади. Бироқ уларнинг Русия фуқароси бўлганликлари фойда бериб, мактаблари очиқ қолади. Мутаассиблар бошқа йўл тутдилар: уйма-уй юриб, халққа болаларини юбормасликни уқтирадилар. «Таржимон» шу муносабат билан берган мақоласида янгиликнинг ҳамиша қийинчиликлар билан ўзига йўл очгани, жумладан бу ғавғолар Қрим, Кавказ, Қозон ва Сибирия уламолари орасида 20 (1889), Миср ва Истанбулда эса 65 сана (1844) муқаддам бўлиб ўтганини таъкид-

лаган ва «навбати бугун келган» Бухорога «оқ йўл» тилаган эди¹. Иш бундан ҳам жиддийроқ бўлган. 1914 йилда Саид-аҳмад Сиддиқий «усули жадид» билан ўқитгани учун Самарқандда Улугбек мадрасаси жомеъида бир неча минг киши ҳузурда «кофир» деб эълон қилинди. Муаллим Сўфизодани ватани Чустдан ҳайдаб юбордилар. Тошкентда Себзор қозиси Мирмуҳсин Шермухамедовни шаддодлиги, жадидпарастлиги учун Чорсу бозорида сазойи этиб, тошбўрон қилиб ўлдиришга фармон берилди.

Янги мактаб, умуман янги фикр мана шундай қийинчиликлар билан кириб келган эди.

УЙФОНМОҚ ДУНЁ БИЛАН БАРОБАР ЯШАМОҚДИР (ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТАШВИШЛАРИ)

Жадидлар ёшларни Фарб ва Шарқнинг тараққий қилган мамлакатларига ўқишга юборишга алоҳида аҳамият бердилар. Авлоний тилга олган тошкентлик тараққийпарварлар — «жадидлар тўдаси» «Жамияти хайрия» очади. Жамиятнинг 1909 йил 12 майда тасдиқланган 41 моддалик низомидан маълум бўлишича, унинг муассислари Тошхожи Туёқбоев, Низомиддин Мулла Ҳусаинов, Мулла Абдулла Авлонов, Мунавварқори Абдурашидхонов, Баширулла Асатиллахўжаевлар бўлиб, вилоят ҳудудидаги ночор, муҳтож мусулмонларнинг моддий-маънавий аҳволини яхшилаш, жумладан етимлар, кексалар, ногиронлар учун касалхона, амбулатория, чойхона, ошхона, ётоқжойлар очишдан тортиб, ёшларни мактабда ўқитиш, сўнг олий таҳсил учун чет элларга юборишгача бўлган масалаларни кўзда тутар эди².

Умуман олганда мамлакатимиз қоп-қора зулмат қатърида қолган пайтлари ҳам унинг фарзандлари орасида ёруғликка йўл топиб, оз-кўп баҳра олганлари бўлган. Юқорида XIX асрнинг охири — XX аср бошларида Туркистонда минглаб мактаблар бўлганини кўриб ўтдик. Гап бу даврда жаҳоннинг тараққиёт йўлини белгилаб турган Оврупо илм-фани, замонавий олий ўқув муассасалари ҳақида кетади-

¹ Бухоро мактублари (Янги мактаблар). «Таржумон» г., 1909 й., 2 октябр.

² Бу ҳақда қараи. Абдулла Авлоний. Таълиқланган асарлар. 2 жилдлик. I-жилд. Т., «Маънавият», 1998, 10-бет.

ган бўлса, бу борада ҳам мисоллар йўқ эмас. Масалан, тақдир тақозоси билан бошидан қанчадан-қанча можароларни ўтказган ва ҳаж йўли орқали Жиддага бориб, рус консули ёрдами билан 1894—1904 йилларда Москвадаги Лазарев номли Жонли шарқ тиллари институтининг гимназиясидан олий курсигача ўқиган Муқимийнинг жияни Рўзимухаммад Дўстматовни олайлик. Бу даргоҳда аср бошларида А. Е. Кримский, В. А. Гордлевский каби машхур олимлар дарс берган эдилар. 1916 йилда мардикорлик воқеаларини ёритгани келган «Вақт» нинг мухбири Шаҳид Муҳаммадёров Самарқанднинг Боғи шамолидаги бир йиғилишда Оврупо Ҳарбий медицина академиясини тугатиб, бир неча йил аскарий табиб бўлиб ишлаган, 1914 йилги урушдан олдинроқ Бағдодга консул қилиб тайинланган маҳаллий халқ вакилини кўриб, ҳайратга тушган ва буни «табиатнинг ўйини» деб баҳолаган эди¹. «Садойи Туркистон» нинг муҳаррири, Туркистон мухториятининг ҳарбий нозири Убайдулла Хўжаев (1880—1939) Саратов университетининг ҳуқуқ факультетини битирган эди. 10-йилларда юқорида қайд этилган «Жамияти хайрия»нинг ёрдами билан бир гуруҳ ёшлар Уфадаги «Олия»², Оренбургдаги «Хусайния»³ мадрасаларида ўқиганлар. «Олия» да ўқиганлар орасида Мўминжон Муҳаммаджонов (1883—1964), Лутфулла Олимий (1893—1963), Мирмуҳсин Шермухамедов (1895—1929), Абдулхай Тожиев (1899—1938), Тоҳир Шокир (Тоҳир Чигатой — 1902—1984) лар бор эди.

1909 йилнинг мартларида Бухорода «Ширкати Бухоройи шариф» тузилди. Мактаб-мадрасалар билан танишмоқ учун бир киши Истанбулга, бир киши Боқчасаройга юборилди. 1909 йил 18 июлда Бухоро ёшлари «Тарбияи атфол» номли яширин жамият туздилар. «Жамиятнинг биринчи мақсади Истанбулга ўқувчилар юбормоқ чорасига киришмоқ эди. Масориф учун жамиятнинг сирини очмасдан эътимод қилдиғи тараққийпарварлардан иона тўплар эди, жамият-

¹ Қаранг: Шаҳид Муҳаммадёров. Туркистон мактублари, VIII, «Вақт» г., 1916 й., 2100-сон.

² 1906 йилда Зиё Камолний (1873—1942) ташкил қилган.

С. Қудаш, Ш. Бабич, З. Ярмоқий каби ёш татар-бошқир адиблари. Қозоқлардан Бойимбет Майлин, Муҳаммаджон Ссралинлар ҳам шу ерда ўқиганлар. О. Иброҳимов, Ф. С. Қозонли каби таниқли адиблар дарс берганлар. С. Рамнев, С. Сунчалай, М. Фофурнийлар тез-тез учрашувлар қилиб турганлар.

³ «Хусайния» 1890 йилда Оренбургда очилган.

нинг ижтиҳоди соясида бир қанча талаба Истанбулга юборилди»¹.

1909—1913 йилларда Абдурауф Фитрат (1886—1938), Усмонхўжа Пўлатхўжа ўғли (1878—1968), Ато Хўжа (1894—1938), Мазҳар Бурҳонов, Муқимбек Истанбулда ўқидилар², «Бухоро таъмим (умум)и маориф жамияти» туздилар. Айний унинг муассисларидан Муқимиддинбек (Муқимбек), Содиқ Ашур ўғли ва Абдулазизларни санаб ўтади. Бухорода таҳсил кўрган, кейинчалик Германияга бухоролик талабаларни олиб борган татар Олимжон Идрисий ҳам ушбу жамиятда ишлаган экан. Айнийнинг маълумот беришича, Истанбулдаги бухоролик талабалар йилдан-йил кўпайиб борган. 1911 йилда 15 нафарга, 1912 йилда 30 тага етган³.

Туркистондан ҳам Истанбулга ўқишга борганлар бўлган. Масалан, Ҳамза «Дорулвоизин» да, Ғози Юнус (1893—1938) дорулмуаллиминда ўқиганлар⁴.

Биринчи жаҳон уруши, мардикорлик ҳаракати, ҳатто 1917 йил воқеаларидан кейин ҳам бу ғоя тўхтаб қолмади. 1922 йилнинг ёзида Туркистон Марказий Ижроия Қўмитаси ҳайъати раёсати ва Бухоро ҳукумати қарорига кўра 60 дан ортиқ ўқувчи Германияга ўқишга юборилади⁵. Бунинг бошида Фитрат, Мунавварқори, Файзулла Хўжаев, Турор Рисқулов турадилар. Булардан ҳозирча Саттор Жаббор (1905—1938), Солиҳ Муҳаммад (1902—1938), Сайдалихўжа (1893—1973), Хайринисо Мажидхонова (1905—1938),

¹ С. Айний. Асарлар, 8 жилдлик, 1-жилд, Т., 1963 йил, 233-бет.

² Қаранг: С. Айний. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар, Москва, 1927 йил, 59-бет.

³ Қаранг: С. Айний. Асарлар, 8 жилдлик, 1-жилд, Т., 233-бет.

⁴ Фитратнинг Ўзбекистон МХХ архивида сақланаётган 4269 рақамли «Шахсий иши» даги ҳужжатлардан Ғози Юнуснинг 1914 йилдан кейин Қоҳирада яшаганлиги маълум бўлади (қаранг: Ғози Олим Юнусовнинг С. Х. 1937 санадаги сўроқ баённомасидан кўчирма, 1-бет.). Умуман бу йиллари Қоҳирада ўқиган ёшларимиз ҳам бўлиши керак.

⁵ Бу ҳақда қаранг. Ш. Турдиев. Улар Германияда ўқиган эдилар... Т., «Фан», 1991; Б. Қосимов. Тоҳир Чигатоийнинг Бамбергдаги шогирди. «Марказий Осиё маданияти» г., 1997 йил, 3—4 сонлар.

Ш. Турдиев аниқлашича, 20-йилларнинг бошида туркистонлик талабалар фақат Германияда эмас, Туркия, Франция, Япония мамлакатларида ҳам бўлганлар. «Рафиқ» имзоли кишининг «Фарғона» газетасида (1923 йил 26 апрел) ёзишича, шу йиллари хорижда ўқиб турган туркистонлик ёшларнинг умумий адади 500 дан ошиқ бўлган экан. (Қаранг. Ш. Турдиев, кўрсатилган асар, 69-бет).

Марям Султонмуродова, Саида Шераҳмад қизи, Биримжон Азим, Фузайл Шераҳмедов, Рауф Расулий, Вали Қаюмхон, Аҳмаджон Иброҳимов, Абдулваҳоб Исҳоқов (Ўктой), Иброҳим Ёрқин, Афзал Абусаид, Султон Маткул, Собир Туркистонли, Аҳмад Наим, Темур, Абдумажид Иброҳимов, Аҳмад Шукрий, Тоҳир Чигатой, Баҳоваддин Амин, Билол Фатҳулло, Тўлаган Мўмин, Орифхон Иброҳим, Абдулла, Аҳмад Шуқурий (Бухоро), Руқия Раҳим қизи, Шамсулбаротхоним, Заҳро Кашаева, Гулсум Музаффар, Эртой номлари маълум. Абдулваҳоб Муродий улардан сал олдинроқ борган эди.

1923 йилда Германияда туркистонликлардан 11, бухороликлардан 51 талаба ўқир эди.

Туркистонликлардан Берлин Ҳумбольдт университетининг тиб факультетида 1, Берлин Техник академиясида 4, Қишлоқ хўжалиги академиясида 2 талаба ўқир эди. Икки ўқувчи кўнчилик мактабида, 2 талаба гимназиясида эди. Бухороликлардан Берлин Ҳумбольдт университетининг тиб, фалсафа, иқтисод, бинокорлик, электротехника, машинасозлик, қишлоқ хўжалиги каби ихтисосликларида 7, Витсинхауз олий қишлоқ хўжалиги мактабида 4, Саксония Фрайберг кўнчилик мактабида 2, Лейпциг матбаачилик мактабида 2, Дрезден муаллимлар мактабида 1, гимназиясида 1, Билефольд дорулмуаллиминида 2, Брауншвейт дорихона ишлари мактабида 1 талаба ўқиган. Берлин мактабгача тарбия қизлар ўқув юртида бир ўқувчи, шунингдек болалардан 16 нафари Кослиндаги (Помен вилояти) 10 йиллик давлат билим тарбия муассасасида, 4 нафари доктор Факкелманнинг хусусий ўрта мактабида, биттаси Хермсдорф болалар уйида таълим олган. Ҳар хил машинасозлик заводларида 6 ўқувчи ўқиш учун тажриба ва кўникма орттирган эдилар.

Кўп ўтмай, ҳаммалари йўлларини топиб кетдилар. Абдулваҳоб Муродий, Биримжон Азим, Солиҳ Муҳаммад Берлин Олий қишлоқ хўжалиги академиясига қабул қилиндилар. Сайдалихўжа Олий техника академиясининг кимё, Афзал архитектура; Аҳмаджон Иброҳим тоғ муҳандиси, Султонбек, Тўлаган Мўмин муҳандис-электрик. Билол машинасозлик факультетларида ўқий бошладилар. Орифхон Иброҳим Бонн Олий зироат мактабининг сув муҳандиси, Собир Дормштат Олий техника мактабининг машинасозлик, Аҳмад Шукрий Берлин Ҳумбольдт университетининг

тарих-фалсафа, Аҳмад Наим, Шамсулбаротхоним эса тиббиёт факультетларига ўқишга кирдилар.

Тоҳир Шокир (Тоҳир Чигатой) Ҳайделберг университетининг иқтисод, Абдулваҳоб Исҳоқ (Ўктой) шу университетнинг медицина факультети, Гулсум Музаффар Берлин ўқитувчилар институти талабаси бўлдилар...

20-йилларнинг ўрталаридан Русиядаги ички кураш шўролар фойдасига ўзгара бошлагач, большевиклар ҳукумати миллатларга берган хурриятни тортиб олди. Шулардан бири ёшларни чет мамлакатларда ўқитиш эди. Хуллас, «чирик», «реакцион буржуа мафкурасининг уяси» — Олмониядан ёшлар шошилинич чақириб олина бошланди. Талабаларни зўр бериб Русия шаҳарларидаги университетларда ўқишга тарғиб қилиш авж олди. Четда битириб келганларга дастлаб салоҳиятига яраша иш берилди¹. Таътилга келганлар қолдирилди. Сўнг эса уларга «Германия агенти», «жосус» сингари тавқи лаънатлар ёпиштирилиб, қатағон қилиш бошланди. Қайтиб келганларнинг катта қисми ясама айблар билан отиб ташланди, қолган оз қисми эса қамоқ ва сургунларда нобуд бўлдилар. Сафдошларининг ватандаги машъум тақдиридан хабар топиб, четда қолиб кетган ёшларимиз (Тоҳир Чигатой, Иброҳим Ёрқин, Саидалихўжа, ака-ука Абдумажид ва Аҳмаджон Иброҳимлар, Абдулваҳоб Исҳоқ-Ўктой, Вали Қаюмхон каби) Германия, Туркия шаҳарларида ўз иқтидорларига мувофиқ илмий-маданий муассасаларда хизмат қилдилар, профессорлар бўлиб танилдилар. Лекин, табиийки, ватаннинг ҳасратлик ёди билан умрларини ўтказдилар.

Шу тариқа жадидларнинг чор ҳукумати даврида йўлга қўйилган ва инқилобнинг дастлабки йилларида у қадар қаршиликка учрамаган хорижда миллий кадр тайёрлаш дастури 20-йилларнинг иккинчи ярмида шўролар ҳукумати томонидан барбод қилинди. Аслида бу ишнинг муваққат эканлигини, ўз университетларини очмагунларича миллий кадр тақчиллиги ҳал бўлмаслигини улар билар эдилар. Лекин университет ташкил қилиш учун аввало моддий сарват керак эди. Мутахассис керак эди. Ниҳоят, ҳукумат қўлламаган тақдирда ҳам қаршилиқ кўрсатмаслиги лозим эди. Афсуски, XX аср бошидаги Туркистонда бу

---

¹ Масалан, Султон Матқул (1902—1938) Ўзбекистон Фанлар комитети (Ҳозирги фанлар академияси) нинг раиси ўринбосари даражасига кўтарилган.

уч омилдан биттаси ҳам йўқ эди. Ёлғиз сўнгсиз иштиёқ, буюк орзу бор эди. Университет, аввало, миллатнинг кўкрагини кўтариш, бир вақтлар ўз салоҳияти билан жаҳон сахнасида марказий ўринларни эгаллаб келган, сўнги уч-тўрт асрлик таназзул ва бўҳронлар туфайли сурилиб, асоратга тушган Туркистоннинг кўзини очиш, жаҳонни ва ўзлигини танитиш, бир сўз билан айтганда, дунёга қўшиш учун лозим эди. Тараққийпарвар зиёлиларимиз бу зарурат ҳамда эҳтиёжни дил-дилдан англадилар ва уни умуммиллат ғоясига кўтардилар. Бу ғоя Русияга тобеъ бўлган халқларнинг илк матбуот минбари «Таржимон» (1883—1914) дан, «Ойна» (1913—15) гача, дастлабки уюшмаси «Иттифоқи муслимин» (1905) дан «Турон» (1913—18) у «Шўройи исломия» (1917) гача акс этди ва такомиллашиб борди.

«Оврупо бир кекса чолдир, тажрибаси кўпдир, — деб ёзган эди Исмоилбек 1885 йилда. — Улуғ ёшига ҳурматимиз бор. Тажрибасидан ўрганамиз. Лекин хатоларини такрорламаймиз. Мактабларини, университетларини бизлар ҳам қура-миз. Аммо ақлларимизни қанча ёритсак, қалбларимизни ҳам шунча «ҳаққоният» билан тўлдирмоққа ҳаракат қиламиз. Оврупода нимани кўрсак, ёш боладек олиб югурмаймиз. Эсли-хушли инсонлардек «Бу нимадир? Оқибати нима бўлади. Виждон ва ҳаққониятга уйғунми?»— дея ақл тарозисига тортиб ола-миз. Оврупо маданияти мулоҳазасиз қабул қилавериш мумкин бўлган бир нарса бўлса эди, бу маданиятга Оврупонинг ўз вориси¹ душман бўлмас эди»².

«Фуқарои ислом сизлардан мол истамас, ош истамас. Дин—Қуръондан, жон — Худодан,— деб ёзади у 1906 йилда Бухоро ва Хива хонларига хитобан. — Сиз, давлатлик хонлардан халққа эҳсон этиладиган нарса нашри маорифга, тараққиёт ва камолотга омил бўлувчи олий даражалик маориф мактабларидир. Кўҳна мадрасалар кўп Бухоройи шарифда ва Хивада энди бирор дорилфунуни исломия таъсис этмоқ лозим. Бу дорилфунунларга бир даража илм олган талаба қабул қилиниб, тарих, жуғрофия, кимё, ҳандаса, илми ҳуқуқ, усули идораи давлат, илми иқтисод ва бошқа лозим фанлар, туркий, форсий, русий ва франсавий тиллар ўргатилса, ушбу дорилфунунларда муаллим ва мударрислик қила оладиган аҳли камол топилади». («Таржимон» г., 1906, 89-сон).

¹ «Мазҳаби иштирокиюнчи» лар — социалистлар кўзда тутиляпти.

² И. Гасприли. Оврупо маданиятига бир танқидий назар. «Ўзбекистон адабиёт» ва санъати» ҳафталиги. 1996 й., 26 январ, 4-сон.

Беҳбудийнинг «Ойна» журналида қуйидагиларни ўқий- миз: «Ҳозирги замон аҳволига ошно кишиларга ва бошига иш тушганларга, барча тожир ва мансабдорларга албатта маълумдурки, бизга мувофиқи замонга одамлар керак, яъни мусулмон дўқтур, мусулмон муҳандис (инженер-пилон- чи), мусулмон закунчи, тижоратхоналарда мусулмон «агент» ишбошилар, подшоҳлик маҳкамаларида мусулмон маъмурлари, мусулмон судьялари, нотариус (муқаволот муҳаррири), бонкаларда мусулмон саркорлари ва... керак- дур»¹.

«Турон» жамиятининг 73 моддалик низомида «оврупо- ча ўқув муассасалари очиш», ўрта ва олий ўқув юртларида ўқиётган талабаларга стипендиялар белгилаш» кўзда тутил- ган². Шунга яқин мақсадни «Нашриёт» (1914) ширкати ҳам қайд этган эди³. Туркистон университети ғояси ва унинг амалиёти ҳақида гап кетганда муҳим изоҳталаб нуқта бор. Гап шундаки, ўтган аср сўнгидаги ўлкада юз берган ижти- мойий-сиёсий кўзғолишлар туфайли чор ҳукуматининг му- айян даврларида ҳам ўлкани ҳар жиҳатдан тадқиқ этиш, бой табиий-иқтисодий иқтидоридан замонавий асосларда янада самаралироқ фойдаланиш, яъни ўзлаштириш мақ- садини кўзда тутувчи университет ғояси шаклланиб келар эди. Айни пайтда, бу жаҳон ҳамжамиятида маҳаллий халқ- нинг маърифати йўлида қилинган ишдек таассурот қол- дирмоғи лозим эди. Шундай бир шароитда юз берган 1917 йил воқеалари миллатининг истиқлолга ишончини қан- чалик оширган бўлса, университет ҳақидаги орзуларига шунча умид туғдирди. Бироқ шўроларнинг риёкорлиги, Тур- кистон мухториятининг фожиали тақдири мустақиллик би- лан бир қаторда университет ғоясини ҳам хаёлга айлан- тирди. Шунга қарамай, жадидларимиз истиқлол ғоясидан воз кечмаганликлари сингари миллат авлодини ушбу йўлда тарбиялашда буюк восита бўлган замонавий олий мактаб фикридан ҳам воз кечмадилар. Имкон қадар уни амалга ошириш чорасини изладилар. 1918 йилда юзага келган

¹ Ўқувчиларга ёрдам керак. «Ойна» ж., 1914 й., 31-сон, 601-бет.

² Қаранг: Устав об-ва любителей мусульманского драматического искусства «Турон» в г. Ташкенте. 1916 г. ноября II-го на реестру №176. Нотариус Дм. Егоров (Хранится в мемориальном музее Авлонии).

³ Қаранг: Тошканд маорифпарварони тарафиндан таъсис қилинган «Нашриёт» ширкатининг шартномаси, санайи таъсис 1914 й. 19 сен- тябр. Нотариус Егоров (Авлоний музейида сақланади).

шароитда, айрим рус либерал демократ зиёлиларининг хайрихоҳлигидан унумли фойдаландилар. 9 апрелда Мунавварқори Абдурашидхоновнинг ҳовлисида 9 кишилик ташкилий ҳайъат иш бошлади. Бир ой давомида 9 йиғилиш ўтказилди. Бўлажак университетнинг ташкилий тузилишларидан тортиб, шўъба факультетлари-ю энг муҳим соҳаларнинг дастурларигача ишлаб чиқилди.

1918 йилнинг 21 апрелида Тошкентнинг Янги шаҳар қисмида А. В. Попов бош Туркистон давлат университети таъсис этилган бўлса, роса 2 кундан кейин 12 майда Эски шаҳарда Мунавварқори бош бўлган Туркистон Мусулмон халқ дорилфунуни талабаларига ўз эшикларини очди. 15 майда низоми қабул қилинди.

Дорилфунун уч (қуйи, ўрта, юқори) босқичли бўлиб, 5 йиллик дорилмуаллиминни ҳам кўзда тутар эди. Қисқа муддатда 23 мактаб ташкил топди, 299 муаллим жалб этилди. Улардан 22 киши олий диний мадрасаларни, 2 киши Русия университетларини битирган эдилар. Уқитувчилар орасида 20 га яқин турли соҳа вакиллари, шу жумладан таниқли шоир ва ёзувчи, дарслик муаллифлари бор эди. Чунончи, Абдусамиёқори Зиёбоев, Фулом Зафарий, Мўминжон Муҳаммаджонов, Қаям Рамазон, Шокиржон Раҳимий, Собиржон Раҳимий, Ҳайдар Шавқий, Мажит Қодирий, Абдулваҳоб Муродий, Марям Султонова, Зайнаб Шамсуддинова, Абдулла Раҳимбоев, Шамсиддин Шарафиддинов (Хуршид), Саъдулла Шарафиддинов, Аҳмад Шукрий, Эшонхўжа Хоний каби номларни эслаш kifоя.

Дорилмуаллиминда эса, Фитрат она тили ва адабиётидан, Мунавварқори ахлоқдан, Абубакр Диваев этнография, Камол Шамси математика, Бурҳон Ҳабиб сиёсий тарих, Исмоил Ҳаққи маданият тарихи фанларидан дарс бердилар.

Самарқандда дорилфунун шўъбаси очилди. Машхур Маҳмудхўжа Беҳбудий — раис, таниқли адиблар Ҳожи Муин-Меҳрий, Саидаҳмад Сиддиқий-Ажзий, А. Қурбий, Ш. Мухторий аъзо бўлдилар.

Бироқ руслаштиришни кундалик сиёсат даражасига кўтарган Шўро ҳукумати мусулмон дорилфунуни фаолиятига йўл бермади. Беш йилга мўлжалланган дорилмуаллимин 4 ойлик курсга айлантирилди ва ўша 1918 йилнинг сентябр ўрталаридаёқ тугатилди. Рус тилини етарли билмаган маҳаллий ёшлар олий таҳсилдан маҳрум бўлиб қолавердилар. Туркистонликларнинг четда ўқишларига 20-йил-

ларнинг ўрталаригача тишини тишига қўйиб чидаган Шўро ҳукумати Туркистонда миллий университет ишлашига тоқат қила олмади. Шу сабаб 1920 йилдаёқ Туркистон халқ университети (тўғрироғи, рус университети) Давлат университетига айлантирилди.

1923 йилда унинг бешта факультетида ўқиган талабаларнинг миллий таркиби қуйидагича эди: жами — 2453. Шундан: руслар — 1575; Европа яҳудийлари — 397; арманлар — 134; татарлар — 81; ўзбеклар — 50; қирғиз (қозоқ) лар — 57; тожиклар — 11; Бухоро яҳудийлари — 34; туркманлар — 9; уйғурлар — 8; дунганлар — 1; литваликлар — 11; латишлар — 18; эстонлар — 4; поляклар — 32; немислар — 15; бошқирлар — 17¹.

Бу жараён, табиийки, анчагача ҳеч бир ўзгаришсиз давом этди. Ва у ўз даврида большевикларнинг ўзини ҳам бефарқ қолдирган эмас. Масалан, 1927 йил 19 мартда ЎзКП (б) МК нинг 5-Пленумида Акмал Икромов шундай деган эди: «Икки мингдан ортиқроқ талабаси бўлган Ўрта Осиё университетида ўзбеклар бор-йўғи 80 та ва миллати озчиликни ташкил этувчилардан эса атиги 64 та экан. Ва у яна Ўрта Осиё университети эмиш! Москва олий ўқув юртларида ўқиётган ўзбек ўқувчиларининг сони Тошкентдагидан кўпроқдир»².

Шу тариқа, олий таълим йўлидаги қизғин ҳаракат инқилоб қасирғаларидан сўнг қиёфасини бир оз ўзгартириб, унга мослаб олган буюк рус шовинизмига урилиб, тўхтаб қолди. Университет энди миллатнинг аслий хусусиятларини тиклаш, кўксини кўтариш эмас, аксинча, унинг хос жиҳатларини изчил йўқотиб бориш, ундан рус андозаси асосидаги совет кишиси яшаш устахонасига айлантирилди.

ЖАДИД МАТБУОТЧИЛИГИ

Жадид матбуотчилиги 1905 йилдан кейин 17 октябр Манифести берган маълум эркинликлар самараси сифатида майдонга келди. Бироқ бунда:

1) Туркистондаги мавжуд ўзбекча нашр — «Туркистон вилоятининг газети».

2) Усмонли турк, Кавказ, Волгабўйи матбуотчилигининг ҳам роли катта бўлди.

¹ ЦГА РУз. фонд-Р-41, Оп. 1. д. 1769, л. 60.

² Икромов А. Избранные труды в трех томах, том 1. Т., 1972. 260-б.

Туркистон матбуоти Умумрусия мусулмон матбуоти билан қадам-бақадам борди, ўлка турмуши, миллий тараққиёт билан боғлиқ масалаларни кўтариб чиқди ва ҳал қилишга уринди. Миллий адабиётнинг шаклланиши ва тараққий қилишига муносиб ҳисса қўшди.

ТУРКИСТОН ДАВРИЙ МАТБУОТИ ТАРИХИДАН

Туркистонда даврий матбуот аслида жадидлардан илгарироқ, 1870 йилда пайдо бўлди ва у ўлкага кириб келган Русия ҳукуматининг ҳарбий-истилочилик сиёсатига хизмат қилди. Тарихи қуйидагича эди: 1867 йил 14 июлда Тошкентда Туркистон ҳарбий округи штаби қошида ҳарбий хужжатларни лозим нусхада кўпайтириш мақсадида босмаҳона ташкил қилинади. 1868 йилда уни ўртача ҳажмдаги китоб чиқаришга мослаштирадилар. 1869 йилда ҳарбий вазир Д. А. Милютин «Туркестанские ведомости» газетасини чиқаришга рухсат беради. Шу тариқа, 1870 йилнинг 28 апрели (янги ҳисобда 10 май) дан бошлаб Тошкентда рус тилида газета чиқа бошлайди. Шу йили 17 сони, 1871 йилда 48, 1872 йилда 51 сони чиққани маълум. Дастлаб уни генерал-губернатор фон Кауфманнинг шахсан ўзи бошқарган¹. 1874 йилдагина полковник Н. А. Маев расман муҳаррир қилиб тайинланган. Шундан то 1917 йилга қадар газета округ ҳарбий штаби босмаҳонасида босилиб келди. Дарвоқе, бу босмаҳона 1918 йилнинг январидан Совет ҳарбий комиссариати ихтиёрига ўтди. Хуллас, бу босмаҳонанинг пешонасига фақат ҳарбийларга хизмат қилиш битилган экан. Ўзбек тилидаги илк газета ўша 1870 йилнинг ўзида «Туркестанские ведомости» чоп этила бошлаганидан сўнг орадан 2 ой ўтгач, ушбу газетага илова сифатида чиқарила бошлайди². Газетага 1881 йилнинг 20 ноябрига қадар Шоҳимардон Иброҳимов, сўнг Ҳасан Чанишев (1881—1883) муҳаррирлик қиладилар. 1883 йилдан эса, газета мустақил бўлади ва унга муҳаррир этиб Туркистон генерал-губернатори М. Г. Черняевнинг 27-сон буйруғи билан Тошкент ўқитувчилар семинариясининг директори Н. Остроумов тайинланади ва у 1917 йил Феврал воқеаларига қадар

¹ Бу ҳақда қаранг: А. Бобохонов. Ўзбекистон матбааси тарихидан. Т., Ф. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1979 й., 116—123 бетлар.

² Қаранг: юқоридаги китоб, 130-бет.

ишлайди. Н. П. Остроумов (1846—1930) Қозон Диний академиясида машҳур миссионер Н. Ильминский (1822—1891) кўлида ўқиган. Шарқ тилларидан, хусусан туркий тиллардан яхшигина хабардор, лекин забт этилган ўлкаларни руслаштиришни ҳаётининг бош ғояси ҳисоблаган ашаддий шовинист эди¹. Шу сабабли газета саҳифаларида рус илм-фани ва маданияти зўр бериб тарғиб-ташвиқ этилди. Русия шаҳарларига саёҳатга борган туркистонликларнинг сафар таассуротлари мунтазам суратда бериб борилди. Газета атрофида маҳаллий қаламкашлардан бир давра ташкил қилинди. Бу қаламкашлар Русия тарихи ва маданиятига ҳамду сано ўқидилар, руслардан ўрнак олишга чақирдилар, маҳаллий халққа русларни Туркистонга илм-маърифат, ахлоқ ва маданият олиб келувчи, дунё билан ошно қилувчи бир миллат сифатида таништирдилар. Бундай «маърифатпарварлик» кўпинча маҳаллий халқнинг ўтмиш миллий-диний анъаналарини камситиш, танқид қилиш ҳисобига амалга оширилди. Бундай тадбирлар Туркистонга абадий ҳукмронлик қилиш истаги билан келганларга, уларнинг турмуш тарзи ва тафаккурига меҳр-муҳаббат уйғотиб, «ўриспараст» бир авлодни етиштиришга хизмат қилар эди. Хуллас, ўриспарастлик дастлабки ўзбекча матбуот намунаси бўлган «Туркистон вилоятининг gazetи» да Русия ҳукуматининг тегишли одамлари томонидан уюштирилиб, рағбатлантириб борилди ва у «илғор рус маданиятини ёйиш» сифатида талқин қилинди. Ҳатто Фурқат ҳам 1890 йилда Тошкентга келганида Н. Остроумов уни ўз газетасига жалб қилади. Генерал-губернатор барон Вревский шоирнинг салоҳияти ва шуҳратидан тарғибот учун фойдаланиш нияти билан уни рус зодагонларининг бал базмига таклиф этади. Остроумов шоирга ўтириш ҳақидаги таассуротларини ёздириб, газетасида бостиради. Унда шундай сатрлар бор эди:

Соат ўн бирғача базм эттилар,
Сўнгра эл ўз жойига азм эттилар.
Лек мендин кетмиш эрди ақлу хуш,
Лаҳза-лаҳза шавқ ўти айларди жўш.

---

¹ Рус истило сифатининг асл моҳиятини сўнгроқ англаб етган ва ўз тақдирини билан бунга гувоҳ бўлган Фурқатнинг ушбу мавзуга доир алам ва армон тўла сатрлари фурқатшунослар томонидан эълон қилинмоқда. Улар илгари ўқувчилар назаридан четда сақланиб келинган эди.

Қайта кўрмоқ мумкин ўлсайди дебон,
Музтариб дил сокин ўлсайди дебон.
Ал-ғараз ул кеча, эй аҳбоблар,
Тонггача учди кўзимдин хоблар.
Дилда бордур, ҳали ҳам бу орзу
Ким, яна кўрмак қилурман жустижў.

Тарихчи Мулла Олим умр бўйи «Туркистон вилоятининг газети» да ишлаб келди, ўтмишни қоралаб, «Туркистон тарихи» номли асар ёзди. Газета, табиийки, расмий хабарларга, чунончи, оқподшоҳнинг фармойишлари, вазирларнинг фаолияти, Русия ички ҳаётига катта эътибор берди. ўрни билан Туркистон тарихи, маданияти, ҳозирги турмушига оид мақолалар уюштирди. Маҳаллий қаламкашларга кенг ўрин ажратди. Лекин буларнинг ҳаммаси узоқни кўзловчи руслаштириш сиёсатига бўйсундирилган эди. Масалан, газетанинг 1911 йил 45-сони (19 июн) да босилган «15 июня 1911 г. в Ташкенте» (аҳамиятига кўра муҳим мақолалар русча номланган) мақоласини олайлик. Мақола Тошкентнинг руслар томонидан босиб олиниш санасига бағишланган. Бу сана ҳар йили тантанали нишонланган. Шу кун Тошкентнинг руслар яшайдиган Янги шаҳар қисмидан Эски шаҳардаги босқин пайтида ўлдирилган русларнинг қабри жойлашган Камолонгача бўлган кўчалар обдан тозаланиб, сувлар сепилиб, ҳар икки тарафига байроқлар осилиб безатилган. Минглаб маҳаллий халқ кўчага чиқарилиб, катта байрам уюштирилган. Туркистон ҳарбий ноиблигининг генераллари асъаса-ю дабдаба билан қабристон пойига гулчамбарлар қўйганлар. Уларни хотирлашга замбараклардан тўплар отилган.

Газета байрам шодиёналарини ҳикоя қилар экан, истилода қатнашган «уруш фахрийлари» нинг маҳаллий халқ билан «учрашув» ларига кенг ўрин беради. Халқнинг «илгарироқ душман кўзи билан қараган бўлсалар», «Энди ушбу одамларга дўст ва биродарлик кўзи билан қарамоғлари лозим» лигини таъкидлайди. Чунки улар «Сизларни(нг) ободлик ва тараққийда бўлмоғингизга сабаб бўлган» деб кўрсатади. Янги авлоддан зорланади. Чамаси усули жадид мактабларида ўқиб, дунё таниб, кўзи очилаётган, ўз ҳақ-ҳуқуқини суриштираётган ёшлар ёқмайди: «Ушбу вақтда кўрган фарзандларингиз кўп кейинда қолиб, ниҳоятда бетартиб, бебош ва беодоб бўлибдур», — дейишади «уруш фахрийлари» маҳалла оқсоқолларига...

Туркистон жаид матбуотининг шаклланишида умумтурк матбуоти, хусусан, Кавказ, Волгабўйи, Истанбулда оёққа туриб келаётган ва миллий асосга қурилган газета-журналлар муҳим рол ўйнайди.

ҚАРДОШЛИК, ҲАМКОРЛИК...

Оренбургда чиққан машҳур «Вақт» газетаси умумтуркий матбуотнинг тарихини икки даврга бўлади, биринчи даврнинг чегарасини 1911 йил деб белгилайди. Унингча, биринчи давр учун характерли бўлган хусусият, матбуотнинг асосан мактаб, таълим, маориф масалалари билан шуғулланганлигидир. Газета-журналлар иқтисодий, айниқса, сиёсий масалалардан сўз очмоққа журъат этмадилар. 1910 йилнинг охирларидан матбуот анъанавий маърифий масалалар доирасидан сезиларли даражада ташқари чиқа олди¹.

Туркий халқлар ҳаётига газета аслида XIX асрнинг 30-йилларида кириб келган. Масалан, Туркияда чиққан туркча «Тақвими вақое» («Воқеалар календари») ушбу мамлакатдагина эмас, умуман турк дунёсидаги илк расмий газета эди. 1860 йилдан чиқа бошлаган «Таржумони аҳвол», айниқса «Тасвири афкор» (1862) дан кейин газетачилик Туркияда оммалашиб кетди. Озарбайжонда, нисбатан, кейинроқ — 1875 йилдан газета чиқа бошлади. Ҳасан Зардобийнинг «Экинчи» газетаси бу борадаги илк қадам эди. XIX аср сўнгидаги энг машҳур газета Исмоилбек Гаспралининг «Таржимон» и бўлди. 1833 йилда Боқчасаройда дунёга келган бу газета биргина Русияда эмас, умуман дунёнинг барча қитъаларида яшовчи туркий халқларни бир-бирларига танитиш, уларни маданий-маънавий асосдаги бирликка, ҳамкорликка даъват этиш, айна пайтда, миллий ишларни йўлга қўйиш борасида 20 йилдан кўпроқ вақт давомида асосий, балки ягона нашр бўлиб келди.

Русия подшоҳ ҳукумати 1905 йил 17 октябр Манифести билан тобеъ миллатларга ҳам маълум эркинликлар беришга мажбур бўлган, миллий газета ва журналлар чиқа бошлагандан кейин ҳам «Таржимон» нинг аҳамияти камаймади. «Туркистон макотиби жаиданинг лисони истиқболияси ёинки прўграм лисониясидан бир қоч (неча) сатр

¹ Бу ҳақда қаранг: «Таржимон», 1911 й., 50-сон.

ёзалим, — дейди Беҳбудий, — Умумрусия мусулмонларинда, Туркистони Русий ва Самарқандда усули савтия китоблари туркча ўлароқ вужудга чиқди. Жумла муаллим ва устозлар, муовинлар туркий «Таржимон» тили соясинда матлаб ва маълумотлара ноил ўлдилар. Турк тили ва адабиёти Русия мусулмонларини сайд этажакдир. Матбуот бунга шоҳиддир».

«ТАРЖИМОН» ВА ТУРКИСТОН

«Таржимон» Русияда яшовчи мусулмонларнинг маорифидан тортиб, иқтисодий-сиёсий аҳволигача қизиқди. Туркистон тақдирига алоҳида эътибор берди. 2 та мисол келтирамиз.

1906 йилда ғайрируслар маорифи масаласи жиддий тус олади. Маориф вазирлигидаги корчалонлар Русия мусулмонлари учун очилган рус-татар, рус-тузем мактабларида она тилини рус алифбосида ўқитиш масаласини кўтардилар. «Таржимон» «Фойдасиз хизмат» (122-сон) деган мақола босади. «Эй ғўспўда» лар, ақл(г) га мурожаат этинг. Бизим ўз алифбомиз вор, ҳам динийдур, ҳам дунёвийдур. Русча ва французча ўқуруз, лекин ўз алифбомизни ҳеч бир вақт, ҳеч бир ўринда тарк этма(й)миз», — деб ёзилган эди мазкур мақолада. Муаллиф (И. Гаспрали) баҳсга киришиб, — «Агар Австрия давлатина тобеъ русиянлара русчайи немис ҳуруфоти ила ёки усмонли давлатина тобеъ серб ва булғорлара она дили ҳуруфоти арабия ила таҳсил этдирилажаги эшитилса, бунга на кўз ила боқилур эди? Мусулмонлар-да маориф чиновникларининг ташаббусина шу кўз ила боқюрлар, бу-да табиийдур. Бу ишда мантиғсизлиғами таажжуб эдалим ёки изҳор ўлинан ҳақоратами ҳайрон ўлалим?!»

Чиндан ҳам мактаб ва унга муносабат масаласи муболағасиз сиёсий аҳамият касб этган эди. Аҳвол шунгача бориб етадики, Қозондаги (профессионал миссионерлар етиштирадиган) машҳур Диний академиянинг ректори Алексей Ҳазрат Ички ишлар вазирлигига «Русия мусулмонлари орасидаги ҳозирги ҳаракат» деб номланган узун бир баённома топширади ва «панисломизм» ҳақида бонг уради. Эмишки, сўнгги пайтларда мусулмонлар ўз тилларида мактаблар очаетган, газета-журналлар чиқараётган эмишлар... Демак, исломчилик (панисломизм)! Бу — ғоят хавфли! Бунинг олдини олиш керак!

Хукумат ғайрихристиан диний ишлар департаменти (Департамент Духовных дел иностранных исповеданий) қошида бу ишни текширувчи комиссия тузилади. Масала Давлат Думасигача чиқади. 3-Дума депутаты машхур Садри Мақсудий сўз олиб, ушбу комиссияни «Мусулмонларнинг миллий ҳаракатларига қарши кураш тадбирларини ишлаб чикувчи комиссия» деб атайди ва кескин танқид қилади¹.

Кўп ўтмай, бу масала Давлат Думасида яна кўзғалади. Ўнглр таълим ҳукумати кўлида, руслар измида бўлсин, рухсатсиз мактаб очилмасин, ўқиш рус тилида бўлсин, ғайрирусларга майдон берилмасин, деб талаб қиладилар. Сўллар идорага хабар бериш шарти билан низом доирасида мактаб очишга ва она тилида ўқитишга рухсат этиш мумкин деб ҳисоблайдилар. Октябристлар деб аталган оралиқ гуруҳ ўнглр билан борсалар-да, ғайрирусларга айрим ҳуқуқлар беришни ёқлайдилар. Мусулмон фракцияси таълимни миллатнинг ихтиёрига беришни, таълим она тилида бўлиши лозимлигини талаб қилади. М. Еникеев рус-татар мактаблари татарларнинг Русияга муҳаббатларини сўндираётганини айтади. Чхеидзе Кавказ мисолида бундай мактаблар «Ақли заиф» хизматкорлар етказётганини таъкидлаб, мусулмон фракциясини қувватлайди.

Садри Мақсудий эса ўз нутқида Франция, Англия мустамлакалари мисолида тил эркинлигини ҳимоя қилиб чиқади. Пуришкевич французлар бизга ўрناق бўла олмаслигини айтади. Дума мажлиси шовқин-сурон билан ўтади. Низом лойиҳасининг тил билан боғлиқ моддалари ҳал бўлмай қолади². Масала кейинги йиғилишларга сурилади. Ниҳоят, низом қабул қилинади. Унга кўра, рус-тузем мактабларида ўқиш татар ва рус тилларида олиб борилиши лозим эди. Туркистондаги мактабларда эса, адабий тиллари йўқлиги сабабли, таълим фақат рус тилида олиб борилади, деб кўрсатилади. Орадан кўп ўтмай, «Таржимон»да «Чигатой тили» деган мақола босилади. Унда шундай сўзлар бор эди: «Самарқанд, Фарғона, Сирдарё қитъаларининг шевалари эски чигатой шевасидир. Бу шева адабий ўлдиғи бутун жаҳона маълумдур. Ҳатто турк шеваи адабияларининг энг қадими ва мабдан (бошланиши) ўлдиғи лисониюн (тил-шунослар) олдинда масдақ (тасдиқланган) дир. Тафтазо-

¹ Қаранг: Реч. Г. Максудова на Гос. Думе. «Таржимон» г., 1909 й., 10-сон.

² Қаранг: «Таржимон» г., 1910 й., 46-сон.

нийлар, Аҳмад Яссавийлар, Али Қушчи, Алишер Навоий ва соир (бошқа)лари вужуда кетурмиш Туркистон нечук «тилсиз», «адабиётсиз» от ўлинуру?! Рус миллатининг лисони адабийи ўлмадиғи замонда Ломўнўсуф, Пушкин каби адибларининг вужудиндан уч ва тўрт юз сана муқаддам («Муҳокаматул луғатайн» рисоласина боқ — *газета изоҳи*) чигатой, яъни Туркистон тили форсия фоиқ (ғолиб) бўлиндиғи даъво ўлинуру-да, бугун Туркистон белисондур дею (деб) насил (қандай) ҳукм ўлинуру?

Киев ва Мўсқва бадаларинда рум ва лотин лисонинда бирор раҳбон (роҳиблар) шқўласи таъсис эдилмасдан муқаддам Бухоро ва Самарқандда илми тибб, ҳайъат, фалсафа, тарих, жуғрофия, ҳандаса ва соира дарс ва таҳсил эдилур. Улуғбеклар, Форобийлар, Ибн Синолар каби турк ҳукмоси етишур-да, буларинг аҳфоди (авлодлари) бу кун нечук тилсиз от ўлинуру?!..»

Муаллиф буларнинг сабабларини излайди ва буни «Думанинг ғафлати» дан эмас, «Туркистоннинг одамсизлиғи» дан, «сукути» дан, ҳақсизликдан топади.

Биз келтирмоқчи бўлган иккинчи мисол «Муколамаи салотин» («Султонлар суҳбати») деб номланган тарихий-хаёлий ҳикоя бўлиб, Амир Темур ҳақидадир. Газетанинг 1906 йил декабр, 1907 йил январ сонларида босилган, имзосиз ҳикоянинг муаллифи ҳар ҳолда Исмоилбек бўлиши керак. Босилган санасига кўра муҳаррирнинг Туркистон сафари даврига тўғри келади.

Ҳикояга ўтайлик. Сарлавҳа остида Темурнинг уч мустақил ҳалқа туширилган муҳри тасвири ва «Рости-русти» («Тўғрилиқ билан муродга етасан») ёки «Нажот ростликдадир») деган ёзуви туширилган. Ҳикоя Самарқанд тавсифи билан бошланади. Муаллиф поездда келганини, шаҳарни ҳайрат ва меҳр билан томоша қилганини ёзади. Айни пайтда, буюклик ва харобалиқдан изтиробга тушади. Темур мақбарасига боради: «Турбаи шоҳ, Темур... На таъсирли бир кошонадур! Садди Чиндан Ўрта Ер денгизига қадар, музлик Сибириядан қайноқ Ҳиндистонга қадар чўзилган ҳудудда истиқомат этувчи авлодини ўз дасти жаҳонгиронасига олган ва энг буюк бир турк давлати вужудга келтирган Темурнинг сўнгги манзили мана шу кошонадур... Хийла хароб, баъзи ерлари емирилган, баъзи тошлари туш-

¹ Қаранг: «Таржимон» г., 1911 й., 4 март.

ган, ёзувлари ўчган, эшиклари очиқ-сочиқ, унутилаёзмиш бир турбаи олиядир».

Муаллиф фотиҳа олиб, мақбаранинг даҳмалар жойлашган пастки қаватига тушади. Зиёрат қиларкан, олис тарих воқеалари хаёлидан ўта бошлайди. Ногаҳон мўъжиза юз беради. Соҳибқироннинг пири Саййид Барака қабри устидаги сандиқтош кўтарила бошлайди. Қабр ичи нурга тўлиб, оппоқ соқолли чол чиқиб келади. Шоҳ Темур устидаги тошга кўлини кўйиб «ўғлим!» дейди. Тош кўзғалиб, қабрга шуъла ёйилади. Темур ичкаридан чиқиб, ҳар бирлари ўз тошлари устига ўтирадилар. Беш аср узилган суҳбат уланади. Пир «Янги замон келгани» ни айтади. Шарқнинг маълум ва машҳур шахслари бирпасда Темур атрофида ҳозир бўладилар. Саййид Барака таништириб боради. Биринчи бўлиб, Турк султони улкан гавдали Абдулазизхон (1861 — 1876) намоён бўлади. Сўнг Эрон шоҳи Насриддиншоҳ, Бухоро амири Насруллохон (1826 — 1860), Кўқон хони Худоёрхон (1845 — 1875), Қашқар хони фарғоналик Яъқуббек (1866 — 1877), Шайх Шомил (1799—1871) кириб келадилар. Соҳибқирон уларнинг ҳар бирига хизматларига қараб муомалада бўлади. Саййид Барака Шайх Шомилни таништириганда, «Темур жойидан кўзғалди, мажлис ҳаракатга келиб, Шайхга ўрин кўрсатилди», — ўқиймиз ҳикояда. Ҳамма негадир маъюс сукутда.

Қаёқдандир кўлида қора байроқли, яшил ёзувли китоб билан Шайх Жамолиддин (жадидчиликнинг ғоявий раҳнамоларидан Жамолиддин Афғоний, 1839 — 1897) пайдо бўлади. Пир унга «Хутбаи сипоҳий» ни ўқишни амр қилади. Шайх қироатни бошлайди. Сўнгги юз йилдаги дунё ўзгаришларини, маданий-сиёсий инқилоб юз берганини, фантехника мўъжизалар яратиб, мамлакатларнинг идора тузуми ва қонунлари тамом янгиланганини, ҳукмдорларнинг кайфиятига эмас, миллатнинг раъйи ва мақсадига қараб ишлар юритилаётганини, саноат ва ҳарб ишлари кескин ривожланиб кетганини баён қилади. Айни пайтда, бу инқилоб биргина Европа қавмларига хос бўлиб, Шарқ ислом мамлакатлари тамом эскича қолганини, буни пайқаган овруполилар, хусусан, руслар сел мисоли ислом мамлакатларини босиб, емириб бораётганини айтади.

Хутба шу нуқтага келганида, Темур тоқат қилолмайди, хатибни тўхтатиб, тафтишга тушади.

Дастлаб Абдулазизхонни сўроққа тутади. Ундан «бу ҳолларга қарши қандай тадорикларда бўлгани»ни, «овру-

поликларни илман, молан, сиёсатдан кучли ва иқтидорли қилган нарсаларга» нима учун у мурожаат этмаганини сўрайди. Қониқарли жавоб ололмайди.

Хатиб давом этади. Навбат Насриддиншоҳга келади. Қирқ йил камоли роҳатда яшаган, халқни «нодон ва саргардон» ҳолга тушириб, мамлакатни «инглиз ва рус исканжасида» ожиз қолдирган бу шоҳдан ҳам садо чиқмайди.

Хатиб давом этади. Гап Туркистонга кўчади:

«...Туркистон хонлари ва умароси шу даражада ғофил ва беҳабар эдиларки, рус тўплари бошлари устидан портлаганидан сўнггина «Бу нима?» дедилар... Рус кўшини босқичма-босқич саҳроларни босиб ўтиб, қалъаларни қўлга кирита бошлаган пайтда, хонлар бир-бирлари билан жанжаллашиб ётар, дарё-дарё мусулмон қони оқаётган эди. Қора қушлар келиб Тошканд, Самарқанд минораларига қўнганида, уларни учуриб юбормоққа ярайдиган на бирор тўп, на бирор милтиқ топилмади. Ҳозирда бир «началник» тўра кичкина бир чимчилоғи билан бутун Туркистонни урчуқдек айлантира олади...»

Хатолар, эътирофлар, эътирозлар ўртага тушади. Темур барибир бу қадар ботил ғафлатнинг сабабларини англаб ета олмайди.

Шайх Жамолиддин изоҳ беради. Унингча, XIII (XIX) аср турк ҳукмдорларининг барчасида умумий бир иллат бор эди. Улар дунё аҳволидан беҳабар бўлганлари ҳолда хабар ва маълумотни «биргина мадоҳин ва мадҳиячиларнинг» олардилар. Улар эса, «ўз фойдаларини кўзлаб, «Сенинг каби подшоҳ йўқ!», «Сендан кучли ҳукмдор йўқ!», «Бутун дунё барбод, фақат сенинг ўлканг дилшод!» каби мадҳиялар билан «ҳукмдорларнинг орқасини қашлийлар» эди.

Бу хатолар аслида, XIX асрдан эмас, илгарироқдан бошланган. Иван Грозний 1552 йилда Қозонни қамал қилганида Қрим хони томоша қилиб ўтирмай, Курск ва Тулага озгина аскар киритса, (Рус) икки томонга қарши уруша оларми эди?! У эса, бундай кун менинг бошимга ҳеч тушмайди, деб ўйлади. Тўғри, бирдан келмади, икки асрдан сўнг келди ва «жазойи тарихия» сини кўрди. У ҳам ер билан яксон бўлди. Истанбулга нима дейсиз? Иван Грозний Қозонни ўз оёқлари остига олганида, Истанбулдаги қудрат ва нуфуз дунёнинг бошқа бирор мамлакатада йўқ эди. Оқибат нима бўлди? «Турк мамлакатининг энг чет ва муҳим қалъаси Қозоннинг қўлдан кетишида ёрдам берилмаганлиги Рус кўшинларининг Истанбулдан Самарқандгача бўлган йўлларини очиқ қолдирди».

Изтироб шундаки, турк қавмининг ўзаро оқибатсизлиги, ноаҳиллиги қадимда қандай панд берган бўлса, кейинги тўрт асрда ҳам шундай намоён бўлган эди.

Тўғри, бу қавмининг зийрак ва шижоатли фарзандлари кўп эди. Сўнгги асрда ҳам Маҳмуд Мужаддид, Яъқуббек, Шайх Шомиллар чиқдилар.

Муаллиф Шайх Жамолиддин тилидан Султон Маҳмуд Мужаддидни (1808 — 1839) шундай таърифлайди: «Мутараққий фаранг давлатларининг усули аскариясини ва идораи мулк учун маъқул низомларини тақлид этган Султон Маҳмуд бўлди. Бу подшоҳ балки яна ҳам кўпроқ ишлар қилиши мумкин эди, лекин замонасининг мутаассиблари «Бизга фаранг низом керак эмас», «Эски қиличимиз бор, тўп керак эмас!» қабалида фикр юритиб, подшоҳ ҳаракатларига қаршилик кўрсатдилар. Бунинг эвазига Рус давлати ва иттифоқдош уч фаранг (Оврупо — Б. Қ.) давлати Султон Маҳмудга ҳужум этдилар. Мана шундай оташлар, балолар ичида бўлишига қарамай, урушларда ҳам, мамлакат ва унинг қонунларини янгилашда ҳам куч-қувват топа олди...»

Ҳикояда Темурнинг Султон Маҳмуд ишларига муносабати ҳам берилган. Чунончи, Шайх Жамолиддин унинг хизматларини айтиб бўлгач, Темур оёққа қалқади ва ўтиради. Барча султонлар Султон Маҳмуд шарафига ўринларидан турадилар-да ўтирадилар.

Бухорода ҳам шунга яқин вазият юз берган эди. Русларнинг Ўрта Осиёга ёпирилиб келишларини кўрган эски рақиблари инглизлар хонларга ёрдам кўрсатмоқчи, элчи юбориб, «қурол ва муаллими аскарый» бермоқчи бўлдилар. Насруллохон бу ёрдамни қабул қилиш у ёқда турсин, «замонанинг энг кучли, энг бой давлати» юборган икки элчисини қатл этди...

Темурнинг бу воқеага ҳам муносабати бор: икки замоннинг бир миллатга мансуб икки амири ўртасида кечган тўқнашув шундай тасвир этилади:

«Шоҳ Темур амир Насруллога боқди. Амир Насруллохон шоҳ Темурнинг ўтқир нигоҳидан қочишга жой топа олмай... Тақсир... Бухоройи шарифа фарангидин-насородин киши қабули маъқул кўрилмади»¹, — деди.

---

¹ З. Валидий Амир Насрулло билан шахсан учрашиб, у ҳақда ўз таассуротларини ёзиб қолдирган. Ш. Маржоний ва Вамберн фикрларига суяниб, мазкур хоннинг «ўзига гоят бино кўйган», асабий, фикри тез ўзгариб турувчи, золим ва ўга шаҳватнараст бўлганлигини таъкидлайди.

— Ё ўғул, келанлар ингилиз элчилари эди. Бунлар санга насроният таклифи ила дагил, маърифат, силоҳ ва маориф таклифи или келмишлар эди... Элчига ўлим бўлмас, мақолини билмаюрми эдинг?

— Тақсир... кўп хатоликлар қилдиғим маълум бўлди. Аммо вафотимдан сўнгра маълум бўлди... Умародан, сипоҳидан ва уламодан кўзимни очган бўлмади...

— На демак?! Атроф-акнофа «йўқламачи», «кўрувчи» юборилмасмиди? Бошқа ўлкаларда, бошқа давлатларда на ҳол, на ҳаракат ўлдиғиндан хабар олинмаюрми эди?

— Йўқ, тақсир...»

Ҳар қандай тарихий шахснинг тарихдаги ўрни ва қадрини белгилайдиган бош мезон унинг ақлу заковати ҳамда жасоратидир. Тарихнинг энг муҳим, энг масъулиятли бир пайтида бутун масъулиятни зиммасига олган ҳолда Миллат ва Ватанни озод ва обод этмоғидир.

Ҳикояда Шайх Шомил ва Яъқуббекка шу нуқтаи назардан қаралади. Ҳар иккаларининг ҳам озодлик, мустақиллик учун олиб борган курашларига алоҳида эътибор қилинади. Жумладан, Шайх Жамолиддиннинг хутбасида уларга шундай баҳо берилади:

«Замонасининг яғонаси Шайх Шомил эди. Бу одам ғайрати шахсияси ва усули муколамаси ила ўн турли лисон ила мутакаллим ўлан Доғистон қабилаларини яквужуд ҳолина кетуруб, Рус(ия) каби замонасининг буюк бир давлатина қарши элик сана тўхтовсиз муҳораба ва мудофаада бўлди. Яъқуббек Оталиқ Фозий эса, беш-ўн отлик билан Фарғонадан Қошқарга бориб, Хитой қўл остида эзилиб ётган мусулмонларни ҳаракатга келтириб, Шарқий Туркистонни Хитой тасарруфидан озод қилмиш».

Кўринганидек, ҳикоя бошдан охир тарих таҳлили асо-сига қурилган. Шахслар реал, фактлар тарихий, сюжет хаёлий холос. Ҳар бир гап Миллат ва Ватан тақдирига келиб тақалмоқда. Тарихга шу нуқтаи назардан туриб қаралмоқда. Ҳар бир миллатнинг саодати унинг озодлиги, мустақиллиги билан боғлиқлиги шундайгина англашилиб турибди.

давоми

Бир қатор манбаларга суянган ҳолда табризлик Абдусамад деган ифтогарининг кутқуси билан 1842 йилда Студдарт ва Конолли номли 2 инглиз элчисининг Англиядан кўрқмаслигининг кўрсатиш учун «жосус» эълон қилиб, қатл эттирганининг хабар беради (қараг: З. Валидий. Кўрсатилган асар, 225—227-бетлар).

Озодлик, мустақиллик учун эса, фидойи фарзандлар керак. Фидойилик, ўз навбатида, Миллат ва Ватан муҳаббатидан туғилади. Муҳаббатгина жасоратга ундайди. Жасорат Ватани учун жанг қилмоқ курашмоқчина эмас, уни обод, фаровон этмоқ ҳамдир. Миллатни ҳар жиҳатдан жаҳон ҳамжамиятига тенг ва баркамол қилиб олиб чиқмоқдир. Булар осон иш эмас, албатта. Ҳозирча ишни озод, мустақил бўлмоқдан бошлаш керак. Ҳозирча Ватан Русия деган аждаҳо комида, Миллат унинг қўлида хор, залил. Тил, маданият топталмоқда, асрий урф-удумлар йўқотилмоқда. Асир миллатнинг тақдири ҳамини шундай бўлиб келган. Миллат эркини йўқотмаслиги учун бир бўлиши керак. Шундагина у кучли бўлади. Бирликнинг заруратини англаш учун тарихдан хабардор бўлиши лозим, маърифатли бўлмоғи керак. Тарих, биринчи навбатда, келажак учун зарур. Ҳикоядан муддао — шу.

Шу сабабли, ҳикоя сўнггида Темур тилидан тарихнинг аччиқ сабоғи келтирилади. Дарвоқе, бу ўринда бир нарса ни ҳисобга олмоқ керак. Оврупо XVII — XVIII асрдан ўзини тиклай бошлагач, тарихини қайта кўришга киришди. Шу жумладан, Русия ҳам, Темурнинг Оврупо ва Рус мустақиллигида буюк рол ўйнаган юришларига қонхўрлик, талончилик тимсоли сифатида қарала бошлади. Уни бадном қилиш орқали ўзларини улуғлаш, тарихларини оқлаш, Боязид Йилдирим, Тўхтамиш асоратидан гўё ўзлари, уларга қарши курашиб, озод бўлганидек таассурот қолдириш таъмоили шакллана бошлади. Ҳикояда мана шу нуқталарга ҳам назорат ишоралар бор.

«Тарих ва мулк назарида менинг ҳам балки қабоҳатим, қусурларим бордир, — дейди Темур. — Лекин менинг замоним ва сиёсатим билинмаюб, англашилмаюб қолмишдир. Ҳақимдаги сўизанлар афроди заррачаларга вормишдир: кўп одамларни қирди, кўп тахтларни ёқди, Русияни, Эронни, Туркияни, Ҳиндни босди, чопди... зулм қилди... дерлар. Йўқ, улар англамадилар. Ҳаракатимни халқ билур. Жаҳонни забт этишим қонхўрликдан, юрт ёқувчиликдан, шухратпарастликдан эмас эди... Бундан муқаддам неча асрлар баҳодир миллатим, ўлим ва қирғин ила битмас туркларим ноаҳил идора туфайли эзилмоқда, диёрма-диёр, вилоятма-вилоят парчаланиб, тартибли кўшин битган эди... Эдил қипчоқлари озарбайжонни, улар эса усмонлини, қошқарийлар, ўзбекларни, хуросонийларни, яъни оға қардошини, қардош оғасини танимас ҳолда эдилар. Жавон-

лигимда Кеш тўқайларинда бир кенагас бег:; бўлиб юрган замонларимда миллагимнинг бу ҳоли кўнглимни доғли, кўзимни ёшли этарди... Шундан бутун куч-қудратимни туркларни бирлаштирмоққа, буюк Туркистонни ташкил этмоққа бағишладим! Бир даража бунга ноил ҳам бўлдим...»

Маълум бўлганидек, Темурни ҳаракатга солган куч «буюк Туркистон» ғояси эди. «Баҳодир миллатни», «ўлим ва қирғин ила битмас турклар»ни бир қилиш, унинг куч-қудратига, ақлу заковатига муносиб мамлакат қарор топтириш эди. Унинг номи «Буюк Туркистон» эди. Ҳикоя бошида Саййид Барака Темурни қабрдан турғизар экан, унинг кўзларига боқиб, «ўғлим, яна замон келди!» дейди. Нима демоқчи? Нега уни қўмсаёпти? Худди Темур замонасидагидек паришон сочилган ва тақдир тақозоси билан ўзгалар оёғи остига тушган миллатни кўтариш, бирлаштириш керак демоқчими? Нега истиқлол ва тараққиёт курашчилари бўлган Шомил, Маҳмуд Мужаддид, Яъқуббеклар алоҳида эҳтиром, меҳру муҳаббат билан тилга олинмоқда? Буларнинг бирортаси ҳам шунчаки айтилган эмас. Ҳар бирида маъно, мақсад бор.

Ушбу ғоянинг бениҳоя ҳаётийлигини 1917 йил Октябр ва 1918 йил Феврал фожиалари яна бир карра тасдиқ этди. Фитратнинг 1918 йилда ёзилган «Темур сағанаси» асари мазкур ғоянинг инқилоб йилларидаги ўткир ва кескин ифодаси эди.

Ниҳоят, яна бир нарсани ҳисобга олиш керак. Мазкур ҳикоя Русия сарҳадида, чор ҳукумати цензурасининг барча чиғириқларини айланиб ўтиб, чоп этилган.

1906 — 1914, 1917 йилларда Тифлисте чиққан, Шарқ дунёсида шуҳрат қозонган «Мулла Насриддин» журналининг (муҳаррири Жалил Мамадқулизода) Тошкентда Авлоний, Самарқандда Сиддиқий-Ажзий билан яқин алоқаларда бўлгани маълум. Авлоний, 1917 йилда ўзининг «Турон» газетаси учун ушбу журнал босмаҳонасидан ускуналар олиб келган. Сиддиқий-Ажзийнинг «Миръоти ибрат», «Анжумани арвоҳ» каби қатор асарлари дастлаб шу ерда чоп этилган. Қолаверса, «Хўп-хўпнома» нинг муаллифи Алиакбар Тоҳирзода Собирга шоир Ажзий алоҳида эътибор билан қараган, эргашган. Али Аббоснинг «Диридик» («Тириклик», 1914 йилдан чиққан) журналининг 1916 йил I-сонининг «Надур ёраб, бу гирён чашми хунборим таманноси» деб бошланган «Нпёз» деб номланган шеърини билан очилдики, бу ҳол унинг эътирофига бир ишорадир.

Озарбайжон, Усмонли турк матбуотида Туркистондан чиққан миллат қаҳрамонлари, илм-фан, адабиёт, санъат доҳийлари, умуман буюк шахсиятлар ҳақида ёзилган бадий асарлар ҳам тез-тез босилиб турар эди. Масалан, туркчиликнинг машҳур бонийларидан Зиё Кўк Алпнинг хо-размлик Паҳлавон Маҳмудга бағишланган «Пўлвон Вали» шеърӣ қиссаси «Турк юрду» журнаliga илова шаклида чиққан «Халққа дўғру»нинг 1913 йил 1-сонида чоп этилган.

ТАТАР МАТБУОТИ ВА ТУРКИСТОНДА ЖАДИДЧИЛИК

Волга бўйларидаги татар матбуотининг қизғин даври 1905 йилдан кейинга тўғри келди¹. Подшоҳ 17 октябрда сўз ва виждон эркинлиги ҳақида Манифест эълон қилиши билан газета-журналлар бирин-кетин майдонга чиқа бошлади. Манифест эълонининг 12-кунида, 1905 йилнинг 29 октябрида «Қозон мухбири» чиқди. Газетанинг муҳаррири С. Алкин, асосий иш юритувчиси — котиби туркчилик, исломчилик ғоясининг асосчиларидан бўлган Юсуф Оқчура эди. 1906 йилнинг 5 январида Петербургда «Улфат» газетасининг биринчи сони босмадан чиқди.

Унинг муҳаррири «Рашид қози» номи билан шуҳрат топган Абдурашид Иброҳимов (1857 — 1944) Тўра (Тюмен) да туғилиб ўсган ўзбек оилаларидан Иброҳим Охунднинг набираси эди. 1884 йилда Мадинада таҳсил олиб, қайтаётганида Исмоилбек билан танишиб қолган бу киши ўша йилиёқ келиб, ўз туғилган шаҳрида усули жадид мактаби

¹ Татар тилида газета чиқаришга 1809 йилдан ҳаракат бошланган бўлса-да, чор ҳукумати бунга узоқ пайт йўл бермай келди. Биринчи татар романи «Хисамуддин мулла» (1886) нинг муаллифи Мусо Оқйигит (1864—1923) Туркияга бориб (1888) «Мулкия» номли ўқув юртида ўқиган ва шу номда газета чиқарган. (Қаранг: М. Х. Гайнуллин. Татарская лит-ра XIX века, Казань, 1975, 198—200-бетлар). 1900—1908 йилларда Петербургдаги татар зиёлилари «Мирьот» номли журнал чиқардилар. Комил Мутғий (1883—1940) Уральскда 1904 йилда «Ал аср-ал жадид» («Янги аср») журналини чиқарди. Татар тилидаги биринчи газета 1905 йилнинг 2 сентябрида Петербургда чиққан «Нур» газетаси эди. Газета 1914 йилгача чиқиб турди. Муҳаррири Атаулло Боязидов эди. Унда бир муддат таниқли адиб Шариф Камол ва журналист Кабир Бакир ишлаганлар. Ш. Камол (1894—1942) машҳур ўзбек журналисти Мирмуҳсин Шермухамедов (1895—1929) билан 1918—19-йилларда — Гражданлар уруши даврида «Ишчилар дунёси» газетасида бирга эдилар. Кабир Бакир (1880—1938) 1917 йил Феврал ўзгартишларидан кейин Тошкентга келди ва «Улуғ Туркистон» газетасини чиқарди.

очгани маълум. Дунёнинг жуда кўп мамлакатларида саёҳатда бўлган, Туркистонни ўз она диёри билган. Русияда яшовчи мусулмонларни, яъни туркий халқларни ўзаро яқинлаштириш, улар орасида ҳамкорликни йўлга қўйиш борасида кўп ишлар қилган. 1905 — 1906 йилларда бўлиб ўтган Русия мусулмонларининг ҳар уч қурултойи ташкилотчиларидан, «Иттифоқи муслимин» партиясининг асосчиларидан. 1917 йилда Русия мусулмонларининг эрк ва озодлик, мустақиллик ҳақидаги интилишларини дунё халқларига етказиш учун Стокгольмга юборилгани маълум¹. Умрининг сўнгги 20 йилини Японияда кечирган. 1939 йилда исломни Япония парламентида мамлакатдаги расмий динлар қаторига киритишга муваффақ бўлган зиёлилардан.

1906 йилнинг 15 январида Қозонда «Юлдуз» газетаси дунё юзини кўрди. Газета анча давом этди. 1918 йилнинг 21 июнида советлар томонидан тўхтатилди. Муҳаррири Аҳмад Ҳоди Мақсудий (1868—1941) эди. Маълум муддат «Дажжол», «Бизнинг шаҳар сирлари» каби қатор пьесалари Авланийнинг «Турон»и томонидан сахнага қўйилган Алиасқар Камол (1879—1933) муваққат муҳаррирлик қилган.

1 февралдан «Озод» газетаси чиқа бошлади. Расмий муҳаррири А. Апаанев ҳисобланса-да, асосий ишни А. Камол олиб борган.

21 февралда Оренбургда таниқли адиб Фотиҳ Каримий (1870—1937) муҳаррирлигида «Вақт» газетаси иш бошлади. Газета қисқа муддатда Шарқ дунёсида шуҳрат топди. Унинг яқин ҳамкорларидан бири дин ва маданият арбоби машҳур Ризоиддин Фахриддин (1858—1936) эди. Газета биринчи йилдаёқ Русия тобелигидаги туркий халқларнинг ҳақ-ҳуқуқини танитадиган ва талаб қиладиган уюшмаси «Иттифоқи муслимин» ҳақида катта баҳс уюштирди. Баҳс иштирокчилари «Улфат» нинг муҳаррири Рашид қози (Абдурашид Иброҳимов) билан «Вақт»нинг вакили Ризо қози (Ризоиддин Фахриддин) эдилар.

«Вақт» газетаси 1918 йилнинг 26 январигача давом этди. 2309 сони чиқди. Туркистон ҳаётига катта эътибор берди. Ўз қардошларининг маиший турмушидан ижтимоий-сиёсий аҳволигача кенг ёритиб борди. Бухоро ўймакорлигидаги услублардан (1908 йил, 141-сон) тортиб, В. Л. Вяткиннинг Улуғбек расадхонаси ўрнини топиши (1916, №2100)

---

¹ Бу ҳақда қаранг: Русиядан келиб Туркияда хизмат қилган турклар ҳақида. Эржис университетини нашриётти. Қайсар, 1996 йил. 116-бет.

гача, 2-Давлат Думасининг «Туркистон ўлкасининг аҳволи» муҳокамаси материалларидан (1910 йили, №603) Тошкентдаги «Колизейда Авлоний ва Сидқий Руҳилло бош бўлган театр труппаларининг «Лайли ва Мажнун» операсини қандай сахнага қўйганлиги тафсилотларигача (1915 йил, №1921) бор эди. Туркистон шаҳарларида газетанинг Кабир Бакир, Аҳмаджон Бектемиров, Нуриддин Сайфулмулуков, Маҳмуд Будаили каби кўплаб мухбирлари иш олиб бордилар. Бундан ташқари ўлкада юз берган турли ҳодисалар муносабати билан Бурҳон Шараф (1910 йил Бухородаги шиъа-сунний жанжали), Шаҳид Муҳаммадёр (1916 йил мардикорлик воқеалари) сингари таниқли қалам эгалари Туркистонга келиб туркум мақолалар уюштирилди. «Идора» номидан ёхуд «Сайёҳ», «Бир мусофир», «Самарқандий», «Бухороли», «А. Ф.», «Қардош», «Мухбир» имзолари билан, гоҳ эса умуман ҳеч нарса қўйилмасдан қанчадан-қанча мақолалар чоп этилган ва Туркистон ҳаёти ҳаққоний манзараларда акс эттирилиб, қардошларининг ҳақ-ҳуқуқлари талаб қилиб чиқилган эди. Жумладан, «Туркистон» (1906 й., №110) номли имзосиз бир мақолада шуларни ўқиймиз: «Русияда ислоҳот ижро этилганда, Туркистонга-да дохил ўлсун, ул бир четда бундан маҳрум ўлуб қолмасун, фақат шул шарт илаким ўзларининг аҳволи миллия ва динияларина мувофиқ равишда тараққий ва тамаддунга кирарга бунларга тамом ихтиёр берилсин... ўз ҳожатларини сўйлаяжак бўлсалар, оғизларина печат урилмасин... Агар туркистонликларга бунларни ҳукумат ўз ихтиёри ила вермаса, Пўлшада, Кафказда ва Финландияда бўлгон ҳолларнинг бир вақт Туркистонда ҳам ўлажағи асло хотирадан чиқарилмасун».

«Идора» мақолага изоҳ беради. Бу қадим юртнинг шонли тарихини, жаҳонгир авлодларини эсига солади, боболарга муносиб бўлишга ундайди:

«Бир вақтлар Хоразм ва Самарқандлардан чиқмиш фармонларга ярим дунё халқи «Лаббайка ва Саъдайка!» дея бел боғлаб турурлар эди. Темурнинг бармоқ силкувини Вўлға ва баҳри Хазар бўйлариндан кўруб тарқалурлар эди. Шимди (энди) Туркистон на ҳолдадур?!..»

«Йўлдош ўғли», «Туркистон тупроқлари» (1908 йил, №282) мақоласида Русия мустамлакачилик сиёсати, хусусан, кўчирма сиёсатини қаттиқ танқид қилди. Шу кетишда яқин 20—30 йил ичида Туркистон ўлкасининг ички Русияга айланиб қолишидан, туркистонликларнинг эса, гаф-

лат уйқусидан ҳануз уйғонмаганлигидан ташвишга тушади. «Лекин нечиккина бўлса-да, Туркистонни қутқарурға тиришув лозимдур,— деб ёзади, — ул тирилса, Русия мусулмонлари учун ишончли бир асос бўлажак. Мусулмонлар керак чоғда анга таяна олажакдир». Мана шу бирдамлик ҳисси Туркистон мавзусидаги мақолаларнинг етакчи руҳини ташкил қилади.

Газетада Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг «Фарёди Туркистон» (1907, №132), «Дума ва Туркистон мусулмонлари» (1907, №239), Абдулқодир Шакурийнинг «Туркистонда мактаб ва тарбия» (1907, №147) каби туркистондиларнинг ҳам кўплаб мақолаларини учратиш мумкин. Беҳбудий илм ва маорифнинг ночор аҳволини, порахўрликка асосланган иш-идора усулларини кескин танқид қилади.

«Хўрматлу зотлар, — хитоб қилади А. Бектемиров, — фурсат алда экан, вақтни ғанимат билуб, ўқурға ва ўқитурға чолишингиз! Кандингизни (ўзлигингизни), она сути каби ҳуқуқларингизпи ҳимоя қилур замон дагилми?! Йўқса, ғайри миллатлар орасина йўғолуб, бошқа миллатлар оёқ остинда қолажақсиз»¹. Бошқа бир ўринда эса, Туркистондай бой ва гўзал ўлканинг таланаётганидан дод солади:

«Бу ерда ўлан эски асарлар очқўз мужовур (кўшни) лар тарафиндан Оврупа сайёҳларина йўқ-бор оқчалар баробарина ва рус маъмурларина ҳадя эдиланарак верулуб, битмишдир... Азиз ва нодир асарларинг бўйла равишда талоф ўлмоқлари учун таассуф этмаян кимса инсон дагилдир»². Н. Остроумовнинг Тошкентдаги газетаси — «Туркистон вилоятининг газети», «Вақт»нинг чиқишларига ғайирлик билан қарагани, унинг Туркистон ҳақидаги ҳар бир гапидан камчилик ахтаргани, маҳаллий халқ назарида бадном этишга ҳаракат қилгани маълум. «Вақт»нинг 1907 йил 214-сонида Аҳмаджон Бектемировнинг «Абдухалил» деган кичининг «Туркистон вилоятининг газети»да босилган бир мақоласига жавоби эълон қилинган. Чамаси, бу мақола уюштирилган бўлиб, туркистонлилар гўё ўзларини «Вақт»нинг тухматларидан ҳимоя қилар эдилар. «Биз, сартлар нўғойларга кўра эркинликда ва ихтиёрли турамиз», — деб ёзади ўз аҳволидан мамнун ва миннатдор «Абдухалил». А. Бектемиров «миллат»ни, «миллиятни» ўйлаб, «қайғуриб», «қизғонуб» ёзганини таъкидлайди, «Туркистон ви-

¹ «Вақт» г., 1907 йил, 204-сон.

² Шу газета, 1907 йил, 213-сон.

лоятини ичкари Русиядан келуб хоҳул ўринлашдиқиндан ва бунинг сабабидан кўб сартлар ерсиз қолдиқлариндан хабарингиз йўқми... Ҳеч бир ҳуқуқ кўлингизда йўқдир. Ҳатто ушбу Туркистон вилоятинда ер олурға ҳаққингиз йўқдур... қафасдадирсиз»¹, деб жавоб беради.

Беҳбудий эса, «Дума ва Туркистон мусулмонлари» мақоласида туркистонлиларнинг сиёсий ҳуқуқлари ҳам тамоман чекланганлигини ёзади. Бунинг мисоли сифатида 1-Давлат Думасига маҳаллий халқдан умуман вакил юборилмаганини, 2-Думада эса, ўлкада яшовчи 70 минг овруполи аҳолидан 6 киши сайлангани ҳолда 7 миллионни ташкил этган маҳаллий халққа атиги 5 ўрин ажратилганини ачиниш билан қайд этади. Татарча газеталарнинг ҳаммаси учун худди шундай ҳамият ва ойдин фикрлилик хос эди, деб бўлмайти, албатта. Масалан, Қозонда 1906 йилнинг 31 мартидан 1913 йилнинг 15 апрелигача ота-бола Сайдашевлар томонидан нашр этилган «Баён ал-ҳақ» («Ҳақиқат баёни») бошдан охиригача эскича қарашдаги газета эди. Абдулла Тўқай шу сабабли бир муносабат билан уни «Баён ал-ҳақ эмас», «Баён ал-ботил», яъни ёлғонлик баёни деган эди.

Иккинчидан, газета-журналлар биргина йирик марказий шаҳарларда эмас, Уральск (1906 й., 1 июн, «Ўқлар» журнали), Астрахан (1907 й., 7 сентябр, «Идил» г.) каби кичкина шаҳарларда ҳам чиқиб турган. Қизиғи шундаки, шуларда ҳам машҳур адиблар иштирок этишган. Масалан, С. Сунчалай ва С. Рамиевлар «Идил»нинг, Абдулла Тўқай эса «Ўқлар»нинг мунтазам ва фаол қатнашчилари эдилар.

«Онг», «Тарбия», «Яшин», «Ялт-юлт», «Шўро», «Чўкич», «Ўқлар», «Тарбиятул атфол» каби журналлар ҳам кўп эди.

Булар орасида энг машҳури «Шўро» эди. У 1908 йилдан 1918 йилгача Оренбургда ҳар ойда икки марта (1, 15-кунлар), жами 240 сони чиқди. Ҳажми 32 бет, муқоваси рангли эди. Муассиси машҳур ака-ука фабрикантлар Зокир ва Шокир Рамиевлар эди. Унга машҳур маърифатпарвар ва дин олими Ризоиддин Фахриддин муҳаррирлик қилди. Бир қараганда, журналнинг номи кишини сескантиради. Эски шўро даври ақидаларини эсга туширади. Аслида унинг мақсад ва маслағи тамом бошқа эди. «Шўро» миллатни илмли, маърифатли этмак ҳақинда машварат мажалласи ўлароқ

¹ Шу газета. 1907 йил, 214-сон.

чиқадир. «Истаган одам ушбу мажлисда сўйлар ва истаганлар тинглар» деб ёзган эди Р. Фахриддин журналнинг 1-сониди.

Журналнинг қамрови кенг эди. Журнал фаолиятини махсус ўрганган ёш тадқиқотчиларимиздан Ш. Соатованинг аниқлашича, ундаги материаллар 16 рукн доирасида бўлиб, бу рукнлар, журнал ёпилгунга қадар мунтазам ишлаб турган¹. Чунончи: машхур одамлар ва улуғ ҳодисалар, диний назариялар, таълим ва тарбия, танқид, муросала ва мухобара, матбаа асарлари, матбуот хулосаси, ҳаводис, адабиёт, идорага мактублар кабилар эди. Журнал дунёнинг буюк шахсиятлари, кенг тарқалган динлар, уларнинг тарихи, фалсафий асослари, янги усулдаги таълим-тарбия, оила ва фарзанд тарбияси, жаҳон тарбияшунослигининг долзарб масалалари, янги босмадан чиққан китоблар, кундалик дунё ҳодисалари билан ўз ўқувчиларини мунтазам таништириб борар эди. Масалан, «машхур одамлар ва улуғ ҳодисалар» рукнида Ибн Фадлон, Умар Хайём, Низомий, Замахшарий, Ибн Баттута, Ибн Халдун, Ибн Арабшох, Навоий, Фузулий, Махтумқули, Номиқ Камол, Мирза Фатҳали Охундов, Тагор каби адибу удаболар, сайёҳлар, Чингизхон, Ўзбекхон, Амир Темур, Тўхтамишхон, Бобур, Ёқуббек, Акбаршох сингари ҳукмдорлар, Декарт, Бекон, Спиноза, Сен-Симон, Жан-Жак Руссо, Толстой каби Ғарб илм-фан, маданиятининг доҳийлари ҳаёти ва ишлари ҳикоя қилинган.

Журнал жадидчиликнинг ғоявий асосларига, миллий уйғониш жараёнининг кундалик масалаларига алоҳида эътибор берди. Журналнинг 1910—йил, 12-сониди босилган «Шайх Жамолиддин ва Муҳаммад Абдуҳ» мақоласи, ислом мутаассиблигини танқид остига олган «ваҳҳобийлик ва ваҳҳобийлар» (1912 й., 16-сон) мақоласи шундайлардан эди.

Ш. Соатованинг аниқлашича, «Шўро» журналининг 10 йил давомида чиққан 240 сониди Туркистон ҳаётига оид 323 та материал босилган. Шундан, мақолалар — 138 та, хатлар — 90 та, бадиий асарлар — 71 та, хабарлар — 21 та,

---

¹ Қаранг: Ш. Соатова. Ризондин Фахриддин ва Туркистонда жадидчилик. («Шўро» журналининг материаллари асосида) диплом иши, қўлёзма Т., 1999 йил, 28—30 бетлар. (Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти кафедрасида сақланади.)

фотосуратлар — 3 та. Мақолалар — тарих, (38), таълим-тарбия (25), ижтимоёт (23), дин (4), сиёсат (6), матбуот (13), адабиётшунослик (12), сафарнома кабиларни қамраб олади. Жумладан, тарих ҳақидаги мақолаларда юртимиз ўтмиши, буюк аждодларимиз ҳаёти, осори атиқаларимиз, муқаддас қадамжолар ёритилса, таълим-тарбияга доир чиқишларда мактаб-мадрасаларимизнинг аҳволи, ўқув дастурлари, молиявий аҳволи, ўқитиш савияси, усуллари, Туркистонда савод, тил-имло бирлиги билан боғлиқ масалаларга эътибор қаратилди. Шунингдек, Туркистоннинг сиёсий аҳволи, давлат қурилиши, идора усули, аҳолининг турмуш даражаси, ижтимоий-иқтисодий муаммолари, ўлкада ислом тараққиёти, диний муассасалар масалалари билан боғлиқ мақолаларга ҳам кенг ўрин берилди. Матбуот ва адабиётшуносликка оид мақолаларда Туркистон матбуотининг миллий уйғониш билан боғлиқ долзарб масалалари, ўлка адабий ҳаёти ҳақида қайдлар, янги китоблар хабари, муайян асар ёхуд ижодкор ҳақидаги адабий-танқидий мулоҳазалар ўрин олган. Ниҳоят, сафарномаларда Туркистонга қилинган сафар таассуротлари акс этган. «Муросала ва мухобара» рукнида Туркистон билан боғлиқ 86 савол ва уларга жавоблар берилган, янги матбаа нашрлари ҳақида 21 хабар эълон қилинган, 65 шеър, 6 насрий асар чоп этилган.

Журналдаги Туркистонга оид барча материаллар 112 муаллифга мансуб бўлиб, шундан 84 таси ерли халқ вакиллари¹. Улар орасида машҳур маърифатпарвар Фурқатдан тортиб, Туркистон жадидчилик ҳаракатининг Беҳбудий, Сўфизода, Ҳожи Муин, Чўлпон, Мирмуҳсин Шермухамедов, Лутфулла Олимий, Садриддин Айний, Сиддиқий-Ажзий, Мўминжон Муҳаммаджонов, Фахриддин Рожий, Холмуҳаммад Охундий, Аҳлулло бин Хайрулло каби каттакичик ўнлаб номлар бўлиши «Шўро» журналининг Туркистонга эътиборига далилдир. Иккинчи томондан эса туркистонлик жадидларнинг ўз ҳаммиллатлари аҳволи ва тақдири ҳақидаги фикр-қарашлари Умумрусия мусулмонлариники билан ҳамоҳанг эканлигини кўрсатади.

Шу сабабли, бир томондан, олис Туркистондаги ҳуқуқсизлик, маърифатсизлик, дунёбеҳабарлик қаттиқ танқид қилинса, иккинчи томондан, «боболарнинг олтин бе-

¹ Бу маълумот ҳақида қараи: Ш. Соатова. Юқорида кўрсатилган манба. 34—35-бетлар.

шиги» (Хасан Али) бўлган бу қадим юртга меҳру муҳаббат изҳор қилиниб, истиқболга баҳамжиҳат йўл изланади. 1911 йилда бухоролик Баҳромбекнинг таҳририятга юборган «Биз сартму, туркму?» (16-сон) деган саволига жавобан журнал 9 та мақола беради ва Туркистон халқининг миллий орномусини, шаъни-шарафини ҳимоя қилиб чиқади. Бу мақолаларнинг бир қисми туркистончиларга тегишли бўлиб, улар орасида «Сарт сўзи мажҳулдур» (1911 й., 19-сон), «Маълумни эълон ёхуд Петербург масжидининг истили» (1912 й., 19-сон) мақолалари билан қатнашган Беҳбудий ҳам бор эди. Ё бўлмаса, 1917 йилда Мирмуҳсин Шермуҳамедовнинг «Турон» газетасида босилган «Тарихий икки воқеа» мақоласи муносабати билан сазойи қилиниши воқеасига журналнинг муносабатини олинг. Журнал воқеадан бир ой ўтар-ўтмас, Н. Ёвушевнинг «Туркистон уламиси» (10-сон) номли танқидий мақоласини беради. Кейинги 11-сониди эса, адибни «кофир» қилган мақоласи ўқувчиларга ҳавола қилинади. 12-сонда масалага яна қайтилади. Мазкур ҳодисани танқид этувчи хатлар берилади.

Беҳбудийнинг кескин ижтимоий-сиёсий мавзуларга оид 6 мақоласи, Сўфизоданинг 6 шеъри, Мирмуҳсиннинг 2 ҳикоя, 4 мақоласи, Ҳожи Муиннинг, кўқонлик истеъдодли адабиётшунос Аҳлулло Ҳайруллонинг 19 материали шу журналда босилган. Шеърят оламига кириб келаётган Чўлпоннинг илк шеърларидан бири, Ўш шаҳри ҳақидаги очерки, катта дард билан ёзилган «Шулай битамиз» мақоласи шу ерда эълон қилинган эди.

1990 йилда қозоқ тадқиқотчиси У. Субҳонбердин 1895 йилдан Омскда Чўл генерал-губернаторлиги девонхонасининг «Ведомости»га илова сифатида маҳаллий тилда чоп этилган «Дала вилоятининг газети»дан намуналарни нашр этди. Китобда газетанинг 1895—98 йилги материалларидан намуналар берилган. Ушбу факт туркий дунёдаги жонланиш ҳақида маълум тасаввур ҳосил қилишга ёрдам беради, албатта, бироқ мазкур газетанинг Туркистон матбуотига таъсири ҳақида гапириш қийин. Агар гапириш лозим бўлса, акс таъсири хусусида сўзлаш керак бўлади.

XX аср бошидаги татар журналлари ҳақида гап кетар экан, Аҳмад Ҳуснининг «Онг» (1912 йилдан чиққан) журналинини ҳам тилга олиб ўтиш лозим. Абдулла Тўқай яқиндан ҳамкорлик қилган бу журнал саҳифаларида қадим Туркистоннинг ижтимоий-маиший ҳаётидан (масалан, Азиз Убайдуллиннинг «Бик эски замонлардан олуб Темур дав-

рина қадар турк-мўғулларда хотунларнинг тутқон ўрунлари». 1917 й., 1, 3—4 сонлари) дан тортиб, Олимжон Иброҳимовнинг Кавказ, Волгабўйи, Туркистон маданий-адабий ҳаракатчилигини ўзаро солиштириб, ҳар уч нуқтада майдонга келган дарслик ва китоблардан газета-журналларгача кенг таҳлил этувчи «Тиллари бошқа бўлса-да кўнгуллари бир» (1916 йил, 5-сон, 87-90 бетлар) сингари мақолаларгача бериб борган эди.

ТУРКИСТОН МАТБУОТИ САҲИФАЛАРИДА

Туркистон матбуоти 1905 йил Манифестидан илҳом ва мадад олиб, қисқа муддатда катта босқични босиб ўтди ва туркий дунёнинг эътиборли давралари назарига тушди. Уларни илк мартаба жамлаб фикр билдирган Чўлпон¹ бўлди. Абдулла Авлоний «Бурунги ўзбек вақтли матбуотининг тарихи» мақоласида 1905 — 1917 йиллар оралиғида ўлкада ўзбек тилида 22 газета, 8 журнал нашр этилганини хабар беради². 1927 йилда «Ўзбек вақтли матбуоти тарихига материаллар (1870 — 1927)» тадқиқотини чоп эттирган Зиё Саиднинг аниқлашича ўтган оралиқ даврда 45 газета, 36 журнал дунё юзини кўрган³. Булар ҳақида матбуотшунослик билан боғлиқ ишларда оз-кўп маълумотлар берилган⁴.

¹ Бу ҳақда қаранг: Чўлпон. Туркистонда матбуот. «Жамият ва бошқарув» ж., 1998 й., 2-сон. Нашрга тайёрловчи Т. Тоғасев.

² Абдулла Авлоний. Бурунги ўзбек вақтли матбуотининг тарихи. Нашрга тайёрловчи Ш. Ризасев. Китобда: Миллий уйғониш Т.. «Университет», 1993 й., 115—123-бетлар.

³ Зиё Саид. Танланган асарлар. Т., 1974, 13—116-бетлар.

⁴ Қаранг: Эрназаров Т. Э. Ўзбекистонда вақтли матбуот (1870—1924). Т., 1959; Эрназаров Т. Э., Акбаров А. И. История печати Туркестана (1870—1925). Уч. пособие. Т., «Ўқитувчи», 1976; Пидаев Т. Р. Ўзбекистон матбуотининг ўтмиши ва кечмиши, «Ўзбекистон матбуоти» ж., 1966, 1—3-сонлар; Пидаев Т. Р., Ҳалимова С. «Садойи Туркистон» ва Убайдулла Асадуллаҳўжаев. «Ўзбекистон матбуоти» ж., 1997 й., 1—2—3—4-сонлар; Пидаев Т. Аъзам Аюб. Т., 1969; яна шу муаллиф: Мозий лавҳаларни. «Ўзбекистон матбуоти» ж., 1993 й., 5-6-сонлар; Бобохонов М. Из истории периодической печати Туркестана. Душанбе, «Дониш». 1987; Дўстқораев Б. Мунавварқори Абдурашидохонов. «Жаҳон адабиёти» ж., 1993, 3-сон; Сирожиiddин Аҳмад. Мунавварқори, эссе. «Шарқ юлдузи» ж., 1992 й., 5-сон; Қосимов С. Исмоил Обидий. «Гулистон» ж., 1979 й., 9—10-сонлар; А. Жалолов, Х. Ўзганбоев. Ўзбек маърифатпарварлик адабиётининг тараққиётида вақтли матбуотининг роли, Т., ФАН, 1993; Абдуазизова Н. Ўзбекистон журналистикасининг шаклланиши ва ривақи (XIX аср охири — XX аср), Т., 1998; Яна шу муаллиф: Ўзбекистон журналистикаси тарихи (1870—2000). Т., 1999 ва ҳ. қ.

Манифестдан кейин чиққан илк ўзбекча газета — «Ўрта Осиёнинг умр гузарлиги». Муҳаррири — Иван Гейер. Авлоний газетанинг «бир оз ҳур фикрли» бўлганини қайд этади. Зиё Саид «икки ой» чиққанини хабар қилади.

1906 йилнинг 27 июнида дунё кўрган «Тараққий» (муҳаррири Исмоил Обидий) илк ўзбек миллий газетаси сифатида тарихга кирди. У нашр этилган кун Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши қарори билан Матбуот кунни деб эълон қилинган. «Элнинг энг суйиб ўқийдурғон» (Авлоний) бу газетаси ўз даврида жуда катта шухрат қозонган. Исмоил Обидийни «Исмоил Тараққий» деб атаганлар. И. Гаспринский махсус «Тараққий» номли мақола ёзиб, тошкентлик ҳамкасабаларини табриклаган, «лисони Туркистон тарафларинда мақбул турк шевасинда» эканлигидан, «маслаки тараққийпарвар»лигидан хурсандлик изҳор этган, ўлкада шундай газетага кўпдан эҳтиёж бўлганлигини таъкидлаган эди¹. «Тараққий»дан машҳур Абдулла Тўқай ҳам хабардор эди². Газетани ташкил қилишдан материаллар билан таъминлашгача Мунавварқори ва Абдулла Авлонийларнинг роли катта бўлган³. 20 сони чиққач, ҳукумат томонидан тўхтатилган.

Мунавварқорининг «Хуршид» газетаси (1906 йилнинг 6 сентябридан чиқиб, 10-сонидан ёпилган) Фансуруллобек Худоёрхонов, Абдулла Авлоний, ака-ука Комилбек ва Каримбек Норбековлар, Муҳаммадхон Подшоҳўжаев каби ёш тараққийпарвар кучларни ўз атрофига жамлади. Сиёсий масалалар билан ҳам фаол шуғулланди. Газетанинг 6-сонидан босилган Беҳбудийнинг «Хайрул умури авсатуҳо» («Ишларнинг яхшиси ўртачасидир») мақоласида Русияга Оврупонинг қирққа яқин мамлакатига хос умумдемократик мезонлар нуқтаи назаридан баҳо берилади, чор ҳукуматининг «идораи мустақла» — «самодержавие» идора тизими танқид остига олинади. Мавжуд партияларнинг дас-

¹ Қаранг: «Таржимон» г., 1906 й., 69-сон.

² Қаранг: Абдулла Тўқай. Асарлар, 4-томлик, 3-том. Қозон, 1976, 49, 391-бетлар.

³ Бу ҳақда қаранг: Б. Қосимов. Адабиёт ва инқилобий ҳаракат (айрим мулоҳазалар), «Шарқ юлдузи» ж., 1984 й., 1-сон; Яна шу муаллиф, шу номли мақола, Абдулла Авлоний фаолияти мисолида. Китобда: Ҳаёт кўзгуси. (адабий-танқидий мақолалар). Т., Ф. Фулом номлидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984.

турларига туркистонлилар кўзи билан қаралади. Чор ҳукуматининг мустабид сиёсати, хусусан, вақфларнинг тортиб олиниши, мадрасаларнинг хароб қилиниши, рус мужикларини кўчириб келтириш сиёсати, маҳаллий халқнинг кундан-кун қашшоқлашиб, мулк ва давлатнинг яҳудий ва арманилар қўлига ўтиб бориши миллат фожиаси сифатида баҳоланади. Партиялар ҳақида гап кетганида, социал демократиянинг ҳар икки қаноти (социал-демократ, социал революционер) ҳам рад этилади. «Муроди... хаёлий», «бу тоифага қўшулмоқ, биз, мусулмонлар учун ниҳоятда зарарлик» деб кўрсатилади. Муаллиф «Русия мусулмонлари иттифоқи»ни алоҳида бир «партияи махсуса» ҳисоблаб, кадетлар дастурини унга мувофиқ топади¹. «Таржимон» газетаси «Бизим матбуот» номли мақоласида «Хуршид»нинг гўзал интихоб этилган «мундарижаси»га, «очиқ туркча» тилига мамнунлик билан тўхталгани, Мунавварқорини самимий табриклаб, «ишнинг давомини» умид қилиб қолгани бежиз эмас эди.

Афсуски, «Туркистон вилоятининг газети» маҳаллий зиёлиларимизни обрўсизлантириш йўлидан борди. Жумладан, «Тараққий» муҳаррири ҳақида «Муҳаррирнинг асли исми маълум эмас, имзоси «Сайид Исмоил» эса-да, ўзи «Сайид» бўлмаса керак», — деб қочириқлар қилди ва шу хил гийбатлар билан «Тараққий»нинг ёпилишини тезлаштирди. «Хуршид» чиққанида эса, ундан ҳам ошириб юборди. «Мулла Мўмин» (Н. Остроумов таҳаллусларидан бири) имзоси билан «Мунавварқори Тошкандда такяхона, чойхона, тўкмахоналарни мунаввар этиб, умр кечирган эканлар», — деб ёзди.

Булар «гийбат бўлмасдан нимадир?!» — деб ёзган эди «Таржимон» ўз сонларидан бирида².

«Хуршид» ёпилгандан сўнг 9 ойча муддат ўтгач, «Тужжор» газетаси пайдо бўлди (ношири Сайидкарим Саидзимбой ўғли) ва 36 сони чиқди.

1907 йилнинг 1 декабридан Авлонийнинг «Шухрат» газетаси чиқа бошлади. Газета таҳририяти унинг уйида — Саперная 35 да жойлашган эди.

Газетанинг йўналишини муҳаррир шундай белгилайди:

¹ Қаранг: «Таржимон» г., 1906 й., 22 сентябр. 107-сон.

² Шу газета, 1907 йил, 86-сон.

Жаҳонда иттифоқу илм учун оворадур «Шухрат»,
Зухури рўшноийи илм учун маҳфорадур «Шухрат».
Вужудин сарф қилгон илм учун бечорадур «Шухрат»,
Дили миллат ғамида дам-бадам садпорадур «Шухрат».

Каломи хуштакаллум тўтғийи зебосифат сўзлар,
Мақоми хурриятда булбули шайдосифат сўзлар,
Замона гулшанида қумрийи танҳосифат сўзлар,
Гулистонларда доим сайр этар тайёрадур «Шухрат».

Хабар бергай замона гўшига атроф — ҳар ёндин,
Ёзар ҳар сафҳасина зийнат ила ҳар хил эълондин,

.....
Дили хуш, рамзи хушалфоз, хушуафкорадур «Шухрат».

Қуюб сарловҳасина илм истар муддаосини,
Яна дебочасида шарҳ этар миллат баҳосини,
Қани хушфаҳм билса гавҳари қиммат баҳосини,
Замони маъданида бир зумуррадпорадур «Шухрат».

Халойиқ гўшидин хомуши ғафлат финсасин тортур,
Ғариб миллат кўзидин сафҳаси-ла ёшини артур.
Хулуси ният ила зори миллат сўзини айтур,
Фароғат, хоби ғафлатдин кеча бедорадур «Шухрат».

Харобатхонада ётсанг, бизим-чун ким қилур таъмир,
Бузулсун, қадри кетсун, деб қилур ҳамсоямиз тадбир,
Ал ила туртмасанг қилмас, қалам ўздан-ўзи таҳрир,
Қилуб изҳори ҳасрат ҳар кима ёлборадур «Шухрат»¹.

Бу газета ҳам 10 сони чиққач, тўхтатилди. «Ҳукумат тамом нарсаларин мусодара қилиб чиқармасқа имзо олиб тўхтатди». Газета 1908 йилнинг 19 феввалида чиққан сўнгги 10-сонида чақувлардан шикоят қилган эди. («Данўси на-мима».)

«1908 йилда ёзувчиларимиз, идорамда хизмат қилғувчи Аҳмаджон Бектемиров номига «Осиё» исмли газе(т)га рух-

¹ «Шухрат» г., 1908 йил, 7 январ. 5-сон.

сат олиб, идорани ўз уйимга (Сапёрная-26) кўчириб, яна чиқара бошладим¹.

6-номеринда ҳукумат жонворлари келиб, буни ҳам мусодара қилиб, беркитиб кетди², — деб ёзади Авлоний ўз таржимаи ҳолида. Айрим матбуотшунос мутахассислар 1905 — 1908 йилларни жаҳид матбуотининг дастлабки даври³, — деб қарайдилар. Бу маълум жиҳатдан тўғри. 1908 йилдан газетачиликда маълум узилиш бўлди. Чор ҳукумати сўз, матбуот эркинлигини ҳаддан ташқари жиловлаб борди, айниқса, ғайрирусларнинг нашр ишларига қаттиқ турди. Исмоилбек Гаспринский «Таржимон»ни чиқаришга руҳсат олиш нақадар қийин бўлгани ҳақида газетанинг 1907 йил, 27 декабр сонидан шундай ёзган эди:

«1883 санаси «Таржимон» газетасина мусоада олинди. Бунинг учун икки губернатор, уч министр ҳузурина уч сана дўланилди, кезилди, тўрт дафъа Петербурга зиёрат этилди...

Йигирма уч сана ёп-ёлғиз дўланди. Ҳар шайни кўрмак, ҳар шайни эшитмак мамнуъ ва пек оз сўйламак шарт эди. Ҳозирда йигирма рафиқим вор...»

1913 йилдан Туркистон шаҳарларида газеталар яна чиқа бошлади. Беҳбудий «Самарқанд» газетасини йўлга қўйди. Атрофига Сиддиқий-Ажзий, Ҳожи Муин, Нусратулла Қудратулла, Саид Ризо Ализода каби тараққийпарвар қалам эгаларини тўплади.

Газета моддий қийинчилик туфайли 45-сонини чиқиб тўхтади.

Энг машҳур газеталардан бири «Садойи Туркистон» эди.

Газетанинг биринчи сонини 1914 йилнинг 4 апрелида чиққан. Расмий муҳаррири Убайдуллахўжа Асатиллахўжаев (1880 — 1938) эди. Зиё Саид унга Мунавварқори ва Абдурауф Музаффарзода яқиндан ёрдам бериб турганини хабар қилади. Газетанинг деярли ҳар бир сонидан Авлонийнинг шеър ёки мақоласи босилиши, «Турон» труппаси билан ҳамкорлик унинг ҳам таҳририятда мавқеи баланд бўлганлигини кўрсатади. Газета саҳифаларида Мунавварқори, Мискин, Хислат, Тавалло каби тошкентлик ижод-

¹ «Хуршид», «Осиё» газеталаридан Олимжон Иброҳимов ҳам хабардор бўлган. Қараг: «Онг» ж., 1916 й., 5-сон, 87—90-бетлар.

² Миллий уйғониш. Т., «Университет», 1993 йил, 110-бет.

³ Қараг: Н. Абдуазизова. Ўзбекистон журналистикаси тарихи, Т., 1999 йил, 21-бет.

корларнинг шеърлари сингари Самарқанддан Васлий, Ҳожи Муин, Фарғона водийсидан Сўфизода, Ҳамза, Чўлпон, Лутфулла Олимий, Иброҳим Даврон каби ўнлаб қалам эгаларининг асарлари чоп этилган эди. Газета бир йилча чиқиб, 66-сондан кейин моддий танглик туфайли тўхтади.

Обиджон Маҳмудовнинг «Садойи Фарғона» газетаси «Садойи Туркистон» билан бир вақтда чиқди. Фаоллардан бири Ашурали Зоҳирий (1885 — 1937) эди.

1917 йилнинг Февралидан кейин «Нажот» (Мунавварқори), «Шўройи ислом» (А. Баттол), «Турон» (Авлоний), «Хуррият» (Фитрат), «Кенгаш» (Заки Валидий), «Эл байроғи» (Б. Солиев, А. Зоҳирий), «Улуғ Туркистон» (К. Бакир) каби кўплаб газеталар чиқди. Булар орасида, айниқса, «Хуррият» адабий куч-қуввати билан, «Эл байроғи» Туркистон мустақиллиги йўлидаги курашнинг ёрқин саҳифаси бўлган мухторият ғояларини ифода этганлиги билан алоҳида ўрин эгаллайди.

Октябр тўнтаришидан кейин чиққан «Иштирокиюн» (1918 — 1919), «Қизил байроқ» (1920 — 1921), «Туркистон» (1922 — 1924), «Меҳнаткашлар товуши» (Самарқанд, 1918 — 1922), «Бухоро ахбори» (1920 — 1922), «Меҳнат байроғи» (1921), «Фарғона» (1921) каби партия-совет матбуоти деб номланувчи ўнлаб газеталар дунё кўрди.

Туркистонда чиққан биринчи журнал «Ойна»дир. «Ойна» Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг ғайрат ва ташаббуси билан 1913 йилнинг 20 августидан 1915 йилнинг 15 июнигача чиқди. Жами 68 сон, 1720 саҳифа.

Журнал ўлкада миллий ғояларнинг тарқалишида муҳим рол ўйнади, туркистонлиларга ҳам ўзларини, ҳам дунёни борича кўрсатишга ҳаракат қилди, ўзбек адибларининггина эмас, умумтурк оламининг энг яхши қалам эгалари ижоди билан таништириб борди. Октябр ўзгаришидан кейин эса 1929 йилгача бўлган даврда халқ маънавий турмушида муҳим из қолдирганлари «Маориф ва ўқитғучи», «Муштум», «Машраб»лар эди.

Жадид матбуотига шунчаки бир кўз ташлаш шундай хулосаларга олиб келади:

1. Жадид матбуоти XX аср бошидаги Туркистоннинг ижтимоий-маънавий ҳаётидаги янгиланишнинг ўзига хос бир кўриниши сифатида намоён бўлди ва миллатнинг уйғонишида муҳим рол ўйнади.

2. Жаид матбуотининг майдонга келишида ёшларнинг хизмати катта бўлди. Ўлкада чуқур томир отган бош-бош-доқлик, уруг-аймоқчилик, исроф, хурофот, мутаассиблик каби чиркин одатларга барҳам бериш, кенг халқни миллий бирлик, мустақиллик, маърифат ва адолат байроғи остида бирлаштириш тараққийпарвар жаид ёшлари интилишларининг мақсад-мазмунини ташкил қилди.

3. Туркистон матбуот воситасида қардош, тилдош, миллатдош, диндош турк оламига чиқди. Улар билан ўз тақдирини бир кўрди, ўтмишнинг аччиқ тажрибаларидан сабоқ чиқаришга, келажак учун бир жон, бир тан бўлиб, курашиш зарруриятига ишонч ҳосил қилди. «Таржимон», «Вақт», «Шўро», «Онг» каби Кавказ ва Волга бўйида чиқиб турган, чор ҳукуматининг мустамлакачилик тузумига қарши курашда катта тажрибага эга бўлган газета-журналлар Туркистон жаид матбуотининг оёққа туриб олишида ҳамкор ва ҳамдаст бўлдилар.

4. Ўзбек жаид матбуоти янги ўзбек адабиётининг шаклланиши ва тараққий топишида олтин бешик вазифасини ўтади. Бехбудийдан Чўлпонгача бўлган жаид адабиётининг барча вакиллари фикрларини ҳам, қаламларини ҳам мана шу илк газета-журналларимизда чархладилар.

5. Жаид матбуотининг энг муҳим хизмати миллатни уйғотиш ва уни мустақиллик учун тайёрлаш эди. Матбуот бунини шараф билан бажарди. Бугина эмас, замон айланиб, тоталитар тузумга қайтганида ҳам унинг ёнида турди.

МИЛЛАТ, МИЛЛИЯТ...

(Жаидларда миллий ғоя ва мафкура)

Бугун биз юзма-юз бўлиб турганимиз миллий ғоя, миллий мафкура масалалари бундан юз йил олдин жаидларимиз томонидан ҳам кун тартибига қўйилган ва қизгин муҳокама қилинган эди.

Аввало, «миллат» ва «миллийлик» ҳақида. «Мулла Насриддин» журналининг муҳаррири, «Ўликлар» драмаси билан Тошкентнинг «Колизей»ида маҳаллий халқни ларзага солган Жалил Мамадқулизоданиннг «Миллат» номли мақоласи бор. Маълум бўлишича, миллат тушунчаси илк бор қадим юнон файласуфи, бундан салкам 2 ярим минг йил муқаддам яшаган Демокрит томонидан қўлланилган экан. У бу тушунчани «ҳар бир мамлакатнинг ягона соҳиби» деб

тушунтиради. Шундан сўнг қанча замон ўтиб, XVIII аср француз инқилоби даврида бу масала яна ўртага тушди, бироқ ҳали ҳам бу тушунча айрим халқларда шаклланиб улгурган эмас, деб давом этади адиб.

Бунга шуни қўшимча қилиш мумкинки, дин ва ирқ масаласи, миллат ва мазҳаб масаласи туркий халқларда ҳеч бир замонда четга суриб қўйилган эмас. Аксинча, ҳамиша диққат-эътиборда келган. Буюк Навоий замондошларини таърифлар экан, «шамс ул-миллат», «зайн ул-миллат», «нур ул-миллат» сифатларини қўллайди. Эҳтимол, буюк бобомизнинг миллат ҳақидаги тушунчалари у ҳақдаги бугунги кўз-қарашларимиздан бирмунча фарқланар (масалан, у миллат билан динни ҳамиша ёнма-ён, ҳатто синоним даражасида қўллайди). Бироқ факт шуки, у миллатни инсониятнинг яшаш шакли сифатида тушунади ва уни маълум диний, худудий, лисоний қиёфада, муайян аслий хусусиятларига эга ҳолда тасаввур этади. Бундай тушуниш XVIII асрдан Оврупода конкретлашиб борди ва 3-Салим (1789—1807)нинг «Низоми жадид»и, айниқса, Мустафо Рашид Пошонинг 1837 йилги «Танзимот фармони»дан сўнг Усмонли Туркиясига, ундан Кавказ, Волгабўйи орқали Туркистонга келди. Ўз навбатида бу ғоя ва тушунчалар бевосита Оврупо орқали Русияга ёйилиб, ундан ўша давр чор тузуми истилоҳи билан айтганда, «ғайриус мусулмонлар»га ўтди. «Миллат» тушунчасига яна бир илова. «Таржимон» газетасининг 1908 йил 58-сонида муҳаррирнинг «Миллат» номли бир мақоласи босилган. Муаллиф «Миллат надир?» деган савол қўяди ва бу борадаги Фарбу Шарқнинг назарияларини келтираркан, ёшлигидан қулоғига қўйилган «дин ва миллат бирдир» деган фикрга тўхталади. Унингча, бу ғоят «эски назария», «сиёсий назария». Уни ислом фуқароси мусовийлардан — яҳудийлардан олган. Турклар, эронийлар тарихи шуни кўрсатадики, улар исломлашдилар, лекин араблашмадилар, туркликни, эронликни сақлаб қолдилар. Демак, бу назария илмий асосга эга эмас.

Энди ғоя ҳақида. Исмоилбек Гаспринский 1895 йилда ёзган мақолаларидан бирини «Ғоя» деб атаган эди. Унингча, халқлар ҳаётидаги барча буюк воқеаларнинг таг-заминида у ёки бу ғоя ётади. Энг улуғ кашфиётлар, аввало улар ҳақидаги орзу-ниятлардан бошланган.

Ислом ғоялари ярим дунёни бир ҳовуч араблар атрофига бирлаштирди. Москва атрофига бирлашув ғояси қудратли

Русияни майдонга келтирди. Тенглик ва озодлик ғояси французлар мавқеини Оврупода сарбаланд қилди.

Ғоясизлик-чи! Миллатни заифлаштирувчи, турғунликка — таназзулга олиб боровчи мана шу ғоясизлик, мақсадсизликдир.

Тарих неча марталаб ақлу истеъдодига гувоҳ бўлган Шарқ халқлари нега бундай заюлатга ботди? Нега юз миллион хитойлар, ҳиндлар сўнги минг йил давомида ўзларини кўрсата олмай, нега бошқалар етовига тушиб қолдилар? Сабаби — ғоясизлик,— деб тушунтиради муаллиф.

Шундан кейин у Русия қўл остидаги мусулмонлар ҳаётига ўтади. «Таассуфки, Русиянинг мусулмон жамиятида асл ва чинакам ғоя, орзу йўқ, — деб ёзади муаллиф. — Улар ёлғиз шу куннинг, шу дақиқанинг манфаати, шу биргина қоринни тўқлаб олиш манфаати билан яшайдилар ва ҳозиргидан бир неча марта яхшироқ ишламоқ ва яшамоқ мумкинлигини билмайдилар. Бизда тушни таъбир қилувчи рисоалар, гул ва булбул ҳақидаги кўшиқлар, ўзи бир қарич, соқоли қирқ қарич полвон ҳақидаги китоблар кўп, аммо миямизни қоплаб олган жаҳолатни тарқатувчи, аҳволимизни тушунтириб берувчи, тараққиёт хусусида, келажак хусусида ўйлашга, илгарига интилишга мажбур этадиган бирор китоб йўқ. Шундай экан, маорифга, тараққиётга интилишни ўз олдимизга вазифа ва орзу қилиб қўймоқ керак эмасми?!»

Шу ғоя билан иш тутилса, миллатнинг жонланишига, маърифатли авлод шаклланиб ҳаётнинг гўзаллашишига Исмоилбек дил-дилдан ишонади. Бугина эмас, уни ҳаётмамот масаласи деб билади. Миллатнинг миллий, диний, инсоний ҳуқуқларини муҳофаза қилишда биринчи восита деб ҳисоблайди.

«Бир миллатнинг қувват ва матонати унинг саодати ва фароғати аҳлининг оз-кўплиги билан эмас, аъзоларидаги маданият ва тараққиётга омил ҳаётий хусусиятларининг даражаси билан ўлчанади»,— деб ёзади Исмоилбек 1908 йилда «Илм ва маърифат даври» мақоласида. Илм-хунар ғайрат ва меҳнат билан қўлга киради. Ғайрат ва меҳнат эса илму хунар туфайли самара беради. Булар ўзаро боғлиқ тушунчалардир. Қавмининг кўпчилиги жисман соғ бўлиб, илму хунардан бебахра қолиши ва ҳаёти паришон бўлиб, ўзини ҳимоя қилмоқдан ожиз ҳолга тушиши мумкин. Илмаърифатда қувватли Оврупо миллатларининг соғлом Африкани асоратга олишлари бежиз эмас.

Хўш, бунинг олдини олиш учун нима қилиш керак? Маърифатга эҳтиёж, илм-фанни эгаллаш ғояси миллатнинг кўпчилиги томонидан англаниши керак. Дарҳақиқат, жадидларимиз олиб борган барча ишлар — матбуотнинг йўлга қўйилиши, «усули жадид» мактаби назарияси ва амалиёти, театрчилик, ҳамма-ҳаммаси шунга хизмат қилдирилди. Шу тариқа ҳар бир ғоянинг миллий ғояга айланиши, жадидларимиз фикрича икки шартни тақозо этади.

1. Ғоя миллатнинг туб, асл эҳтиёжларидан, туриш-турмушидан, асрий анъаналаридан, ўзлигидан ва, табиийки, имкониятидан келиб чиқмоғи лозим.

2. Мазкур ғоя миллат томонидан англаниши, ҳис қилиниши, бошқача айтганда, онгига жойлашиб, юрагидаги ўтга айланмоғи, сўнгсиз иштиёқ ҳосил қилмоғи керак.

Табиийки, ҳар бир миллат тараққий топмоғи учун жаҳон илм-фани янгиликларидан, умуминсоний ғоялардан фойдаланмоғи шарт. Лекин муҳим бир шарт билан. Бу фикр-ғоялар миллатнинг қалби ва онгидан ўтмоғи, «миллийлашмоғи» керак. Шундагина у миллат йўлида хизмат қила олади.

Бунда буюк масъулият зиёли зиммасига тушади. Чунки миллат эҳтиёжини дил-дилдан англовчи ва уни олдинга бошловчи зиёли синфидир. Бунинг учун эса ўша зиёлининг ўзи «миллий ахлоқ ва тарбия эгаси» бўлмоғи керак.

«Таржимон» газетаси 1884 йилда ёзган эди:

«Агар бизим орамизда яхши одамлар бўлсалар, бошлаб мактаб муаллимларидирлар. Агар бизда фойдали одамлар бўлсалар, булар ҳам улардир. Агар орамизда ўзига ҳеч бир ҳурмат, мақтов, шуҳрат талаб этмай, бутун ғайратини ўқув-тарбия ишига, ҳақиқат йўлига сарф этган кишилар бўлсалар, булар ҳам муаллимлардир...

Шараф сизга, муҳтарам ўқитувчилар!

Сизнинг фидойи меҳнатингиз қадрига етмаганимиз учун, сизни фақирликда, муҳтожликда қолдирганимиз учун бизларни, ўқитган болаларингизнинг оталарини кечирингиз» (14-сон).

Жадидларимиз олий ўқув юрти заруратини теран ҳис қилдилар ва бу йўлда барча имкониятлардан фойдаланишга уриндилар.

Жадидларимиз сўнгги уч-тўрт аср давомида тушкун ҳолга тушиб тарихини унутаязган миллатимизга тарих шуурини сингдиришга ва у орқали янги руҳ бахш этишга уриндилар.

Дарҳақиқат, миллий шуурни тарих шуури майдонга келтиради. Тарих шуури эса тарихни танимоқдир.

«Таржимон» газетасининг 1906 йил декабр, 1907 йил январ сонларида босилган «Муколамаи салотин» билан Фитратнинг 1918 йилда ёзилган «Темур сағанаси» асаридаги ҳамоҳангликни пайқаш қийин эмас.

Алибек Ҳусайнзода 1909 йилда «Тараққий» (Баку) газетасида босилган «Турклик — аскарлик» мақоласида тил материали асосида муҳим бир фикрни илгари суради. Бизнинг буйруқ майлини англатувчи айрим феълларимизда 4—5 қаватли амр маънолари бор экан (масалан: ур, урдир, урдирт, урдиртдир; чиқ, чиқар, чиқарт, чиқартдир, чиқартдирт каби)ки, бошқа тилларда учрамаскан. Бу ҳол туркдаги ҳукм ва ҳокимиятнинг ғоят қадимлигини, буйруқнинг кўп босқичлиги эса давлат идора тизимида энг кўҳна замонлардан буён мансаб-мартабалар силсиласининг қатъий интизоми субординатсиясига амал қилиниб келинаётганлигига далил экан. Масалан, кўшин бошлиғи тўғридан-тўғри аскарларга «Қалъага ҳужум этинг!» демаскан, саркардаларига «Этдиртиринг!» деркан ва бу буйруқ поямпоя мингбоши-юзбоши бўйлаб тушиб келаркан. «Ҳар бир миллатнинг тили унинг ҳаётининг, фикрининг, руҳининг ойнасиدير», — деб тугалланади мақола.

Жадидлар миллат тараққиётининггина эмас, яшаш, ҳатто уни сақлаб қолиш кафолатини ҳам миллийликда кўрдилар. «Миллият фикрига, бу азим қувватга ҳеч бир куч бас кела олмади, — деб ёзган эди Юсуф Оқчура. — Юз мингларча ҳайбатли кўшин бу фикр қаршисида енгилди. Миллият аталмиш бу буюк қудратга бугун тўп ва милтиқ бас кела олмайди...»

Миллият тушунчаси бирликни талаб қилди. Бирлик дейилганда, асосан лисоний, ирқий, диний муштараклик кўзда тутилади. Шулар асосида миллатнинг уйғониши, ўз-ўзини англашида муҳим рол ўйнаган, лекин сўнгроқ асоссиз равишда айблов васиқасига айлантирилган панисломизм, пантуркизм, пантуронизм, маҳаллий миллатчилик каби тушунча ва атамалар пайдо бўлди. Уларнинг айримлари ўз даврида миллий ғоя даражасига кўтарилди, лекин сиёсий жиҳатдан амалга ошириш имконияти бўлмагани учун замон қатларида қолиб кетди.

Дунёда яшаб турган ҳар бир миллатнинг ўз феъли-табиатидан, ҳаёт шароити ва турмуш тарзидан, маслак-эътиқодидан келиб чиққан, асосий тарихий тажрибалари билан

мустаҳкамланиб, такомиллашиб борган ва борадиган фикр-қарашлари тизими бор. Бу тизим миллатнинг борлиқ ва табиатга муносабатидан тортиб, жамият, ахлоқ, сиёсатигача бўлган қарашларини қамраб олади. (Мен илм-фанни эмас, қараш-муносабатни кўзда тутаётирман). Бу қарашлар ўша миллатнинг феъли-сажиясини, қиёфасини, феъл-атворини, интилишини ўзида намоён этади. Менимча, миллий мафкура дегани — шу. Бу халқ қандай халқ? Тарихий она ватани қаерда? Қандай яшаб келди? Кимлар билан ёнма-ён яшаб келди? Дўстлари? Душманлари? Дўстга айланган душманлари? Душманга айланган дўстлари? Давлатчилиги, унинг камоли ва заволи. Идора тузуми, аскар тутуми. Зеҳнияти, завқи-диди, имон-этиқоди каби миллатнинг тарихи, турмуши билан боғлиқ ўнлаб масалаларни оидинлаштирмасдан у ҳақда аниқроқ бир нарса дейиш қийин. Лекин шуниси аниқки, миллий мафкура жамият ҳаётининг жон томири. У қуриса, миллат ўсишдан тўхтайдди, жамият бузилади.

Унинг асослари тарихда, урф-удум, анъаналаримизда. Уни тиклашнинг зарурлигини биринчи бўлиб жадидларимиз сездилар.

«Мафкура» — «фикр»дан олинган. Фикр — ғоя, демакдир, албатта. Фикр — ғоя кўпроқ «ҳикматли сўзлар»да, мақолларда сақланиб қолган. Бобур 1527 йилда бир кўнгилсиз воқеа муносабати билан Ҳумоюн ва Комронга хат ёзди. Жумладан, Комронга мактубида «Севарларнинг итини ҳам севарлар» деган оталар сўзини келтиради. 1505 йилда Ҳусайн Бойқаронинг теурийлар қўшинини Шайбонийга қарши бирлаштириш муҳокама қилинадиган йиғинга таклифига жавобан эса, «Эл аёқ била борса, биз бош била боргаймиз. Эл таёқ била борса, биз тош била боргаймиз», — деб ёзди. Бу миллатнинг муҳаббатига, садоқатига тимсол. Муҳаббат ва садоқатнинг бу миллатда ҳеч қачон чала-чулпа бўлмаганлигига, ҳамиша бутун келганига далил.

Маҳмудхўжа Беҳбудий миллатимизнинг руслар томонидан «сарт» аталишига исён қилиб чиққан бир мақоласида ёзди: «Қабиласининг исмини ва етти отасининг отини билмайтурганларни кул-марқуқ (манқурт шундан олинган) дерлар». Демак, бу миллатнинг тарихини таниши, номус - ифтихор туйғуси баланд бўлган.

Мафкура тўқилмайди, яратилмайди. Асрий анъаналардан шакллантирилади. Бу ерда тарих муҳим. Тарихнинг ҳам адабиёт, фалсафа, этнография, психология билан туташ нуқталари айрича аҳамиятга эга.

Бу борада жадидчилик, шу жумладан, XX аср бошидаги Туркистон жадид матбуоти қизиқарли материаллар бера олади.

Дарвоқе, миллий ғоя, миллий мафкура ҳақида гап кетганда бир нарсани, албатта ҳисобга олишимиз керак, деб ўйлайман. Ҳамонки, булар олис тарихимиз билан чамбарчас боғлиқ экан, у ўз номини кечагина олган «ўзбек» тарихи билан кифояланмаслиги керак.

Аксинча, Ўрта Осиёнинг аслий, қадимий, тубжой аҳолиси ўлароқ, бу кўҳна дунёнинг энг эски қавмларидан бири сифатида жаҳон цивилизациясининг чорраҳасида келган бир миллат мақомида олиб қаралмоғи лозим.

Афсуски, узоқ йиллар, балки асрлар бу халқ тарихи бошқа миллатлар, мамлакатлар кўзи билан кўрилиб, манфаатлари нуқтаи назаридан баҳоланиб келди. Ҳолбуки, бу миллат ота-боболари Шумер маданиятидан Моҳинижидорогача, Миср эҳромларидан Узоқ Шарқдаги салтанатларгача фаол иштирок этган. Масалан, мил. ав. 1116—247 йилларда, 869 йил давомида Хитойда ўз ҳокимиятини ўрнатган (Харлетс, Франке...), сўнгги икки минг йилда эса ўнлаб муаззам шаҳарлар бунёд қилганлигига дунё амин бўлган, лекин кенг ҳудудий ўзгаришлар, буюк кўчувлар, жангу суронлар тўғрисида турли даврларда турли манбаларда турлича аталиб келган турк қавмининг «бош бўғини» (Амир Темур), қадим Туркистоннинг асл эгалари сифатида қаралмоғи, баҳоланмоғи керак.

Бу, табиийки, ҳар бир ўзбек қалбида гурур, фахр туйғуларини уйғотади. Лекин бунинг учун тарихни билиш керак. Жадидларимиз шунинг учун тарихни ва миллатни танишга алоҳида эътибор бердилар. Бу борада Заки Валидийнинг китобларига катта эҳтиёж бор. Айниқса, икки китобини «Умум-турк тарихига кириш» ва «Бугунги турк эли — Туркистон ва унинг яқин тарихи»ни шошилиш таржима қилиш керак. Гап шундаки, жуғрофий жиҳатдан Осиё, Оврупо, Африкадай уч буюк қитъага ёйилган туркий халқлар тарихини ёритмоқ учун улар алоқага киришган ўнлаб, балки юзлаб миллатларнинг тили ва тарихидан хабардор бўлмоқ керак. Тўғри ва ҳаққоний ёритмоқ, энг муҳими воқеаларни юракдан ўтказмоқ учун эса мазкур миллатга мансуб бўлмоқ лозим. Олий диний таҳсил кўрган, мутахассис сифатида рус академик шарқшунослик мактабида шаклланган, асосий асарларини Оврупо кутубхоналарида яратиб, жаҳоний шуҳратга эга

бўлган, Фарб ва Шарқнинг асосий тилларида ўқиб ёза оладиган, Туркистонни шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ кезиб чиққан, фидойи жадидларимизнинг деярли ҳаммаси билан шахсан таниш, 1921 йилда тузилган Туркистон миллий бирлиги раҳбари Заки Валидийнинг бу икки асари Туркистон тарихини ўрганишда бебаҳо манбалардир. Масалан, муаллиф туркий халқларнинг келиб чиқиш тарихи, она ватани, қўшни мамлакатлар билан алоқалари ҳақида фикр юритар экан, қадим Хитой, ҳинд солномаларидан иброний, юноний, сурёний маъхазларигача, мўғул, араб, форс, турк қўлэмаларидан сўнгги 2 асрда Оврупо шарқшунослиги эришган ютуқларигача жалб этишга ҳаракат қилади. Буни шундан ҳам билсак бўладики, 540 саҳифалик биринчи китобнинг 115 саҳифасини майда ҳарфлар билан берилган изоҳлар ташкил қилади. Бу изоҳлар туркий халқларнинг тили, тарихи, маданияти, маслак-этиқоди, буюклари, юришлари, жуғрофий, сиёсий, манший атамалари, уруғлари ва ҳоказоларга оид хилма-хил манбалардан олинган ўзаро фарқли қиёсий маълумотлар ва уларга муносабатлардан ташкил топган. Иккинчи китобдаги воқеаларнинг аксариятида эса муаллиф бевосита иштирок этган.

«Бугунги турк эли — Туркистон ва унинг яқин тарихи»да миллатимизнинг асрий хусусиятлари, миллиятимиз ҳақида бутун бир боб бор.

Мана айрим парчалар:

«Биз фурсат кутган миллатларданмиз. Миллий қудратимизни шундай бир кўздан кечирсак, Ўзбекистон фуқаролари баробарида қозоқ, қирғиз, татар ва бошқирларнинг, яъни «ўрта турк» деб атаганимиз туркларнинг ва туркманларнинг маданий қуввати, табиийки, Афғонистондан ва Эрондан кам эмасдир. Туркистонда ўз миллатимиздан етишган мутахассис ва олимларнинг миқдори Ўрта ва Олд Осиё давлатларидан биргина Ҳиндистон ва Туркиядангина оздир. Айниқса, савдо, санъат ва деҳқончиликда туркистонлиларга ҳеч бир киши бас кела олмайди. Бу масалаларда овруполиклар билан ҳам жуда аъло даражада рақобат эта оладилар. Фарғона пахта заводларидаги Кўқон, Марғилон, Андижон ва бухоролик турк ишбилармонларининг тажрибаси, Россия ҳукумати оврупо сармоядорларини ҳимоя қилмаган тақдирда, вазиятни хоҳлаган пайтларида ўз қўлларига ола олишларини кўрсатмоқда. Мингларча йиллар мобайнида такомиллашиб борган ирригация ва деҳқончилик маданиятининг

бошқа соҳаларида туркистонлиларга Шарқда биргина ҳиндлар ва хитойлар рақобат эта оладилар. Рус деҳқони ҳечам рақобат қила олмайди. Ҳолбуки, иқтисод, тижорат ва зирот ҳар қандай мамлакатда давлатнинг ҳам асосидир. Хуллас, ажнабий зўравонлик ва истило ўртадан қалқиб хурриятга эришиши билан бу жиҳатлардан Туркистонда туркистонлиларга рақобат эта оладиган ҳеч бир кимса йўқдир...

...баъзи одамлар русга тобеъ туркларнинг, хусусан туркистонлиларнинг миллий ҳаракати ҳали жуда ибтидоий бошқичдалигини, инглиз, немис ва рус миллатларининг бугунги янги давр тарихини ағдар-тўнтар қилган қудратли миллий шуурлари, миллий маданиятларининг улуғворлиги қаршисида ўрта осиеликларнинг довриаб қолишларини, бир кун ўз тақдирларини ўзгартириш имкони туғилганда ҳам ундан фойдалана олмаяжакларини сўйлайдилар. Лекин турк миллатининг шундай мумтоз қавмий хусусиятлари бордирки, уларни уйғотиб ишга солишга муваффақ бўлинса, йўқотган нарсаларини оз бир муддатда тиклай олади.

Мингларча йиллик тарихимиздан қизил ип бўлиб ўтган миллий хусусиятларимиздан бири ЖОНЛИЛИК ва битмас ФАОЛЛИКдир. Қадим тарихда Осиеда ва Оврупода турк ва мўғул аралашмаган бирорта буюк байналмилал ҳодиса бўлган эмас.

Турк бирорта шундай мамлакатга келмаганки, охирида у жамиятнинг тепасига кўтарилмаган бўлсин.

Ҳақиқатдан ҳам шундай бўлган. Хитой, Ҳинд, Эрон ва Мисрга қул сифатида келтирилган турклар кўп вақт ўтмай, у ердаги сиёсий ҳаётда рол ўйнай бошлаганлар ва кўп мартаб бутун давлат идорасини бошқарганлар... Туркнинг ҳақиқий миллий сажияси мана шундай. Яъни ҳар доим ҳаётнинг қоқ ўртасида, кураш майдонида бўлмоқ ва ҳар ерда ўзининг кимлигини кўрсатмоқ. Тарихан турк ҳеч вақт босилган нуқтада бир лаҳза қолмай, резинадай ўрнидан қалққан ёкиғимлаб эзмоқчи бўлган ҳовучнинг ичидан симобдай сирғалиб чиққан.

Туркнинг бутун тарихий такомили давомида кўзга ташланган энг аён ирқий хусусиятларидан бири ҳам тарихнинг биз билган давридан буён аскар бўлиб келганлиги, ИНТИ-ЗОМСЕВАРЛИГИ, ҳаётнинг энг оғир мушкулоти-га ҳам тайёр турмоқ, машаққатларига узоқ муддат САБРЛИ бўла олишидир. Қадим турклар ўзларини мана шу жиҳатдан тарбиялашга фавқулодда аҳамият берганлар ва кишини бўшаштирадиган фароғатдан, хотинчалиш қилиб қўядиган

назокатдан, вужудни оғирлаштирадиган емаклардан сақланганлар. Улуғлар, аслзодалар ёнларидаги аскарлардан ортиқ овқат емаганлар ва аскар билан айни бир шароитда яшаб ўзларини махсус очликка, сувсизликка, иссиқ-совуққа ўргатиб борганлар...

Туркнинг бошқа бир миллий фазилати дунёдаги воқеаларга очиқ кўз билан қарашидир. Қадим туркларнинг, Тўнг Ябғусининг, Чингиз, Темур муваффақиятларининг энг катта сири жаҳон вазиятини атрофлича кўра олишларида, ундан тамомила хабардор бўлишларида ва ҳар бир фурсатдан фойдалана билишларида эди. Турк миллати тарихий ҳаётининг шавкатли кунларида жаҳон сиёсий воқеаларини тубдан ўрганиб хулоса чиқара олиши жиҳатидан замонамиздаги инглизларга ўхшайдилар ва ўз хулосаларини вазиятга татбиқ эта биладилар».

Заки Валидийнинг қузатишлари исломиятдан кейинги даврни ўз ичига олган. Зиё Кўк Алпнинг «Туркчилик асослари» (1924) китобида исломгача бўлган миллий хусусиятларимиз яхши ёритилган. Унингча, қадим юнонлар ҳайкалтарошликда, римликлар ҳуқуқда, яҳуд ва араб динда, французлар адабиётда, англо-сакслар иқтисодда, олмонлар мусиқа ва фалсафада шуҳрат топган бўлсалар, турклар гўзал хулқлари билан довруқ қозонганлар.

Улар учун энг муқаддас нарса эл, юрт бўлган. Эл — Кўктангрининг ердаги сояси. У ишқ кечаси бир олтин шуъла бўлиб, ер юзига энг гўзал дарахтга тушган. Дарахт Кўктангрдан ҳомиладор бўлиб, ундан Эл тўраган (тарқалган). Юрт мана шу Эл яшайдиган макондир. Иккинчидан, Эл — омонлик дегани. Элчи — сулҳчи, тинчликни сўраб борувчи, олиб борувчи дегани. Қадимда турк хоқонлари бошқа юртларни забт этганларида ҳукмронликни эгаларида қолдириб, ўзлари Элхон номи билан уларни бошқарганлар.

Хуннларнинг илк Элхони Метехон Хитойни икки марта забт этиб, императорлигини қабул қилмаганини ривоятларда келтирадилар.

Мамлакат аҳлини «ич эл», хорижни «чет эл» аташнинг ўзиёқ сулҳпарварликка тимсол эди.

Эл-юрт идеали Ватан ва Миллат мустақиллигини таъмин этувчи асосий омиллардан бўлган.

Оила ахлоқига алоҳида эътибор берилган. Уйланмак — уй эгаси бўлмоқдир. Келин-куёвга янги уй қуриб бериш шарт бўлган. Аёллар давлат, хўжалик, оила ишларида ба-

равар иштирок этганлар. «Қадим халқлар орасида ҳеч бири турклар сингари аёлларга бу қадар катта ҳуқуқлар бермаган ва эътибор қаратмаган эди», — деб ёзади Зиё Кўк Алп...

Мана шу хил аслий хусусиятларимизни англаш ва англа-тишда зиёлилар зиммасига жуда катта масъулият юклатил-ган эди.

Тарих шунчаки хабардор бўлиш учун ўрганиб қўйилмай-ди. У ойна, ибрат, тарбия воситаси бўлмоғи керак эди. «Оққан ариқ оқади» дейдилар. Қонда бор нарсани тиклаш осон. Ле-кин уларни олдин билмоқ керак, кейин қандай тиклаш ма-салаларини ўйламоқ лозим.

Иккинчидан, биргина тарих билан чекланиб бўлмасди. Ундан келиб чиққан ҳолда замон эҳтиёжига жавоб бермоқ лозим эди.

Миллий мафкура концепцияси миллатнинг аслий хусу-сиятларидан келиб чиқмоғи ва унинг табиати, ақлу тафак-кури, эҳтиёж-зарурати, имконияти кабиларга мутаносиб го-ялар асосига қурилмоғи лозим эди. Миллий идеаллари-мизни белгилаш лозим эди. Унутилган миллий қаҳрамонла-римизни, фан доҳийлари, дин доҳийлари, ҳарб доҳийлари-ни, машҳури жаҳон шоирларимиз, ижодкорларимизни та-ниш ва танитиш керак эди... Улар миллатга хос ақлу закони, сабру тоқатни, ғайрат-шижоатни, завқ-шавқни ўзларида намоён этган эдилар.

Қадриятлар (дин-диёнат, урф-удум, маросимлар), тарих ва тарихий шахслар. Улар кўтарган адолат байроғи миллатни бир ва бор қиладиган асосий омиллар эди.

ЖАДИДЧИЛИК ВА ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ҲАРАКАТЧИЛИК

Жадидчилик, шунчаки бир маърифий, маданий-оқартув ҳаракатигина эмас эди. Бунини совет сиёсатчилари яхши бил-лар эдилар. Шунчаки ҳаракат бўлганида улар қатағон қилин-мас эдилар. Уларга «халқ душмани», «Ватан хоини» деган тавқи лаънатлар ёпиштирилмас эди. Дарвоқе, «ҳаққоний-лик» даъво қилиб келган тарихчиларимизда ҳам бунини пай-қаш қийин эмас. А.В. Пясковский ёзади: «Шу вақтдан (1905—1917-йиллар кўзда тутилмоқда — Б.Қ.) эътиборан Туркистонда «жадидчилик» деб танилган буржуа-либерал, миллатчилик ҳаракати кенг ёйила бошлади ва усули жадид мактабларни очиш ва тарғиб этиш, маданиятпарварлик син-

гари дастлабки тор доирасидан чиқиб, аниқ кўзга ташланиб турувчи сиёсий бўёқ касб этди»¹.

Дарҳақиқат, жадидчилик сиёсий ҳаракатлар билан боғланмаслиги мумкин эмас эди. Масалани яхшироқ тушуниб олиш учун унинг тарихига яна бир бор кўз ташлаш эҳтиёжи туғилади. Умуман, Русия истилосидан сўнг ўлкада кўплаб халқ ғалаёнлари юз берди. Уларнинг аксарияти мустақиллик йўлидаги уринишлар эди. Бироқ ташкилий жиҳати ночор бўлиб, кўпинча диний мотивда кечди. Жумладан, Туркистонда ўтган асрнинг сўнгида юз берган 1892 йилги Тошкент ва 1898 йилги Андижон воқеалари шундайлардан эди. Бу воқеалар ва уларнинг иштирокчилари адабиётда изсиз кетган эмас. Масалан, проф. Ф. Каримов аниқлашича, Муқимий 1892 йил кўзғолонининг ташкилотчиларидан ва фаол қатнашчиларидан Инъомхўжа Умриёхўжаев (1833—1896) вафотига бағишлаб марсия ёзади, уни шаҳид ҳисоблайди ва ўлимидан қаттиқ қайғуради². Кўзғолоннинг яна бир қаҳрамони Шарифхўжа қози (1812—1904)ни Фурқат ўз асарида эъзозлаб тилга олади³.

Лекин 1898 йилги «Дукчи эшон воқеаси» талқини адабиётда бошқачароқ. Бунинг маълум сабаблари бўлиши керак. Улардан энг муҳими, бизнингча, чор ҳукуматининг Муҳаммадали халифани фитначига чиқариб, кўзғолон ҳақидаги таассуротни бошқа изга буриб юбора олганлигида. Умуман, ўз кўлами ва оқибатлари билан бутун Туркистонни ларзага солган бу ҳаракат ва унинг адабиётдаги талқини тарихчиларимиз ҳамда адабиётшуносларимиз ҳамкорлигида ўрганилиши зарур бўлган масалалардан.

Аср бошидаги воқеалар, рус-япон урушидаги мағлубият Русияни бухронга олиб келди. Ички миллий низолар, норозиликлар кучая бошлади.

Лекин тобе миллатлар ўз ҳақ-ҳуқуқлари учун энди илгаригидай курашиш тўғри эмаслигини англаб ета бошладилар. Туркистонда ҳам секин-аста уйғониш бошланди. Русияда, хусусан Кавказ, Волгабўйида яшовчи туркий миллатлар билан яқинлашишга, ҳамкорликка интилиш кучайди. Янги ғоялар кириб кела бошлади. Исломчилик (панисломизм), туркчилик (пантуркизм) шундайлардан эди. Бу ғоялар XIX

¹ Пясковский А. В. Революция 1905—1907 годов в Туркестане, М., 1958. 543-б.

² Қаранг: Каримов Ф. Муқимий (ҳаёти ва ижоди). Т., 1970. 111-б.

³ Қаранг: Юсулов Ш. Фурқат йўлларида. Т., 1984. 34—48 б.

асрнинг ўрталарида Усмонли давлатида пайдо бўлди. Дастлаб «усмончилик» ўртага қўйилди.

***

Масаланинг тарихи шундай: 1698—99 йили Усмонли давлати бирваракайига тўрт давлат — Австрия, Венеция, Польша, Русия билан урушга кирди ва енгилди. Бу Усмонли салтанати таназзулининг бошланиши бўлди. Кенг минтақага ёйилган, тили, дини, урф-удумлари хилма-хил бўлган улкан салтанатда ўзаро бирлик, уюшқоқлик йўқ эди. Аксинча, мамлакатнинг гоҳ у, гоҳ бу ерида ғалаёнлар, исёнлар кўзга ташлана бошланди.

Идора усулида ўзгаришлар қилиш керак эди. Йилдан-йилга тараққий топиб, ҳарбий, иқтисодий қудрати ошиб бораётган Овруподан нималарнидир олиш керак эди. Бу фикр 1789 йилда тахтга чиққан 3-Салимдан кўзга ташланди. У «Низоми жаид» тузиб, қўшин ва идорани янгилашга киришди. Ҳарбий инженерлик ишларига эътибор берди. «Муҳандисхонаи Султоний» (1793) очди. Овруро билан алоқани кучайтирди. Истанбулда Франция, Австрия, Германия каби шиддат билан ривожланаётган мамлакатларнинг элчихоналари иш бошлади.

Султон 2-Маҳмуд (1808—1839) матбуотни йўлга қўйди. 1831 йилда биринчи турк расмий газетаси «Тақвими вақое» («Воқеалар календари») дунё юзини кўрди. 1833 йилда «Таржима ўдаси» («Таржимахона») очилиб, французча биладиган маъмурлар тайёрлаш дастури ишлаб чиқилди. Оврूपоча мактаблар (мактаби тиббияи олия, мактаби ҳарбия, мактаби улуми адабийя) очди. Мажбурий бошланғич таълимни жорий қилди. Илк дафъа Оврурога ўқувчилар юборди... Султон соқол-мўйловини қирдириб, оврупоча шамо-йилга кириб, халқ олдига чиқди. Бу билан истиқболни таъминлашнинг йўли битта — Оврурога юз бурмоқдир, демоқчи бўлди. Бироқ бу ҳаракатлар самара бермади. Ислохотларнинг етарли эмаслиги маълум бўлди. Юнонистонда салтанатга қарши кўзғолон (1839) юз берди. Шу йили 2-Маҳмуд ҳам вафот этиб, ўрнига 16 ёшли ўғли Абдулмажид ўтирди. Ишни кўпроқ хорижия нозири Мустафо Рашид Пошо олиб борди. 1839 йилнинг 3 ноябрида машҳур Гулхонада «Хатти Хумоюн»ни эълон қилиш билан Туркия тарихида «Танзимот» деб аталган даврни бошлаб берди. Биринчи маротаба «Фуқаронинг молли, жонли, номуси қонун йўли билан ҳимоя қили-

ниши» билдирилди. Жуда кўп ёшлар Францияга ўқишга юборилдилар. Қисқа муддатда бир қатор қоидалар ишлаб чиқилди. 1856 йил 28 февралда ислоҳот фармони эълон қилиниб, «Танзимот» мустаҳкамланди. Жамиятлар («Жамияти илмияи усмония» — 1861, «Ени усмонлилар жамияти» — 1865) очилди. «Жадидаи ҳаводис» (1840), «Таржимони аҳвол» (1860)¹, «Тасвири афкор» (1862) каби газеталар чиқа бошлади. Парламент ғояси, шоҳнинг ҳуқуқларини чеклаш ҳақидаги фикрлар ўртага тушди. Монтескье, Руссоларнинг давлат ва жамият ҳақидаги фикрлари тез-тез айтила бошлади. Ҳуррият, ватансеварлик ғоялари ёйилди. Бироқ исёнлар тўхтамади. Чамаси, бундан ҳам катта ва кескин ўзгаришлар, муҳим ғоялар керак эди. Шу орада — 1876 йилнинг 30 майида Абдулазиз тахтдан ағдарилди. Унинг ўрнига келган 5-Мурод ўша йили 23 декабрда тарихга 1-машрутият номи билан кирган Усмонли Қонуни асосийси (Конституцияси)ни эълон қилди. Кўп ўтмай, ҳокимият 2-Абдулҳамидга ўтди. 1877 йилнинг 19 мартида Дўлмабоғчада Парламент иш бошлади. Бироқ ҳокимиятнинг укувсизлиги туфайли мамлакат яна урушга тортилди. Русия уруш эълон қилди. Болқоннинг катта қисми қўлдан кетди. Парламент аъзолари айбдорларни жазолашни талаб қилиб чиқдилар. Ҳукумат Парламентни тарқатиб юборди. Яна абсолют монархия ўрнатилди. Бироқ жамиятни янгилаш ғояси давом этди. Чора изл инди. Янги-янги ғоялар ўртага тушди.

Чора сифатида дастлаб усмончилик ғояси дунёга келди. Унга кўра, салтанатдаги барча халқлар ватан байроғи остида бирлашмоқлари ва шу асосда янги миллат — усмонли миллати шакллантирилмоғи лозим эди. Зиёлилар орасидан ҳам бу ғоя ташаббускорлари етишди. Уларнинг айримлари ҳукуматдан айри, ҳатто унга мухолиф ҳолда ҳаракат қилдилар. Жумладан, 1865 йилда тузилган, асосчиларидан бири машҳур адиб Номиқ Камол бўлган «Ёш усмонлилар» яширин жамияти шундайлардан эди. Бу ғояни илгари сурганлар, ҳатто унинг ёрдамида Усмонли давлатининг қўлдан кетган ҳудудларини ҳам тиклаб олмоқчи бўлдилар. Тарихда бундайлар бўлган. Масалан, «америка миллати» деган тушунча бор. Турли ирқ ва динга мансуб миллатлардан ташкил топган. Ё бўлмаса, яқин тарихимиздаги «совет кишиси» истилоҳини олинг. Тўғри, ясама эди. Зўрлик билан ясал-

¹ Туркияда миллий матбуот куни (21 октябр) шу газетанинг нашр кунидан олинган.

ган эди. Тарқалиб кетишига ҳам сабаб, эҳтимол, шудир. Лекин шундай ҳодисанинг бўлганлиги факт. Усмонли ҳам миллат эмас, давлат оти. Тўғрироғи, Кичик Осиёдаги турк давлати қурувчисининг оти. Султон 2-Маҳмуд бир томондан, идора усулини ислоҳ қилишга киришди, иккинчи томондан, барча учун ватан ғоясини илгари сурди. «Мен табаамнинг мусулмонини жомеъда, христианини калисода, мусовийсини синагогда фарқлайман. Ораларида бошқа бир фарқ йўқ. Муҳаббатим ва адолатим ҳаммаларига ҳам улкандир. Барчаси менга чинакам авлодир», — деди ва империядаги жами миллатларнинг ҳар жиҳатдан тенглигини эълон қилди¹. Усмончилик ғояси ижтимоий-маънавий ҳаётда маълум кўтарилиш ясагандай бўлди. Номик Камол, Зиё Пошо каби машҳур ижодкорларни етказди. Машрутият — Конституциянинг эълони шунинг самараларидан эди. Бироқ дин ва миллат унсурининг муҳимлиги ўзини кўрсатди. Усмончилик тараққий топмади. Унинг ўрнига исломчилик келди.

* * *

Мутахассисларнинг фикрига қараганда, бу жараён Султон Абдулазиз салтанатининг (1861—1876) сўнгги даврларига тўғри келади. 2-Абдулҳамид даври (1876—1909)да эса, у ривож топди. Унинг моҳияти Усмонли салтанати доирасида мусулмонларни бирлаштирмақ ва шу орқали бухронга ботиб бораётган империяга янги ҳаёт, янги руҳ бахш этмоқ эди. Маълумки, дин ва миллат Шарқда ғоят муқаддас саналади. «Дин ва миллат бирдир» деган нақл ҳар бир мусулмонга кичиклигидан таниш. «Исломиятнинг буюк бир қондаси дин эътибори ила миллатдир»², — деб ёзган эди Исмоилбек Гаспрали. Хуллас, «Давлати олияйи Усмония»да исломчилик кенг трмир ота бошлади. Биргина Усмонли давлатида эмас, бошқа жойларга ҳам ёйилди. Исмоилбек Гаспралининг қарашлари мана шу исломчилик таъсирида шаклланди.

Бунинг сабабларидан бири, эҳтимол, Усмонли давлатининг ислом мамлакатларини забт этиб, султоннинг ўзини ислом олами ҳукмдори, халифа ҳисоблаб келганлиги ҳам эди. Усмонли салтанатида ислом бирлиги ғоясининг пайдо бўлишини мутахассислар анча илгаридан — Султон Салим

¹ Қаранг: Отатурк. илқолари ва шиқилоб тарихи, Анқара, 1994. 49-б.

² Қаранг: «Таржимон»г., 1907. 10-март, 52-сон.

даври (1512—20)дан белгилайдилар. «Иттиҳоди ислом» («Ислом бирлиги»), «Иттиҳоди дин» («Дин бирлиги»), «Ухуввати дин» («Дин қардошлиги») тушунчалари XIX асргача ҳам бор эди ва Усмонли давлатининг Ўрта Осиё хонликлари, Ҳиндистон билан алоқалари кўпроқ шу асосда кечарди. Лекин танзимот исломчиликини янги босқичга кўтарди. У давлатнинг изчил расмий сиёсатига айланди ва бунда муҳим ролни 2-Абдулҳамид ўйнади. Исломчилик аста-секин жамиятнинг етакчи ғояларидан бирига айлана борди. Академик В.А.-Гордлевский дунёқараши усмончилик билан шаклланди. Номиқ Камолнинг «Жалолиддин Хоразмшоҳ» драмасида ҳам исломчиликини кўрган эди¹. Шунингдек, унинг француз шарқшуноси Эрнст Реноннинг ислом дини ҳақидаги танқидий чиқишларига жавобан ёзган «Ренон мудофааномаси» (1880) рисоласи исломчилик ғоясининг майдонга келишида муҳим омиллардан бўлган. Лекин барибир мутахассислар кўпроқ Жамолиддин Афғоний (1937—1938)ни унинг асосчиси деб ҳисоблайдилар.

Масаланинг тарихи қуйидагича эди: 1789 йилги Француз инқилоби жамият тараққиётида миллатнинг роли алоҳида эканлигини намоён этди. 1793 йил эса, уни мамлакат тақдирини ҳал қилувчи кучга айланганди. Шиддат билан миллатчилик ғояси шаклланди. «Эски замонларда миллат сўзи йўқ экан,— деб ёзади Жалил Мамадқулизода.— Миллат калимаси Эронда йўқдир. Қанча қомусларни варақладим, қанча халқ орасида юрдим, миллат сўзини эшитмадим, кўрмадим... Миллат сўзи лозим жойда «шахс» ёзадилар, «ашхос» (шахслар) дейдилар². У XVIII аср охирида Францияда кўзғолди, деб маълумот беради Жалил Мамадқулизода.

Туркиядаги танзимот туфайли минг-минглаб ёшлар Оврупода, хусусан Францияда ўқидилар ва миллат билан боғлиқ тушунчаларни олиб қайтдилар.

Жамолиддин Афғоний 1870 йилнинг 20 февралда Истанбул дорилфунунининг очилиш маросимида нутқ сўзлар экан, шу сўзларни айтади: «Қардошларим, басират кўзларини очинг, ибрат кўзи билан боқинг, ғафлат уйқусидан уйғонинг! Шунинг билангизки, ислом миллати мартабасига кўра энг қувватли, қийматига кўра энг қадрли эди. Ақл,

¹ Қаранг: В.А. Гордлевский. Избранные научные труды в 2-х томах, т. 2. М., 1963. 364-б.

² Қаранг: Турк дунёси адабиёти. 2 жилдлик. 2-жилд. Анқара, 1996. 46-б.

дароят, фаросатда ғоят юксак эди... Сўнг-сўнг миллат роҳат ва танбалликда қолди... У даражадаки, эзгулик нурлари сўна-ёзди, маориф байроқлари тушаёзди, иқбол қуёши тутилмоққа юз тутди. Ислом миллатининг айримлари бошқа миллатлар истилосига тушди. Уларга хорлик кийимини кийдирдилар... Оллоҳга шукур, уйғониш бошланди... фурсатни бермайлик, кечмишларнинг шарафини, келажак наслларнинг ҳуқуқларини зое этмайлик...»¹

Афғонийнинг бу чиқишида мутахассислар янги даврдаги исломчиликнинг илк намунасини кўрадилар.

Шу ўринда исломчиликнинг яна бир қирраси — «раддия адабиёти» ҳақида ҳам озгина тўхтаб ўтайлик. Тараққий қилган Оврупо давлатларининг таназулдаги ислом оламига кириб бориши, ўз навбатида, бу икки маданиятнинг ўзаро муносабати масаласини ўртага қўйди. Бухроннинг сабабларини аниқлаш, истиқбол режасини белгилаш зарурати туғилди. Жумладан, Ҳиндистон ва Мисрда бу борда муайян қараш шаклланди. Унинг моҳияти қуйидагича эди: Ислом маданияти ўз вақтида ваҳшоният ва бадавият ҳолидаги қавмни дунёнинг энг юксак салтанатларидан бирининг эгасига айлантирган эди. Бинобарин, бу миллатнинг орзуси келажакда эмас, ўтмишда. Шу сабабли, Фарбдан андоза олиш эмас, кечмиш сари саодатга қайтиб, ўшани янгидан яшартмоқ керак². Ушбу нуқтаи назар «раддия», унга доир асарлар эса «раддия адабиёти» номини олди.

70-йилларда Дарвиннинг тадрижийлик таълимоти, айниқса, одамнинг пайдо бўлиши ҳақидаги назариясидан сўнг бу адабиёт шиддат билан ривож топди. Шу жумладан, 1881 йилда Жамолиддин Афғонийнинг «Ҳақиқати мазҳаби нейчири ва баёни ҳол нейчириён» («Табиатчилик мазҳабининг ҳақиқати ва табиатчилар ҳолининг баёни») рисоласи майдонга келади. Муаллиф олимларни имони жиҳатидан иккига бўлади. Файсоғурс (Пифагор), Сукрот, Арасту, Афлотунларни Оллоҳга имон келтирганлар, Демокрит, Диоген, Эпикурларни имон келтирмаганлар сирасига киритади. Афғоний фикрича, Маздак ва унинг давомчилари социалист-коммунистлар ҳам кейинги сирага мансубдирлар. Рисолани шогирди Муҳаммад Абдуҳ (1894—1905) «Ар-радд алдахрийюн» номи билан арабчага таржима қилади.

¹ Мумтоз Эр-Туркунс, Жамолиддин Афғоний, Анқара, 1994, 25—26-бетлар.

² Қаранг, юқоридаги асар, 45-бет.

Афғонийнинг исломчилик фикрлари кўпроқ Э.Ренон билан баҳсларда шаклланди. Хусусан, 80-йилларнинг бошида Ренон Сорбонна университетиде «Ислом ва илм-фан» мавзуида маъруза ўқийди. Маърузадаги бош фикр «ислом илмий тараққиётга тўсиқ бўлган бир диндир» деган исломни рад этувчи ғояга келар, исломнинг жаҳоний илм-фанини исломдан ташқари тутар эди. Бунга дастлаб Н.Камол жавоб берди. Унинг муҳофаазомаси шундай бошлар эди: «Инквизациянинг разолатини танқид эта-эта барча ярамасликларни динга боғлаган ва ҳар бир динни шундан келиб чиқиб баҳоловчи бир мункир, бунинг устига даъво қиладиган мавзуини ўзи билмайди... Бу қанақаси, бир Шарқ тиллари мутахассиси, академия аъзоси исломиятни билмас-а?! Билмайди! Оврупо Шарқни билмайди!...»¹

Ренон маърузаси «Дес дебатс» журналининг 1883 йил 29 март сониде босилиб чиқди. Ренон Афғонийнинг фикрларидан илҳом ва таъсир олганини айтди, ён бергандек бўлди, бироқ асосий фикридан қайтмади. «Мусулмонларни диндан қайтармоқ уларга қилинадиган энг буюк хизматдир», деб ёзди ва исломни «бўйинтуруғ» деб тасвирлади. Афғоний унга кескин раддия билан жавоб берди ва бу жавоб «Дес дебатс»нинг ўша йили 16 май сониде босилди. Сўнг Туркиядаги Париж элчихонаси котиби Ибкур Решод Али Фаррух, Петербург имоми ва мударриси Атоуллоҳ Боязидов раддиялари пайдо бўлди. Уларнинг барчасида ислом илмга тўсиқ бўлувчи эмас, ривож берувчи манба деб қаралди. Бугунги Оврупо ўз илм-фани ва маданиятининг асосларини исломдан олган деган фикр илгари сурилди. Илмий баҳс кўп-да сиёсат билан ёнма-ён кечди. Бунинг бош сабаби капиталистик Оврупонинг ислом оламига тажовузи, ўз асрий анъаналари, турмуш тарзи билан яшаётган мусулмонларнинг мол-мулкидан ҳақ-ҳуқуқларигача тортиб олинадиганлиги эди. Шундай ҳолда мусулмонларнинг қандайдир ғояга таяниб ўзликларини бирлашиб ҳимоя қилишга уринишлари табиий эди. Шундай куч дин, эътиқод бўлди. Ж. Афғоний 70-йилларнинг охирида Қоҳирада экан. Султон Абдулҳамидга бир хат ёзади. Абумуслим ва Кешиш Пиер номларини тилга олиб, султонга ўрناق тутмоқчи бўлади. Уларнинг бири Муовия ислом салтанатига «давлати ботил» сифатида уруш эълон қилган ва номи ривоятларга кўмилган саркарда бўлса, иккинчиси турк салжуқ футухотига қарши уюштирилган са-

¹ Юқоридеги асар, 53-бет.

либ юришларининг раҳнамоларидан эди. Афғоний бу ишда ёрдамчи бўлишни ўзи учун шараф ҳисоблайди. Ҳатто қиладиган ишларининг кўлами ва мазмунини ҳам белгилайди. Масалан, унингча ишни Ҳиндистон мусулмонлари орасида ислом бирлиги ғоясини ташвиқ этмоқдан бошлаш керак. Улар катта мол-мулк эгалари, давлатманд, айна пайтда исломга садоқатли ва фидойи, лекин бирлик нималигини билмайдилар. Улар орасига эҳтиросли олимларни юбормоқ керак, шаҳар-қишлоқларнинг жомеъларида жозибали хутбалар ўқиб, қалбларига ўт ёқмоқ керак. Бу ҳаракат Ҳиндистонда бошланса, исломчилик биринчидан, моддий кучга эга бўлади, иккинчидан, русларнинг жанубга силжишларига тўсиқ. «Иттиҳоди томм-и исломия» (бутун ислом бирлиги)нинг асоси майдонга келади.

Сўнг Афғоний Афғонистонга ўтмоқчи, шимолдан оқиб келаётган рус селининг моҳиятини ва оқибатларини таъсирчан бир тил билан тушунтириб, халқни «жиҳод»га, «муҳорабаи диния ва мужоҳадаи диния»га чорламоқчи, «тажрибали, билимдон, ақлли уламолардан яширин равишда Кўқон ва Бухорога юбориб, вазиятни тушунтириб бермоқчи», туркманлар бошига бориб, «турклик шарафини» англаймоқчи, Кошғар ва Ёркентга кишилар юбориб, «иттиҳоди ислом» байроғини баланд кўтармоқчи бўлади. Унингча, Кўқон, Бухоро, Шаҳрисабз халқи, туркманлар, албатта кўтариладилар. Уларнинг русларга бўйинсунганликлари ожизликдан эмас. Улар мустабид амирлари, тажовузкор ҳукамолари туфайли мағлуб бўлдилар. Улар муқаддас дин йўлида қўзғалсалар, албатта енгадилар¹.

Мумтоз Туркўненинг фикрича, Афғонийнинг Абдулҳамидга мурожаати унинг Туркияни бу борада уюштирувчи бўла олишини умид қилганликдандир. Султон Абдулҳамиднинг хотираларидан маълум бўлишича, у Афғонийни ифвогар, инглиз айғоқчиси деб қараган, ишонмаган. Қолаверса, Оврупо мамлакатларидан кетма-кет зарба еб, салтанати тўзиб бораётган Туркиянинг жиҳод байроғини кўтариб мусулмонларни Русияга қарши бошлаб боришга ҳоли ҳам, тоқати ҳам йўқ эди. Демак, исломчилик, панисломизмнинг сиёсий жиҳатдан амалга ошишига асос йўқ эди. Бу ҳол ислом дунёсининг ўзларини Оврупо империалистик тажовузидан биргаликда ҳимоя қилишларига халақит бермади. Русияга тобеъ турк минтақаларида шундай бўлди. Ҳиндистонда шундай

¹ Қаранг. юқоридаги асар. 78—86-бетлар.

бўлди. Жавоҳарлаъл Неру Ҳиндистоннинг машҳур шоири Муҳаммад Иқбол ижоди муносабати билан шундай ёзган эди: «Унинг шуҳрати шеърларининг гўзаллиги билан изоҳланади, албатта. Лекин бунга ундан ҳам кўпроқ шу нарса сабаб бўлдики, шоир мусулмонларнинг қандайдир ишончли маънавий суянчиққа эҳтиёжини қондирди... Миллатчилик аслида Осиёда ҳукмрон куч бўлди: бошқа мамлакатлардаги каби Ҳиндистонда ҳам инглиз ҳукмронлигига қарши неча бор кўкрак кериб чиққан қудратли миллатчилик ҳаракати пайдо бўлди. Бу миллатчилик Ҳиндистондаги мусулмон ақл эгалари учун катта тортиш кучи бўлиб хизмат қилди ва мусулмонларнинг жуда катта қисми озодлик учун курашда етакчи рол ўйнади»¹.

Исломчиликка муносабат Русияда XX асрнинг бошларидан кўзга ташланади. «Таржимон» газетасининг 1909 йил 10-сонида рус тилида депутат Садри Мақсудий²нинг Давлат Думасидаги нутқи босилган.

Маълум бўлишича, ўз даврида Н.И. Ильминский (1822—1891) каби шовинист туркологлар туфайли миссионерлик ўчоғи сифатида шуҳрат қозонган. Қозондаги Диний академия ректори ҳазрат Алексийдан 1908 йилнинг сўнгги ойларида Русия Ички ишлар вазирлигига «Русия мусулмонлари орасида замонавий ҳаракатлар» мавзuida узун бир маълумотнома тушган ва унда мусулмонлар орасида панисломизм (таъкид бизники — Б. Қ.) деган бир нарса ёйилаётганлиги айтилган. Ҳукумат шу муносабат билан ғайридинларнинг диний ишлари департаментида мусулмонлар ҳаракатини ўрганивчи алоҳида ҳайъат тузган. Бу С. Мақсудий ибораси билан айтганда, мусулмонлар миллий ҳаракатчилигига қарши тадбир ишлаб чиқиш комиссияси эди. Русия мусулмонлари орасида мактаблар очилаётганлиги, газета-журналлар чиқа бошлагани «панисломизм» деб қўйилган айбнинг бош далили сифатида келтирилган эди.

---

¹ Кўчирма Н.И. Пригаринанинг «Поэтика творчество Муҳаммада Икбала» (М., «Наука», 1978) китобидан (5-бет) олинди.

² Садри Мақсудий (1879—1957) — давлат ва жамоат арбоби, тарихчи ва ҳуқуқшунос. Қозонда туғилган, Парижда Сорбонна университетининг ҳуқуқ факультетида ўқиган (1902—1906), дарс берган (1918). Ҳар тўрт Давлат Думасига аъзо. 1917 йилдаги Татаристон ҳукумати-нинг тузувчиларидан. 1925 йилда Отатурк таклифи билан Туркияга бориб яшаб қолган. 77 йиллик ҳаётининг 34 йилини Русияда, 11 йилни Францияда, 32 йилни Туркияда ўтказган. Бир неча марта Туркистонда бўлган.

С. Мақсудий 1905 йилги манифестга қадар, хусусан руслаштириш авжига чиққан Победоносцев¹ замонасида мактабларимизга йўл берилмагани, ёпиб қўйилгани ҳақида тўхталади ва гапини «Иван Грознийни ўтказдик, сизга ҳам чидаймиз. Дин ва миллатни ажратиб бўлмайди», деб тугатади.

Садри Мақсудий 1912 йилда 3-Думанинг йиғилишларидан бирида яна бу масалага қайтади. «Вақт» (1912, № 955-сон)да босилган нутқидан парча келтирамиз: «...Такрор айтаман, афандилар, бизда давлатга қарши ҳеч бир ҳаракат йўқ. Бизда фақат бир тилак бор: у ҳам бўлса, улуғ Русия империясининг комил ҳуқуқли хур ғраждани бўлувни тилашдан иборатдир... ўйлайманки, бизнинг миллий турмушимиз билан Рус давлати орасида бир-бирига хилоф келарлик иш йўқ. Биз ҳар вақт Русия давлатининг олға борувини, зўраювини тиловчи Русия ғраждани ўлароқ мамлакатимизнинг умумий ишларинда бирга юражакмиз. Лекин ўзимизнинг оила ва миллатимиз ичинда. Аслофамизнинг бизга мерос ва васият қилиб қолдирган муқаддас нарсаларини сақлағон ҳолда дунёда яшарга, асрлардан бери уюшқон миллий руҳимиз тилаган равишда дунёда яшарга бизга эрк беринг». Панисломизм айби билан салтанатдаги туркий халқлар ҳуқуқларини чеклаш ва руслаштиришнинг кучайиб борганини пайқаш қийин эмас.

Русия мусулмонларининг диний ва миллий ҳуқуқларини миллатлар эркинлиги ҳақида айюҳаннос солган болшевиклар ҳам рад этдилар. Ленин исломчилик (панисломизм) ни «империализмга қарши озодлик ҳаракатини хонлар, помешчиклар, муллалар ва шулар кабиларнинг позициясини мустаҳкамлаш билан бирга қўшиш»га уриниш деб ҳисоблади ва унга қарши курашга чақирди. Ўнг ва сўл кучларнинг бу кураши Туркистонда Октябрь воқеаларигача жадал кечди.

Аслида исломчилик сиёсий маънода имконсиз бўлишидан ташқари, ушбу эътиқодга мансуб миллатларнинг эҳтиёжларини бекаму қўст бажара олмасди. Аввало, у миллий хусусиятни назардан соқит қилган эди. Шунга қарамасдан, у мусулмон мамлакатларини империалистик тажовуздан бирлашибгина сақланишлари мумкинлигини амалда исбот қилди. Уларнинг ижтимоий-сиёсий қарашларинигина эмас, адабий-эстетик тафаккурини ҳам яқинлаштирди.

---

¹ К.П. Победоносцев. (1827—1907) — император III Александр (1845—1894)нинг бинно қўйган юристларидан. 1880—1905 йилларда Синоднинг обер-прокурори бўлган.

Мутахассислар мусулмон оламининг, унга пояма-поя тадрижий кириб келаётган Фарб маданиятига муносабатида 3 босқич кўрадилар:

1. Таассуб. Фарб билан боғлиқ ҳамма нарсани рад этиш.

2. Эътироф. Фарбнинг кўп масалаларда устун келаётганини тан олиб, жавоб қила бошлаш, муқобил тизим яратишга уриниш.

3. Эргашиш.

Иккинчи босқичдан эътиборан Фарбда «модерн ислом» (замонавий мусулмонлик) тушунчаси пайдо бўлди. Замонавий мусулмонлик ҳар бир эҳтиёжни ўринлатмоқ, исломни замонавий тараққиёт учун очиқ бўлган ақлга уйғун дин сифатида эътироф этмоқ, Фарбнинг фан-техника ва маданиятининг айрим соҳаларида илгарилаб кетганига иқдорлик, ундан ўрганишдан қочмаслик, ниҳоят, исломни Фарб «национализм»и сингари миллиятчи мафкурага айланганини кўзда тутар, сўнги 150 йил давомида истифодада келаётган бу тушунча ва атамани, биринчи галда, Жамоллидин Афғоний номи билан боғлаган эди. Чунки XIX асрда ўзининг олтин асричи бошидан кечираётган Оврупонинг ислом дунёсига нописанд муносабатини биринчилардан бўлиб пайқаган ва у билан оқилона ҳамда ўз шаънига муносиб мусобақа-курашни бошлаб берган шу киши эди¹.

Жузъий тафовутларни ҳисобга олмаганда, исломчилик босиб ўтган йўл, хусусан юқорида зикр этилган уч босқич, бутун ислом олами, шу жумладан Туркистон учун ҳам хос эди.

* * *

Туркчилик исломчиликдан кейин пайдо бўлди. 2-Абдулҳамид маршрутятининг илк йилларидан шакллана бошлади. Турк тилининг 1876 йилги Усмонли Асос Қонуни (Конституцияси)нинг² 18-моддасида расмий тил сифатида қайд эти-

¹ Бу ҳақда қаранг: Мумтоз Эр Туркўне, Жамоллидин Афғоний, Анқара, 1994 й.

² Ушбу конституцияни таъйёрлашда Мидхат Пошо, Номик Камол каби ўз даврининг машҳур маърифатчилари ва адиблари иштирок этган эдилар. Конституция 1876 йил 23 декабрда таътанали эълон қилинган. Парламент 2 босқичли (25 кишилик — юқори, 130 кишилик — куйин) бўлиб, 1877 йил 19 мартда Дўлмабоғча саройида 2-Абдулҳамид нутқи билан очилган. 1877 йил рус-турк урушидаги мағлубият муносабати билан танқидлар бошлангач, 1878 йил 14 февралда тарқатилган. Мазкур давр Туркия тарихида Биринчи маршрутيات номи билан машҳур.

лиши, эҳтимолки, унинг дастлабки белгиларидан эди. Туркчани расмий давлат тили деб эълон қилиш илгари ҳам бўлган. Масалан, 1277 йилда элхонийлар даврида «даргоҳда, боргоҳда турк тили ила» сўзлашмоқ ва девон ишларини юритмоққа фармон берилгани маълум. Шундай бир иш Султон Ҳусайн Бойқаро томонидан ҳам амалга оширилган эди. Бу ишлар кейин, Шўро замонасида ҳам бўлган. 1921 йилда Туркистон мухтор шўро республикасида ва Бухоро халқ республикасида ҳам «турк тили — давлат тили» деб эълон қилинган. Мирмуҳсин Шермухамедовнинг «Ҳукумат тили — турк тили»¹ деган мақоласи ҳам бор. Лекин гап шундаки, Шўролар давридаги бу хил қарорлар воқеликдан узоқ бўлиб, кўзбўямачиликдан бошқа нарса эмас эди. Шунга кўра, 1876 йилдаги воқеа миллатнинг кўтарилишига, уйғонишига хизмат қилган бўлса, 1921 йилдаги қарорлар «хўжа кўрсин»га эди.

Туркчиликнинг назариётчиларидан бири Юсуф Оқчура² фикрича, Усмонли турк давлатининг манфаатларига ҳар жиҳатдан уйғун келувчи бирдан-бир ғоя туркчиликдир. Чунки усмончиликда туркий миллат азалдан қадрлаб келгани дин ва миллат унсури йўқ. Ислончиликда миллат четда қолади. Иккинчидан, мамлакатдаги христианлар бегонага чиқариладилар. Туркчилик ҳам Усмонли давлати аҳолисининг ҳаммаси манфаатини ўз ҳимоясига олмайди (шунинг учун ҳам у сиёсий мавқега эришолмади), асосийсига таянади. Қолаверса, унинг келажаги бор. Русия қўл остидаги туркий оламга ҳам таъсир кўрсатиши мумкин.

Юсуф Оқчура туркчилик ҳақидаги бу фикрларини дастлаб 1904 йилда Қоҳирада чиқадиган «Турк» газетасида эълон қилган «Уч тарзи сиёсат» мақоласида ўртага ташлади. Парчаланиб бораётган Туркияни фақат туркчилик билангина ҳалокатдан сақлаб қолиш мумкин, деб ҳисоблади. Мақола ўз даврида жуда катта аҳамият касб этди. Инглиз тадқиқотчиси Чарльз Хостлер унинг турк дунёсидаги ролини 1848 йилдаги Комманифестнинг марксизмдаги ўрни билан тақ-

¹ «Қизил байроқ» г., 1921 й., 64-сон.

² Юсуф Оқчура (1876—1935) Симбирда туғилган. 1892—96 йилларда Истанбул ҳарбий мактабида, сўнграқ Парижда Сорбонна университетида ўқиган. 1905—1908 йилларда Қозонда яшадн. Истанбулга қайтиб, машҳур шоир Меҳмед Эмин Юрдақул (1864—1944) билан биргаликда 1911 йилда «Турк юрду» журналига асос солади ва 1917 йилгача муҳаррирлик қилади. 1932—35 йилларда Туркиядаги Тарих куруминни бошқаради.

қослайди¹. Бундай муқояса муболағадан холи бўлмаса-да, воқеликдан ҳам у қадар узоқ эмасди. Масалан, Русияда ғайрируслиги учун хўрланиб келаётган туркларда бирлашиш ва ўзини ҳимоя қилишга жуда катта эҳтиёж бор эди. Уларнинг тил, тарих, дин асосида бир-бирларига яқинлашишлари ғоят ўнгай эди. Шунинг учун ҳам бу ғоя, яъни турк миллати деган тушунча жуда қисқа муддатда Кавказ, Волгабўйи, Туркистонни қамраб олди. Аслида у янги эмас эди. Қадим-қадимдан, ҳатто Навоий замонасидан «турк улуси» деган тушунча жорий эди. Лекин замонлар тўфонида у потраб, сочилиб кетди. Бошқа миллатлар тарих саҳнасиغا чиқиб, сочилиб кетган турк қавмлари ҳар қайда «ёлғиз от»лигини ҳис қила бошлагач, ўзаро яқинлашишга эҳтиёж кучайиб борди.

Заки Валидий турк-ислом миллатлари муҳофазасининг бу кўринишларига тўхталар экан, шундай ёзади: «Сиёсий панисломизм» Оврупо империалистларининг ваҳималаридан бошқа нарса ва унинг Туркистонда бирорта жиддий тарафдори йўқ. «Пантуркизм» эса Оврупода пангерманизм ва панславизм жараёнлари орасида яққаланиб қолган мажорлар тарафидан илгари сурилган «Пантуркизм» фикри дастлаб мажор Вамбери томонидан 1868—1874 йилларда илгари сурилиб, Англиянинг Ўрта Осиёда русларга қарши курашда Усмонли салтанатини ўзига иттифоқчи қилиб олиш мақсадини ифода этарди². Лекин бу ҳам муаллиф таъкидлаганидек, хомхаёл эди. Фақат маданий бирлик ҳақидагина гап бўлиши мумкин эди. Шу ҳам муҳим эди.

Зиё Кўк Алп (1876—1924) «Туркчилик асослари» китобида мазкур ғоянинг Туркияда шаклланишида Аҳмад Вефиқ Пошо (1823—1891) ва Сулаймон Пошо (1838—1892) ларнинг хизмати катта бўлганини қайд этади³. Туркчилик-

¹ Ч. В. Хостлер. Марказий Осиё турклари. Лондон, 1993, 114-б. Кўчирма «Турк республикаси давлатининг қурилиш ва ривожга хизмат қилган Турк дунёси энёлилари симпозиуми материаллари» (Қайсар, 1996, 103-б.)дан олинди.

² Заки Валидий Тўгон. Бугунги турк эли Туркистон ва яқин тарихи, 2-нашри. Истанбул, 1981, 561—562-бетлар.

³ Аҳмад Вефиқ Пошонинг туркпарастлиги мутаассибона бир даражада бўлган (Техрон. Парижда элчилик қилган, маълум вақт парламентни бошқарган давлат арбоби, «уйинга турк молидан бошқа бирор нарса кириши мумкин эмас», деб қизининг Оврупо туфлисини олишига йўл қўймаган) экан. Сулаймон Пошо туркий тарихни Хитой манбалари орқали ўрганиб, хунн (хи-унг-ну) давлати ва унинг асосчиси Ўғузхон (Мете) ҳақидаги маълумотларини усмонли тарихида илк

нинг шаклланишида ғайритуркларнинг ҳам ҳиссаси бўлган. Бу борада Вамбери ягона эмас. Зиё Кўк Алп 1896 йилда илк бор Истанбулга келганида француз тарихчиси Леон Жахун (1841—1900) нинг ўша йили чоп этилган «Осиё тарихига кириш. Турклар ва мўғуллар» китоби унга қаттиқ таъсир кўрсатган ва шу таассуротлар асосида «Турон»¹ шеърини ёзганини маълум қилади². Л. Жахуннинг бу китоби биргина Париж эмас, Русия турклари орасида, хусусан Туркистонда ҳам кенг тарқалгани кузатилади. Заки Валидий бу китобнинг русча таржимасини ҳошияларида ўқувчилар томонидан қилинган қайдлари билан туркистонлилар хонадонларида учратганини хабар қилади³. Туркчиликнинг моҳиятини куйидагилар ташкил этади:

- а) туркий халқларнинг келиб чиқиши бир;
- б) улар дунёнинг энг қадим миллатларидан;
- в) улар дунёнинг энг маданиятли миллатларидан;
- г) бугунги залолат ва жаҳолат уларнинг шаънига номуносиб;

д) бугун улар замон билан барабар қадам ташламоқлари керак, яъни: ўзларини англамоқлари, бир-бирларига суянмоқлари, эски шаън-шавкатларини тикламоқлари лозим. Зиё Кўк Алп фикрича, туркчилик «турк улусини юксалтирмоқдир», унда бошқа, иккинчи бир миллатнинг нафсониятига дахл қиладиган иккинчи маъно йўқ.

Маданий бирлик ғоясига эҳтиёж катта бўлганлиги туфайли у тез ёйилди. Бироқ унинг ҳал этилиши лозим бўлган масалалари чиқиб қолди. Шулардан бири тил масаласи эди. Гаспдали «Таржимон»и билан барча туркий халқлар учун тушунарли бўлган ўрта турк тилини яратишга ҳаракат қилди. Қозон матбуотида табиий равишда татар тили хусусиятлари яққолроқ акс эта борди. Туркистон матбуотида ҳам анъанавий чигатой адабий тилидан чекиниш, давр билан бақамти қадам ташлаш сезила борди. Туркияда эса Истан-

давоми

бор илмий истеъмолга киритган кишидир. Қараи: Зиё Кўк Алп. Туркчилик асослари. 3-нашри, Истанбул, 1987, 6-бет. Яна қ. шу асар. Китобда: «Ўзбегим». Т., 1992, 30—37-бет.

¹ Унда «Ватан на Туркиядир турклара, на Туркистон. Ватан буюк ва муаббат бир ўлкадир Турон», — деган сатрлар бор эди.

² Қараи: Зиё Кўк Алп. Туркчилик асослари, 9—11-бетлар.

³ Қараи: Заки Валидий. Бугунги турк эли Туркистон ва яқин тарихи, 563-бет.

бул туркчаси умумтурк адабий тили сифатида эълон қилинди. Давр ўз таҳририни киритиб борди, албатта. Умумий адабий тилни яратиш имкони бўлмади. Лекин тил масаласида барча туркий минтақалар учун умумий бўлган бир ҳол бор эди. У ҳам бўлса, тилнинг ўз имкониятлари асосида ривожлантиришга ҳаракат қилиш, чет сўзларни иложи борича камроқ олиш. Умуман, яхши мақсадни кўзда тутувчи бу хатти-ҳаракат айрим пайтлари айрим жойларда тилни тозалаш (пуризм) даражасига кўтарилдики, бу миллий тил равнақиға маълум даражада зарар етказди. Шундай бир ҳол адабиёт масалаларида ҳам кўзга ташланди. Масалан, ҳижо (бармоқ) вазни туркчиликнинг муҳим жиддий масаласи сифатида кун тартибига қўйилди¹.

«Аруз вазни инқилобгача жадид адабиётида ҳам шеър вазни эди. Бунда диққат этарлик бир нуқта бор, — деб ёзган эди Абдурауф Фитрат. — Бизда жадидизмнинг биринчи даври панисломизм байроғи остида юрди. Жадид адабиётининг аруз вазни билан ёзилиши мана шу даврга тўғри келади. Бора-бора панисломизм, пантуркизм, ўзбек миллатчилиги бири-бирдан айрим хатти-ҳаракатлар тарзида ажралади. Мен буларнинг учини ҳам ўтканман ва жуда яхши эслайманки, панисломизм билан ўзбек миллатчилигининг адабиётдаги инъикосларидан биттаси вазнда аруз ва бармоқ тарафдорлиги шаклида кўринган эди. Ўзбек миллатчилиги бармоқ вазнини ёқлаганда панисломизм аруз тарафдори эди. Бу масалада пантуркизмнинг ўзбек миллатчилиги билан бир сафда турганини айтишга ҳожат йўқ. Мен шу вақтларда ўзбек тор миллатчилиги нуқтаи назарида қарор топган эдим ва шу нуқтаи назардан бармоқ вазнини ёқладим. Бармоқ вазнида шеърни бошлаб Чўлпон ёздими? Мен ёздимми? — эсимда йўқ, фақат шуниси аниқки, бармоқ вазнини назарий жиҳатдан ёқлаб чиққан биринчи ўзбек миллатчиси мен эдим. Жуда яхши эслайманки, панисломист жадидлар бу масала устида бизга кулардилар. Мусо Бегиев²нинг бир мажлисда «Имлони ўзгартириб, шеър вазнини бузиш билан бизни «ис-

¹ Турк шеърини аруздан бармоққа биринчи бўлиб ўтган Абдулҳақ Ҳомид (1852—1937) «эвед, тарзи қадими шеъри буздук, ҳерси мере этдук», — деб ёзган эди. (Қаранг: В. С. Гарбузова. Поэты Турции XIX в., изд-ва ЛГУ, 1970, 48-6.)

² Мусо Бегиев (1873—1949) — Петербург мулласи, дин олими, лақаби Жоруллоҳ, 1905—1906 йилларда «Иттифоқи муслиманин»нинг ташкилотчиларидан, Октябрдан кейин муҳожир.

лом жамоаси»дан айирмоқ истадилар», — деб қичқирган товуши қулоғимдан кетмаган»¹.

Бу ерда бир изоҳга зарурат бор. Китоб советлар мамлакатада шўропарастлик авжига миниб, адабиётшунослик вулгар социология ботқоғига ботган, қатағон машинаси энди ишга туширилиб, Фитратга матбуотда минг бир айб қўйилиб келаётган бир пайтда ёзилган. Адибнинг фикрлари ҳақида ҳукм юритганда, буни ҳисобга олмоқ керак бўлади.

ТАШКИЛИЙ ҚУРИЛИШЛАР ЙЎЛИДА

ИТТИХОД ВА ТАРАҚҚИЙ

Туркчилик Туркияда муайян ташкилий қурилишга ҳам эга эди. Жумладан, 1889 йил 21 майда «Иттиҳод ва тараққий» жамияти тузилди. Жамиятнинг Туркистон сиёсий-маданий ҳаётига ҳам сезиларли таъсири бўлганлигидан у ҳақда кенгроқ тўхтаб ўтамиз. Жамият яширин, инқилобий характерда бўлиб, Султон 2-Абдулҳамиднинг феодал мустабид сиёсатига қарши турган, Фарбда «Ёш турклар» деб ном олган тараққийпарвар миллиятчи ёшларни ўз атрофига уюштирган эди. Унинг тартиб-низомида, иш усулида Оврупонинг таъсири сезилиб турарди. Жамиятнинг туб ўзгигини Истанбулдаги ўзига французларни ўрناق тутган тиббия мактаби ўқувчилари ташкил қилгани бунга далил эди. Жамиятнинг ички тузилиши Италия тарихида муҳим рол ўйнаган «Карбонарийлар»² дан олинган. «Иттиҳод ва тараққий»нинг ташкилотчиларидан Иброҳим Тему махсус шу иш учун Италияга бориб келган. Жамиятга ғайратли, фидокор, ҳар қандай роҳат-фароғатдан воз кеча оладиган ёшларгина қабул қилинган. Жамиятнинг таниқли вакилларигина номзод тавсия этиш ҳуқуқига эга бўлганлар. Қабул ҳам анча мураккаб ва кўп босқичли эди. Чунончи, номзоднинг кўзи холи бир жойда боғланиб, айланма йўллар билан лозим ерга келтирилади. Эшикни чертиб, енгил «Муин» (ёрдамчи!), бир оз сўнг эса уч марта «Ҳилол» деб овоз беради. Орқадан бир

¹ Проф. Р. Р. Фитрат. Аруз ҳақида. Фанлар комитетининг нашриёти, Т., 1936, 22-бет.

² Сўзма-сўз «кўмирчи» дегани бўлиб, XIX асрда Италияда тузилган, миллий озодлик ва конституцион тузум учун курашган яширин ташкилотнинг номи. Мураккаб қурилиш ва ритуалга эга бўлган. Жумладан, писта кўмир куйдириш кишининг руҳан поклашишини аналган. Шунинг учун улар «кўмирчилар» деб аталган (Қаранг: СЭС, М., 1985, 545-бет).

киши «Иттиҳод ва тараққий» жамиятига кириш фикрида ҳали ҳам қатъиймисан?» — деб сўрайди. «Ҳа, қатъийман!» — дейиши билан қоп-қоронғу уйга киритилади. Олдиндан тай-ёрлаб қўйилган жойга ўтқизилади. Нариги томонда эғнида қизил жубба, юзларида қора ниқоб уч одам ўтирибди. Улар ҳам номзоддан жамиятга кириш фикрининг қатъий-қатъиймаслигини сўрайдилар. Жавоб ижобий бўлса, ўтирганлар билан бирга ўрнидан туриб, ўнг қўлини ўнг томонида турган Қуръон, чап қўлини чап томонида турган тўппонча устига қўйганча, қасамёд этади.

Шундан кейингина жамият аъзосининг кўзи очилиб, ниқобли кишиларни кўради. Лекин уларни танимасдан чиқиб кетади. Жамиятга хиёнат қилгудек бўлса, ўлдирилади¹.

Жамиятнинг фаолияти 1902 йилга қадар яширин кечди. Унинг 1902 йил феврал ва 1907 йил декабрда бўлиб ўтган ҳар иккала конгресси ҳам хориж (Париж)да ўтди. 1908 йилда «Ёш турклар» Болқонда ҳокимиятга қарши ҳужумга ўтгач, Султон Абдулҳамид 23 июлда 2-машрутиятни эълон қилишга мажбур бўлди. 1909 йил 13 апрелдан ҳокимият «Иттиҳод ва тараққий» қўлига ўтди. «Турк юрду» жамияти тузилди. «Турк ўчоқлари» очила бошлади. Лекин нотинч замон, Оврупо империализмининг Усмонли салтанатини бўлиб олишга бўлган сўнгсиз иштиёқи воқеаларни тезлаштириб юборди. 1910 йилда Албанияда, 1911 йилда Яманда исён уюштирилди. Италия уруш эълон қилди. 1912 йилнинг 18 октябрида Усмонли давлати Болқон урушига кирди. 1913 йил 30 июнда 2-Болқон уруши бошланди. Бу етмагандек, мамлакат 1914 йил 16 октябрда Олмония тарафида туриб Биринчи жаҳон урушига кирди. Ёш туркларнинг бу хатолари мамлакат учун қимматга тушди. Усмонли давлати 1918 йилнинг 30 октябрида урушдан жуда катта йўқотиш билан чиқди. Мамлакат Антанта чангалида қолди. 1918 йилнинг 1 ноябрида «Иттиҳод ва тараққий» ўз-ўзини тарқатди. Иттиҳодчилар ҳукумати истеъфо беришга мажбур бўлди. Сўнг 1923 йилнинг 29 октябрида «Туркия жумҳурияти» қурилиши билан яқунланган миллий курашлар даври бошланди.

---

¹ Семих Кансунинг «Иттиҳод ва тараққийчилар» (Истанбул, 1960) китобида келтирилган бу маълумотлар «Отатурк илқо (принцип)лари ва инқилоб тарихи» (Анқара, 1994) китобидан (55—57-бетлар) олинди.

922 йилда Берлинга ўқишга юборилган ва Ўзбекистон мустақиллигини кўриб вафот этган Вали Қаюмхон ўз хотираларида Фитратнинг Берлинга кетаётган ўқувчиларни Гўри Амирга олиб бориб, бир қўлига Қуръон, иккинчи қўлига тўппонча тутқазиб, Ватан ва Миллатга содиқ қолниш ҳақида қасамёд эттирганини маълум қилган эди.

Кўр尼亚птики, «Иттиҳод ва тараққий» жамияти Туркия тарихида фавқулодда бир рол ўйнади, дейиш қийин бўлсада, миллий шуурнинг шаклланишидаги ўзига хос ўрнини инкор этиш мумкин эмас. У биргина Туркияда эмас, Туркистонда ҳам акс-садо берган. Мунавварқорининг Ўзбекистон Миллий хавфсизлик хизмати архивида сақланаётган П-33391 рақамли 18 жилдлик шахсий делоси материалларида Усмонбек Ҳайдарбек, Мунавварқори, Садриддинхон, Беҳбудий (жами 7 киши)нинг 1917 йилда «Иттиҳоди тараққий-парварон» (1918 йилдан «Иттиҳоди тараққий») номли жамият тузиб, унга аъзо бўлганликлари, маркази Тошкентда жойлашганлиги, вилоятларда филиалларга эгаллиги маълум қилинади. Ҳужжатда қайд этилишича, марказга 1917 йилнинг Октябригача Садриддинхон, Усмонбек, Юсуф Зиёбек деган кишилар раислик қилганлар.

Мунавварқори 1929 йилда ОГПУ нинг талаби билан ёзиб берган хотираларидан маълум бўлишича, жамият «низомнома»си туркча эди. Унинг тузувчилари Усмонбек ва Ҳайдар афанди бўлиб, ўзбекчага Мунавварқорининг ўзи таржима қилган.

«17 август охирлари бўлса керак, тараққийпарварлардан бир нечаси маним уйимга йиғилиб, Усмонбек тахти раёсатида жамиятни расман очдилар. Низомнома ўқилиб, тасдиқ этилди»¹.

Абдурауф Фитратнинг «шахсий иши» ҳужжатларида унга 1920—23 йиллар давомида БХШЖда ҳукумат таркибида ишлаб туриб, «аксилинқилобий миллатчилик ташкилоти, сўнгроқ «Миллий иттиҳод» деб номланган «Иттиҳод ва тараққий» раҳбарларидан бири» сифатида хизмат қилганлиги айби қўйилган².

Маълум бўляптики, «Иттиҳод ва тараққий» 1918 йил 1 ноябрда тарқалган бўлишига қарамай, унинг номидан иш кўриш, унинг номи билан айбланиш 1920, ҳатто 1922 йилларгача давом этган. Иккинчи томондан, бу таъсирнинг давомли бўлганлигини холисона эътироф этмоқ керак. Буни кейинги жамиятнинг «Миллий иттиҳод» деб номланиши ҳам таъкидлаб турибди.

¹ Кўрсатилган манба. 158-бет.

² Қараиш: Ўзбекистон МХХ архиви материаллари. 4269-иш. Постановление... от 5 авг. 1937 г.

ИТТИФОҚИ МУСЛИМИН

Туркистондиларнинг Русия ва Туркистон доирасидаги миллий уюшма ва ҳаракатларга иштироки масаласига қайтайлик. Дарвоқе, яқинда ёш истеъдодли тарихчиларимиздан Р. Абдуллаевнинг «Ислом дунёсидаги ҳамкорлик жараёни ва Туркистон жадидлари»¹ номли қизиқарли мақоласи босилиб чиқди.

Русия қўл остидаги мусулмонларнинг аниқроғи, турк (ислом) халқининг ўзликни англаш, тил, дин, урф-удум асосида ўзаро яқинлашиш ва уларни муҳофаза қилиш учун биргаликда курашиш, пировард-оқибатда сиёсий мустақилликка эришиш йўлидаги XIX асрнинг 80-йилларида бошланган ҳаракатлари 1905 йил Русиядаги тарихий шарт-шароитлар билан амалий тус олди. Бу йўлдаги биринчи қадам 1905 йилнинг 15 августида Нижний Новгородда Русия мусулмонлари I съездининг ўтказилиши бўлди. Тарихи шундай: Исмоилбек Гаспрали ва боқулик таниқли маърифатчи, «Ҳаёт» газетасининг муҳаррири Алимардонбек Тўпчибошев Петербургдаги бир учрашувда мазкур йиғин ҳақида келишиб оладилар. «Таржимон» 1905 йилнинг май-июл ойларида ушбу йиғиннинг мақсал-вазифалари ҳақида маълумот бериб боради. «Ушбу шўройи умматдан бош мақсад афкори умумияйи ҳараката кетурмак иттифоқи муслимина ва сиёсий бир партия (таъкид бизники — Б.Қ.) ташкилини тамал ва негиз қўймақ эди», — деб ёзган эди газета².

1905 йилнинг 13 август куни Исмоилбек Қримдан, Алимардонбек Боқудан Москвага келадилар. Абусаидмирзо Ахтамов, Абдурашид Иброҳимов каби фаоллар билан биргаликда шаҳар волийсидан йиғинга рухсат сўрайдилар. Волий Ички ишлар вазирига ҳавола қилади. Фаоллар Ички ишлар вазири рухсат бериши жуда қийин эканини англаб, анжуманни ғайрирасмий равишда, яъни бир пароходни кирага олиб, шунинг ичида сафар давомида ўтказишга қарор қилдилар. Р. М. Абдуллаев архив материалларига таяниб, I съездага Кавказ, Қрим, Қозон, Ёйиқ, Сибир ва Туркистондан 150 га яқин вакил қатнашганлигини маълум қилади³. «Таржимон» газетаси вакиллар ададини 300 деб кўрсатади: «...

¹ Қараиғ: китобда: Жадидчилик: ислоҳот, янгилаиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш, Т.. «Университет», 1999. 69—82-б.

² Қараиғ: Тарихча замон. «Таржимон» г., 1908, 9-сон.

³ Қараиғ: Кўрсатилган китоб. 69-бет.

август 15 да сабоҳ эрта уч юз вакил-ла парахўда¹ келуб, Уфа сўйи ила юқория ҳаракат эдилди. Қариядан² ўтгуз верст (32 км, чамасида-Б.Қ.) қадар чекилдикдан сўнгра парахўд устина мажлис қурилди, мушовара очилди».

Газета мажлис қатнашчиларининг ижтимоий таркиби ҳақида ҳам маълумот беради. Хусусан, Макаржиг келган вакиллар орасида ўта сўл мусулмон социал-демократ ёшлари ҳам бўлганлар. Лекин Исмоилбек ва Алимардонбек мазкур йиғин «халқларнинг афкор ва маромларини, идрок ва даражотини мезона тортажақ мажлиси ибтидоия» эканлиги, «сотсиал демўкрат маслагини майдони мушоварая чиқармоқ муносиб ҳол кўрилмаслиги» сабабли уларга изн бермайдилар. Фақат икки кишига музокараларда қатнашмаслик шарти билан «сомиун» (тингловчи) сифатида пароходга чиқишга рухсат этилади.

Вакиллар ҳар вилоят, шаҳардан 2-3 киши бўлиб улар орасида Абдурашид Иброҳимов, 2 кун олдин Франциядан етиб келган Юсуф Оқчура каби дунёга танилган кишилар бор эди.

Туш вақти мажлис бошланади. Исмоилбек — раис, Алимардонбек билан Абусаудмирзо муовинлар қилиб сайландилар. Асосий масала «Русия мусулмонларининг ҳуқуқи сиёсия ва ижтимоийларини... мудофаа этмак матлаби»ни кўзда тутувчи «Иттифоқи муслимин» жамияти таъсис этилади. Унинг тактикаси муҳокама қилиниб, «русларнинг энг аъло бир фирқаси-ла муттафиқан» иш кўрмоғи мақсадга мувофиқ топилади. Ишни йўлга қўймоқ учун барча вилоят ва минтақаларда, шу жумладан, Туркистонда «Иттифоқи муслимин» шўъбаларини очишга келишилиб, муносиб кишилар тайин этилади. «Иттифоқ»нинг низомини тузиш ва ИШўройи умматга тақдим этиш Алимардонбек Тўпчибошевга топширилади. Боку муваққат марказ қилиб белгиланади. Бироқ юз берган воқеалар, хусусан рус-япон урушидаги мағлубият мамлакат идора тизимига муайян демократик ўзгартишлар киритишни тақозо этди. Подшо Манифест қабул қилди. Сўз ва матбуот эркинлиги, ғайрируслар ҳуқуқий масалалари ўртага тушди. Уларнинг ўз тилларида мактаблар очиш, матбуотларини йўлга қўйишга имкон берилди. Пар-

¹ Р. Абдуллаев аниқлашича, пароходнинг номи «Густав Струве» экан.

² Анжуман ўтказилишнинг мўлжалланган шаҳар четидаги Макаржи бозори кўзга тугтилмоқда.

ламент ваъда қилинди. «Иттифоқи муслимин» халқ орасига томир отишга улгурмагани учун эркинлик шабадасини сезган мусулмон ёшларини ўз атрофига торта олмади. Ёшлар «автономист», «социалист» байроқлари остига кета бошладилар. II-Шўройи умматга эҳтиёж туғилди.

Лекин, афсуски, 1906 йилнинг 19-23 январиди Санкт-Петербургда тўпланган II-съезд кўнгилдагидек ўтмади. Аввало, бу съезд ҳам норасмий, яширин ўтказилди.

Иккинчидан, шошилишча чақирилганлиги панд берди. Етарли шароит бўлмади, энг ёмони ифвогарлар кириб қолиб, съезд йўналишини бузишга эришдилар.

«Таржимон»нинг ёзишига қараганда, съездга 108 вакил қатнашган. Кенг мажлис хонаси бўлмаганидан фикр алмашиш имконияти йўқ эди. Алимардонбек тайёрлаган низом Исмоилбек хонасида енгил таҳрир қилиниб, муҳокамага қўйилади. Жой йўқлигидан Абдурашид Иброҳимов таклифи билан «Александровский рынок» атрофидаги уйлардан бирида «Қурбон оши» (чамаси «Қурбон ҳайити» кунларига тўғри келган) номи билан ўтказилади. 20 кишилик хонада 80 киши иш бошлайдилар. Низом ҳақида гап очилар-очилмас, икки талаба ва икки нотаниш кимса «ижтимоий тенглик» дан гап сотиб, уни булғалашга тушиб кетади, «разилона» деб атайдди. Мажлис митингга айланади. Уни бошқараётган Исмоилбек социалистлар хуружини кўриб, раёсатни тарк этади ва мажлисдан чиқиб кетади. Низом «муваққат»лигича қолади¹.

Шунинг ўзи ҳам муҳим эди. Чунончи, 23 бандлик низомда Русияда яшовчи мусулмонлар жойлашиш ўринлари, қавмий хусусиятлари жиҳатидан 16 туманга бўлиб чиқилган, ҳар бирининг марказида кенгашлар тузилиб, уларнинг аъзолари умумий йиғилишларда сайланган вакиллардан ташкил топар эди². Бунга Беҳбудий ҳам тасдиқлайди: «Ушбу йил (1906 йил кўзда тутилади — Б.Қ.) аввалида, — деб ёзган у «Хайрул умури авсатуҳо» мақоласида, — Питр-бургда ғайрирасмий яна бир мажлис-съезд ясаб, қарорнома нашр этдилар»³.

III-съезд 1906 йилнинг 16 августида Нижний Новгородда тўпланиб, 5 кун давом этди. Олдинги ҳар иккисидан

¹ Қаранг: «Таржимон» г., 1908. 13-сон.

² Қаранг: Р. Абдуллаев... Кўрсатилган асар, 71-б.

³ Беҳбудий. Тапланган асарлар. 2-нашри. Т., 1999. 149-б.

фарқли ўлароқ мажлисга икки кун қолганда Ички ишлар вазирлигидан рухсат олишга муваффақ бўлинади. Лекин бу йнғин ҳам «осойишта» ўтмади. Тўғрироғи, ўтар-ўтмас, Давлат Думасидаги мусулмон фраксиясига чор расмий матбуоти ҳужум бошлади. Ҳужумнинг мусулмон фраксиясига қаратилгани сабаби шунда эдики, олдинги ҳар икки анжуман сингари буни ҳам Думадаги Мусулмон фраксияси вакиллари, аниқроғи, Исмоилбек Гаспринский, Алимардонбек Тўпчибошев, Абдурашид Иброҳимов, Садри Мақсудийлар уюштирган эдилар. Ҳужум эса уюштирилган ифвогарликнинг натижаси бўлиб, тафсилоти қуйидагича эди: Съезд арафасида Петербургда яшаётган икки мусулмон ва бир чет вилоятдан келган меҳмон маслаҳатни бир жойга қўйиб, «Т» исмли бир князга мазкур съездга рухсат олиб беришни сўраб мурожаат қиладилар ва бунга муваффақ бўладилар. Русия мусулмонларидан вакил бўлиб олган бу уч азамат қўлларидан ҳужжатни кўтариб министрга келадилар ва гўё мусулмонлар орасида панисломизм деган жуда хавfli миллатчилик таълимоти тарқалгани, унга қарши кураш тадбирларини муҳокама қилиш, йўл-йўлакай, мактаб-мадраса масалаларини ҳам ҳал этиб олиш учун бир съезд уюштириб беришни сўрайдилар. Министр рози бўлади. Мажлис олдиндан унинг янги «программа»си этиб келади. Буни кўрган мусулмон вакиллари газабга минадилар. Уч ташаббускорнинг «барча мусулмонлар» номидан министрга ёзган илтимосномаси «Волгар» газетида босилиб чиққач, вакиллар съездда иштирок этишдан воз кечадилар. Вазиятнинг бошқача тус олинганини кўрган уч ташаббускор съездолди йиғилишларидан бирида ўз қилган ишларининг маъносини яхши англамаганликларини, имкон берилса, съездда вакиллардан расман узр сўрашларини айтадилар. Дарҳақиқат, асосий «арбоб» шундай қилади ҳам. Бор гап — шу. Лекин расмий матбуот, биринчи бўлиб «Россия» газетаси съездни тутуриқсизликда, қатнашчиларни мунофиқликда, гапи ва иши бошқа-бошқа эканликда айблашга тушиб кетади. Ва яна бир бор бу гапларнинг юқоридан махсус уюштирилганлигига оддий ўқувчи ҳам шубҳа қилмайди. Шунга қарамай, съезд Русия мусулмонларининг миллий масалаларини ҳал қилишда катта аҳамиятга эга бўлди¹. Аввало, у жиддий сиёсий ташки-

¹ Беҳбудийнинг хотираларига қараганда, у III съездда Туркистондан вакил сайланиб иштирок этган. «1325 санайн ҳижриясида (мелодий 1906\07-Б.Қ.) Русия мусулмонларининг муҳтарам зиёли ва ақо-

лотга — партияга айлана бошлади, ўз йўналишини белгилаб олди. Чунончи, конституция ва демократияни муқаддас ҳисоблаган кадетларга ўзини яқин тутди. Беҳбудий юқорида қайд этилган «Хайрул умури авсатуҳо» мақоласида Русиядаги партияларни тилга олиб, ҳар бирига алоҳида таъриф берар экан, унга шундай тўхталади: «Тўртинчи — «Русия мусулмонлари иттифоқи» ҳизбидурки, буларни партия суратига кирганига бир йил бўлди. Аввало, ўтган сана Нижнийда, парахўдга ўлтуруб, мусулмон пешравлари сув устида мажлис ясадилар. Иккинчи, ушбу йил аввалида Питрбургда ғайрирасмий яна бир мажлис — съезд ясаб, қарорнома нашр этдилар. Учинчи, ушбу ўтган августда яна Нижний ярмаркасинда уч-тўрт кун даволат ила борухсати расмия неча минг мўминлар бир умумий надва (общий съезд) этдилар. Қарорларининг ижмоли, Туркия газеталаридан маълум бўлишига қараганда, Русия мусулмонлари дини ва илми важҳидан алоҳида партияни махсусадирлар. Аммо сиёсий ва умумий талаб ва маслақлар тўғрисида кадетларга қўшилтурганга ўхшайдурлар»¹.

Съезд 17 августдаги мажлисда Президиумнинг «Иттифоқ»ни мусулмон партиясига айлантириш ва унинг Марказий қўмитасини ҳамда Петербургда мунтазам ишлайдиган уч кишилик бюроси таркибини сайлаш ҳақидаги таклифларини қабул қилди².

давоми

бирларининг Нижний ярмаркасинда миллий ишлар тўғрисида машварат қилина турган мажлисга мушарраф бўлмоқ учун Урунбург йўли ила Маскўв, Петербург. Қозон воситаси-ла Нижний Новагўрўд бориб эдим» (Беҳбудий, Танланган асарлар, Т., 1999, 54-бет.). А. В. Пясковский, чамаси, Туркистондаги уйғониш ҳаракатини татар зиёлилари билангина боғлаш, маҳаллий халқни ундан узоқ тутиш мақсадида. 1905—1906 йиллардаги умумрусия мусулмонлари съездларида ўзбеклар қатнашган эмаслар. ўлкада яшовчи татарларгина иштирок этганлар, деб нотўғри кўрсатади (кўрсатилган асар, 544-бет). Дарвоқе, З. Валидий китобида мазкур съездлар қатнашчиси сифатида ўзбек Эмпижон Усмононов номини ҳам учрайди (қаранг: Бугунги турк эли. 348-бет).

¹ **Беҳбудий.** Кўрсатилган асар, 149-бет. Беҳбудийнинг мазкур иттифоқни партия қаторига киритиши, айниқса, «сиёсий маслақ»га кўра кадетларга ўзини яқин тутиши тарихчи А. В. Пясковскийга ёқмайди. Ушбу мақолани очикдан-очик «мутлақо саводсанларча ёзилган» деб баҳолайди. (Қаранг: А. В. Пясковский. Революция 1905—1907 гг. в Туркестане. М., 1958, 559-бет).

² Марказий қўмигага сайланган вакилларининг сони борасида ҳар хиллик бор. Беҳбудий 1906 йилда эълон қилган мақоласида 31 киши деб кўрсатади: «Идоран марказия-сентралний комитетлари Петербург-

Марказий қўмита аъзолари партиянинг янги тайёрланган 75 моддалик дастурини муҳокама этдилар.

Иккинчидан, съезд Русиядаги барча мусулмонларнинг миллий-маиший ҳаётларига оид зарур қарорлар қабул қилди. Хусусан, мактаб-мадрасалар таълимини мувофиқлаштиришни кўзда тутувчи 23 моддалик ғоят муҳим бир дастурни тасдиқлади. Унда барча ибтидоий (бошланғич) ва рушдий (ўрта) мактабларда «таълим она тилида бўлади» (3-модда), «8 ёшдан 15 ёшгача бўлган барча болаларнинг ўқиши мажбурий» деб ёзилган эди.

Диний идораларга имомларга ажрномалар юбориш топширилди, қози-муфтилар бу ишни лозим даражада назорат қилмасалар, ишдан олишгача жазо қўллашга қарор қилинди¹. Шунингдек, қарорда ўқиш ва таътил муддатлари, барча мактабларнинг дастурларини бир-бирига яқинлаштириш, уларни тузиш ва муҳокама қилиш учун 1907 йилнинг майи-

давоми

да бўладур. Бу партия 31 кишини аъзон марказия сайлаб, аларга Боди қубодаги (Боку кўзда тутилмоқда-Б.Қ.) Алимардонбек Тўпчибошев жанобларини садришин ва Қозондаги Юсуф Афанди Оқчурин жанобларини мусташор сайлабдурлар...» (Беҳбудий. Тапланган асарлар, 2-нашри, Т., 1999 йил, 149-бет). Р. Абдуллаев 15 та деб келтиради (кўрсатилган манба, 72-б). «Таржимон» газетасида «Мусулмонлар иттифоқи»нинг идораи марказина сайланмиш кишиларнинг асосийси» сифатида 15 кишининг рўйхати берилган. Булар Абдурашид Иброҳимов (Петербург), Юсуф Оқчурин (Қозон), Саидгарай Алқин (Қозон), Исмоилбек Гаспринский (Боқчасарой), Алимардонбек Тўпчибошев (Боку), Мулло Абдулла Апанаев (Қозон), Олимжон ал-Барудий (Қозон), Садриддин Мақсудов (Қозон), Ҳайдармирзо Сиртлонов (Уфа), Мусо Бегиев (Петербург), Абдулла Неъматуллин Бубний (Вяткин), Ҳоди Мақсудий (Қозон), Мустафо Давидович (Боқчасарой), Қушчи Фулов (Қозоқ-қирғиз дала вилояти), Салимгарой Жонтурин (Уфа), («Таржимон» г., 1906 й., 4 сентябр, 99-сон). «Сайланмиш кишиларнинг асосийси» дейилишига қараганда яна қўшилган. Таркибда Туркистондан бирор киши йўқлиги ҳам буни кўрсатиб турибди. Беҳбудий юқоридagi мақолада ёзади: «Бу 31 нафар аъзоларини Русиядаги аҳли мусулмонлардан бир неча аъзо интиҳоб қилиб олмоқга қарор бермишлар. Аммо бу бобдаги жаронд ва тасвидатга қараганда бизни Туркистондан бир нафар аъзо интиҳоб қилмоқга қарор бермишлар. Лекин 6 миллиўнлик Туркистон мусулмонларидан бир аъзо оздур. Беш облустдан 30 нафар, ҳам Бухоро ва Хева ва Туркистони Чинийдаги мусулмонлардан биртадан аъзо олмоқ лозимдур. Бу комитет ва аъзолар вақт-бевақт жамланиб, диний ва илмий маоши тўғрисида машварат қилиб, мусулмонларнинг илман ва молан, динан тараққий ва таолиларига хидмат қиладурлар...»

¹ Қаранг: Муҳим бир қарор. «Таржимон» г., 1906 й., 6 сентябр, 100-сон.

да Қозон, Петропавловск, Тошкент, Тифлис ва Боқчасарой каби шаҳарларда муаллимлар йиғини чақириш, муаллимлар етиштирувчи мактаблар очиш, дарсликларга эътибор қаратиш, яхшиларни танлаб мукофотлаш, муаллимларга маълум имтиёзлар бериш, хайрия жамғармалари, васийлик кенгашлари ташкил этишгача бўлган масалалар қамраб олинган эди¹. «Инсон бир кун ўлажакдир, лекин дунёя ўлмак учун келмамишдир... Агар ўлмак учун келмиш бўлса эди, қазоан раҳми модардан мазора адам кетарди»², — деб ёзган эди «Таржимон» газетаси. Газета таъкидлаганидек, у хорлик учун ҳам яратилмаган. Тўғри, у бу дунёнинг ҳар хил разолат ва тубанликларидан қочиб қутула олмайди. Улар билан бир кунмас-бир кун тўқнашади. Лекин унда абадий қолиб кетмайди. Акс ҳолда унга ақлу заковат, истеъдод берилмас эди. Бинобарин, инсон учун энг муҳим нарсалардан бири саъй-ғайратдир. Миллат учун-чи? Миллат учун у ўн карра муҳим. «Иттифоқи муслимин»нинг бунёд бўлиши ва уч йиғини шу йўлдаги ҳаракатлардан эди. Беҳбудийнинг яқинда Исмоилбек Гаспрали архивидан топилиб, таниқли тадқиқотчи Темирхўжа томонидан факсимел нусхаси ва изоҳлар билан Голландияда нашр этилган «Туркистон мухторияти лойиҳаси»³ бунга яна бир карра ишонтиради. Беҳбудий 1907 йилда ёзиб, «Иттифоқи муслимин» муҳокамасига тақдим этган ушбу лойиҳада жуда катта журъат ва жасорат билан Туркистоннинг ижтимоий, сиёсий, маданий қурилиши — давлат идораси дастури тузиб берилган эдики, у ҳақда тарихчи ва ҳуқуқшуносларимиз ўз фикрларини билдирадилар.

ЖАДИДЛАР ВА ДАВЛАТ ДУМАСИ

Миллатдошларимиз расмий ташкилотлардан ҳам фойдаландилар. Афсуски, пантуркизм, панисломизм андишаси туфайли Давлат Думасидаги мусулмон фракцияси ва унинг фаолияти ўрганилган эмас.

Машҳур 1905 йил 17 октябр Манифести Русия таркибидаги ғайрирус миллатларга ҳам тенглик, виждон, матбуот эркинлиги эълон қилди.

¹ Қаранг: Учинчи ижтимои муслимин. «Таржимон» г., 1906 й., 1 сентябр, 98-сон.

² Саъй. «Таржимон» г., 1906 й., 8 май.

³ Қаранг: Туркистонда янгилик ҳаракатлари ва ихтилоллар (1900—1924). Нашрга тайёрловчи Темирхўжа. Ҳарлем (Голландия), 2001 йил, 436—447-бетлар.

Илк ўзгаришлардан бири халқ орасидан вакиллар сайлаш йўли билан тузиладиган юқори ҳокимият органи Давлат Думасининг ташкил топиши бўлди. 1905 йилнинг 11 декабрида сайлов қонуни чиқди. 1906 йил 27 апрелида I Давлат Думаси иш бошлади. Советлар ҳокимиятига қадар 4 чақириқ иш кўрди. I, II Думалар қисқароқ (I—27.04. 1906—08.07. 1906; II—20.02. 1907—02.06. 1907), III, IV лари нисбатан узоқроқ (III—01.11. 1907—09.06. 1912; IV—15.11. 1912—27.02. 1917) фаолият кўрсатди. Дума депутатлари орасида мусулмонлар ҳам бор эди. Уларнинг адади, албатта, жуда оз эди. Мусулмонлар яшайдиган жойлардан ҳам кўпроқ руслар олинар эди. Бу расман бекитилмас ҳам эди. Масалан, Туркистондаги 5 млн. мусулмондан 6 депутат бўлгани ҳолда, 700 минг русдан 7 киши Давлат Думасига депутат қилиб сайлангани ўлка ҳукуматининг расмий газети «Туркистон вилояти газети»нинг 1907 йил сонларида бир неча марта ёзиб чиқилган эди. Лекин мусулмон депутатлар I Думадаёқ ўз фраксияларини ташкил қилган эдилар. Фраксиянинг ташкил топишида «Иттифоқи муслимин»нинг роли катта бўлди. Думага сайланган мусулмон депутатларининг аксарияти «Иттифоқи муслимин»нинг Марказий Комитети аъзолари эдилар. Мусулмон фракциясининг раҳбарлари бошда Қутлуғ Мухаммад Тевкилов — раис, Садр Мақсудий — котиб (охирги Думада котиб — Мустафо Чўқаев) бўлганлари маълум.

Давлат Думаси шунчаки, хўжакўрсинга эди, албатта. Чор ҳукумати ғайрирусларга нисбатан буюк рус миллатчилиги сиёсатини олишмай амалга оширарди¹. Шунга қарамасдан, Дума миллатнинг ўз дардларини айтиб олиши учун бир минбар бўлди.

Аҳмад Заки Валидний II Давлат Думаси аъзоларидан туркистонлик уч кишининг номини тилга олади. Булар: Абдужалил ўғли Тошпўлат², Маҳмуджон ўғли Солиҳжон³, Абдулвоҳид қори⁴. А. В. Пясковский III Давлат Думасининг собиқ аъзоси тошкентлик Абдурауф (?) Қориевнинг қамоқ-

¹ 2 миллиондан ортиқ аҳолиси бўлган Фарғона вилоятидан 2 депутат бўлиб, биттаси рус эди.

² Самарқандлик савдогар, бир оз русча билган.

³ Қўқондан, Оврупо кўрган тужжорлардан.

⁴ Абдувоҳидқори Абдурауфқориев (1855—1938). Тошкентдан, дини вакилларидан. 1908 йилда Тулада сургунда пайтида Л. Н. Толстой билан учрашган ва 1910 йилда унинг дафн маросимида қатнашган. Шоир Бонс Қориев (Олтой)нинг отаси (Маълумот учун қараи: Сирожиiddин Аҳмад. Ҳақ йўлида сафарбар сиймо. «Тафаккур» ж., 2002 й., 2-сон, 56—61-бетлар).

да «охранка»га берган маълумотларига суяниб, Мусулмонлар фраксияси аъзоларининг 30 га яқин бўлганини хабар беради¹.

Илк икки Дума орасида Марказий Русия ва Сибир мусулмонлари қизгинроқ фаолият кўрсатдилар ва «мухторият» фикрини кўтариб чиқдилар. Бу ғояни илгари сурганлар Дума аъзолари қозоқ султонлари наслидан Саидгарой Султон Жонтурин, бошқирд адвокати Алиасқар Султонов ҳамда депутат бўлмаса-да, бутун Русия яхши танийдиган Сибир ўзбекларидан Қози Абдурашид эди. Абдурашид қози шу йиллари «Автономия» номи билан бир рисола ҳам чоп эттирган². Темурхўжа чоп эттирган Беҳбудий дастури бу масаланинг туркистонлилар томонидан ҳам қизгин муҳокама қилинганини кўрсатади.

МАҲАЛЛИЙ ЖАМИЯТЛАР, УЮШМАЛАР

Тошкентлик Азмиё-Азизий деган шоирнинг номланиши расмийроқ бўлган, муайян иш дастури таклиф этувчи «Савқи тараққий» («Тараққиёт йўли») сарлавҳали бир мухаммаси бор. Унда шундай сатрларни учратамиз:

Нафоқ³ айлаб, бу кунда бизлара кўп жамъият лозим,
Бири — «Собрания» моҳан, ики — жумҳурият, лозим.
Ҳаму бир тил ўлуб, бир маслаҳатга бўлмали, жозим,
Вакил айлаб, керак этсак, ани Петроград озим,
Нақоисларни арз айлаб, ҳурриятдан омон истанг⁴.

Дарҳақиқат, очиқ-ёпиқ жамиятлар миллатнинг бирлигини таъминлашда, фаолиятини йўлга қўйишда асосий восита эди.

Абдулла Авлонийнинг таржимаи ҳолига эътибор қилинса, унинг 1904 йиллардан қандайдир уюшмаларда иштирок этганлиги маълум бўлади.

«1904 йилдан жадидчилар тўдасида ишлай бошладим, — деб ёзади у — ... ўз орамиздан муллаларга қарши уюшмамиз ҳам вужудга чиқди... рус-япон уруши чиқиб, бизнинг ҳам кўзимиз очилди... Бизнинг ташкилотимиз (таъкидлар биз-

¹ Қаранг: А.В. Пясковский. Кўрсатилган асар. 544-бет.

² Бу ҳақда қаранг: Аҳмад Заки Валидий Тўғон. Бугунги турк эли. 352-бет.

³ Нафоқ — тазкорлик.

⁴ Баҳриддин Азмиё-Азизий. Янги шугуфа ёҳуд миллий адабиёт. Т.. 1917. 11-бет.

ники — Б. Қ.) сиёсий маслақларга тушуниб, биринчи навбатда қора халқни оқартирмоқ ва кўзин очмоқ чорасига киришди. Бу мақсадга эришмоқ учун газет чиқармоқни муносиб кўриб, уюшманинг ҳаракати билан ўзбек тилида газеталар чиқарилди»¹.

Абдулла Авлоний айрим номларни ҳам тилга олади. Булар: лақабигина маълум бўлган «Рафиқ Собирұф», «мусулмонча типўграф билан махфий суратда прокламатсия босиб, шаҳар ва қишлоқларга тарқатган» Ўтаб котиб, Эшонхўжа (Хоний), Умарқул Анорқул ўғли кабилардир². Татар ижодкор зиёлиларидан Аҳмаджон Бектемиров («Осиё» газетаси муҳаррири), Исмоил Обидий («Тараққий» газетаси муҳаррири) номлари учрайди. Булар қаторига 1901 йилдан Ильин матбаасида ишлаган, сўнгроқ Авлонийнинг театр труппасида қатнашган Низомиддин Хўжаевни ҳам киритиш мумкин.

Яна Авлоний таржимаи ҳолига мурожаат қиламиз:

«1909 йилда бир неча ўртоқлар билан қонун тузиб, «Жамияти хайрия» очдик. Олти ой раис бўлиб турдим». 1909 йилдаги бу жамият ва унинг айрим аъзолари ҳақида маълумотлар вақтли матбуотда учрайди. Лекин 1904 йилда ташкил топган «уюшма» ҳақида маълумот жуда кам. Бизнингча, булар асосан тошкентлик маҳаллий зиёлилар бўлиб, фаоллари: Мунавварқори, Авлоний, Убайдулла Хўжаев, Тошпўлатбек Норбўтабеков, Муҳаммаджон Подшоҳўжаев, ака-ука Каримбек ва Комилбек Норбековлар, Охунжон Абдулрахим ўғли, Муҳаммаджон Подшоҳўжа ўғли, Абдулҳаким Саримсоқов, Тожихўжа Азизхўжа ўғли, Убайдуллахўжа Умархўжа ўғли, Тўлаган Хўжамёров (Тавалло), Саидабдулло Саидкарим ўғли, Илҳомжон Инъомжон ўғли, Каттахўжа Бобохўжа ўғли, Баширулла Асатиллахўжаев, Тошҳожиги Туёқбоев, Низомиддинқори Мулла Ҳусайнов, Абдусалом Абудрахмонов, Рустамбек Юсуфбеков, Саидахмад Саидкарим ўғли, Мулла Юнус Туёқбоев, Ҳабибулла Мақсудов, Шокарим Раҳматов, Ҳусанхўжа Дадахўжа ўғли кабилар эдилар. Чунки бу номларнинг кўпчилиги 1909—1914 йилларда тузилган жамиятларнинг муассислари сифатида ҳужжатлар-

¹ Миллий уйғониш ва ўзбек филология масалалари. Т., «Университет». 1993, 109-бет.

² Бу ҳақда қаранг: Б. Қосимов. Адабиёт ва инқилобий ҳаракат. Китобда: Ҳаёт кўзгуси. Ғ. Ғулом нашриёти. 1984; яна: Ижодий ҳамкорлик ва адабий тараққиёт. ТошДУ илмий ишлари, Т., 1984, 48—55-бетлар.

да қайд қилинади. Ҳар ҳолда 1904 йиллардан иш бошлаган миллий «уюшма» ҳақидаги гапда ҳеч қандай муболаға йўқ. Буни ўша вақтдаёқ билганлар. «Туркистон жадидлари сиёсий жамиятлар жадид партияси тузишга ҳаракат қилдилар», — деб ёзади А. В. Пясковский ва «Туркестанские ведомости»нинг 1906 йил сонларида «Асхобод» газетасининг ўша йили 24 сентябр сонидан кўчириб босилган «Ҳозирда Эски Тошкентнинг тубжой халқи орасида мусулмонларнинг Нижегороддаги сўнгги съезди ишлаб чиққан янги типдаги мактаблар очишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган «Ҳуррият жамияти» («Общество свободы») тузилмоқда. Аъзолик бадали 2 р(убл) қилиб белгиланган» деган маълумотни келтиради. Тошкентдаги бу гуруҳнинг ададини Садри Мақсудий 50—60 киши деб белгилайди. Охранка материалларига қараганда, у 1910 йилда «Вақт» газетаси муҳбири билан қилган суҳбатларидан бирида Кўқонда «Ёш партия» («Молодая партия») номи билан жадидлар тўғараги ташкил этилганлиги ҳақида гапирган.

Бундай ҳолни Самарқандда ҳам кузатиш мумкин эди. А. В. Пясковский жадид тўғарақларининг ҳатто Семиречье ва Вернийда ҳам бўлганлиги, уларнинг жорий низомлари ҳам мавжудлиги ҳақида далиллар келтиради¹.

Қозон губернияси жандармерия бошқармаси бошлиғининг полиция департаментига юборган махфий маълумотномасида Русия жадидчилик ҳаракатининг йўл-йўналиши шундай белгиланган эди: Русия панисломистлари ўз мақсадларига эришиш борасидаги тактик усулларни шундай тасаввур қиладилар: Русиядаги татарлар, мусулмонларнинг миллий туйғуларини уйғотиш; мухториятга, миллий мактабга эришиш ва улар воситасида миллий, ўзига хос муҳит, яъни миллий маданиятини яратиб, маҳобат бўлмаса, рус таъсирига, ҳукуматнинг руслаштириш сиёсатига қарши курашиш. Келажакда эса, ушбу йўналишнинг норасмий йиғинларидан бирида унинг нотиғи эътироф этганидек, Туркистон ва Кавказ билан умумтурк республикаси тузишгача бўлган ҳамкорлик. Русия панисломистларининг орзулари — шундай»².

Жандармерия бошқармаси бошлиғи, умуман олганда, жадидларимизнинг мақсад-муддаоларини тўғри белгилаган эди.

¹ Қарапг: А. В. Пясковский. Кўрсатилган асар. 550—551-бетлар.

² Қарапг: А. В. Пясковский. Кўрсатилган асар. 556-б.

Тошкентга қайтайлик. Яна Абдулла Авлоний таржимаи ҳолидан:

«1913 йилдан бошлаб халқни кўзини очмоқ, маданиятга яқинлаштирмоқ учун театруга киришиб, театру ишларини йўлга қўювчиларнинг бошлуғи бўлиб, Туркистоннинг бир неча шаҳарларига бориб, ўзбеклар орасида театруга йўл очдим. 10 га яқин озарбайжон пьесаларини ўзбекчага таржима қилиб саҳнага қўйдим. 3 пьеса ёздим. «Турон» исмли «театрални блағотворителни» жамиятни юзага чиқардим. Шул йилда Эски шаҳарда очилган «потребителни общество»нинг таъсис аъзоларидан-да эдим. Бу вақтларда бизнинг мақсадимиз зоҳирда театру бўлса ҳам, ботида Туркистон ёшларини сиёсий жиҳатдан бирлаштирув ва инқилобга ҳозирлов эди (таъкид бизники — Б. Қ.)¹.

Бу ерда шоир «Таржимаи ҳол»ининг «инқилобий йиллар»га мослаштирилиб, бир оз инқилобийлаштирилганини ҳисобга олиш керак, албатта. Лекин, иккинчи томондан, замон инқилоб ҳавосига фарқ бўлганини ҳам эътироф этмоқ лозим.

«Турон»га қайтайлик.

Жамиятнинг 73 бандлик русча Уставида унинг муассислари сифатида қуйидагилар кўрсатилган:

- 1) Убайдулла Асатуллаевич Хўжаев (Мерганча);
- 2) Тошпўлатбек Норбўтабеков (Обсерватория кўчаси);
- 3) Мунавварқори Абдурашидхонов (Шайхонтоҳур, Дархон);
- 4) Комилбек Норбеков (Сағбон);
- 5) Мулла Абдулла Авлонов (Саперная, 35);
- 6) Муҳаммаджон Подшоҳўжаев (Занжирлик);
- 7) Каттахўжа Бобохўжаев (Қор ёғди);
- 8) Баширулла Асадиллахўжаев (Мерганча);
- 9) Низомиддин Асомиддинхўжаев (Орқа кўча);
- 10) Каримбек Норбеков (Сағбон, Кўкча)².

М. Раҳмонов архив материаллари асосида труппани 1913 йил охирларида майдонга келган ва таркиби 25 кишидан иборат бўлган³ деб ҳисоблайди. Чунончи: Низомиддин

¹ Миллий уйғониш ва ўзбек филологияси масалалари. «Университет». 1993. 110-бет.

² Устав общество любителей мусульманского драматического искусства «Туран» в г. Ташкенте. 1916 г. ноября 11-го по рессту №7176. нотариус Дм. Егоров, подлинник. А. Авлоний номидаги Республика ўқитувчилар малакасини ошириш институти қошидаги «Авлоний музейи»да сақланади.

³ М. Раҳмонов. Ўзбек театри тарихи, Т., 1998. 334-бет.

Хўжаев (ишчи), Фулом Зафарий (муаллим), Бадриддин Аъламов (хизматчи), Шокиржон Раҳимий (муаллим), Муҳаммаджон Подшоҳўжаев (приказчик), Фузайл Жонбоев (муаллим), Ҳасан қори (муаллим), Абдурахмон Акбаров, Қудратулла Юнусий (приказчик), Самиъқори (муаллим), Қудратулла Махсум ва бошқалар. 1916 йилда труппага Маннон Уйғур, Сулаймон Хўжаевлар ҳам аъзо бўлиб кирдилар¹.

Лазиз Азиззода булар сафига Саъдуллаҳўжа Турсунхўжаев, Юсуф Алиев ва Мусо Азимовни ҳам қўшади². Булар сафига «прокламатсия тарқатувчи» Эшонхўжа Хонийни ҳам киритайлик. Шунингдек, труппа афишаларида унда мунтазам иштирок этган Мирмулланинг ҳам номи учрайди ва буларнинг умумий сони ҳақиқатан ҳам 25 тага етади. Уларнинг аксарияти энг илғор тошкентлик ижодкор ёшлар эди. Масалан, А. Акбаров дурустгина шоир эди, сўнгроқ мардикорлик ҳақида бир шеърини тўплам ҳам тузади.

Л. Азиззода ўз китобида Ю. Алиевнинг истеъдодли шоир бўлганлиги ҳақида сўз юритиб, шеърларидан бирини келтириб ўтади. Авлонийнинг ҳаммаҳалласи мерганчалик С. Турсунхўжаевнинг тўрт пардали «Туркистон ватанпарвари» драмасининг саҳналарда муваффақият билан қўйилганини хабар қилади. Машҳур Маннон Уйғур, «Ҳалима»нинг муаллифи Фулом Зафарий, янги ўзбек маорифчилигининг асосчиларидан бўлган Шокиржон Раҳимий, ўзбек кино санъатининг пойдеворини қўйганлардан бири С. Хўжаевларнинг номи ўқувчиларимизга яхши таниш. Француз тилини билган³, ғарб адабиётини оригиналда ўқиган, шеър ва ҳикоялари билан вақтли матбуотда фаол иштирок этган Мирмулла Шермуҳамедов Ҳамза драмаларини объектив ва чуқур таҳлил қилиб, юксак баҳолаган биринчи ўзбек театри танқидчиси эди...

Вақти келиб Авлоний труппаси атрофлича ўрганилса, янги-янги фактларнинг топилиши шубҳасиз. Ҳозирги мавжуд факт ва материалларнинг ўзи ҳам, ўйлаймизки, бу труппанинг таркиби ва ғоявий-сиёсий савияси, фаолияти ҳақида маълум бир хулосага келиш учун асос бўла олади. Юқорида-

¹ Қаранг: ўша ерда.

² Қаранг: Л. Азиззода. Янги ҳаёт курашчилари, «Фан», Т., 35—40, 58—61, 96—100-бетлар.

³ Ўз ФАШИ илмий ходими Лазиз Азиззода билан суҳбат материалларидан (1965 й., 16 декабр. Матн бизда сақланади).

ги фактлар кўзда тутилса, Авлониининг «бизнинг мақсадимиз зоҳирда театру бўлса ҳам ботинда Туркистон ёшларин сиёсий жиҳатдан бирлаштирув ва инқилобга ҳозирлов эди» деган фикрларининг маъно ва салмоғи равшанроқ англашилади.

Дарвоқе, жамиятнинг юқорида тилга олинган русча уставининг биринчи бандида «жамият» ўз олдига қуйидаги вазифаларни мақсад қилиб қўйгани айтилади:

а) аҳоли ўртасида саҳна ишларига, эзгуликка муҳаббат уйғотиш, жиддий муносабат ўстириш;

б) халқ учун спектакллар қўйиб бериш ва улар орқали халққа соғлом ҳордиқ бағишлаш;

в) маънавий ва моддий аҳволини яхшилашга муҳтож бўлган Туркистон ўлкаси доирасидаги мусулмон эътиқоди-га мансуб кишиларга ёрдам бериш.

Иккинчи бандда «жамият»нинг қуйидаги ҳуқуқлари белгиланган: кечалар, концертлар, спектакллар ва шуларга ўхшаш оммавий томошалар уюштириш; ўз номига клуб, музыка курслари, кутубхона ва қироатхона очиш; ўз номига бошланғич мактаблар очиш ва таъминлаш, хожатмандларга, шу жумладан ўқувчиларга моддий кўмак бериш, уларнинг ўрта ва олий ўқув юртларида ўқишни давом эттиришлари учун стипендиялар таъсис этиш, шунингдек, мавжуд хайр-эҳсон ва маориф муассасаларини, расмий, хусусий, ижтимоий — қандай категорияда бўлишидан қатъи назар, моддий қўллаб-қувватлаш.

Авлониининг, четдан қараганда, шунчаки маданий оқарувчиликдек туюлган, аслида ўзи айтгандек, «ботинда Туркистон ёшларин сиёсий жиҳатдан бирлаштирув ва инқилобга ҳозирлов» бўлган «Нашриёт», «Мактаб» каби қатор ширкатлардаги фаолияти ҳам қизиқарли материаллар беради. Масалан, 1914 йил 30 августда тузилиб, 1914 йил 19 сентябрда таъсис этилган, нотариус Дм. Егоров тасдиқлаган «Нашриёт» ширкатининг 23 бандли рус ва ўзбек тилларида ёзилган шартномасида унинг мақсади «Туркистон ўлкасидаги мусулмон аҳолиси ўртасида умумевропа маданияти ва маърифатини газеталар, журналлар, китоблар ва уларнинг савдоси орқали ёйиш»¹ деб кўрсатилган. 1916 йил 18 мартда тузилган, Дм. Егоров тасдиқлаган «Мактаб» ширкатининг

¹ «Тошканд маорифпарварони тарафиндан таъсис қилинган «Нашриёт» ширкатининг шартномаси, Санайин таъсис 1914 й., 19 сентябр, нотариал нусха, 3-бет» (Авлоний музейида сақланади).

37 пунктли шартномасида ҳам шу мақсад тилга олинади¹. Биринчи ширкатни тузувчилар: Охунжон Абдулрахим ўғли, Абдулҳаким Саримсоқов, Тожихўжа Азизхўжа ўғли, Ҳусанхўжа Дадахўжа ўғли, Мунавварқори Абдурашидхон ўғли, Мулла Абдулла Авлонов (Авлоний), Саидабдулло Саидкарим ўғли Саидазимбоев, Илҳомжон Инъомжон ўғли, Маҳмудхон Подшоҳўжа ўғли (Муҳаммаджон Подшоҳўжаев), Убайдуллахўжа Умархўжа ўғли, Тўлаган Хўжамёров (Тавалло), Комилбек Норбеков эдилар. «Мактаб» ширкати аъзоларининг рўйхати М. Подшоҳўжаев ва Авлоний билан бошланган. 11 муассиснинг қолган 9 таси ҳам эл-юртга таниш кишилар эди. Чунончи: Тошҳожиги Туёқбоев, Низомиддинқори Мулла Ҳусаинов, Абдусалом Абдурахимов, Рустамбек Юсуфбеков, Саидахмад Саидкарим Саидазимбоев, Мулла Юнус Туёқбоев, Ҳабибулла Мақсудов, Низомиддин Асомутдинов, Шокиржон Раҳимов.

Авлоний таржимаи ҳолида ҳар икки ширкатга тўхтаб ўтган. «Нашриёт»нинг «таъсис аъзолариндан» бўлганлигини қисқача айтиб, «Мактаб»га айрим изоҳлар ҳам берган. Чунончи: «Ҳукуматдан рухсат олмоқ учун бир ярим ой овора бўлмоқга тўғри келди. Икки маротаба берган аризамиз рад қилинуб, учинчи маротабада рухсат берди. Мен шул жамияти хайриянинг муассис аъзолариндан бўлиб, бошлаб очилувида бир йил раислик хидматин адо қилдим. Андин сўнг то ҳуррият давригача аъзоси бўлиб мактабларга, етим ва ғарибларга ёрдам қилиб келинур»².

Авлонийнинг давр воқеалари билан алоқасини белгилашда у муҳаррирлик қилган «Турон» газетаси ҳақида ҳам тўхтаб ўтишга тўғри келади. «Мактаб» ширкати ва «Турон» жамиятининг ёрдами 1917 йилнинг 20 апрелидан бошлаб чиққан бу газета, бир қараганда, мазкур жамиятнинг органига ўхшаб кетади. Лекин газета чиқариш ҳақидаги гап «Турон» жамиятининг Низом ва дастурида йўқ. У «Нашриёт» ва «Мактаб» «шартнома» ларидагина учрайди. Аммо уларда номи кўрсатилган эмас. Шуларга қарамасдан, газетанинг жамиятга қай даражададир дахли бўлиши, табиий. Бунинг газетанинг эътирофи ҳам айтиб турибди.

¹ Договор товарищества «Книгоиздательства Мактаб», 1916 г. 18 марта, г. Ташкент, подлинник (Авлоний музейида сақланади).

² Кўрсатилган манба. 110—111-бетлар.

Биринчи жаҳон уруши, мардикорлик воқеалари жадидларимизнинг ғоявий-сиёсий шаклланишларига катта таъсир кўрсатди. 1917 йил феврал воқеалари миллий уюшмалар-ташкилотлар тузиш, миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилашига йўл очди. Ўша йилнинг 9 мартдаёқ Тошкентда Мунавварқори бошчилигидаги бир гуруҳ социалистлашиб бораётган «Турон»дан ажралиб чиқиб, «Шўройи исломия»га асос солди. Унинг ташкил топишида Мустафо Чўқаев, Абдулвоҳидқори, Миркомил Мўминов, Аҳмаджон Темирбековларнинг алоҳида хизматлари бўлгани маълум¹. Бу фикрни манбалар, шу жумладан Мустафо Чўқай ўғли² ва Аҳмад Заки Валидий³ ҳам ўз хотираларида тасдиқлайдилар. Хуллас, 1917 йил мартининг бошида Петербургда Муваққат Ҳукумат тузилиб, қўшҳокимиятчилик майдонга келган бўлса, Туркистонда уч ҳокимият — Муваққат Ҳукуматнинг Туркистон қўмитаси, Ўлка ишчи ва аскарлар шўроси, Ўлка миллий шўроси — саҳнага чиқди.

Муваққат ҳукумат Туркистон қўмитаси илк қурилишида 9 кишидан иборат эди.

1. Н. Н. Шчепкин. 2. Преображенский. 3. Липовский. 4. Елпатовский. 5. Шкапский. 6. Генерал Абдул Азиз Давлетшин. 7. Садри Мақсудий. 8. Муҳаммаджон Тинишбой. 9. Алихон Бўкайхон⁴.

1917 йил март ойининг охирларида Туркистоннинг жуда кўп шаҳарларида «Шўройи исломия»нинг шўьбалари тузилди ва улардан вакиллар 16—23 апрелда Тошкентда ўтган қурултойда иштирок этдилар. Қурултой жамият олдида қуйидаги вазифаларни қўйди:

«1) Туркистон мусулмонлари орасида сиёсий, илмий ва ижтимоий жиҳатдан замонага мувофиқ ислоҳот фикрини тарқатиш;

2) бутун Туркистон мусулмонларини бир фикр ва маслакка келтирмоққа тадбир ва ҳаракатлар қилмак;

3) халқни Янги ҳукуматнинг мақсад ва маслаҳатина ёрдамга даъват этмак»⁵.

¹ Қаранг: ЎзСЭ, 13-том, 131-б.

² Мустафо Чўқай ўғли. Истиқлол жаллодлари. Т., Ф. Фулом нашриёти, 1992.

³ Аҳмад Заки Валидий Тўғон. Бўлиганинн бўри ер. Т., «Адолат», 1997. 40—57-бетлар.

⁴ Қаранг: Мустафо Чўқай. 33—34-бетлар.

⁵ Қаранг: «Нажот» г., 1917 й., 10-сон.

Курултой дастурини Заки Валидий тайёрлади. Асосий маърузачи ҳам у эди. Курултойда Туркистон муваққат идора кўмитаси раиси Шчепкин, аъзоларидан генерал Абдул Азиз, Садри Мақсудий, Муҳаммаджон Тинишбоев қатнашдилар. Беҳбудий, Обиджон Маҳмудов, Ашурали Зоҳирий, Абдурахмон Ўрозбоев фаоллик кўрсатдилар. Курултой қизгин баҳслардан кейин федератив тузилишни ёқлаб қарор қабул қилди¹. Мустафо Чўқаев ўз хотираларида, Миллий марказ шароит тақозоси билан тузилди, деб ёзган эди.

1917 йилнинг 14 апрелида Тошкентга чақиртириб олинган Мустафо Чўқаев, ўлка ишчи ва солдат шўролари съезди, хусусан, Кўқондан келган Некора номли бир социалистнинг маърузаси устидан чиқади. «Инқилобни рус инқилобчилари, рус ишчилари, рус солдатлари амалга оширдилар, — дер эди у. — Шунинг учун Туркистонда ҳам идора, ҳокимият, биз русларникидир. Ерлилар биз нима берсак, шу билан қаноатланишлари керак...» Тошкент шаҳар бошлиғи Маллицкий эса, Туркистоннинг барча шаҳарларида бири рус, иккинчиси ерли аҳолига оид икки мустақил шаҳар идораси қуриш лойиҳасини илгари суради. Шу икки фикр «Туркистон Ўлка Марказий мусулмон шўроси»ни тузиш фикрини тезлаштириб юборади ва кўп ўтмай, у амалга оширилиб, М. Чўқаев раис қилиб сайланади². Саркотиби ва ташқи ишлар бўлими бошлиғи бўлиб Заки Валидий ишлади. У айни пайтда, Миллий марказ органи «Кенгаш» газетасининг муҳаррири ҳам эди³. Мунавварқори, Обиджон Маҳмуд, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Убайдулла Хўжаев ва шўьба бошлиқлари аъзо этиб сайландилар. Тошкент кўмитаси тузилиб, Мунавварқори ва Садриддинхон раҳбар тайинландилар⁴.

Лекин иш яхши силжнмайди. Сабабларини у шундай кўрсатган эди: «Биз... ҳозирги замон сиёсий қурилиш эътибори билан биздан олдинда бўлган буюк бир халқнинг чангалига тушиб қолдик... Халқ оммасини уюштирувчи ташкилот яратиш тажрибаси лозим эди...

... йўлимизда кўплаб тўсиқлар турарди: миллий ҳаракатимизнинг асосий душманлари: тажрибасизлик, овул ва қишлоқлардаги миллий ташкилотларнинг уруғчилик асоси-

¹ Қараг: Заки Валидий. Бўлинганни бўри ер. 47—48-бетлар.

² Қараг: Мустафо Чўқай... 21—25-бетлар.

³ Қараг: Заки Валидий. Бугунги турк эли... 359—360-бетлар.

⁴ Қараг: Заки Валидий. Бўлинганни бўри ер. 48-бет.

га қурилганлиги. Шаҳарларда жадидчилик ва қадимчилик кураши¹. Буларнинг ҳар бири ҳам хатарли эди. Айниқса, кейинги иккитаси рус ҳокимияти шароитида ғоят таҳликали вазият яратди. «Шўройи ислом»дан Шерали Лапин бош бир гуруҳ «Шўройи уламо» номли жамият тузиб ажралиб чиқди ва «Халифалик», «Маҳкамаи шарият» ғоясини илгари суриб, реал воқеликни ҳис этишдан буткул маҳрум эканлигини намоиш қилди. Монархистлар бундан усталик билан фойдаландилар. Жадидлар ва большевикларни динсизликда айблаб, уламо гуруҳи билан яқинлашишга эришдилар. Зиёлиларнинг катта қисми кадетлар билан бирга эди. Бироқ Еттисувдаги можаролар, хусусан, рус муҳожирларининг тубжой халқ ерларини тортиб олиб, ўзларини ҳайдаб юборишлари, ғалаён қилганларида айримларини ибрат учун кигизга солиб ёқиб юборишлари билан боғлиқ ҳодисалар ва масалани ҳал этишда Муваққат Ҳукуматнинг Тошкентдаги вакиллари Шканскийдан тортиб кадет эсерларгача русларга ошқора ён босишлари, шунингдек, очарчилик авжига чиққан бир пайтда Марказий Русиядан юборилган ғаллани фақат рус аҳолисига тарқатишни йўлга қўйишлари жадидларнинг кадетлардан ҳафсаласини пир қилди. Бу имкониятдан большевиклар унумли фойдаландилар. Жадидларнинг муайян қисми уларнинг тенглик, озодлик, миллатлар дўстлиги ҳақидаги сохта шиорларига маҳлиё бўлиб, большевиклаша бошладилар. Лекин дин ва днёнатнинг нуфузи кенг халқ оммасида ғоят баланд эди. Монархистлар ва кадетлар шу сабабли «Уламо»ни қўлга олиб, ўлкада жуда катта сиёсий кучни ташкил этдилар. Буни шундан ҳам билса бўладикки, Тошкент шаҳар кенгаши сайловида жадид зиёлилари 11 ўринга эга бўлганликлари ҳолда руҳонийлар, кадетлар, монархистлар 65 овоз қозондилар ва вазиятга ҳоким бўлдилар. Фожиа шундаки, «Уламо» жамияти шаҳар кенгаши раислигига Самарқанднинг собиқ ҳарбий волнийси 1916 йилда Жиззахни ер билан яксон қилган генерал Ликошин номзодини кўрсатган эди. Шу сабабли, М. Чўқаев қайд этганидек, Туркистон миллий ҳаракати душманлари буларга «Инқилоб ишларини топшириб қўйиш мумкинми?»² деган саволни ўртага қўйдилар. Шу сабабли ўлка шўроларининг 11

¹ Шу асар. 26—67-бетлар.

² Қаранг: Мустафо Чўқай ўғли. 30—31-бетлар.

съезди шовқин-сурон билан ўтди. Аҳмад Заки Валидий маълумот беришича, «Уламо ва қозилар, мутаассиб рус шовинистлари ва руҳонийлар бир тарафда, маҳаллий зиёлилар ва рус социалистлари иккинчи тарафда қизгин баҳслашадилар. Муслмон уламосига таянган кадетлар мажлисига ҳоким бўладилар. Иккинчи тараф мажлисни тарк этади»¹.

Айни пайтда, Умумрусия миқёсида ҳам йиғилишлар бўлиб, ўзаро фикр алмашишлар қизгин тус олади. 1917 йилнинг 1—11 майида Москвада бўлиб ўтган Умумрусия муслмонлари қурултойи шундайлардан эди. Унинг тарихини Заки Валидий қуйидагича ҳикоя қилади:

Подшо ҳокимияти қулагандан сўнг кенг муҳокама қилинган масалалардан бири Миллат ва Ватаннинг тақдири бўлди. Мустамлака мақомида яшаб келган туркий халқларнинг энг пешқадам вакиллари ҳам бирданига Русиядан узилиб, тамоман мустақил бўлиб кетишни хаёлларига сиғдира олмадилар. Ҳар хил фикрлар ўртага тушди: федерация, мухторият, федерал мухторият, ҳуқуқий мухторият, унитар жумҳурият ва ҳоказо. Давлат Думаси қошидаги муслмон фраксияси бюроси келишиб олиш учун умумрусия йиғинига тайёргарликни бошлаб юборади. Бироқ фаолларнинг бу борадаги қарашлари ғоят хилма-хил эди. Масалан, таниқли сиёсий арбоблар осетин Аҳмад Салиҳов, қозонли адиб Аёз Исҳоқий, журналист Шокир Муҳаммадёроев федерация ва мухториятга қарши эдилар. Шу сабабли, ушбу нуқтаи назарни қўлловчи Кавказ ва Туркистон ўрнига ўзларига фикрдош бўлган ички Русиядан етарли вакиллар чақириб ўтказмоқчи бўладилар. Федерация тарафдорлари эса бу фикрга қарши чиқадилар ва қатъий ҳисоб-китоб қилиб, чақирилажак 400 депутатнинг 35 тасигина ички Русиядан бўла олиши мумкинлигини, қолганлари Туркистон, Кавказ, Қрим ва бошқа вилоятлардан таклиф этилиши лозимлигини талаб қилдилар. Лекин бу фикр ташкилий қўмитанинг 14 март йиғилишида ўтмайди. Вазиятни сезган Заки Валидий ўша куниёқ Тошкентга жўнайди. Оренбургда қозоқ, бошқирд зиёлилари билан учрашади, 24 мартда Тошкентга етиб келиб, 4(16) апрелда очилган 1-Туркистон муслмонлари қурултойини ўтказишда жонбозлик кўрсатади.

Туркистон ва Қозоғистондан кўплаб вакиллар келадилар. Қурултойда Тошкентдан Убайдулла Хўжаев, қозоқ адвока-

¹ Заки Валидий. Бугунги турк эли.. 363-бет.

ти Жиҳанша Дўстмуҳаммад ўғли Ўроз ҳожи, Заки Валидий, озарбайжон Алимардон Тўпчибоши, Муҳаммад Амин Расулзода, қримлик Сафар Сайдаҳмад А. Солиҳовнинг унитар республика фикрига қарши чиқиб, Федерация ғоясини қувватлайдилар. Федерация ғояси 271 та қарши, 446 овоз билан қабул қилинади. Умумрусия мусулмон марказий шўроси сайланади. Унинг таркибида туркистонлилардан қуйидагилар бор эди: Убайдулла Хўжа, Аҳмад Заки Валидий, Тўғус ўғли Қулбой, Жайноқ ўғли Иброҳим (Алмати), Абдулхолиқ ўғли Қўқонбой (Самарқанд), Раҳмонберди ўғли Мулла Камолиддин (Қўқон), Ўринбой ўғли Мулла Камолиддин (Қўқон), Ўринбой ўғли Мулла Султон, Қўшчиғул ўғли Қурбонали (Оқмулла) ва ҳ.к. Улар орасида тўрғайлик Дўстжон қизи Оққоғиз деган бир журналист қиз ҳам бор эди¹.

Сентябр воқеаларига қайтамиз. Большевикларнинг вазиятдан фойдаланиб маҳаллий зиёлилардан бир қисмини ўзига оғдириб олиши масалани ҳал қилди. Октябр воқеаси келиб чиқди. Аслида бу мафкура жаидларимиз қарашига уйғун эдими?

ЖАДИДЛАР ВА СОЦИАЛИЗМ

Жаидлар социализм ғояларидан беҳабар эдилар ёхуд уни кўр-кўрона рад этадилар дейиш мумкин эмас. Исмоилбекнинг 1885 йилда Туркияда чоп этилган «Овруро маданиятига бир назари мувозана (бетарафона назар)»² номли рисоласи, айниқса, «Таржимон» газетасининг 1906 йилда июни-июл ойларида босилиб чиққан «Мазҳаби иштирокиюн» («Социализм таълимоти») туркум мақолалари бунга далил. Масаланинг моҳиятини яхшироқ англаш учун, гапни сал узоқроқдан бошлашга тўғри келади. Муаллиф баҳс асосига қурилган рисоласида «маданият» сўзининг луғавий маъносини изоҳлайди, «шаҳар», «шаҳарлик» маъноларини беришини, шаҳарда овул-даштдагига нисбатан истиқомат бар-

¹ Қаранг: Заки Валидий. Бугунги турк эли. 358—359-бетлар.

² «Овруро маданиятига бир назари мувозана». 1885 йилда Истанбулда Абузиё матбаасида босилган. Сўнг 1977 йилда «Турк култури» журналида қайта чоп этилди. Меҳмет Қоплон нашрга тайёрлаган. Ушбу сатрлар муаллифи «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 1996 йил 26 январь (4-сон) сонидан эълон қилган.

қарорроқ ва муҳофазалироқ эканлиги кўзда тутилаётганига тўхтайди, сўнг истилоҳий жиҳатларига кўчади. Ва фан-техникаси билан дунёни ҳайратга солган капиталистик Оврупони ҳам, жаннат ваъда этувчи социалистик Оврупони ҳам рад этади. Ҳар иккисидан ҳам ахлоқсизлик кўради. Буни атрофлича асослайди.

Муаллифнинг фикрлаш мантиғи қуйидагича: XIX аср Оврупо маданияти қадим Рим маданияти устига қурилган, унинг бевосита давомидир. Рим маданияти эса ғайриахлоқийлиги сабабли қулаган эди. Уларнинг ўрнига келган «капиталист»-чи?

«Румолилар асир этлари билан ҳовузларда боқилган балиқларга тўймасдан қандай қулаган бўлсалар, уларнинг фарзандлари бўлган овруполилар ҳам бутун дунёнинг меваларига тўймайдилар», — деб ёзган эди Гаспрали.

Қадим Рим салтанати деганда бугунги ўқувчининг кўз ўнгига, биринчи навбатда, бир тўда тўраларнинг кўнглини очиш учун ўлимга чиққан гладиаторлар, машҳур Спартак келади. XIX аср эса Оврупо колониализмининг гуллаган даври эди. Китоб чоп этилган 80-йилларда оқ подшонинг севимли генерали Скобелев олис Хуросоннинг Кўктепа қалъасини қонга ботириб, Марви Шоҳжаҳонни ишғол этган эди. Румолиларнинг XIX асрдаги фарзандлари бутун дунёнинг меваларига тўймасликлари шундан. Муаллиф фикрича, янги — XIX аср Оврупо маданияти билан қадим Рим маданияти моҳиятан бир хил. Қуроллар, усуллар, ўрнаклар ўзгарган холос, натижа ва самара эскича. Бугун «янги дунё маданияти»ни даъво қилаётган ва ўз оталарини рад этаётган ёшлар мана шу хонадонда ўсиб улғайганлар, шу тузумнинг маҳсулдирлар. Уларнинг адолат ҳақидаги тушунча ва фикрларидаги адолатсизликлар оталариникидан ҳам кўп. Оталар ва болалар қарашларидаги умумий жиҳат шундаки, ҳар иккалаларида ҳам ҳаққоният йўқ. Исломдаги ҳаққоният йўқ. Ҳаққоният нима? «Ҳаққоният деб ишда тўғрилиқ, сўзда ростликни айтилур... Ишда тўғрилиқ бировнинг нафсига, молига хиёнат қилмов, сўзда тўғрилиқ ҳар вақт рост сўзламакдур»¹, — деб ёзади Абдулла Авлоний.

Гаспрали барча инсонларнинг ўзаро муносабатлари бир асосга — фойда асосига қурилганини таъкидлайди, лекин

¹ Абдулла Авлоний. Туркий гулистон. Т., 1992, 28—29-бетлар.

ишлаб чиқариш воситаларини киши фаолиятини назорат қилувчи ушр (ўндан бир миқдордаги йиллик экин солиғи), закот (қирқдан бир миқдордаги йиллик мулк солиғи) кабиларнинг инсон ва жамият ҳаётидаги фавқулодда назоратчилик ролини уқтиради. Шулар Оврупонинг ҳуқуқ ва ахлоқига асос қилиб олинганида социалистик фикрларга имкон қолмаслигини айтади. Шу тариқа, Овруро илм-фани билан ислом ахлоқининг ҳамкорлигидан майдонга келадиган янги умуминсоний маданият масаласини кўтаради.

Гаспралининг бу фикрлари Фарб ва Шарқ турмушини, го-я-мафкурасини теран ва атрофлича билган, шаклланиб келаётган илмий социализм таълимотидан хабардор кишининг мулоҳазаларидир. Машҳур татар адибларидан Фотиҳ Амирхон (1886—1926) нинг 1914 йилда Гаспрали вафоти муносабати билан бир кичик хотираси эълон қилинган. Чамаси, 1906 йиллар, Ф. Амирхон социалистик фикрлар билан қизиқиб юрган пайт. Умумрусия мусулмонлари курултойларидан бирида Исмоилбекни саволга тутди, синфий ихтилофлар ҳақида фикр сўрайди. «Ўғлим, сиз ёшсиз, тажрибангиз кам, шу сабаб керагидан ортиқ қаттиқ иборалар ишлатасиз. Сиз каби қайноқ руҳли ёшларимиз миллатга хизмат этиб, унинг маданий даражасини ўстирсак, ул вақтда биз синфий ихтилофлар тўғрисида сўзлашармиз, фикр юритишармиз. Маданияти йўқ бир миллатнинг саноати бўла олмас. Модомики, у йўқ экан, ҳали синфий низоларга ҳам эрта. Бизнинг бугунги вазифамиз ҳали маданий ўсувдан ва шунга йўллар ҳозирловдангина иборат... Ундан кейингисига биздан кейингилар қарарлар», — деб жавоб беради Исмоилбек. «Миллат ва маданият бобоси оғзидаги бу сўзлар ҳам ишончли, ҳам улуғвор янграр эдилар¹, — деб тугатади адиб ўз хотираларини. Исмоилбекнинг илмий социализм билан жиддий шуғуллангани унинг юқорида тилга олинган ҳар икки асаридан очиқ кўриниб туради. У ёзади: «Овруроода социалист тадбири турличадир. Бизча, социалистлар Оврупонинг ҳозирги яшаш тарзидан ва маданиятидан бутунлай умид узиб, янгидан-янги асослар асосида янги бир маданият қурмоқ фикрида бўлганларидир. Уларнинг фикрларига кўра, тамоман қайта қуриш ва инқилобларга лузум бор. Мулкчилик, мерос, оила, сармоя ҳақлари ва бошқа асослардан келиб чиқиб, мулк, мол, тижо-

¹ Ф. Амирхон. Улуғ миллатчи тўғрисида кичкина бир хотира. «Онг» ж., 1914 й., 18-сон, 332—333-бетлар.

рат, сармоя, иш, ҳатто хотин ва боланинг муштарак бўлишини истайдилар. Бу йўл билан ҳар бир киши ишидан, машғулотидан бошқалар билан баробар истифода этар ва дунё лаззатларидан маҳрум қолмас эмиш!»

Гаспрали ушбу таълимот билан бевосита шуғулланган муаллифларнинг номини тилга олади.

«Социализм фикрлариға оид Оврупо адабиётида жуда кўп асар бор. Оуэн, Фурье, Сен-Симон ва бошқалар жуда кўп китобларида унинг системаларини ва у ҳақдаги тасавурларини тушунтирганлар».

Муаллиф ушбу таълимотнинг асосий йўналишлари билан таништиради ва унга ўзининг муносабатини билдиради: «...буларнинг ёзганлари амалга ошса, гўё дунёда ҳеч бир бахтсиз киши қолмайди, барча инсонлар баробарликда умум учун меҳнат қиладилар, роҳат кўрадилар, сафо ва завқ оладилар. Ҳар бир киши дунёдан бир даражада истифода этади ва ҳоказо ва ҳоказо».

Гаспратининг муносабатлари ғоят кескин. У бу таълимотни ҳазм қилолмайди, моҳиятан «ғайриахлоқий», илмий-амалий жиҳатларига кўра «савдойилик» ҳисоблайди ва ўз фикрларини шундай асослайди:

«Социализмга доир илгари сурилган бу фикрларнинг ғайриахлоқий бир савдойи хаёлдан иборатлигини, билмадим, гапиришга ҳожат борми? Менимча йўқ. Эски усулни ташламоқчи бўлган социалистлар ёмғирдан қочиб, қорга тутилганларга ўхшайдилар. Тамоман баробарлик эмиш! Ҳам моддий, ҳам маънавий. Инсонлар яратилишида баробар яратилмайдилар-ку! Баъзимизда қувват, баъзимизда зеҳн кўпроқ бўлади. Мерос бўлмасмиш! Бу нима дегани? Ота нафсини қийиб, болаларига нимадир тўплайди, лекин у ўртага қўйилиб, ҳар кимга тақсим қилинади! Бунинг нимаси баробарлик? Нимаси адолат? Аммо оила ҳам бўлмайди, ота болаларини, болалар оталарини танимайдилар, бас, меросга не ҳожат? Гапнинг қисқаси, бутун мамлакат, инсон жамоаси бир казармага айланади: аҳоли бурғу билан туради, бурғу билан ишга кетади, бурғу билан умумий дастурхонга чақирилади, бурғу билан завқу сафо олади, бурғу билан бирор хотинни истироҳатга тортади... Офарин, социалистлар! Нақадар гўзал бир маданият, нақадар гўзал бир яшаш тарзи қурмоқчи экансиз!»

Гаспратининг айрим фикрлари советпараст ўқувчига бир оз эриш туюлиши мумкин. Лекин муаллиф буларни аниқ манбалардан олган. У фойдаланган манбаларнинг бир қис-

мини юқорида кўрдик. Булар ёнига муаллиф батафсил тўхталган Джон Стюарт Миллнинг «Утилитаризм»ини ҳам қўшиш мумкин. Гаспдали фойдаланган ҳамма китобларини ҳам кўрсатган эмас. Чунончи, «Мазҳаби иштирокиюн»да бирорта номни тилга олмайди. Лекин сарлавҳани «Мазҳаби иштирокиюн асарлариндан ижмолан истихрож» («Социалистик таълимотга доир асарлардан олинган конспектлар») деб қўяди. «Ишчи ва капиталист ҳақида яна ҳам тўғрироғи, турмуш масаласига доир Оврупо тилларида жуда кўп асарлар яратилган»лигини, «иктисодиюн ва иштирокиюн уламози букун ҳаммадан мўътабар тутилаётгани»ни қайд этади. Ва йўналишини қуйидагича белгилайди: «маишат ва тарихи инсона иштирокиюннинг назари; зулми мадания; адолатларнинг адолати; тажиди маданият». «Таржимон»нинг 1906 йил 62—76-сонларида босилган ушбу «конспектлар» мазкур таълимотнинг тарихи ва тақдирини содда, оммабоп қилиб тушунтирувчи ўзига хос очеркдир. Унга муаллиф «Оврупо маданиятига бир назари мувозана» асарини ҳам киритиб юборган. Шу тахлит у яхлит, тугал очеркка айланган.

Очерк ерда инсоннинг пайдо бўлиши, инсонлар жамоасининг шаклланиши билан бошланиб, тўғридан-тўғри кишиликка хос худбинлик, баднафслик ва шу сабаб ер, сув, ўрмонларнинг маълум гуруҳларга тақсим қилиниши, бир тарафдан куч ва калтак, иккинчи томондан ботил эътиқод ёрдамида «ишловчи» ва «ошовчи» синфларнинг, муайян имтиёзли тоифаларнинг майдонга келиш жараёни, манфаатлар тўқнашувининг урушларга олиб келиши қайд этилиб, бу ҳол тарихи 40 асрча белгиланган, сўнгги беш юз йилда бошқача бир суратга кира бошлагани, шаҳар-қишлоқ тафовути кучайгани ҳақидаги социалистлар нуқтаи назари ёритилиб, бошланаётган «ишчи (рабочий, пролетариат) даври»нинг моҳияти берилади. Бу «моҳият» қуйидагича:

«Кишиларнинг катта қисми «ишлагани ҳолда» зарурат ва эҳтиёж ичида яшаганликлари, бошқача бир қисми эса, ишламай, «ишлатиб» роҳат-фарогатда умр кечирганликлари кўзда тутилиб, уни ўзгартириш фикри келиб чиқди»¹.

Муаллиф фикрича, бу кўпроқ «ғарб маданияти ва Оврупода» кўринмоқда ва у иштирокиюн мазҳабининг дунё-

¹ «Таржимон» г., 1909 й., 19 июнь, 66-сон.

га келишига асосий сабаб бўлган. Озодлик ва демократиянинг ёйилиши, маориф-матбуотнинг йўлга қўйилиши эса унинг кенг тарқалишини таъмин этди.

Хуллас, «Иштирокиюннинг асосий қоидалари» қуйидагилардан иборат:

1. Ҳар бир ишчи ишлаб чиқарган маҳсулотига ўзи эга бўлсин.

2. Ер, сармоя, завод-фабрика эгаси бўлса-да, ўзи меҳнат қилмаган кишининг мазкур воситалар ёрдамида ҳосил бўлган маҳсулотга ҳаққи йўқдир.

3. Сармоя, завод-фабрика ва бошқалар ишчиларникидир. Мол, иш ва маҳсулот умумийдир.

4. Болалар, ногиронлар, қарияларни жамоат боқади.

5. Ҳукумат кенг халқ томонидан сайланадиган ҳайъатдан иборат бўлади. Сайловда барча тенг ва ҳамма сайлаш, сайланишга ҳақли. Ҳозиргидек биргина мулк ёхуд ер эгаларигина ҳақли эмаслар¹. Демак, ишчи деганнинг душмани аниқ. У — мулкдор, мулк эгаси. Бинобарин, ҳамма ҳаракатлар шунга қарши курашга қаратилади. Бу кураш қандай бўлмоғи керак. Иштирокиюнчилар бу масалани ҳам ўйлаб қўйишган. Чунончи:

1) Ҳар тоифа ишчилар якка-якка ва муштарак ҳолда «Ишчилар партияси»нинг тартибига бўйсундилар ва бутун дунё ишчилари бирлашиб мулкдорлар, капиталистлар зулмидан қутулиш йўлида ҳаракат қиладилар ва бу фикрлар тарғиботини уюштирадилар;

2) дин, жинс, тил фарқларига эътибор қилинмайди. Чунки ишчи билан ишлатувчи орасидаги ихтилоф гоят қадим ва муҳим бўлиб, дин, жинс, ватан тушунчаларидан ҳам кучлидирки, тинч йўл билан ҳал қилиш мумкин эмас. Фақат рақиб — душманни, яъни мулкдорларни, бойларни дафъ этиб, иштирокиюннинг қоида ва усулини жорий этмоқ лозим бўлади;

3) ҳар қандай ҳолда, хусусан, сайловларда дин ва миллат фарқланмай, барча ишчилар бир миллат каби ҳаракат этмоқлари лозим. Иш бирлигини дин ва миллат бирлигидан мўътабарроқ тутиш керак. Жамоат ва давлат юритишни ишчиларнинг вакиллари қўлига олиб бермоққа уриниш;

4) бутун дунё барча миллатлар ишчилари. бирлашингиз. Энг азиз қардошлик иш қардошлигидир. Энг буюк

¹ «Таржимон» г., 1909 й., 21 июнь, 67-сон.

душманимиз — рақибларимиз бўлган мол-мулк эгалари фирқасидир. Ҳокимиятни уларнинг қўлидан олиб, мазҳаби иштирокиюнга мувофиқ қонун ва идораи мулк тартиб этайлик¹.

Иштирокиюнчилик аслида Фарбга хос ҳодиса эди. У Шарқ табиатидан, айниқса, ислом турмушидан узоқ эди. Буни Гаспрали 1885 йилдаёқ овозини баланд қўйиб айтган эди. Сўнг ҳам жадидларимиз бу ҳақда кўп гапирдилар. Лекин Шўро салтанати уларнинг бу гапларини, яъни марксизм Шарққа тўғри келмайди, деган фикрларини энг катта жиноятлар қаторида санади.

Мавзуга қайтамиз.

Исмоилбек иштирокиюнчиларнинг маслак-мазҳабини ўқувчи диққатига ҳавола этаркан, улардан ҳар қандай мусулмон таажжубга тушишини яхши англайди.

Иккинчи томондан, иштирокиюнчиларнинг олам тартиботидан шикоятларида маълум асос кўради. Овруро ҳаётида, иқтисодий турмушида ислом дунёсида бўлмаган номутаносибликлар борлигини таъкидлайди. У ёзади:

«Бу нарсаларни ўқиган мусулмонлар «Вой, шунақа ҳам бўладими? Ҳамма барабарми? Ҳар бир кишининг ўз қисмати бор-ку!» каби кўпдан-кўп саволлар берадилар, ажабланидилар. Лекин бизнинг «қисмат» деганимиз Овруроода, хусусан иштирокиюнчилар орасида бошқача шарҳ қилинади».

Муаллиф эътиқодича, Овруроодаги қусурлар ислом оламида йўқ. Шу сабабли у ислом мамлакатларига ёйилмайди. Қолаверса, вазиятлар фарқли. Мусулмонлар ҳаётининг ислоҳи, адолатнинг татбиқ ва ижроси бу ерда бошқачароқ амалга ошади.

Ислом олами, мусулмонлар ҳаёти ҳам мукамалликдан ҳали жуда узоқ албатта. Қусурлар кўп. Лекин вақти билан ҳаммаси тузалади. Адолатсизликлар барҳам топади. Гап ҳозир у ҳақда эмас, пировард-мақсад — келажак ҳақида. Шу муносабат билан адиб 1885 йилда чоп этилган «Овруро маданиятига бир назари мувозана» асарини келтиради. «Таржимон» саҳифаларида босилиб чиқаётган «Дорул-роҳат мусулмонлари»ни тилга олади. У асардан асосий мақсад келажакдаги исломий ҳаёт эканлигини айтади. «Дорул-роҳат мусулмонлари»да шундай бир лавҳа бор. Энг оғир гуноҳ

¹ «Таржимон» г., 1909 й., 67-сон.

қилганлар киши ҳақиға хиёнат қилганлардир. Ундайларни кишилар ўз ораларидан чиқариб юборадилар. Жамоат улар билан алоқа қилмайди. Олис қишлоқларда яшаб, тавбасига таяниб, халқ уларнинг гуноҳидан ўтгандан кейингина келиб элга қўшиладилар. Исмоилбек мусулмонларни иштирокиюнчилардан ҳар қанча узоқ тутмасин, ушбу мазҳабнинг ислом оламига ҳам кираётганини эътироф этишга мажбур бўлади. Қозонда шу йўлга хизмат қилиш учун таъсис этилган газетани тилга олади¹.

«Мазҳаби иштирокиюн» моҳиятан инсонликка, инсониятнинг асрий тажрибаларига зиддир. Чунки у инсонни ҳайвондан ажратувчи дин-диёнатни рад этади, қон-қариндошлик ифодаси бўлган миллат-миллиятни тан олмайди. Ўзликнинг биринчи унсури ҳисобланадиган тилни қабул этмайди. Буларнинг ҳаммасини иш бирлигига алмаштиради. Ишдаги бирликни муқаддас тутади.

Бу мазҳабнинг хавfli томони, кишилик жамиятини бой-камбағал, ишчи-ишлатувчи деган 2 гуруҳга ажратишигина эмас, иккаласини бир-бирига қарама-қарши қўйиши, бирини иккинчисининг душмани сифатида талқин қилиши ва энг ёмони, масалани фақат куч, зўрлик билан ҳал этмоқ фикрини илгари суришидир.

Гаспдали французлар орасида кенг тарқалган бир иборани келтиради. Бу «Тортишиб-курашибгина сен ўз ҳаққингни оласан» деган иборадир. Сўнг Русия иштирокиюнчиларининг Давлат Думасида «мулкларни бепул олиб, мусодара қилиб, халққа бўлиб бериш»ни (таъкид бизники — Б.Қ.) тақлиф этганликларини келтиради. Кўп ерларда ишчиларнинг ўзаро келишиб иш ташлаганликлари, қишлоқларга, мулкдорларга ҳужумлар қилганликлари, ғалла-донларни ёндирганликлари иштирокиюнчилар ишининг натижасидир², деб ҳисоблайди. Бу ҳол фақат Русия учунгина хос эмас. Буларнинг намуналарини Францияда ҳам кўплаб кўриш мумкин. Лекин унинг мусулмонлар орасига ёйилиши, муаллиф фикрича, эҳтимолдан узоқ.

Сабаби: 1. Вазиятлар ҳар хил. («Оврупода йигирма милйўн халқнинг 16 милйўни яп-яланғоч ишчи»дир. Бизнинг тонг-

¹ Буларнинг бири «Тонг» (тўлиқ номи «Тонг юлдузи») 1906 йилнинг 18 майдан 16 ноябрга қадар (jami 65 сон) Қозонда эсерлар томонидан чиқарилган. 19 июн (10-сон)нда боплаб шоир С. Рамисв (1880—1926) муҳаррирлик қилган. Иккинчиси «Озод» ҳам Қозонда шу йили (1906) чиқарилган.

² «Таржимон» г., 1906 й., 10 июл. 75-сон.

чи, озодчи биродарларнинг «Бой, бой!» дея қичқириб, буларга душман қилиб кўрсатганлари ўзлари Москванинг приказчикларидир. Кўпгина бойларнинг дафтарлари, векселлари кўздан кечирилса, приказчикдан фарқи йўқлиги маълум бўлади. Аммо Оврупода бундай эмас. Қозонда бир Юнусов ёки Ҳусайнов, Кавказда бир Тақиевнинг бўлиши истисно ҳолдир¹).

2. Исломий тарбия, турмуш йўл бермайди. (Оврупо тилларида муқобили бўлмаган «ағниёи солиҳин», «фуқаройи собирин» муқаддас иборатлари такомиллашув ислоҳотининг қайси йўлдан боражагини белгилаб беради).

Исмоилбек инсонларнинг нафси ва кибру ҳавосини бир қадар жиловлаб турадиган «закот», «ушр» каби солиқлар, исломий тушунчалар ҳақида олдин ҳам ёзган эди. Бу ерда давлатманднинг «солиҳ» (хушфёъл, ақли, мулойим), камбағал (фуқаро)нинг сабрли бўлмоғи шунчаки орзу эмас, фарз ҳисобланганлиги ҳақида гап кетяпти. Иккинчидан, миллат бир-биридан у қадар кескин фарқланадиган гуруҳларга ажралган эмас. Бир-икки истисно бойни ҳисобга олмаганда, аксариятининг аҳволи бир-биридан узоқ тушмайди. Оврупо ҳақида бу гапни айтиб бўлмайди. («Оврупода йигирма миллиён халқнинг 16 миллиёни яп-яланғоч «ишчи», 20 миллиён мусулмон орасида ярим миллиён холис «ишчи» йўқ»).

Қолаверса, ислом дунёси, хусусан туркий халқлар «фақир ҳолда. Ва бу фақирлик, ночорлик биргина мулкда, сармояда эмас, илмда, фанда, маорифда, санъат ва ҳунарда» ҳамдир.

Хулоса қандай?

«Мазҳаби иштирокиюн Оврупонинг йўлидир. У Оврупогагина уйғун бўла олади. Шарқнинг, хусусан ислом оламининг илгарилаш йўли тамом бошқа. Бу ақидага кўра, «жаноби ҳақ олдида бандалари тенгдир, ҳар бир киши дунёдаги ризқиға ва роҳатиға ҳақлидир. Маданият ва турмуш ушбу матлабча йўл тутмоғи керак. Лекин бунинг учун дунёни бир-бирига қарама-қарши этмоқ керак бўлмайди, у ҳолда роҳат излаб, янада каттароқ заҳматларга дучор бўламиз.

Ҳар кимга иш, ер, роҳат берилмоғи лозим. Лекин ҳеч бир бадалсиз, зўрлаб, мусодара этмоқ, таламоқ билан эмас.

¹ «Таржимон» г., 1906 й., 12 июл, 76-сон.

Низом ва шарият буни «ҳақсизлик», дини мубин «ҳаром» деб билади».

Гаспдали Оврупо илмини эгаллаш баробарида ўзликни англашга ва сақлашга чақиради. Яна японларни мисол тутади. Чала-чулпа ўқимаганликларини, юз-юзлаб Оврупо, Америка университетларида таҳсил олганликларини, маданият аталмиш қозонда армонсиз қайнаганликларини, иштирокиюнчиликни ҳам обдон кўрганликларини, бироқ «маслаки миллияларини, тарихларини бўлар-бўлмас хаёлларга фидо этмаган»ликларини уқдиради. «Ном, шуҳрат, роҳат, саодатни миллиятлари доирасида ҳал қилиш, вужудга келтириш учун курашган»ликларини қайд этади.

Муаллиф бозорда «саккиз тожир билан 15 приказчик»ни талашдириб «томоша қилмоқдан бошқа нарсага ярамайдиган... зиёлиармиз» билан япон зиёлиларини қиёслар экан, бу ҳолнинг сабабини излайди. Уни миллий мактабларимизнинг нуқсонидан, яроқсизлигидан (тагига биз чиздик — Б. Қ.) топади. Ўқувчига мурожаат этар экан, шундай ёзади:

«Ҳақ ва ҳаром нима?» «Нима бўлса бўлар, ҳар ким тўйсин!» десак, Иштирокиюн мазҳабининг йўли очиқ. Лекин, «ҳа, ҳаром ҳам бор, оч кишиларимиз ҳам бор» десак, ҳалол йўл билан бориб, маданият ва олий жамиятни исломият доирасида излашимиз керак бўлади.

Инсоният биргина нон билан қойим эмас. Инсоният руҳ ва жон билан мушаррафдир. Ҳайвонот еб-ичиш билан қойим. Инсоният ундан ҳақ ва хуррият билан фарқланади»¹.

Туркистон зиёлилари Гаспдалининг бу фикрларидан хабардор бўлганликларига шубҳа йўқ. Илғор зиёлиларимиз, эҳтимолки, «Оврупо маданиятига бир назари мувозана» билан ҳам таниш бўлганлар. Чунки Истанбул билан борди-келди, усмонли даврий матбуоти намуналарининг Туркистонда ёйилиши, ниҳоят, Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг «Хайрул умури авсатуҳо»² мақоласи шундай хулоса чиқаришга имкон беради.

Мақола, табиийки, совет даври тарихшунослигида марксистик нуқтаи назардан танқидий баҳоланган эди³. Чунки у Гаспдали изидан бориб, иштирокиюнчиликни рад

¹ «Таржимон» г., 1906 й., 12 июл. 76-сон.

² «Хуршид» г., 1906 й., 11 октябр. 6-сон.

³ Қаранг: А. В. Пясковский. Революция 1905—1907 гг. в Туркестане. М., 1958. 559-б.

этган эди. Мақолада муаллиф биргина иштирокиюнчиликни эмас, умуман шу даврдаги барча сиёсий кучларга ўз муносабатини билдиради. Машхур ҳадиснинг сарлавҳа қилиб олиниши, руҳи ва йўналиши мўътадилликка мойил эканлигини кўрсатиб турибди. Муаллиф гарчи кескин ифодалардан ўзини тийишга уринса-да, она Туркистоннинг тақдири билан боғлиқ ҳодисалар ҳақида гап кетар экан, совуққон бўла олмайди. «Русия давлатининг тарийқи ҳукронлиги ноқис эканлиги»ни, «давлат қонунларининг ислоҳ ва таждид»га муҳтожлигини ошкор айтади ва мамлакатдаги сиёсий кучларни ўз дунёқараши, биринчи навбатда, халқи ва ватани манфаатларидан келиб чиқиб баҳолашга уринади. Унингча, Русия сиёсий саҳнасида 4 фирқа мавжуд: монархистлар («буйрўкратияи мустабид») партияси; кадетлар («машрутаи авомия») партияси; социалистик («иштирокиюн») партия; Русия мусулмонлари иттифоқи партияси. Монархистлар мавжуд тузумнинг ҳимоячиларидир. Уларнинг келажаги йўқ. Мамлакатни таназзулга солган — шулар. Улар ҳокимият тепасида турсалар, Туркистоннинг янада хароб бўлиши аниқ, ҳатто секин-аста йўқ бўлиб кетиши мумкин. Туркистон ҳозир шундай босқичда турибди. Афсуски, бу сиёсатни ҳамма ҳам билавермайди. Чунки кўзбўямачилик кўп. Масалан, «Туркистон обод бўлди. Илгари бой кам эди, милйўннер йўқ эди...» дейдилар. 6 млн туркистонли орасида 3 миллионер бор. Уларни ҳам миллионер деб бўлармикин?! Катта иморатлар ҳаммаси яҳудийларники, овруполиларники. Туркистонлилар синмоқда... вақфлар кетган, мадрасалар хароб... Келажаги йўқ.

Муаллиф кадетлар партиясига рағбатини яширмайди. Бу фирқани мўътадил («ҳизби мутавассий») деб ҳисоблайди. «Русия мамлакатига мундин беҳроқ ҳизб йўқдур» деб биледи. (Аслида мақола сарлавҳаси ҳам кадетлар партиясини кўзда тутарди).

Беҳбудий «Иштирокиюн» фирқасини иккига бўлади. Социал-демократ («иштирокиюни оъмиюн»), социал-революционер («иштирокиюни инқилобиюн»). Ҳар иккисининг ўз олдига қўйган асосий мақсади мавжуд «барча қонун, мулкият қоидаларини бутун бузуб, мол ва ерларни ҳамма халойиқ ўртасига муштарак қилмоқ», «бойлик ва камбағалликни йўқ қилиб, дунё моли роҳатидан ҳаммани баробар фойдалантирмоқ...» Муаллиф фикрича, аввало, бунга давр, мавжуд шароит имкон бермайди. Тўғри, у мазкур ғоя

амалга ошиши мумкин эмас, чунки у ғайриилмийдир, ғайрихлоқийдир, бинобарин, ғайриинсонийдир, деб айтолмайди. Ҳамонки дунё кутилмаган ишлар билан тўла экан, бу ҳам амалга ошиб қолиши мумкин-ку («балки жорий бўлур») деган хавотир кўнглининг бир четида туради. Шунга қарамасдан, уни «хаёлий» деб баҳолайди ва «бу тоифага қўшилмоқ биз мусулмонлар учун ниҳоятда зарарликдур», «прўграмлари..., оила бобидаги фикрлари ҳам асло-асло тўғри келмайур...» (тагига биз чиздик — Б. Қ.) деб хулоса чиқаради. «Русия мусулмонлари иттифоқи» муаллиф таъкидлашича, «партия суратиға кирғониға бир йил бўлган», бинобарин янги партия. У илман, молан, динан мусулмонларнинг тараққий ва таолийлариға хизмат қиладур». Сиёсатан эса, бирор партияга қўшилиб иш кўради. Ва у, эҳтимолки, кадетлар партиясидир.

Беҳбудий, миллат орасида чуқур томир отган «ғараз, нафсоний, ҳасад, баҳс ва мунозараи шахсияларни тарк этмоқ»қа, «шу маслак ва шу жамиятга тобеъ ва ходим бўлмоқ»қа чақиради. Дин ва давлатга, Ватан ва Миллатга хизмат этмоқни шараф ҳисоблайди.

1917 йилда эса, биз Абдурауф Фитратнинг Октябр воқеаси муносабати билан, «Русияда янги бир бало бош кўтарди. Большевик балоси!...» деган кескин фикрини биламиз. Сўнг 1919 йилда «коммунист» Абдулла Авлоний бутун Туркистонни «фано ва аянч ҳол»га солган, «ҳар ерда иш бошинда ўлтургон», «ўзлари ошалаб, биз мусулмонларга ялатув» билангина кифояланган «рус товаришларимиз» ҳақида ёзди...

АДАБИЁТ — МИЛЛАТ ОЙНАСИ

Авлоний бир шеърда «Оинайи ҳар миллат эрур тил-адабиёт» деб ёзган эди. Ҳақиқатан ҳам жамиятни тарбиялашдаги адабиётнинг буюк ролини жадидларимиз яхши англаганлар. Гап шундаки, Русия истилоси туфайли ўлкага кириб келаётган Оврупога кўр-кўрона эргашиш, ўзликни йўқотиш хавфи кучли эди. Жамиятни янгилаш овруполаштириш, тўғрироғи руслаштиришга айланиб кетиши мумкин эди. (Аслида шундай ҳам бўлди.) Бу ҳолни фақат бизда эмас, атроф-қўшниларимизда ҳам кузатиш мумкин. Масалан, рус адабиёти рус халқининг Ғарб маданиятига кўр-кўрона эргашишига чек қўйди. Исмоилбекнинг сўзларини эслайлик: «Петру замониндан юз саная қадар рус зиё-

лилари овруполиларга кулгили даражада тақлид этардилар... Шунча орқада бўлишларига қарамай, эркин фикрда Руссолиқ, Вольтерлиқ санарлар, асирликни хушҳол кўрмак ила баробар маршрутиятдан, жумҳуриятдан дам урарлар эди. Тақлидда ифрот даражалара воруб, русча сўзлашмоқни айб ва нодонлик ўйлаб, ярим-ёрти французча сўзлашишни вожиб билурлар эди. Лекин сўнг, рус адабиёти илгарилаб кетгач, тақлидчилик озайди, руслар русча фикрлай бошладилар»¹ (таъкид бизники — Б. Қ.).

Бу адабиёт моҳиятан янги адабиёт эди. Чунки у қарашларни янгилади, фикрларни янгилади, ўзликни қайтарди.

Шундай вазият бир оз бошқачароқ шаклда усмонли туркларда намоён бўлди. XIX аср адабиётининг эътиборли тадқиқотчиси проф. А. Ҳ. Танпинар асарларидан шу нарса маълум бўладики, «янги» ва «эски» масаласи «Танзимот Фармони» билан деярли баравар майдонга келган бўлсада, адабий жараёнга сўнгроқ ўтган.

Дастлаб янгиланишнинг мафкураси — «маданиятчилик», «маршрутиятчилик», «исломчилик» юзага чиққан. Сўнг «фикр ва санъат ҳаётида» Аҳмад Жавдат Пошо (1823—1895), Иброҳим Шиносий (1826—1871) каби «янгиликнинг буюк муҳаррирлари»² етишганлар. Лекин «жадид адабиёти» («адабиёти жадида») атамаси кейинроқ, ҳатто XX аср бошларида пайдо бўлган. Ва у асосан, адабиётдаги ғарбчилик тенденцияси (тамоёйили)ни акс эттиради³. Шунинг учун ҳам у билан ёндош ҳолда «миллий адабиёт даври» (1908—1922) деган тушунча ишлатилади.

«Таржимон» газетаси 1906 йилдан бошлаб «Оқгул дастаси ёки адабиёти жадида хизматлари» сарлавҳаси билан материаллар бериб борган. Муҳаррир ва муаллиф Исмоилбек ушбу «адабиёти жадида»нинг «энг ибтидо»си «гулдас-тамизнинг биринчи гуллари» деб Мирзо Фатҳали Охундов (1812—1878) ва Қаюм Носирий (1825—1902) номларини келтиради⁴. Шунингдек, 15-сонда Мажид Фанизола (1886—?), 22-сонда Наримон Наримонов (1870—1925)лар билан таништиради.

¹ «Таржимон» г., 1907 й., 10 март, 52-сон.

² Проф. Аҳмад Ҳамди Танпинар. 19-аср турк адабиёти тарихи, 7-нашри, Истанбул, 129—248-бетлар.

³ Қаранг: Турк дунёси эл китоби, 3-жилд, 2-нашри, 1992, 475—476-бетлар.

⁴ «Таржимон» г., 1906 й., 5-сон.

Абдулла Тўқай эса К. Мутийгийнинг «Фикр» газетасида 1907 йил 22 апрелда босилиб чиққан «Шеърларимиз» номли мақоласида «17 октябрга қадар (1905 йилдаги Манифест кўзда тутилади—Б.Қ.) нима учун татарда ҳеч бир шеър бўлмаган?»¹ деган саволни қўяди. Татар адабиётшунослари ўринли изоҳлаганларидек, шоир унғача бўлган татар шеърлятини инкор этмоқчи эмас, албатта. У давр талабидан келиб чиқиб² масалага ёндошмоқда, шунга жавоб берадиган шеърларни кўзда тутмоқда. Хўш, давр нимани тақозо этарди? «Бу турмушга қалбан рози бўлган киши мусулмон ҳам, инсон ҳам эмас, дегим келади»³. «...Миллат маърифатли кишиларга ва халқ фойдасини ўзининг ҳар хил шахсий манфаатидан, тамаъдан устун қўядиган, миллат фойдасини кўз қорачигидай азиз тутадиган миллат баҳодирларига муҳтож. Миллат оталарга, оналарга, муаллимларга, муаллималарга, мураббийларга, мураббияларга, чинакам адабий истеъдодларга, салоҳиятларга муҳтож. Бизнинг миллат ҳам бошқа миллатлардаги каби ҳимоясиз, мол-жойсиз, фақир ва ишчи халқнинг фойдасига тиришувчи, беш камбағални бир бой итига алмаштирадиган вақтлар ўтганини англовчи ва англатувчи йигитларга муҳтож. Бизнинг миллат ҳам Пушкинларга, граф Лев Толстойларга, Лермонтовларга муҳтож. Қисқаси, бизнинг миллат ҳам бошқа миллатларнинг тараққийларига сабаб бўлган чинакам ёзувчиларга, рассомларга ва бошқаларга муҳтож»⁴. Бундай кўз қараш Туркистон маърифатчиларига ҳам бегона эмас эди. Ўлкамиздаги илғор зиёлилар Тўқайнинг бу фикрлари билан таниш бўлганликларига шубҳа йўқ. Лекин бу фикрнинг тўғри ва зарурлигини бутун қалб ва вужуд билан ҳис қилиш, бу хулосага онгли равишда келиш масаласи ҳам бор эди. Бу эса бизда бир қатор сабабларга кўра салгина кечроқ, 10-йилларда пайдо бўлди. Умуман олганда, адабиётни миллат ва халқнинг эҳтиёжларига бўйсундириш ва давр талаблари нуқтаи назаридан кўриб чиқишга уриниш 1905 йилдан кўзга ташланган эди. Буни ўша давр вақтли матбуоти саҳифаларида босилган айрим мақола ва шеърлардаги мунозаравий руҳдан сезиб олиш мумкин. Чунон-

¹ Абдулла Тўқай. Асарлар. 4 томлик, 3-том. Қозон, 1976. 225-бет (татар тилида).

² Қаранг: Шу китоб. Изоҳлар, 411-бет.

³ Шу китоб, 197-бет.

⁴ Абдулла Тўқай. Кўрсатилган китоб, 154—155-бетлар.

чи, «Тукистон вилоятининг газети»да 1905 йил 31 октябр сониди наманганлик Мулла Убайдулла Мулла Абубакр ўғли Зокиров (Зулулий)нинг редакцияга мактуби ва бир шеъри босилган. Зулулий «Иброҳимов отли»¹ кишининг «Ҳаёт» газетасига ёзган бир мақоласи ҳақида гап очади. Муаллифнинг «Фарғона музофоти ва Бухоройи шариф ва ўзга Туркистон вилоятидаги сартияларга таниш, бемаза ва беҳуда, шариатга тўғри келмаган сўз» айтганидан газабланади, уни «беҳудагарчилик» деб ҳисоблайди. «Иброҳимов» радибли шеър ёзиб муаллифни масхара қилади. Иброҳимов мақоласининг номи ҳам, мазмуни ҳам қоронғу. Лекин Зулулий эътирозларидан мақоланинг танқидий характердалигини тахмин қилиш қийин эмас. Ва у танқид жаҳолат, қолоқлик устида кетиб, кескинроқ ифодаланган бўлиши керак. «Изои мўмин ҳаром» ақидаси билан улғайган, классик шеъриятимизнинг кўпроқ «лутф»у «малех»идан тарбия топган Зулулийга бу малол келган. Шунинг учун ҳам у Иброҳимов танқидини «қоидадан ташқари» топган ва унга муносабат билдирган. Асосий гап сўзнинг, адабиётнинг конкрет шароитдаги вазифаси, мақсадига келиб тақалмоқда. А. Н. Самойлович Аҳмад Табибий ва унинг атрофидаги айрим шоирлар ҳақида тўхталганида диққатни уларнинг «чиғатой адабиёти олтин асрининг шеърий асарларини... кўр-кўрона, рангсиз ва жонсиз такрор этувчи ҳозирги... адабиётига ноҳуш муносабатлари»га жалб этган эди². Бу «ноҳуш муносабат» секин-аста матбуот саҳифасига кўчди ва унинг атрофида баҳс ва мунозаралар бошланди. Шеър ва шоирликдан баҳс очган мақолалар пайдо бўлди. Қатор шеърий китоблар, драмалар муаллифи, 1900 йилда Қўқонда биринчи бор фотографияни жорий қилган Иброҳим Давроннинг 1909 йилда босилган «Адабиётимиз ва шоирларимиз»³ мақоласи шулардан бири эди. Муаллиф унда «шоир надур?» деган савол қўяди ва унинг «табиатнинг энг савдоли замонларидаги музайян табассумлариндан» майдонга келишини таъкидлайди. У шоирни анъанавий эстетикага кўра «лисонул ғайб» сифатида илоҳийлаштирмайди. Унга анча реал ёндошади. Унингча, шоир, аввало, табиат фарзанди.

¹ Мухиддин Иброҳимов — 1916 йилда босилиб чиққан «Лошмон» тўпламининг тузувчиси ва муаллифларидан бири.

² ТВГ, 1908 й., 47-сон.

³ Қаранг: ЗВОИРАО (Записки восточного отделения императорского русского археологического общества). том 19, 1909 г., 0199—0200-бетлар.

Шоирликнинг биринчи белгиси истеъдод. У шундай истеъдодки, «хандаларинда гулда шабнам каби гиря осорлари, гиряларинда қавси қузаҳ каби ибтисом аломатлари кўринур». Шоирга берилган таъриф (табассумда нола, ноласида табассум бўлиши) ҳам шоирона. Лекин у сўз ижодкорларининг моҳиятига зид бормайди. Аксинча, истеъдоднинг даврга ҳамоҳанглигига, жамият фарзанди ҳам эканлигига ишора қилади. Демак, шоир, биринчидан, айрича бир истеъдод эгаси. Иккинчидан, агар у чиндан шоир бўлса, табассумида кўз ёш, кўз ёшида табассум намоён бўлмоғи керак. Муаллиф мана шу таъриф билан адабий Туркистонга кўз ташлайди: «бизнинг Туркистондаги якка жолов ва бебош, саҳройи қулун, шоир номиндаги пивоҳўр, шарлатан, ўз-ўзини тонимағонлари каби фаҳш, сафсатачиликдан бошқа бир иш қилолмаслар ва қилмоқға муқтадир ҳам эмаслар».

Муаллиф қониқмаяпти. Унингча, ёрқин истеъдодлар йўқ (Табибий А. Н. Самойловичга айтган эди: «Буларнинг ҳаммаси учун Навоий ўрнақдир, лекин ҳеч бири унинг истеъдодига эга эмас»). Улар классик шеъриятимизни ҳам билмайдилар (ўз-ўзини тонимағон). Ниҳоят, улар маънавий покликдан, юксак ички маданиятдан йироқлар (пивоҳўр — шарлатан)¹.

Гап асосий мақсадга, нима учун шундай хулосага келиш сабабига кўчади:

«Чунончи, эл, халқ, тоифа, гуруҳ, қабила, хайл, миллат, қавм, уммат, табиат ва ҳоказо шу мисолдаги таъбирларни надан иборат — бир жумла ўлдиғини-да равшан англаямаз сўқур табиатлар...» Сўнг эса ибрат сифатида усмондиларнинг «оламжаҳон» шоирлари келтирилади...

Энди баъзи нарсалар равшан бўлгандир. Муаллиф шоирнинг ижтимоий тушунчасини, давр эҳтиёжларини ҳис этиш ва қондира олиш даражасини иқтидори мезоңи қилиб олмақда. Абдулла Тўқай «17 октябрга қадар татарда ҳеч бир шеър бўлмаган» деганида ҳам шундай қарашдан келиб чиққан эди. И. Даврон ҳам «ҳозиргача неча юзларча осори адиба номиндаги зоҳир мавжуд китобларимизни бир карра назардан кечурсак, ҳеч бир ишга ярашлиқ ёки бир мақсадга ифода қилинмиш мукамал бир сўз топилмаз» ... деган хулосага келаркан, Абдулла Тўқай билан бир позицияда тургани маълум бўлади.

¹ Кўрсатилган манба.

ЖАДИД АДАБИЁТИ ҲАҚИДА АЙРИМ ҚАЙДЛАР

Жадидчиликнинг руҳи ва мазмунини ўзида беками кўст намоён этган жадид адабиёти миллий онг ва сезим тараққиётида беқиёс рол ўйнайди. Бу адабиётнинг илк намуналари бадииятига кўра у қадар юксак эмас, гоёлар яйдоқ берилади. Яланғоч даъват ва чақириқлар, шиорбозлик кўзга ташланади. Жадид адабиёти 10-йилларнинг охири, 20-йилларнинг бошидагина ҳар жиҳатдан тўлақонли адабиётга айланди.

Жадид адабиётининг биринчи босқичи — 1905 — 17 йиллар адабиётида Туркистон жадидчилигининг қуйидаги хусусиятлари ўз ифодасини топди:

1. Маърифатга мақсад эмас, восита сифатида қараш. Авлоний ёзади:

Ўқиганни бирими Аҳмаджон,
Егали уйида топилмас нон¹.

Кўникма ва шарқона ақида бўйича маърифатли киши сарватли ва бахтли бўлиши лозим эди. Бу тушунча ўзгарди. Демак, биргина илм-маърифат бахт беролмайди. У истиқлол йўлида восита бўлиши, нари борса, унга ёрдам бериши мумкин холос. Асосий гап бошқа ерда. Унинг 1913 йилда босилиб чиққан «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ»ида ҳам шунга яқин гап бор эди: «Боболаримизнинг «бўлса бўлар, бўлмаса ғовлаб кетар» замонлари ўтиб, ўрнига «билган билар, билмаган йитар» замони келди. Америкалилар бир дона буғдой экуб, йигирма қадоқ буғдой олурлар. Ёврополилар ўзимиздан олгон беш тийинлик пахтамизни кетуруб, ўзимизга йигирма беш тийинга сотурлар! Аммо биз осийлилар, хусусан туркистонлилар, думба сотуб, чандир чайнаймиз. Қаймоқ беруб, сут ошиймиз, нон ўрнига кесак тишлаймиз! Сўзнинг қисқаси, ҳозирги замонга мувофиқ киши бўлмак учун илм ва маърифат ила баробар иқтисод, инсоф, туганмас саъй, битмас ғайрат лозимдур...»²

Ҳамзанинг бу масаладаги фикрига эътибор қилайлик:

Бойлар бой ўлур илмсиз яшаб,
Ориқларини семизи ошаб...³

¹ Абдулла Авлоний. Тошкент тонги. 1979 й., 86-бет.

² Абдулла Авлоний. Танланган асарлар. 2 жилдлик. 2-жилд, Т., 1998. 62-бет.

³ Ҳамза. Муқаммал асарлар тўплами. Тўрт жилдлик. 2-жилд, Т., 1980. 62-бет.

«Ҳокимлар ва тобелар» — «кучлилар ва кучсизлар» ўрта-сидаги муносабатлар Авлоний шеърларидан кенг ўрин олди. Шоир бу муносабатларни инсоний мазмундан тавом холи топди. Негаки, улар йиртқич ҳайвонларнинг зўри ожизини маҳв этиш асосига қурилган кун кечириш тарзини эслатади... «Инсон каби ўз аҳлига дарранда кўрмадим»¹, деб ёзади шоир. Жамият одамларни даррандага айлантирган. Тўғри, «инсон-дарранда» сўзлашадиган, фикрлайдиган йиртқичдир. У инсоф ва виждондан лоф уради. Дўстлик, биродарликни ўртага қўяди. Эгнидан тақво либоси тушмайди. Лекин йиртқич. Фақат йиртқичлигини ўта устамонлик билан бекитган, кўринишда ғоят беозор. Ҳамза ҳам масаланинг худди шу жиҳатига — «ориқларини семизи ошаши»га алоҳида аҳамият берган эди. Шундай қилиб, ҳар икки шоир Русия — Туркистон муносабатларидаги нозик жиҳатларни пайқай олдилар ва тўғри баҳо бердилар.

Авлоний масалага чуқурроқ кўз ташлайди. Бу ҳолни биргина миллат ичида эмас, миллатлар орасида ҳам кўради. Масалан, мамлакатлар орасида бўлиб турадиган урушларни шунинг бир кўриниши деб ҳисоблайди. «Бироқ, бу кунда маданий миллатлар урушларини тижорат ва саноатга айландурдилар, — деб ёзади адиб, — ва бу сояда бир-бирларига ғалаба ва рақобат қила бошладилар. Сеҳргарлик ва жодугарлик ила эмас, тижорат ва саноатгирлик ила чолишгон Ёвропо Африқо ва Осиёни ўзига асир ва мусаххар қилмақдадур»².

«Кучли миллатлар — «жаҳон жайхунлари», «кучсизлар» — уларга луқма, «туъмай тайёр». Кўҳна дунёнинг янги мўъжизаси шундай. Шоирнинг «Биз миллат» шеърида шу ҳақда гап кетади.

2. Эркисизликни, мустамлака идора усулини англаш, унинг сабабларини ва ундан қутулиш йўлларини излаш.

Беҳбудий ёзади: «...вале ҳозир бизни ихтилофимиз сабаб мустамлакот қоидаси ила идора этурлар»³.

Авлонийнинг 1907 йилда чиққан «Шухрат» газетасида шундай сатрлар бор эди:

---

¹ Ҳамза. Мукаммаля асарлар тўплами. Тўрт жилдлик. 2-жилд. Т., 1980. 62-бет.

² Абдулла Авлоний. Тошкент тоғи. Т., 1979. 253-бет.

³ «Нажот» г., 1917 й., 10-сон.

Харобатхонада ётсанг, бизимчун ким қилур таъмир,
Бузилсун, қадри кетсун деб қилур ҳамсоямиз тадбир.
Ал ила туртмасанг, қилмас, қалам ўздин-ўзи таҳрир,
Қилуб изҳори ҳасрат, ҳар кима ёлборадур «Шухрат».

Ишора қилинган «ҳамсоя» Русиядир, «тадбири» эса унинг истилочилик сиёсатидир. 1912 йилда ўқиймиз:

Золимнинг ўзи зулм(г)а гирифтор ўлур охир,
Албатта бўлур уй буз(г)аннинг хонаси вайрон.

(«Дунё китоби»дан)

Демак, у замон адолат тикланган замон бўлади. Яъни, мазлум рўёбга чиқади, золим жазосини тортади. Хуллас, истиқлол муҳаққақ. Лекин қандай? Қай тарзда? Илгарироқ унга маърифат пиллапояси орқалигина чиқиш мумкин деб ўйланган эди. Энди у тобора камроқ айтила бошланди.

Сиддиқий ёзади:

Фалак ҳам сен каби овораю саргаштадир, Ажзий,
Вале билмасмиким, раҳм этмади, чандон раво этдинг¹.

Мирмуҳсин-Фикрий бир шеърда «йўлни қоронғу бо-саётгани»дан, йўл кўрсатадиган «чироқ» йўқлигидан но-лийди².

Сиддиқий эса, юқорида маълум бўлганидек, ўз дарди-га малҳам тополмаётганидан, замон ҳам ўзи сингари «сар-гашта», «овора» эканлигидан зорланади. Лекин шу нарса маълумки, ўша 10-йилларда ёзилган шеърларда ҳам замон-нинг ўз-ўзидан ўзгариши мумкин эмаслигига, мустақил-ликнинг инъом қилинмаслигига ишоралар учрайди. Мас-алан, Авлонийнинг «Истиқболдан орзуларим» (1914) шеъ-рида шундай бир банд бор:

Тарбиятсиз боғ-бўстондан самар кутмак, абас,
Ишламай гулзорда бекор гул кутмак абас.
Булбули шўридани дом ила ҳур кутмак абас,
Ёшлиғ гул ғунчасини очмай, гулоб этмак абас,
Заҳрига бардош эдан тотгай арининг болидан.

Анъанавий образ ва тафсиллар асосига қурилган бу сатр-лардаги асосий фикр шуки, истиқлол ўз-ўзидан келмайди. Унинг учун курашиш керак.

¹ Сиддиқий-Ажзий. Танланган асарлар. Т., 1973, 9-бет.

² «Туркистон вилоятининг газети», 1914 й., 19-сон.

Анбар отиннинг бир тўртлигида қулликни инкор қилиш мотиви ҳурлик учун кураш зарурлиги билан боғлаб берилган. Мумтоз адабиётимизда кенг тарқалган ҳарф ўйини асосига қурилган, «ғайн» (ғ)га бағишланган бу шеърнинг икки мисрасига эътибор қилайлик:

Бу вужуд бир қўлима берди яроғ,
Бир қўлим ҳодисадин тутди чароғ.

Бу ерда «вужуд» («ғайн»нинг шакли, эгик ёйдан иборат эканлиги) зулмни ифодалайди. Айни ўринда у икки ҳалқа (зулм) «яроғ ва чароғ» бергани — кураш учун уйғотгани («тутди чароғ») ва ундагани («берди яроғ») уқтирилмоқда. Умуман, курашчанлик, исёнкорлик шоиранинг жуда кўп шеърларида учрайди. Унда «Қачон бахт ўлғуси бизларга ҳамроҳ?», «Гапур, дўхтур, менинг дардимга дорулар қачон келгай?» каби тағдор саволлар кўп. «Эй гўзал Фарғона» деб бошланадиган мухаммасида эса тўғридан-тўғри курашга чақирилади. Чунончи, у шундай бошланган:

Эй гўзал Фарғона, ўзингни кел эмди шод қил,
Ҳар ғазални бошида сан, ўз отингни ёд қил.
Қайди бандни пора айлаб, ўзлугинг озод қил,
Қайғулик кунларни куйдур, барчасин барбод қил,
Эмди Туркистонда ҳақгўйлик ила фарёд қил.

Кейинги банд «қўлинг бирла бу юртингни ўзинг обод қил» деган сатр билан хулосаланади. Шу тариқа ҳар бир бандда истиқлол учун олиб борилажак курашнинг ўзига хос дастури ўртага тушади. (Халқ оммасигина бу ўзгаришни ясаши мумкин — «Зулмдин озод бўлишда ўзлугинг озод қил» — III банд; асосий таянч меҳнаткашларгина бўла оладилар — «Меҳнат аҳлига ҳамеша боқ, дилингни шод қил» — IV банд; халқим, сен ҳам дунё халқлари орасида эрк ва бахтга тўлиб яша, бугина эмас, бу ишда ибрат ва ўрнак бўл — «Халқи оламга ҳаётинг сиррини рўшод қил» — V банд).

Бу фикрлар шоиранинг «Қаролар фалсафаси»да ўзининг яна ҳам кенгроқ ифодасини топган. Муаллиф мустамлакачиликнинг сиёсий, ахлоқий асосларини ғайриинсоний деб билади. Хилма-хил фактлар, қиёслар, мантиқий умумлашмалар орқали озод ва мустақил Туркистон ғоясини илгари суради. Унинг айрим далилларига эътибор қилайлик:

I. Адолатни подшоҳ беролмайди, негаки, ҳеч бир шоҳ одил бўлолмайди («одил подшоҳ бўлмас», «подшоҳ бўлган

шахс одил бўлмас ва адлни улдасидан чиқмас»). Зулм ва зулматни эса фақат адолат билангина енгиш мумкин.

2. Нажот йўли битта — кураш («мубориза»). Лекин бу диний кураш («ғазот», «жаҳриёт») эмас. Аксинча, у мазмундан узоқ («шайх ва сўфийлардан йироқ»), оммавий («ақлу идрок ва жамоатга такя қилиб») кураш, биргалашиб курашиш («Яккаликдан ҳазар қилмоқ»). Ва, ниҳоят, ҳукмрон миллатга қарши кураш («золимларга қарши мубориза қилмоқ»).

Сиддиқий-Ажзийнинг «Миръоти ибрат»¹ достонининг ҳам асосий пафоси — мавжуд жамиятни инкор этиш, жаҳолат ва зулмга чулғанган ватанни озод қилиш. Номиқ Камолнинг «Рўё», Тавфиқ Фикратнинг «Тарихи қадим» асарлари, айниқса Гаспратининг «Дорул роҳат мусулмонлари» романи таъсири сезилиб турадиган бу достонда шоир юртининг порлоқ истиқболи ҳақида сўз очади. Хаёлий бир воқеа («фасона») воситасида Самарқанднинг ўша кунлардаги реалистик манзарасини чизиб беради.

Муаллиф масалани жуда кескин қўяди. Унингча, бугунги авлод тарихнинг шундай бир чорраҳасида турибдики, унинг бахту иқболга эришиши ёхуд ҳалокатга учраши мутлақо ҳозирги танлайдиган йўлига боғлиқ. Бир нарса жуда равшан: энди бу ҳолда яшаб бўлмайди («Мушкул бу равиш-ла бўйла рафтор»). Муаллиф фикрича, куйидаги уч нарса миллатни ҳам, ватанни ҳам барбод қилади. Ва уларнинг учаласи ҳам Туркистонда мавжуд:

Уч иш-ла ўлур хароб олам,
Дут бу сўзуми қулоға маҳкам.
Таҳсили улуми ноқис этмак,
Ҳам мавоизинг канора отмак.
Ал чекмак эрур даҳо фунундан,
Бу ҳибси натижаи жунундан.

(18 бет)

Шоир «дин илми»ни ҳам кўзда тутади, албатта ва буларнинг барчасини миллатнинг ҳаёт-мамоти учун зарур

¹ «Миръоти ибрат» дастлаб 1331 (1913) йилда Тифлисида форс-тожик, сўнг 1332 (1914) йилда Самарқандда муаллиф таржимасида ўзбек тилида босилган. Мисоллар ўзбекча нашридан келтирилмоқда. Мазкур асар ва умуман Сиддиқий-Ажзий ижоди ҳақида фанниимзда ўзбек, тожик, рус тилларида талайгина адабиёт мавжуд бўлиб, уларда шоир дунёқарашини баҳолашда ҳар хилликлар бор. Бу ҳақда қараиғ. Б. Қосимов. Инқилобий шеърят саҳифалари. Т., 1977, 74—111-бетлар.

бўлган ибтидоий бош унсур деб тушунади. Хоразмда-чи? У ерда бу масалага муносабат қандай эди? Баёнийни эшитиб кўрайлик:

Не шариатга, не закунга амал айлаб ул он,
Мустабидлар жавридин бехонумон ўлди жаҳон...
Қайси бир феълени айларман бу авроқ ичра дарж,
Мустабидлар жавридин бехонумон ўлди жаҳон¹.

Юқорида номи зикр этилган Азмий-Азизийнинг 1917 йилда босилган «Янги шугуфа ёхуд миллий адабиёт» китобидаги шеърларида, биринчи навбатда, миллатнинг ўз ҳуқуқини англаши ва талаб қилиши лозимлиги айтилади. У кўриб ўтганимиздек, ҳурриятни тинч, осойишта, парламентар йўллар билан эгаллаш лозимлигини уқтиради.

3. Миллат озод ва мустақил бўлиши керак. Ўз миллий ватанига, тилига, илм-фанига, қонун-қондасига эга бўлмоғи лозим. Буларсиз ҳеч бир миллатнинг келажаги йўқ.

Сиддиқий-Ажзий юқорида тилга олинган дostonида «нима қилмоқ керак?» деган саволга шундай жавоб беради:

Илми ала олмоқ ва фунунни,
Давлатни, лисонни, закунни,
Ҳар қавм булардин ўлди маҳрум,
Истикболи ҳолидин ўлур шум².

Гап миллий озодлик, мустақиллик ҳақида, ҳар бир миллатнинг ўз эрки билан яшаши ҳақида кетяпти, албатта. Бу фикр, айрим тадқиқотчилар айтганча, шовинистик характерга эга эмас. 10-йиллардаёқ рус тили ва маданиятини жўшқин илҳом билан мадҳ этган, Гоголнинг «Шинел»ини ўзбек ва тожик тилларига таржима қилган, ниҳоят ўз мактабида рус болаларини ҳам меҳр билан ўқитган, «Ба фикри иттифоқи халқ, тоқай хунхўри, Ажзий, Жаҳоне як забон натвон шуд, аз ҳар ранг диниҳо»³ деб диний айирмаларни халқларнинг аҳиллиги ва дўстлигига тўсиқ ҳисоблаган шоирдан «шовинизм-панисломизм» излаш, энг камини ноҳолислик бўлур эди.

¹ Қаранг: Ю. Юсунов. Хоразм шоирлари. Т., 1967. 93-бет.

² Сиддиқий-Ажзий. Миръоти ибрат (китобида: Миллий уйғониш ва ўзбек филологияси масалалари). Т., «Университет», 1993. 103-бет.

³ Гулшани адаб. Намунаҳои назми тожик асрҳои XVIII ибтидон асри XX жилди V, Душанбе, 1980, 426-бет. Таржимаси: Халқлар иттифоқи учун тоқайгача қон ютасан эй Ажзий. Жаҳон ҳар хил динлар сабабли якдил бўла олмади.

Асосий гапга қайтайлик. Демак, шоир миллий озодликнинг заруриятини яхши тушунади. Ҳар бир миллатнинг эркин ва озод бўлишини шарт қилиб қўяди.

4. Иқтисод ҳамма нарсанинг асосидир.

Анбар Отин ёзади:

Бизоат бўлмагач, уй эрди нотинч¹.

Ажзий савдо-сотиқни ҳар бир миллат учун ҳаёт-мамот масаласи деб билади. Жумладан, ҳар бир мамлакатнинг олди-сотдиси, яъни экспорт-импортни кишининг нафас олиб-чиқаришига ўхшатади:

Инсон нафас олма-вермаси вор.

Тамсили тижорадир бу кирдор.

Дунмазса нафас чиқуб бадандан,

Уммиди ҳаёт узилди тандан².

5. Жадидчилик динни рад этмади. Аксинча уни тараққий қилдириш, замонавийлаштириш йўлидан борди. Жадидларнинг катта қисми жумҳурий идора усулини қўллаб чиққан бўлсалар-да, унинг мутлақо шаръий асосларга қурилишини орзу қилдилар. Бироқ бу шаръий давлат мутаассибликдан тамоман холи бўлмоғи лозим эди.

Беҳбудий 1906 йилда чиққан «Китоби мунтахаби жуғрофияйи умумий» дарслигида «Динсиз дунёда яшамоқ инсоният ва маданиятдан эмас, ҳайвонликдур. Динсиз мутамаддун (маданиятли) бўлмоқ маҳолдур. Жамийяти башариянинг барқарор турмакига дин, шаръ (шариат), низом ва буларни бошқарғувчилари биринчи сабабдур» (76-бет), деб ёзади.

«Садои Туркистон» газетаси «Жадиднинг маъноси динга ривож бермоқ ва миллати исломни тараққий қилдирмоқ усулидур» (1914 йил, 12-сон), деб ёзган эди.

Айни пайтда хотин-қизлар озодлиги, уларнинг жамиятдаги ўрни масаласи кенг муҳокама қилинди. Каримбек Камий, Саидаҳмад Васлий, Шарафиддин Хуршид «Тасаттири нисвон» (Хотин-қизларни пардада сақлаш)ни ҳимоя қилдилар³. Анбар Отин, Тавалло, Нозимахонимлар улар

¹ Анбар Отин. Шърлар. Рисола. Т., 1970, 70-бет.

² Сиддиқий-Ажзий. Миръоти ибрат (китобда: Миллий уйғониш ва ўзбек филологияси масалалари), Т., «Университет». 1993, 99-бет.

³ Қаранг: Мўминжон Тошқин. Тошкентлик ва Тошкентда бўлган ўзбек шоирларининг таржимаи ҳоллари, Т., 1948, қўлёзма, 70—81-бетлар; С. Васлий. «Тасаттири нисвон» ҳақида, «Ал-Ислоҳ» ж., 1915, 18-сон.

билан баҳсга киришиб, қизларни ўқитиш ва ҳар жиҳатдан тенг бўлувчи никоҳ масаласини кўтариб чиқдилар¹.

Анбар Отиннинг бу хусусдаги фикрлари анча конкрет. Аввало, у келажакни бевосита хотин-қизлар тақдири билан боғлаб ёритади ва асосий диққатни мазлумаларга қаратади. Иккинчидан, уларнинг моддий ва маънавий турмушларида бўладиган ўзгаришлар характерини белгилашга уринади. Чунончи, бу ўзгариш шу пайтгача эзилиб келган хотин-қизларнинг барчаси («тамоми мазлумалар») ҳаётига тегишли бўлиб, қуйидагиларни қамраб олади: 1. Улар озод бўладилар. 2. Моддий ҳаётлари тубдан яхшиланади. 3. Оила муҳаббат асосида қурилиб, никоҳ тенг ҳуқуқли бўлади. 4. Аёллар жамият ишларида фаол иштирок этадилар. 5. Ижтимоий фаровонлик хотин-қизларнинг ҳар жиҳатдан мукамал бўлишига имкон яратади.

Ёки Таваллонинг «Қариндош ва ҳамшираларимиз мазлума қизлар тилиндан» шеърини олайлик.

Қизлар оталарига хитобан уларни «ҳалокатдан», «маломатдан» қутқаришни — ўқитишни, эрк ва ҳурлик беришни илтижо қиладилар. Бугина эмас, келажак оила, тенг ва саодатли, муҳаббатли ва садоқатли турмуш масаласини ҳам кўзгайдилар:

Ўкутгон сўнгра вергонда куёв тенгдошимиз ўлсун,
Иков ҳам илмлик, ёшликда — бирдек ёшимиз ўлсун,
Жаҳонда шод ўлуб, ҳамохират қардошимиз ўлсун,
Агар чолларга тушсак, заҳр ичгон ошимиз ўлсун,
Илоҳи, сақла бизни дунёда мундоқ фалокатдан².

Анбар Отин ўз рисоласида маънавий баркамолликка, ахлоқий мукамалликка ҳам алоҳида диққат қилади. Келажак авлоднинг «хушрўй ва хушхўй»гина эмас, «ботамиз ва ватандўст, серғайрату меҳнатдўст» бўлиб улғайишини асосий хусусиятларидан билади. Кўп хотинлиликнинг «тарк» бўлиб, «ҳар эр битта хотун ила фароғатвор» кун кечиришига астойдил ишонади.

6. Адабиётда ватан ва унга муҳаббат мавзуси кенг ишланди. Аввало, айтиш керакки, ватан бу давр ижодкорла-

¹ Анбар Отин. Шеърлар. Рисола. Т., 1970, 94—95-бетлар; Тавалло. Равнақ ул-ислом, Т., 1993, 60—61-бетлар; Қаранг: Б. Қосимов. Эркесвар шоира (китобда: Ўзбек филологиясининг актуал масалалари), ТОШДУ илмий асарлари, № 632. Т., 1977, 96—103-бет.

² Тавалло. Миллий шеърлардан биринчи жуз. Равнақ ул-ислом. «Фуломия», Т., 1914, 24-б.

рида жуда конкрет тушунча. «Ҳар бир кишининг туғулуб ўскон шаҳар ва мамлакатини шу кишининг ватани дейилур». — деб ёзади Авлоний «Туркий Гулистон...»да. Ўра-тепада туғилган, 1816 йилдан то умрининг охиригача Кўқонда яшаган Дилшод ҳар икки юртни ўзига «мулку макон», ҳар икки элга ўзини «фарзанд» деб билди. «Эй ватандош, ҳамфикр, ҳамзикрим, ҳамхоналар» деб бошла-надиган ғазалидаги қуйидаги сатрларга эътибор қилайлик:

Куйлангиз озодлик мазмунида сиз беибо,
Тингласун Тошканд, Хўжанд, Кўқанд ҳам Фарғоналар.
Соз олинг мутрибалар, Барно ғазални бошласун,
Мовароуннаҳр аро парвоз этиб тароналар¹.

Демак, ватан тор маънода ўзи туғилиб ўсган, кенг маънода халқи яшаётган юрт. Мазкур ўринда — Мовароуннаҳр. Анбар Отинда ҳам ватан деганда Мовароуннаҳр (Манинг турган ерим Мовароуннаҳрдур исми)² ва Туркистон (Эмди Туркистонда ҳақгўйлик ила фарёд қил)³ кўзда тутилади. Таваллонинг «Суюкли ватан ҳақинда» шеъри шундай сатрлар билан бошланади:

Мовароуннаҳрдур тарихда бизларга ватан,
Арзиғай бизлар санга хизматда бўлсак жону тан⁴.

Ҳамза, Авлоний, Мирмуҳсин-Фикрий ва бошқа ўнлаб шоирларда у «Туркистон» деб берилган.

Энди иккинчи масалага ўтайлик. Ватанни севиш, унинг орзу-армонлари, қувонч-ташвишлари билан яшаш ҳамиша ва ҳар бир адабиётда энг инсоний туйғу бўлиб келган. Шунинг учун ҳам Ҳамза уни «танларнинг ширин жони», «томирларнинг қони» деб атайди. Тавалло «ватан»га «жону тан»ни қофия қилади. Шу шеърнинг яна бир ўрнида «бу ватандандур бадан» деб ёзади. Авлоний «Туркий гулистон...» да «Ватанни суймак» деган махсус боб ажратади. «Ҳар ким туғилгон, ўскон ерини жонидан ортиқ суяр, ҳатто бу ватан ҳисси-туйғуси ҳайвонларда ҳам бор... Биз, туркистонлилар, ўз ватанимизни жонимиздан ортиқ суйдигимиз

¹ Дилшоди Барно ва мероси адабии ў. «Ирфон», Душанбе, 1970, саҳ. 114.

² Анбар Отин. Шеърлар. Рисола, Т., 1970, 40-бет.

³ Шу китоб, 64-бет.

⁴ Тавалло. Миллий шеърлардан биринчи жуз. Равнақ ул-ислом. «Фуломия», Т., 1914, 10-бет.

каби, араблар Арабистонларини — қумлик, иссиғ чўлларини, эскимўлар шимол тарафларини — энг совуқ, қор ва музлик ерларини бошқа ерлардан зиёда суярлар. Агар суймасалар эди, ўз ватанларини ташлаб, ҳавоси яхши, тириклик осон ерларга ҳижрат қилурлар эди», ўқиймиз унда.

Дарҳақиқат, бунинг ажабланидиган жойи йўқ. Ватан онадек муқаддас. Уни қадрлаш, эъозлаш, унинг шодлик ва қувончига шерик бўлиш, ғам-ҳасратини баҳам кўриш-фарзанднинг бурчи. Шоирларимиз ватан олдидаги бурчни шундай тушунадилар.

Табиийки, фарзандлар ҳам ҳар хил бўлади. Онанинг бахтига шерик бўлиб, бахтсизлигида ёлғиз ташлаб кетувчи фарзандлар ҳам топилади. Ватаннинг ҳам фақат фусункор табиатини, боғ-роғларини хуш кўрадиган, лекин ташвиш ва ғамларини ўйламайдиган фарзандлари йўқ эмас. Ҳолбуки, ватанни, у қандай бўлмасин, севиш керак. Ҳамза, Авлоний, Анбар Отин, Тавалло, Сиддиқий-Ажзий каби ўнлаб шоирларимиз ватанга муҳаббатни мана шу нуқтаи назардан келиб чиқиб талқин қилдилар. Бундай талқин эса кейинги давр адабиётимиз учун ҳам бегона эмас.

Ватанни шунчаки севиб бўлмайди. Унинг дарди билан яшамоқ, унинг бахтидан қувонмоқ, у билан фахрланмоқ керак. Бу ҳам кифоя эмас. Чинакам муҳаббат уни яна ҳам гўзалроқ, яна ҳам мукамалроқ, яна ҳам улуғворроқ қилишга ундаши керак. Бу эса кураш демакдир. Ватан озодлиги масаласининг, аслида, бошланиш нуқталаридан бўлган бу нарса шоирдан фахр ёнида қаҳрнинг ҳам бўлишини талаб қилади. XX аср бошидаги адабиётимиз бу масалага конкрет ёндашди. Масалан, Авлоний ўнлаб шеърларида зулмат қаърида нажотсиз тўлғонган Туркистоннинг жирканч ва аянч манзарасини чизди. Айниқса, бу ўринда унинг «Туркистон туфроғина хитоб» шеъри характерли:

«Хонумони хароб», «бойқушларга ҳамдам», фарзандлари «ҳайкал»дек «жонсиз», «вайрона» Туркистон! Йўқ, йўқ, «саҳни жонлик жаноза бирла тўлган» — «буюк мазор!» Унга ўлик кимсалар — «мадфун зиндалар» қўйилган. Бу тирик ўликлар — Туркистоннинг бугунги ноқобил авлодларидир. Унинг аҳволига ер ҳам, осмон ҳам йиғлайди. У ҳам фақир, ҳам ҳақир. Унинг на «тили», на «қулоғи» бор. У — «сурати девор!» Шоир бу «буюк мазор»нинг кимларгадир «боғи жинон» — жаннат гулшани эканлигини яхши билади. Ҳа, у ҳаммага ҳам бирдай «аламзор» эмас. Унинг «ғунчалари»ни «хукамогина» теради. Хукамо эса, бу мил-

латда деярли йўқ. Ҳаммаси — «фуқаро» (фақир). «Фуқаро» эса гулшан гулларининг тикани («хор») билан бирга хор, оёқ остида — «хоки мазаллат» да. Бу «манзар» шоирга «маҳшар азоби»ни беради. Шоир унга назар ташлаганда «бағри кабоб» бўлади. Лекин, у — она! Шоир унга фарзандки, унинг дардидан изтиробга тушади. Ўз навбатида Она ҳам фарзандининг тарбияси ва тақдири учун бурчли:

Эй, модарим, чўжукларинг ифлос, беэиё,
Остингдан устинг ўлди биза тариқа фуқаро.
Сандин умид шулмиди, жондан азиз оно?!
Кундан-кун айладинг бизи ҳижрона мубтало,
Эй, шири шафқати биза хунбор ўлан Ватан!
Борми жаҳонда санча ситамгор ўлан Ватан!¹

Дарҳақиқат, ватан тушунчаси, биринчи навбатда, халқ билан боғлиқ. Абдулла Ориповнинг «Мен нечун севаман Ўзбекистонни?» деган шеъри бор. Шоир ватанни гўзаллиги ва бойликлари учунгина севишга қарши чиқади. Юртига хитобан, фақат шулар учунгина севадиган фарзандингни кечирма, дейди. Ўзи эса бу саволга шундай жавоб беради:

Хўш, нечун севасан Ўзбекистонни,
Сабабини айтгин десалар менга.
Шоирона гўзал сўзлардан олдин,
Мен таъзим қиламан она халқимга.
Халқим, тарих ҳукми сени агарда,
Мангу музликларга элтган бўлсайди,
Қорликларни макон этган бўлсайдинг,
Меҳрим, бермасмидим ўша музларга?

Икки Абдулланинг икки даврда ёзилган икки шеърида битта муштарак нуқта бор: Ватан — халқ туфайлигина муқаддас. Ҳамза Туркистонга қарата: «Рухсиз тандур, ханжар урса, қони сочулмас» деганида, унга «оқибатсиз», «офиятсиз», «ҳамиятсиз», «ғайратсиз» деб таъна қилганида мана шу халқнинг аҳволи, савияси, тақдири ҳақидаги ўй-ташвишлар изтиробидан келиб чиққан эди². Ҳақиқатан ҳам чинакам ватанпарварлик энг аввало, ватани ва унда яшаётган халқни озод қилиш. Шунинг учун ҳам «Ватан» ҳамиша

¹ Қаранг: Абдулла Авлоний. Танланган асарлар. 2 жилдлик. 1-жилд. Т., 1998. «Маънавият». 118-бет.

² Қаранг: Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Мукаммал асарлар тўплами. 4 томлик. 4-т., Т., 1980. 55-бет.

«халқ», «миллат» тушунчалари билан биргаликда олиб қаралди. Аваз «зулм тўғи»дан «бағри юз минг пора халқ»ни «оҳиста-оҳиста», «оввора»ликдан қутулишига, бу билан «ватанни сақламоқ»қа ҳам киришишига умид билан қаради. Завқий Фарғонанинг озод ва обод бўлишига, «хумо»нинг «гадо» авлод «боши узра» «соя сол» ишига шубҳа қилмади. Тавалло «боғ» (ватан)нинг гулшанга айланиб «булбул» (халқ)нинг хуррам бўлишига астойдил ишонди, «Балолансун, ғизолансун, билинг бу бир хумо—миллат» дея келажакни унинг бахт ва иқболи учун «Бош кўтариш»-ида кўрди («Миллат садоси»).

Шундай қилиб, гуманизм, ватанпарварлик тушунчалари инсонни, ўз халқини, ўз ватанини озод қилиш билан боғланди. Бу — табиий ҳол. Негаки, ҳар бир шоир, биринчи навбатда, ўз халқининг овози. Чинакам шоир жаҳоннинг бировга ризвону бировга зиндонлигини кўрганда чидаб туролмайди. Аммо ўзининг юрти мажруҳ, халқи забун бўлса-чи? У бундай ҳолда ўн қатла ортиқроқ ларзага тушади. Бутун дунё унинг кўзига вайрона бўлиб кўринади.

ЖАДИД ШЕЪРИЯТИДА ДАВР ВОҚЕАЛАРИ

Туркистондаги жадидлар 1914 йилда бошланган Биринчи жаҳон урушининг империалистик моҳиятини англаб етдилар. Бу мавзу жадид адабиётида ифодасини топди. Мана, характерли мисоллардан бири:

Оврупода ўт чиқди рақобат асариндан,
Милёнлаб айилди азамат жон-жигариндан,
Инсон на замон ал чекадур қон ичариндан,
Не вақт ўсонур ер талашуб жон чиқариндан,
Ер куррасининг меҳвари чиқди учариндан,
Оврупо оловланди бу ёнғин сафариндан¹.

Шоирнинг нуқтаи назари аниқ. У урушни инкор этмоқда, уни инсоният офати сифатида кўрсатмоқда. Шунинг ўзи ҳам юқоридаги шароит кўзда тутилса, катта гап. Лекин, муҳими шундаки, шоир биргина баҳолаш билан чекланиб қолаётгани йўқ. У урушни келтириб чиқарган сабабларни, унинг мазмун-моҳиятини ҳам белгилашга уринмоқда. Эътибор қилган бўлсангиз, шоир бу «ўт»нинг

¹ Абдулла Авлоний. Қўлёзма (Х. Авлоновада сақланади).

«рақобат» натижасида «чиқ»қанига, «қон ич»иш ва «жон чек» ишларнинг замирида «ер талашиш» турганига диққатингизни қаратмоқда. Бир сўз билан айтганда, ҳодисага реалистик ёндашмоқда. Авлоний бир томонда «Англетар» (Англия), иккинчи томонда «Олмониё» (Германия) бош бўлган бу уруш «олама ҳокимлиғ» мақсадида бошланганлиги ва у бутун Европани ўз қаърига олганлиги ҳақида сўз юритади:

Бу икки «баҳодир» ўзига майдон ародур,
Атрофига ёрдамга «баҳодир» чақиродур.
Бир ёнда Георг даҳшат ила наъра уродур,
Бир ёнда Вилхелм турубон мурт буродур.
Ер куррасининг меҳвари чиқди учариндан,
Оврупо оловланди бу ёнғин сафариндан.

Бу ўзбек адабиётидаги ягона факт эмас. Анбар Отин «Уруш» радибли газалида унинг «бойлик ортирмақ учун» атайлаб «чиқарил»ганини очиқ айтиб, инсониятга қилинган хиёнат ва жиноят сифатида баҳолайди¹. Мирмуҳсин Шермухамедовнинг қуйидаги сатрлари эса ҳали Россия урушга кирмаган, лекин уруш жазаваси мамлакатда авж олган бир пайтда, 1914 йилнинг бошларида ёзилган эди:

Аъламу муфти ҳама фатвофуруш,
Зоти шариф дерки, кўпайсун уруш.
Ман на қилай йиғламайин аҳли хуш,
Барча бу ишларга ҳамона хомуш,
Кўзларини очди, кўринг, қилди соғ,
Эчкини жон — қайғуси, қассобни — ёғ².

Шеърятимизга уруш мавзуининг кириб келишини қардош татар ва озарбайжон адабиётлари билан қиёслаш масалани равшанроқ тушунишга ёрдам беради. Машхур М. Фафурий 1914 йилнинг октябрида «Фитрат замони» деган шеър ёзган ва Оллоҳга мурожаат қилиб, уруш даҳшатларидан сўз очган эди. «Қиёмат» шеърида эса гапни «кучликлар» — «кучсизлар»га³ буради. Урушни худонинг «кучликлар»га юборган жазоси сифатида талқин қилади⁴. А. Харис-

¹ Қаранг: Анбар Отин. Шеърлар. Рисола, Т., 1970, 49-бет.

² «Туркистон вилоятининг газети». 1914, 19-сон.

³ Бу образ ўзбек адабиётида, хусусан, Ҳамза ва Авлоний ижодида кенг ишланганлиги ҳақида юқорида гапнириб ўтган эдик.

⁴ Қаранг: Хатиб Госман. Буюк Октябрь революцияси ва граждандар уруши даврида татар поэзияси. Қозон, 1960, 16-бет (татар тилида).

нинг «Сўғиш» (1915) шеърида масала жуда кенг қўйилади. Унингча, ёмонлик инсонларнинг қон-қонига сингиб кетган хусусият. Бу инсониятнинг тарихи билан бирга бошланган. Акс ҳолда Қобил ўз иниси Ҳобилни ўлдирмас эди. Машҳур озарбайжон шоири Муҳаммад Ҳодининг «Инсонларин тарихий фожиалари ёхуд Алвоҳи интибоҳ» поэмаси шундай сатрлар билан бошланади:

Ҳаётин саслари гўшумда ҳап фарёд шаклинда,
Бу инсонларки гардашдир ва лекин ёл шаклинда.
Бу турпаг ганли авлагдир, башар сайёд шаклинда,
Адоват доимо вордир, муҳаббат од шаклинда.
Бу дунё эскидандур саҳнайи бедод шаклинда,
Жаҳон бошдан-боша майдони мотамзод шаклинда.
Фараҳлар ҳабс ўлунмуш, ҳузлар озод шаклинда,
Мусибатлар, балолар, ғуссалар обод шаклинда,
Юраклар ғам ўди-ла ҳар замон барбод шаклинда.
Боҳишлар кулгали, ўзлари бутун ношод шаклинда,
Бу мотамгоҳи ким гўрмуш суруробод шаклинда¹.

Шоир инсонлар фожиасининг азалийлигини исбот этмоқ учун гапни яна ўша афсонавий Қобил ва Ҳобил воқеасига олиб бориб боғлайди. Дарҳақиқат, урушни инкор этиш, уни инсонлар бошига ёғилган бало-офат шаклида ҳис қилиш ва уни адабиётга олиб кириш Русиянинг «рус бўлмаган» халқлари адабиётида 1914 йилнинг охири, 1915 йилларнинг аввалидан бошланган эди.

Уруш чор самодержавиесининг таназзулини очиқ-ошкор қилди, ижтимоий зиддиятларни кескинлаштириб юборди. 1916 йил мамлакатда ижтимоий норозилик бошланди. Унинг устига ўша йили ҳосил деярли битмади. Йил жуда қуруқ келди. Озиқ-овқат танқислиги кўп ўтмай бутун мамлакатни ўз домига олди. Бутун Русиядаги сингари Туркистонда ҳам қаҳатчиллик юз берди.

Қаҳатлик бўлди бу Фарғонамизда,
Топилмас парча нон вайронамизда.
Паямбар бўлса нон, ош — авлиёдур,
Яна очлик давосиз бир балодур,

деб ёзади Завқий. Тошкентлик Таваллонинг бир шеъри:

¹ Муҳаммад Ҳоди. Сочилмиш асарлар. Икки жилда. Биринчи жилд. Боку, 1978. 362-бет (озарбайжон тилида).

Камбағал бечоралар ҳолин сўрар бир кимса йўқ,
Тортадур қимматчиликда кунда заҳматлар, дариг.
Бойлар олди ғалла арзон чоғда омбор тўлдуруб,
Камбағаллардан чиқар чанг, қилса ҳасратлар, дариг¹.

деган сатрлар билан бошланарди.

Уруш эса ҳар куни юз мингларча тинч ва осойишта хонадонлар бахтига чанг солар, ўзига тинимсиз қурбонлар чорлар эди. Кўп ўтмади. Уруш ва унинг оқибатларига оид мулоҳазалар шеърятга тобора кўпроқ кириб кела бошлади. Тантанавор оҳанг билан тўлиқ «ватанпараст» шеърлар кескин камайди. Уларнинг ўрнини халқ бошига тушган фожиалар тасвири эгаллади. Шоирларимиз уруш ва унга муносабатни қайта кўриб чиқа бошладилар.

Қилди замона аҳлини ҳайрон муҳораба,
Ҳар гўша ичра айлади гирён муҳораба,
Танг айлади-ю, қилди багир қон муҳораба,
Гирмон қирилсун айламай эълон муҳораба,
Балқон ҳам ўлсун этмайин альён муҳораба² —

деб бошланади яқиндагина оқ подшога сидқидилдан зафар тилаб юрган Сидқийнинг «Муҳораба дафъи учун муножот» шеъри. Шоир «сарсон бўлган аҳли ватан», «халойиқ» ҳасратидан сўз очади.

Ўлди милйўнлар башар авлоди қурбон бедариг,
Оқди қонлар он қадарким, ўлди саҳро лолазор.
Мамлакатлар аҳли қолди юз туман ташвиш уза,
Турли-турли шўру шар оламда ўлди ошкор³ —

деб ёзади андижонлик Мирзо Олим Жавҳарий ва уни юмшоқ қилиб «машваратсиз», «маслаҳатсиз» бўлган уруш деб баҳолайди.

Қардош татар, озарбайжон адабиётларида уруш мавзуининг бизда учрамаган аспектлари кўзга ташланади⁴. Чунон-

¹ «Туркистон вилоятининг газети», 1916., 58-сон.

² Сидқий. Работчилар намоёниси..., Т., 1917. 10-бет.

³ Баҳриддин Азмиё-Азизий. Янги шугуфа ёхуд миллий адабиёт, Т., 1917. 32-бет.

⁴ Бунинг сабаблари бор. албатта. Татарлар бевосита ҳарбий хизматга чақирилган ва урушда иштирок этишган. Боқуда эса айрим миллионер ва руҳонийлар ўзларининг чор ҳукуматига садоқатларини кўрсатмоқ учун хусусий мусулмон дивизияси ташкил этиб урушга юборган эдилар. Атоқли шоир Муҳаммад Ҳоди ҳам 1914 йилнинг охирида шулар қаторида фронтга кетган эди. (Қараи: Муҳаммад Ҳоди. Кўрсатилган асар, XXXVII бет) «Вақт» газетаси, 1916, 23 май, 59-сон.

чи, татар адабиётида фронтдаги биродарни қўмсаш ва шу орқали халқнинг мунгли дардларини ифодалаш, унинг устидан қилинган зўравонликни қоралаш яққол сезилади. Масалан, М. Фафурийнинг «Урушда бедарак йўқолган қардошга» (1915) шеъри шундай асосга қурилган. М. Шермухамедовнинг «Олия»даги ҳамсабоқ дўсти Шайхзода Бабиш эса Фафурийни давом эттириб:

Кўкда олло, ерда иблис — ман малай,
Бири «дин» дер, бири «мен!» дер мен ҳалак¹,

деб ердаги «иблис»лар устидан кулади.

«Онг» журнали 1915 — 1916 йилларда Абдурахим Сунгатий, Муҳаммад Ғали, Абдулла Харис, Султон Раҳмонкулий, Воҳид Нуркин, Миразиз Укмасий каби урушда бўлган бир қатор татар адибларининг шеърларини эълон қилган эди. Сўнгроқ бошқа газета ва журналларда ҳам бундай шеърлар пайдо бўлди. Уларда уруш даҳшатлари гувоҳлари тилидан берилди. Эл ва юрт соғинчи, у билан биргалик туйғуси ифодаланди.

Масалан, М. Укмасий:

Ётсам — зах ертўла, турсам—очлик,
Кийсам — титилиб кетган бир шинел.
Тушларимда кўриб соғинаман сени,
Мендан салом сенга суйган эл²,

деб ёзган эди.

Уч йил муҳораба майдонида бўлиб, Польша ва Карпат, Лемберг (Львов) ва Станиславодаги уруш фожиаларини ўз кўзи билан кўрган Муҳаммад Ҳодининг «Алвоҳи интибоҳ»и «Станиславо шахрида ярадорларнинг фарёд ва афғонини тинглаб» деган қайд билан бошланар эди.

1916 йилнинг 25 июнида 2-Николай «Империядаги ғайрирус аҳолининг эркакларини ҳаракатдаги армия турган районларда мудофаа иншоотларини ва ҳарбий алоқа йўллари қуриш ишларига, худди шунингдек давлат мудофаа-си учун зарур бўлган бошқа ҳар қандай ишларга сафарбар қилиш тўғрисида» фармон берди. Туркистондан 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган 250 минг ишчи олинадиган бўлди. Кўп ўтмай, «ҳар қандай маҳаллий киши бошқа одамни ёллаши

¹ Қаранг: Ҳатиб Госман. Кўрсатилган асар. 49-бет (таржима бизниқи — Б. Қ.)

² «Сўз» газетаси. 1916. 28 май. 59-сон (таржима бизниқи — Б. Қ.).

...иши мумкин»лиги ҳақида кўрсат-
...ни суниестъмол қилиш, порахўрлик, зўравон-
лик авж олди¹. Норозилик бошланди. Оммавий репрессия-
лар, туб жой аҳолининг ҳар қандай ҳаракатларига чек
қўйиш мақсадида темир йўл билетларининг уезд бошлиғи
рухсатисиз сотилмай қўйиши ҳам, Фарғона ҳарбий губер-
натори генерал Гиппиуснинг аҳолида ишонч уйғотиш мақ-
садида тўн кийиб, салла ўраб, Наманган мачитларидан
бирида Қуръон ўқиши ҳам, қўнгиллилар уюштириш ҳам
ёрдам бермади. Норозилик ўлка ижтимоий ҳаракатчилик
тарихида муҳим бир босқич бўлиб қолган «мардикорлик
воқеалари»ни келтириб чиқарди. 1916 йилнинг июлида
бутун Туркистонни миллий озодлик ҳаракатлари чулғаб
олди. Қонли тўқнашувгача бориб етган норозилик намойиш-
лари ўлканинг деярли ҳамма шаҳар ва уездларида бўлиб
ўтди. 1916 йилнинг 9 августида Тошкентга келган «Вақт»
мухбири Шаҳид Муҳаммадёроев «Мардикорлик ари уясига
чўп суққандек бўлди. Туркистонда бамисли ер ларзага кел-
ди. Халқ бош кўтариб ён-атрофга қаради. Бу Туркистон учун
чинакам 1905 йил бўлди... Туркистон бирдан XVIII асрдан
XX асрга кирди, десак, янглишмаймиз»², — деб ёзган эди.

Чор ҳукумати ён беришга мажбур бўлди. Мардикорлик-
ка олинадиганлар сони қисқартирилди. Уларни жўнатиш
кейинга сурилди. Ўлка аҳолини текшириш учун А. Ф. Ке-
ренский иштирокидаги комиссия юборилди. Туркистонни
яхши билган А. Н. Куропаткин генерал-губернатор қилиб
тайинланди.

18 сентябр куни мардикорлар тушган биринчи эшелон-
ни тантанали жўнатиш маросими бўлди. Ғоят тадбиркор-
лик билан иш кўрилди. Мардикорларга ош тортилди, пул
ва ширинликлар улашилди. Кўчаларда оқ подшо шаънига
битилган шиорлар пайдо бўлди. Мардикорларга генерал Ку-
ропаткиннинг шахсан ўзи оқ йўл тилаб қолди. 18 октябрда
эса 2-Николай мазкур эшелоннинг «вакил»ларини ўз қарор-
гоҳида қабул қилди. Уларнинг «ватанпарварлик» иштиё-
қини тақдирлаб, мукофот берди. Хуллас, мана шундай хил-
ма-хил тадбир ва усуллар оқибатида йил охирига келиб
ўлкадаги кўзғолишлар пайсал топди. Сўнг эса кўзғолон

¹ «Вақт» газетаси туркистонлик бойларнинг ўз болалари ўрнига 1000
— 1500 сўм бериб киши ёллаганларини хабар қилади. (Қараиш. «Вақт».
1916. 30 август, 2087-сон).

² «Вақт» г., 1916. 24 август.

қатнашчиларини шафқатсиз жазолаш бошланди. Минглаб кишилар осилди, қамалди, бадарға қилинди¹. Лекин у халқимизнинг инқилобий тарихида алоҳида босқич бўлиб қолди. «Мардикорлик воқеалари» номи билан машҳур бу ҳодисалар бадий адабиётда ўз изини қолдирмаслиги мумкин эмас эди². Дарҳақиқат, шундай бўлди. Ўша кунларнинг қайноқ нафаси билан йўғрилган кўшиқлар, шеърлар, дostonлар, ҳатто драматик асарлар майдонга келди. Афсуски, булар на адабий-тарихий, на адабий-проблематик нуқтаи назардан ўрганилган. Ҳатто уларнинг аксарияти (масалан, Ҳамзанинг «Лошмон фожиаси» ва «Рабочий» драмалари ҳақидаги умумий маълумотлар билан бу мавзудаги кўшиқлар таҳлили, мардикорликка бориб келиб, у ҳақда дoston ёзган Пўлкан ижоди тадқиқи ҳисобга олинмаса) шу пайтгача ўқувчиларга номаълум бўлиб келади. Бинобарин, бу хусусдаги ишлар ҳали ибтидоий ҳолда — мавжуд асарларни аниқлаш, тўплаш, саралаш ва илмий муомалага олиб кириш босқичида турибди. Бу соҳада маълум ютуқларни қўлга киритган фольклористикада эса мазкур муаммони бугунги кун нуқтаи назаридан қайта кўриб чиқиш зарурати бор.

Ёзма адабиётдаги ишлар эса ҳали олдинда. Биз бу ўринда мардикорлик воқеаларининг бадий адабиётда акс этиш кўлами ва йўналишларини батафсил ёритиб бериш даъвосидан узоқмиз, албатта. У алоҳида, махсус текширишни талаб қилади. Қолаверса, бу иш бир-икки тадқиқот билан битмайди. Шу сабабли, биз 1916 йил воқеалари билан боғлиқ биргина поэтик асарлар билан қизиқдик ва уларни ҳам ўзбек жадид шеъриятининг тадрижий такомилни нуқтаи назаридан кўриб чиқишга ҳаракат қилдик. Ҳозирча, мардикорлик воқеаларига бағишланган ўнга яқин шеърий тўплам босилиб чиққанлиги маълум бўлди. Булар орасида Ҳамзанинг машҳур «Миллий ашувлар учун миллий шеър-

¹ Л. Олимий сўнгроқ (1925 й.) мардикорлик воқеаларига бағишлаб ёзган «Қонли ва оғир. қайғули кунлар» мақоласига Фарғона губернатори Ивановнинг «Бир минг сарт бир ўрис солдатининг этигининг пошпасига арзймайдир» деган сўзларини эпитаф қилиб келтирган бежиз эмас эди. (Қаранг: «Ер юзи» ж., 1925 й., 11-сон. 10-бет)

² Мардикорлар орасида бадий ижод эгалари ҳам бор эди. Масалан шоир Пўлкандан ташқари Ҳожин Мунин ҳам 1916 йилда Минск губерниясидаги Новоборисовга юборилган ва 1917 йилнинг майига қадар ўрмонда ғарахт кесини билан шугулланган (қаранг: Сл. дело Шукруллаева Ходжи → 2-х томас: Архив СНБ; П-30326, т.1, стр 62 (биография).

лар мажмуаси»нинг 7-бўлими — «Сафсар гул» (Кўқон, 1917), Муҳиддин Иброҳимов тузган «Лошмон» (Наманган, 1916), Авлонийнинг «Мардикорлар ашувласи» (Т., 1917), Акбарий Тошкандийнинг «Ватанга хизмат» (Т., 1917), Сидқийнинг «Рабо(т)чилар намойиши» (Т., 1917), «Рабо(т)чилар келиши» (Т., 1917), Мулла Муртазо бин Исмоилжоннинг «Ватан хизмати» (Т., 1917) каби тўпламлари бор. Шунингдек, Азмиё-Азизийнинг «Янги шугуфа ёхуд миллий адабиёт» (Т., 1917), Сидқийнинг «Русия инқилоби» (Т., 1917) каби асарларида ҳам мардикорлик воқеалари тасвири учрайди. Табиийки, бу асарларнинг ҳаммасини ҳам ғоявий ва бадиий жиҳатдан бир хил баҳолаш мумкин эмас. Негаки, бу адибларнинг қараш ва интилишлари бири-бирдан анча фарқ қилар эди. Лекин муҳими шундаки, уларнинг кўпчилик қисми шундай оғир синов йилларида халқ билан ёнма-ён бордилар, унинг орзу ва ҳасратларини ифода қилдилар.

Тўпламларнинг бир қисми 1916 йил сентябр воқеаларининг акс-садоси сифатида майдонга келган. Уларни маълум даражада хайрлашув кўшиқлари деб аташ мумкин. Бу шеърларда ижодкор зиёлиларимизнинг урушга бўлган ғоят зиддиятли муносабати ўз аксини топди. Бу ҳол «Лошмон» да айниқса кўзга яққол ташланган эди. Масалан, унда Меҳмед Эмин Юрдақулдан иқтибос олинган сатрларда туркчилик туйғулари кўпроқ ифодаланади:

Мен бир туркман, диним, жинсим улуғдир,
Меним қалбим оташ бирла тўлуғдир.
Инсон бўлган ватанининг қулидир,
Турк авлоди уйда турмас, кетарман,

(7-бет)

деб ёзади Муҳиддин Иброҳимов.

Марғилонлик Рафиқийда эса,

Юртум мани шул Турон,
Бобом мани Кўрагон.
Ватан учун хизматга
Доим белим боғлангон,

(16-бет)

деган сатрларни учратамиз.

Шу тариқа кўпчилик шеърларда «Ватандошлар, миллатдошлар, диндошлар» «подшоҳ» ва «Ватан» хизматида даъват этилади. Лекин мана шундай шеърлар орасида ҳам

«ғариб ватан» манзараларини чизувчи, уни «уйғон»ишга ундови, унинг кўзига умид кўзини тикувчи сатрлар йўқ эмас.

Кулгил Лутфий, чекма ҳеч ғам, етар, гул очилади!
Кетар қишлар, бўрон-қорлар: бўлар миллат баҳори!

(5-бет)

деб тугатади Лутфулла Олимий ўз шеърларидан бирини.

«Мардикорлар кўшиғи»нинг деярли ҳаммаси Абдулла Авлоний шеърларидан ташкил топган эди. Урушга зиддиятли муносабат Авлонийда ҳам 1916 йилларгача давом этиб келди.

У ўз труппаси билан 18 сентябр тантанасида ҳам қатнашди. Тўпламдаги кўп шеърлар ўшанда ашула қилиб айтилган эди. Табиийки, китобда подшоҳ шаънига ҳамду санолар анча бор. Лекин биргина шу билан у ҳақда ҳукм чиқариш кўпол хато бўлур эди. Негаки, бу «мулозамат»нинг цензура важдан қилинганлиги эҳтимолини ҳам назарда тутиш керак. Қолаверса, ундаги туйғулар гоят мураккаб. Масалан, тўпламнинг йўналишини белгилайдиган шеърлардан бири «Мардикорлар ашувласи»да ўша кунларнинг руҳи, тантанавор оҳангидан асар ҳам йўқ. Аксинча, яна бир ноҳақлик билан юзма-юз келган, алами бўғзида турган кенг халқ қатламининг кечинмалари бўртиб туради. Бу байрам эмас (чор ҳукумати 18 сентябр — мардикорларнинг биринчи эшелонини жўнатиш кунини байрам шаклида кўрсатмоқчи эди), жудолик. Бу «...тақдир»нинг ўйини. Шоир мардикорликка жўнатишни шундай талқин қилади. У умумий, мавҳум сўзлар билан иш кўрмоқда. Бунинг сабаби изоҳга муҳтож бўлмаса керак.

Фалак бизни жудо қилди сизлардан ҳам ватандан,
Ватанимиз қутқарамиз бизлар бориб душмандан.

(12-бет)

Аввало, бу икки сатрни бир-бирига бирлаштиришнинг ўзи қийин. Биринчисида оғир жудоликнинг сўнгсиз алами, бунга сабабкор «фалак»ка пинҳона бир исён турибди. Кейинги сатр пичингдан бошқа нарса эмас. Ҳар ҳолда байтдаги тағ ва уст маъноларни, шоирнинг улардан қайси бирини бугун вужуди билан ҳимоя қилаётганини сезиб олиш қийин эмас.

Шеърда келажак ҳақида ҳам гап бор — ёмон кунлар яхши бўлади, биз қайтиб келамиз.

Китобдаги «Бир мардикорнинг отаси ўғлига айтган сўзлари», «Онасининг ўғлига айтган сўзлари», «Хотунига айтган сўзи» каби ашулалар ҳам ҳар жиҳатдан муҳим. Масалан, ота ва онанинг сўзларида, биринчи навбатда, боқувчиси кетаётган оиланинг қисмати ҳақида гап кетади. Ота ўз фарзандини минг машаққатлар билан улғайтирган, қариган чоғида ўғлининг мададкор бўлишини умид қилган эди. Куч-қувватдан қолган отанинг ҳоли энди нима кечади? Онанинг-чи?

Ман сани бағримга босиб ўстириб эрдим, болам,
Ким қаро кунда боқарсан сан мани дердим, болам.
Оҳ, найлай, бўшга чиқди бу мани хуш нийятим,
Сан кетар бўлдинг қошимдан, ким қилур тарбиятим...
Эй болам, найлай, жудолиғ ўти бағрим ёқаду,
Меҳрибоним, сан кетар бўлдинг, мани ким боқаду?!...
(20-бет)

Ўғлининг ҳам дарди ўзига етарли. У ҳам кўкси тўла армон билан кетмоқда. У «мушфиқ волида»си олдидаги қарзини уза олмади:

Оқ сутингга, оҳ, лойиқ санга хизмат қилмадим,
Марҳами жоним, муҳибби ҳснадоним сен эдинг.
(21-бет)

У «муниси ғамхор»идан — севикли рафиқасидан «тирик жудо» бўлмоқда. Унинг айтилмай қолган жуда кўп гаплари бор эди:

Айшимиз гулзорига ўт тушли барқи чархдан,
Маъзурам, ман эй гули бехор, кўрсам-кўрмасам...
Бир-биримиздан тирик зolim фалак қилди жудо
Айрилиб сандин ўлук — бемор кўрсам-кўрмасам.
(22-бет)

Табиийки, буларни ўқиган ёки тинглаган ҳар бир кишида, «Хўш, бунга сабаб нима? Куй авжида торни узганлар, лаб тегмасдан қадаҳни синдирганлар ўзи ким?» деган саволлар туғилади. Шундай, тўпламдаги шеърларда осойишта ҳаётни чайқатиб, инсонлар тақдирини алғов-далғов қилиб юборган машъум уруш ҳайбаракаллагчилари ҳақида ошкор гап йўқ. Лекин уларни итқитиб ташлашга тайёр шундадли бир руҳни, тугёнли ғазабни пайқамаслик мумкин эмас.

Акбарий тахаллуси билан шеърлар ёзган, Авлоний труп-пасининг фаол аъзоси, 1915 йилда Абдулла Қодирийнинг «Бахтсиз куёв»ида элликбоши ролини ўйнаб элга танилган Абдурахмон ҳожи Акбаровнинг шеърларида ғамгин ва ўйчан бир кайфият, юз берган ҳодиса билан келишиб қўя қолмаслик, унинг сабабларини излаш кучли:

Сабаб недур, бошимиздан қўб айланиб учар қуш,
Ҳайрон бўлуб бизлар қолдук ёки кўрдимизму туш?!

(8-бет)

Шоир ҳақсизлик, адолатсизликдан сўз очади:

Не учунким, бойлар ўғлин қолдуруб,
Минг сўмга камбағал ёллаб олдуруб,
Оналарин юрак-бағрин ёндуруб,
Бир оллога топшурдум ман сизларни.

(12-бет)

Ариғ бўйини ўйдум, қўлумга хино қўйдум,
Бизда оқча йўқ учун бормоқға бўюн қўйдум —

дея унга жўр бўлгандек бўлади Мулла Муртазо бин Исмоил-жон ва:

Милдир-милдир сув оқар, сув тагида қум оқар,
Хизматга кетганларни(нг) онасини ким боқар?

(10-бет)

деган саволни қўяди.

Ҳа, ҳақсизлик биргина юрт бошига мардикорлик савдоси тушиб, ман-ман деган йигитларнинг олис томонларга олиб кетилаётганлигидагина эмас. Шўрлик камбағалнинг гирибонидан тутган қимматчилик, минг бир машаққат билан рўзғор тебратаётган оила суянчиғининг мардикорликка олиниб, хонадоннинг қўл-оёқсиз қолиши фожиаларнинг бири, холос. Фожианинг каттаси шундаки, ҳоким миллат ёнига ўзимизнинг бой ва амалдоримиз ҳам қўшилди, халқ бошида ловуллаб ёнган бу оловдан қўл иситиб олди. Очлик ва қаҳатликдан чорасиз қолган камбағал пул ва нон бадалига ёлланиб, бой болалари ўрнига кетишга мажбур бўлди. «Мардикорлик ҳовли бошига солинган. Ҳовлида мардикор ёшида эркак бор-йўқлиги ҳисобга олинмайди. 16 ёшли бола бўлса ҳам ҳисоб. Ҳатто у ҳам шарт эмас. Тул хотинлар, етим болалар ҳам мардикор ёллаб беришга мажбурлар: моллари, ҳовлилари соттириб олина-

ди... Бу ҳолни тасдиқ этатургон аризалар бизнинг қўлимизда»¹, — деб ёзган эди «Вақт» газетаси.

1916 йил воқеалари фақат бизда эмас, Туркистон таркибида яшовчи қардош халқлар адабиётида ҳам ўз изини қолдирди. Масалан, бой халқ оғзаки ижоди анъаналарига эга бўлган қозоқ адабиётида ўнлаб шеър ва дostonлар майдонга келгани маълум. Улардаги ҳис-туйғулар юқоридаги шеърларни эсга туширади:

Шиниминен қулуним,
Кетемисинг салдатқа?!
Ким ие бўлади мундаги
Иесез қалған мал-басқа!
Курап қалғир бу патша
Тақтинан тусип қурасин!...

Мазмуни:

Чини билан қулуним,
Кетасанми солдатга?!
Ким эга бўлар бундаги
Эгасиз қолган мол-бошга!
Қуриб кетгур қув подшо
Тахтидан тушиб қуласин!...²

Ёки Баттол оқиннинг қуйидаги сатрларига эътибор қилинг:

Бари-да байдинг ули қалатўғин,
Молда экенг ў-да эсебин табатўғин.
Мали жоқ пара берар, киси жалдар,
Сор қаққан кедей сўрли баратўғин.

Мазмуни:

Барибир ҳам бойнинг ўғли, қолади,
Мулла аканг — у ҳам ҳисобини топади.
Моли йўқ пора берар, одам ёллар,
Шўри қисган гадой шўрлик боради³.

Бу бежиз эмас. Ҳар икки халқ бошига тушган кулфат бир хил эди. Мардикорлик жуда аён кўрсатган ноҳақлик бир хил эди. Халқ йўлида ёзилган, фольклор ва ёзма ада-

¹ «Вақт» г., 1916 й., 30 август, 2087-сон.

² Қозоқ адабиёти тарихи, 2-том, 2-китоб, Олмаота, 1965, 82-б. (қозоқ тилида).

³ Юқоридаги китоб, 80-бет.

биёт ҳамкорлигининг ажойиб намунаси бўлган бу қўшиқлардаги ғоявий, ҳатто ифодавий ўхшашликнинг бош сабаби шунда. Бу ҳолни Ўрта Осиёдаги бошқа қардош халқлар адабиётида ҳам учратиш мумкин.

Мардикорлик воқеалари деб ном олган халқ озодлик ҳаракати, табиийки, ўша давр Туркистон вақтли матбуотида ўз ифодасини топмади. Чор цензураси бунга йўл қўймас эди. У бир оз кейин — 1917 йилги феврал инқилобидан сўнг кўринди. Ҳамза Қўқон ва унинг атрофида бўлиб ўтган халқ ғалаёнларини тасвирлар экан:

На кун ўлмишди, на хил ўлмишди замон,
Нечанинг қўлида дандони, тўлув оғзида қон.
Неча минглаб кишилар ўлди ватан бирла хазон,
Бутун овози жаҳон тутди мусулмонни ёмон...

деб ёзади.

Сидқий ўзининг жуда қисқа муддатда ёзиб эълон қилган «Русия инқилоби» асарида бутун Туркистонни чулғаб олган ҳаракатни тасвирлади.

1916 йил 25 июн «Фармони ноҳоста»нинг эълон қилиниши, халқдаги бесаранжомлик, маҳаллий амалдорларнинг ноҳақ хатти-ҳаракатлари, элнинг «чумоли каби хор» қилиниши, қирғинбаротлар, отиш-осишлар, «Тошкентда — Қолкин» (Галкин), «Колесникўф», «Мочалоф»ларнинг, Жиззахда эса «Иванўф лаин»нинг қилмишлари, «Семи-речески»да «қирғиз (қозоқ) аҳли» бошига ёғдирилган жафолар батафсил ҳикоя қилинди. Эл ва юртнинг изтиробли кунлари чинакам халқчиллик ва ватанпарварлик нуқтаи назаридан ёритилди.

Муҳими шундаки, шоир бу ҳодисани хуррият ва озодлик, ҳақиқат ва адолат учун олиб борилган кураш сифатида баҳолади. Масалан, у шундай фикрлайди: зулм ва ҳақсизлик шу даражага етдики, унга чидаш мумкин бўлмай қолди. «Июн фармони» билан халқнинг сўнгги сабр-тоқати ҳам тугади. Ниҳоят у кўзғолди. Алам ва армонини байроқ қилиб, шиддатли жангга — ҳаёт ва мамот жангига кирди:

Етиб зулм ислом элин жониға,
Қўшулди хурриятчилар сониға.

Демак, мардикорлик миллий ва ижтимоий кўзғолиш учун бир туртки бўлган холос. Замонлардан буён дарди етилиб, тўлиб келган бу халқ шу ҳодиса баҳона бўлди-ю, жунбушга келди. Масалага бу хил ёндашиш Сидқий қарашла-

рида кескин ўзгариш юз берганини кўрсатмоқда. Давом
этайлик:

Бутун дунёда ҳурриятчи аро
Бу сўз бор эрур, англандиз, эй ағо.
Ҳуррият олинмас ҳеч имкон ила,
Магар олса мумкин эрур қон ила.

(19-бет)

Бинобарин, 1916 йилдаги қонли тўқнашувлар, табиий ҳол. Негаки, ҳоким мутеъга озодликни ўз ихтиёри билан қўшқўллаб топширмайди. Ва у умуман осонликча бўлмайди. Уни фақат куч билан, қон билангина олиш мумкин. У, эҳтимолки, катта қурбонлар талаб қилади. Шоир бунга тарихдан мисоллар келтиради. Жумладан, 1772 йилги Пугачёв қўзғолонини кўрсатади.

Бу нуқтаи назар, умуман олганда, давр билан ҳамоҳанг эди. Тўғри, ижодкор зиёлиларимизда масалага бошқачароқ ёндашиш ҳам кузатилади. Масалан, Бехбудий, Фитрат ҳар қандай ҳолда ҳам мусулмон аҳлининг ўзаро қон тўкишларини қаттиқ қоралайдилар. Сидқий ҳам ҳуррият ҳақида гап очганда, ижтимоий эмас, миллий озодликни кўзда тутди. Масаланинг бу томонини унутмаслик лозим...

Мардикорлик воқеаси оқибатлари Сидқийнинг кўпгина шеърларидан ўрин олган. Масалан, шоирнинг «Рабо(т)-чилар келиши» китобига киритилган бир шеърда куйидаги сатрларни ўқиймиз:

Мардикор олмоқ хусусида қирилди кўб киши,
Бўлди бас ўқға нишон эски ҳукумат дастидан.
Солди қирғизларни бошига билурсиз қатли ом,
Оқти сув ўрнига қон эски ҳукумат дастидан.
Сотдигу бердик ҳама уйда йўқу бор нарсани,
Қолмади синган қазон эски ҳукумат дастидан¹.

Мирза Олим Жавҳарийда эса шундай сатрларни учратамиз:

Биз, мусулмонлардан ўн олтинчи йилда ҳукм ила
Борди аскар хидматиға неча юз минг мардикор.
Вермаган жойи турктозу жавр ила ўлди хароб,
Қолди истибдод — зулм остида чўқ шаҳру иёр.
Куйди масжидлар, иморатлар, бузулди хоналар

¹ Сидқий. Рабо(т)чилар келиши. Т., 1917, 19 март, 11-бет.

Қатл асру ғорат ўлди анда беҳадду шумор.
Хукмлар жорий ўлурди, дамбадам бизларға ҳам
Бош сунуб, лекин қабул айлар эдук чор-ночор.
Олинурди оқча чўнтакдан, пичоқ эл ёнидан,
От-анжомини ҳам гар ўтса йўлдан бир сувор¹.

Мирза Олим Мирза Толиб ўғли Жавҳарий Андижонда қозилик қилган. Шундан бўлса керак, шеърда миллий ноҳақлик, чор ҳукуматининг Туркистонга етказган жабру жафоси кўпроқ тилга олинмоқда.

Каттақўрғонлик Мутрибанинг «Эй дўстлар, на бўлди?!» шеърда масала бирмунча бошқачароқ қўйилган. Шоира Каттақўрғонда юз берган воқеаларни тасвирлар экан, кенг халқ қатламлари манфаати нуқтаи назаридан келиб чиқди. Шу жиҳатлари билан у Сидқийга яқин туради:

Аввалда отни олди, кейин мардикор солди,
Ким қилмади қабули, не-не балога қолди...
Тушди эл ичра ғавғо, жам бўлди шаҳру саҳро,
Ёғдурди ўқ ҳаводан, бир неча ўлди андо.
Қамалди қанча одам, минг-минг десам эрур кам,
Кетди шу кетганича, бедому бедарак ҳам.
Ҳар кимда бўлса пул кўп, қолди алар қутулуб,
Бечора камбағаллар, кетти бари сотилуб².

Шеър:

Мутриба бўлди ношод, эл дардини этиб ёд,
Қачон келур бахтли кун, қачон бўлурмиз озод?!

сатрлари билан тугайди.

Туркистон озодлик тарихининг бу сўнмас саҳифасига ёзувчиларимиз қайта-қайта мурожаат қилганлар. Ойбекнинг «Кутлуғ қон» романида у марказий масала қилиб қўйилган эди. Сўнгроқ адиб «Болалик»да ҳам унга маълум ўрин берди. Назир Сафаров 1916 йилги Жиззах воқеасини «Кўрган-кечирганларим»да кенг кўламда тасвир этди. Асқад Мухтор «Чинор»ида бир бобни шунга бағишлади. Шоир Муҳаммад Алининг «Боқий дунё» шеърини романида ҳам у кенг тасвирланади. Умуман, бу мавзуда адабиётимизда

¹ Баҳриддин Азмиш-Азизий. Янги шугуфа ёхуд миллий адабиёт. Т., 1917, 32--33-бетлар.

² Ўзбек адабиёти. 4 томликка илова. 5-том. 2-китоб. Т., 1968. 310-бет.

қилинган ва қилинаётган ишлар кўп. У биздагина эмас, қардошларимизда ҳам ўзига хос анъаналарига эга бўлиб қолди. Масалан, Мухтор Аvezовнинг «Мушкул замона» қиссаси билан А. Нурпеисовнинг «Қон ва тер» трилогияси орасида ўтган вақт салкам 50 йилни ташкил қилади. Б. Кербобоевнинг «Дадил қадам», Х. Деряевнинг «Қисмат», А. Тўқумбоевнинг «Қонли йиллар», «Тонг олдида» шеърый романлари туркман ва қирғиз адабиётларида ҳодиса бўлганлиги ўқувчига маълум.

Туркистондан ишчилар олиш 1917 йилнинг февралига қадар давом этди ва 123 мингдан кўпроқ киши сафарбар қилинди. Улар Қора денгиздан Болтиқ бўйига қадар чўзилган фронт орқасидаги оғир ишларда, Петроград, Москва, Нижний Новгород, Қозон, Киев, Харьков каби шаҳарлардаги саноат корхоналарида, Шимолий Кавказдаги мис заводларида ишладилар. «Одатда бир жойда ишловчилар тўдаси 1000 кишигача бўлар ва ҳар бир тўдага бир киши бошлиқ қилиб қўйилар эди. Петроград, Москва, Нижний Новгород, Қозон, Киев, Харьков заводларида, Шимолий Кавказ районларида ҳам Ўзбекистондан мардикорликка олинган ишчилар жуда кўп эди. Украина, Белорусия, Ўрта ва Қуйи Волга бўйи районларидаги катта помешчикларнинг ерларида, Сухуми темир йўл қурилиши сингари қурилишларда ҳам мардикорликка олинган ишчилардан фойдаландилар»¹.

Мардикорларнинг у ерлардаги оғир ва машаққатли ҳаёти ҳақида бизгача сақланиб қолган асарлар у қадар кўп эмас. Бу, асосан, Ҳамзанинг 1917 йил апрелида босилган «Сафсар гул»идаги «Ватан ишчиларининг забун ҳолиндан» деб номланган туркум шеърларидан машҳур «Соғиниб», «Салом айтинг» ва «Ҳой паҳлавон»да ҳамда Сидқийнинг «Рабо(т)чилар намойиши ёхуд Ватан қаҳрамонлари» билан «Рабо(т)чилар келиши» тўпламларида учрайди. Сидқийнинг Феврал буржуа инқилобидан бир неча кун илгари эълон қилинган кейинги икки китобидаги шеърлари ҳам Ҳамза сатрларига оҳангдош бўлиб, мусофирликда зор-саргардон юрган мардикорнинг соғинч ҳисларини ифода этади. Чунончи, биринчи тўпламдаги «Бир рабо(т)чи тилиндан» шеърига «соғиндим» сўзи радиф қилиб олинган. Шеър чет-

---

¹ Ваҳобов М. Тошкент уч революция даврида, Т., 1958, 143—144-бетлар.

дан қараганда ишқий-лирик йўлда ёзилгандай, маъшуқасидан ажраган ошиқнинг интизор кечинмаларинигина ифода қилаётгандай туюлади. Аслида ундаги мазмун анча кенг. «Адашганман» радифли иккинчи шеърда эса «фалак зулми» ҳақида гап очилади, лирик қаҳрамон — мардикор ихтиёри ўзида йўқлигидан, аҳволини «шарҳи баён» қилолмаслигидан зорланади. Шоирнинг цензура вазидан шундай йўл тутишга мажбур бўлганини сезиш қийин эмас.

Ҳар икки шеър ҳам арузнинг оғир, вазмин вазнларидан ҳазажи мусаммани солимда ёзилган.

Сидқийнинг 1917 йил 19 март санаси билан эълон қилинган «Рабо(т)чилар келиши» китоби ҳар жиҳатдан муҳим. Унда асосий ўринни «Ситамдийда рабо(т)чилар келиши» деб номланган 90 сатрли манзума эгаллайди. Мардикорларнинг қайтиб келишига бағишланган бу асарда бошдан-оёқ хизматга олинган ишчиларнинг жафоли меҳнатлари ҳақида гап кетади. Манзуманинг савол-жавоб шаклида қурилиши, мардикор тилидан улар тортган азоб-уқубатларнинг бирма-бир ҳикоя қилиниши асарнинг таъсир ва аҳамиятини кучайтирган. Узоқ интизорликдан кейинги учрашув қувончи, изтироб ва машаққатнинг дилда малда бойлаган аламлари ёрқин акс этган. Бу сайру сайёҳат ҳам кўпгина шоирлар оғиз кўпиртирган «қаҳрамонлик» ҳам, «Ватанни ҳимоя қилиш» ҳам эмас эди. Негаки, «Ватан» «оқ подшоҳ» амри билан бир ҳовуч арзандаларининг бойлик ва ҳокимиятга бўлган сўнгсиз иштаҳасини қондириш учун ўз фуқаросини ловуллаган ўтга ташлаган эди.

«Ситамдийда рабо(т)чилар келиши» манзумасидаги мардикорларнинг жафоли ҳаёти билан танишар экансиз, шоир ўқувчи диққатини чор ҳукуматининг мана шу қабиҳ сиёсати ва кирдикорларига қаратганлигини кўрасиз. Асар мардикорга берилган шундай савол билан бошланади:

Мунча муддатларда қолдингиз қаён?! — Хуш келдингиз!
Қайси жойга бордингиз, бермай нишон?! — Хуш келдингиз!
Йиғламоқдин бўлди кўзлар ёши қон, хуш келдингиз!
Ғамда қад бўлди дуто, тан нотавон, хуш келдингиз!
Эмди ғамгин дил уйиға меҳмон хуш келдингиз!

Жавоб:

Мунча муддатларда биз кетдук уруш майдониға,
Баъзимиз тўп зов(у)тиға, баъзимиз мис кониға,

Пўрма кийдук, олдук ўзни онда солдат сониға,
Бўйнумуз сундук бу золим шоҳнинг фармониға,
Сиз сўранг биздин, деб: «Эй зиндониён, хуш келдингиз!»

(2-бет)

Шу тариқа шоир «сўз» сўрайди, «рабо(т)чи»лар «жавоб» қилади. Шоирнинг «рабо(т)чи»си «мис кониға» борган. Гап секин-аста уларнинг нима иш билан машғул бўлгани ва уларга қандай муомала қилишганига кўчади:

Берди бир қўлға чироғу ёна бир қўлға темур,
Ер тағиға ушбу ҳолат бирла кирдук биз гаюр.
Баъзимизга берди гурзи, мисни тобсанг, мунда ур,
Ер тағи намноку танлар ожиз ўлди мисли мўр,
Айтингиз табрик этиб: «Эй қаҳрамон, хуш келдингиз!»

(6-бет)

Бу ердаги «қаҳрамон»нинг маъноси ўзгача, албатта. Бу қаҳрамонлик мардикорнинг ўшандай оғир шароитда қилган хизматида эмас, балки инсон зоти чидай олмайдиган қийноқ ва азобдан омон чиқиб келганлигидадир.

Бунини шоирнинг муносабати равшан кўрсатиб турибди:

Борибон мис кониға бўлдук неча муддат муқим,
Зулм тоғи остида қадлар дуто бўлди чу мим.
Ер тағиға гоҳ туштук бир-нки, уч чақирим,
Ер босиб қолғайму деб жон титрар эрди, оҳким,
Бизга лойиқ десангиз: «Эй, тоза жон, хуш келдингиз!»

(6-бет)

Уларнинг оч-юпун аҳволи, уларга қилинган зулму ситамлар қуйидаги сатрларда ўз ифодасини топган:

Бердилар мис конида эски ҳукумат минг азоб,
Зулм ўтида айладилар, бас жигарларни кабоб.
Кимки оҳиста иш этса, ўн қадоқ нон иштароб,
Тан ўтини(нг) йиқти ер узра, бели қилди хароб,
Демангизлар бизлара: «Эй шодумон, хуш келдингиз!»

(4-бет)

Яна:

Оре, ул зулм аҳли кўб биз барчани оч айлади,
Парчаи нон, бир пиёла чойға муҳтож айлади,

Бизни неча зулм ила очу яланғоч айлади,
Яхши ош бўлса (ўзи) еб, бизга қирмоч айлади,
Юзни ғам сўлдурди, денгиз: «Заъфарон, хуш келдингиз!»

(4-бет)

Асарнинг аҳамияти ўша давр адабиётида жуда кам ёритилган фронт орқасида хизмат қилган мардикорларнинг оғир ва аянчли меҳнатини кенг халқ қатламлари манфаати ва юксак инсонпарварлик нуқтаи назаридан ёритилганлиги ҳамда чор ҳукуматининг мустабид сиёсатини фош этганлиги билангина чекланиб қолмайди. У айти пайтда, умуман ҳар қандай зулм ва зўравонликни қоралаши, ҳурлик ва озодликни улуғлаши, бинобарин, юртни эрк ва мустақиллик томон ундаши билан ҳам муҳим ҳисобланади.

Масаланинг яна бир томони бор. Уруш ва у билан боғлиқ мардикорлик воқеалари поэзиямиздаги кўпдан ҳукмрон бўлиб келаётган маърифатчилик қарашларига, хусусан, илм-фан ва маърифатни эгаллаш билангина истиқлолга эришиш мумкин, деган фикрга жуда қаттиқ зарба бўлиб тушди. Негаки, Европа мамлакатлари, аниқроғи Фарбдаги илм-фан ва маданият, жамият қурилиши кейинги пайтларга қадар кўпгина шоирларимиз наздида ибрат ойнаси бўлиб келар, сон-саноксиз шеърларда улардан ўрнак олишга чақирилар эди. Инсоний йиртқичликнинг бетимсол намунаси бўлган уруш эса ўша «фариштасифат» мамлакатларнинг ташаббуси ва ҳаракатлари билан юз берди. Бу ҳол ўйлашга мажбур қилди. Қарашлар ўзгарди. Олдин ўрнак қилиб кўрсатилган давлатлар энди «вахший давлатлар», «маданий ваҳшійлар» сифатида тилга олина бошланди. Бундай қараш қардош адабиётларда ҳам бўлган. Масалан, Муҳаммад Ҳодининг «Гурбат элларда ёди ватан» ёки юқорида тилга олинган «Алвоҳи интибоҳ»ини эслаш кифоя.

Бу ҳол жадидларимиздаги маърифатпарварлик ғояларига ўз таҳририни киритди. Маърифатчилик миллий-диний анъаналар томон бурилди.

1917 йил феврал инқилобидан кейин мардикорлар орасида ишга чиқмай қўйиш, ўз юртларига жўнаб қолиш авж олди. Вақтли ҳукумат Туркистон ҳарбий округи қўмондонига махсус телеграмма юбориб, қочоқ мардикорларни ушлаш ва уларни иш жойларига қайтаришни буюрди. Аммо Муваққат ҳукумат Туркистон комитетининг раиси калет

Шчепкиннинг станцияларга қоровуллар қўйиб, мардикорларни тутиш ва қайтариш йўлидаги барча уринишлари зое кетди. Ҳукумат 1917 йилнинг апрелида мардикорларни ўз юртларига қайтариш тўғрисида қарор қабул қилишга мажбур бўлди¹.

Хуллас, мардикорлар апрелдан ўз она юртларига оммавий қайта бошладилар. Лекин бу осон кечган эмас. Феврал ўзгаришидан кейин Петрограддан Туркистонга қайтиб келаётган Мустафо Чўқаев мардикорлар тушган вагонларнинг жуда кўп станцияларда четга олиб чиқиб узиб қўйилганини, пулсиз, овқатсиз мусофирларнинг ночор аҳволига дуч келганини ўз хотираларида маълум қилган эди².

Мардикорлик ўзбек меҳнаткашларининг миллий-ижтимоий уйғонишида ўзига хос мактаб бўлди. «Вақт» муҳбири Ш. Муҳаммадёров юқорида келтирилган «Туркистон мактублари» мақоласида «Мардикорлик улар (туркистонлилар — Б. Қ.) учун бир мактаб бўлар. Халқ ер-сув кўрар, очилар, тил ўрганар. Халқ бундай мактабга бениҳоя чанқаган. Туркистон учун ҳозир бешик эмас, мактаб керак»³, — деб ёзган эди.

Мардикорларнинг қайтиб келишига бағишланган асарлар (эълон қилинганлари ва маълум бўлганлари кўзда тутилади) ҳозирча иккита. Иккаласи ҳам Сидқий қаламига мансуб бўлиб, бири юқорида номи тилга олинган «Ситамдийда рабо(т)чилар келиши» манзумаси ва иккинчиси «Сизларга мужда» шеърдир. Ҳар икки асар битта китобда — «Рабо(т)чилар келиши» да берилган.

«Сизларга мужда (хуш хабар)»да ҳам манзумадаги каби қувонч ва соғинч ҳислари кенг ўрин эгаллайди. Тақдирга шукрона, висол шодиёнаси бўртиб туради.

Шеърни тўла келтирамиз:

Фалакни жавридин синган ўшал болу парим келди,
Вужудум боғи нахли, равшани чашми тарим келди.
Худонинг шукрини қайси забон бирла адо айлай,
Карам дарёси жўш урди, дурахшон гавҳарим келди.
Фироқида дамодам, эй кўзум, қонлар тўкар эрдинг,

¹ Қаранг: Иноятов Х. Ш. Октябрьская революция в Узбекистане. М., 1958. 68—69-бетлар.

² Қаранг: Мустафо Чўқай. 1917 йил хотира парчалари, 1991. Париж-Берлин. 11—14-бетлар.

³ «Вақт» г., 1916 й. 30 август.

Бас эмди, қон ёшингни тўкмаким, ул дилбарим келди.
Мусофирлиғда ранги қаҳрабо янглиғ сариф бўлгон,
Қизил гулдек юзи сўлгон менинг боғу барим келди.
Ғариблиғда жафо чеккан, ситам тортган, алам кўрган,
Қади ғамдин дуто бўлган машаққатпарварим келди.
Ғариблиқ юртида ҳайрону сарсон ўлмасун ҳеч ким,
Ғарибу нотавон ўлгон ситамкаш раҳбарим келди.
Ғариблиқ юртида очин-тўқин ишлаб совуғларда,
Қади хамлиқ, кўзи намлиқ, юзи чун заъфарим келди.
Замона гардишидин кўб жафолар чекмаган ким бор,
Худоға шукрким, кўзимни нури, сарварим келди.
Жафо бирла эзилгон дил шифо тобти, бу кун Сидқий,
Ки ул ҳозиқ табиби ғамзада нек ахтарим келди.

(7—8-бетлар)

Шеърдаги туйғуларни биргина қувончу шукрона билан чеклаш тўғри бўлмас. Шоирнинг дил тубида чўкиб ётган қайғу ва ҳасратини ҳам пайқаш қийин эмас. Эътибор қилган бўлсангиз, шеърда хизматдан қайтган «рабо(т)чи» тавсифланганда «чашми тарим», «дурахшон гавҳарим» билан биргаликда «ситамкаш раҳбарим», «сарварим» каби сифатлар ҳам ишлатилмоқда. Булар шунчаки қофия учун келтирилган дейиш қийин. Назаримизда, шоир уларнинг «ўзга юрт»ларда чархланиб, товланиб, оқ-қорани тушуниб келганлигига ишора қилмоқда. Уларнинг катта ишларда, буюк ўзгаришларда элга «сарвар», «раҳбар» бўлишига умид боғламоқда. Буни унинг бошқа шеърлари ҳам тасдиқлайди. Чунончи, 1917 йил 24 мартда босилиб чиққан «Тоза хуррият» тўпламида бир шеър бор. «Яшасун ёшлар!» деб номланган бу шеърга шоир «Ҳозирги намойишчи тараққийпарвар Тошканд ёшлари ҳақида» деб изоҳ берган. Гап кўзи очиқ, эсли-хушли, чинакам янги авлод ҳақида кетаётганини сезиб олиш қийин эмас. Шоир уларни олқишлар экан, уларга хос бўлган характерли хусусиятларни ажратиб кўрсатади. Шоир фикрича, бу хусусиятлардан энг муҳими — уларнинг эл учун фидойиликлари, ундан ҳам муҳимроғи маҳаллий айирмачиликлардан узоқ эканликларидир.

Мана ўша сатрлар:

Демаслар бу қазоқдур ё нўғойдур, ё қишлоқи,
Бўлаклаб ё ўгайлаб четга қўймас ҳеч бир он ёшлар.
Разолатпешалар ахлоқин ислоҳига саъй айлар,
Туғушгондин зиёда барча элга меҳрибон ёшлар...

Улар хуррият ҳавосидан нафас олиб, унинг руҳидан тарбия топсалар, Миллат ўзининг озодлик ҳақидаги ҳар қандай орзусига эришмасдан қолмайди:

Бу хуррият замонида аларни тарбият қилсак,
Гумон йўқтурки, солғайлар фалакға ошён ёшлар.

(21-бет)

Шоир уларнинг уюшқоқлигига, митинглардаги эҳтиросли «нутқу баҳс»ларга ҳавас ва фахр билан қарайди:

Тараққийпарвар ўлсун, сарвар ўлсун эл барисига,
Амон бўлсун, эсон бўлсун яшаб неча замон ёшлар

(21-бет)

деб дуо қилади.

Дарҳақиқат, мардикорлар она юртга қайгач, Туркистондаги миллий ҳаракатчиликнинг олдинги сафларидан ўрин олган шонли авлоднинг ўзагини ташкил қилган эдилар.

1917 йил Феврал воқеаларини Туркистон халқи зўр хурсандчилик билан кутиб олди. Шоирларимиз бу воқеага бағишлаб юзлаб шеърлар ёздилар. Шукрий-Хуршид ва Сидқий қисқа муддатда «Хуррият меваси»¹ ва «Русия инқилоби»² деган дostonлар ёзиб чоп эттирдилар.

Таржеъбанд — дoston жанридаги биринчи асар 1917 йилнинг 15 мартада Фуломҳасан Орифжонов босмаҳонасида босилган. Муқовасига туширилган алвон байроқлар расми устига «Мусовот» (Тенглик), «Ахувват» (Биродарлик), «Адолат», «Хуррият» деб ёзиб қўйилган. Иккинчи дoston — воқеабанд. Сидқий 1917 йил феврал воқеаларини кенг ва атрофлича тасвирлайди. Инқилоб тарихини, сабабларини ёритишга, уларни таҳлил этишга ҳаракат қилади. Жумладан, чор Русиясининг Туркистонда олиб борган сиёсати орқали унинг сиёсий инқирозини кўрсатади. Распутин воқеалари воситасида маънавий-ахлоқий жиҳатдан ҳам чириганлигини исботлашга уринади. Асар бутун инсониятни яхлит, ягона вужуд деб қаровчи фалсафий умумлашма билан яқунланади. Шоир Туркистон халқини ҳам барча маданий миллатлар сингари ўзаро аҳилликка, иттифоққа чорлайди. Хусусан, «Шўройи исломия» жамиятига катта умид билан қараб, унинг атрофида бирлашишга даъват этади:

¹ Шарафзода Шамсиддин Шукрий. Хуррият меваси, Т., 1917.

² Сидқий Хондайлиқий. Русия инқилоби, Т., 1917.

Тиришмоқ, киришмоқ керак ушбу кун,
Ки бордур тиришсак, киришсак ўрун...
Буюк мақсад узра жанг урмоқ керак,
Тилаб матлаб эмди югурмоқ керак...
Замона садосиға солинг қулоқ,
Ки ҳар дам дегай: Иттифоқ! Иттифоқ!..
Жафоларға майдонда берманг ўрун,
Хатоларға майдонда берманг ўрун!..
Жаҳолат, атолат — йўқ ўлсун ҳама!
Разолат, касолат — йўқ ўлсун ҳама!
Яшасун Ҳуррият билан Иттифоқ!
Қирилсун хиёнат эли ва нифоқ.

(46—48-бетлар)

Демак, олдинда ҳали жанглар бор, курашлар бор. Жангларда ғолиб келмоқ, жафоларни, «разолат ва касолат»ни бутунлай орадан кўтармоқ учун «Иттифоқ» — ҳамфикр, ҳаммаслақлар иттифоқи зарур. Бизнингча шоир сатрларини шундай тушунмоқ керак. Шулардан келиб чиқиб, дедил айта оламизки, ўзбек адабиётининг энг илғор вакиллари феврал инқилобининг моҳияти ва мазмунини, умуман олганда, тўғри тушундилар ва тўғри баҳоладилар.

Сидқий «Русия инқилоби» достони билан ўзбек адабиётида биринчи бўлиб феврал революциясини кенг эпик тасвирлаб берди. Жавоҳарлал Нерунинг бир фикри эса тушади: «Гоҳо бизни шунга ишонтирмоқчи бўладиларки, гўё бизнинг миллатчилигимиз қолоқлигимизга шаҳодатнома, мустақиллик ҳақидаги талабларимиз эса маҳдудлигимиз белгиси эмиш. Бу гапларни гапирувчилар фикрича, агар биз Британия империясининг ёки Миллатлар ҳамдўстлигининг кичкина бир шерикчаси ролида қолишга розилик билдирсак, бу гўё халқлар дўстлигининг чинакам тантанаси бўлади. Улар халқ дўстлиги деб талқин қилинаётган ушбу нарсанинг тор, биқиқ Британия миллатчилигининг намоён бўлиши эканлигини хаёлларига ҳам келтирмайдилар»¹.

Афсуски, худди шундай ҳол инқилоб ва фуқаролар уруши йиллари номи билан шўро тарихига кирган 1917—21 йилларнинг ва ундан кейинги даврларнинг асосий мазмунини ташкил қилди. Шу жиҳатдан, жадидчилик миллий мустақиллик учун кураш тарихини англашда қимматли материаллар бера олади.

¹ Дж. Неру. Открытые Индия. М., 1987, 32-бет.

ЖАДИДЧИЛИКНИНГ КЎЗГА КЎРИНГАН ВАКИЛЛАРИ

ИСМОИЛБЕК ГАСПРИНСКИЙ (ГАСПРАЛИ)
(1851 — 1914)

МУҚАДДИМА

Бу ном юз йил муқаддам туркий дунёдаги энг машҳур ном эди. Уни Қашқардан Лондонгача, Санкт-Петербургдан Бомбейгача билар эдилар. У чиқарган «Таржимон» газетасининг 25 йиллик тўйида Хитойнинг «Таранча»сидан табрик телеграммаси келган. 1911 йилда унинг «Хўжаи сибён» («Болалар муаллими») китоби Бомбейда босилди. Муаллифни Ҳиндистонга таклиф этадилар. Бир йил олдин эса Франциянинг энг эътиборли журналларидан «Ревю дю монде мусулман» унинг миллат олдидаги буюк хизматлари учун номзодини «Тинчлик борасидаги Халқаро Нобел Мукофоти»га тавсия қилган ва буни хорижий мамлакатлардаги жуда кўп матбуот органлари қўллаб-қувватлаб чиққан эди.

1914 йилнинг 11 сентябрида у вафот этганда Наримон Наримонов ёзади: «Миллат Исмоилбек каби қахрамонларини унутса, ўз ҳаётини барбод этажакдир» (Қаранг: «Янги дунё», 1911 й., 11-сон).

Бу баландпарвоз гап эмас. Далил — тарих. У тириклигидаёқ миллатнинг отаси, раҳнамоси деган ном олди. Унинг энг катта хизмати Русия сарҳадида яшаб турган, лекин замоннинг зайли билан бир-биридан узоқ тушган (тўғрироғи, узоқлаштирилган) ва бегоналашиш даражасига етган туркий халқларни бир-бирига танитди. Беҳбудий сўзлари билан айтганда, «Русиядаги бутун турк-татар халқларини жуда оз тарихий муддатда хайр-хўшлик йўли билан яхлит бир миллий оилага бирлаштирмоққа ноил бўлди». Шарқ халқлари маънавий ҳаётида, хусусан, мактаб-маорифида чинакам инқилоб ясаган, «усули жадид» номи билан тарихга кирган «усули савтия»ни бошлаб берди. XX аср Шарқининг энг машҳур, энг тараққийпарвар ҳаракатчилигига — жадидчиликка асос солди.

У барча туркий халқларни яхлит, ягона миллат деб билди. Уларни ҳам илм-маърифатда, ҳақ-ҳуқуқда дунёнинг тарақ-

кий қилган миллатлари билан тенг, бақамти кўрмоқни орзу қилди. Бутун ақли-вужудини мана шу муқаддас ишга — миллатнинг равнақи ва муҳофазаси йўлига сарф этди. Бу шунчаки мутаассибона бир орзу эмас, замонасининг баланд-пастидан хабардор, тарих ва тақдирини теран англаган, Шарқни ҳам, Ғарбни ҳам баб-баравар билган ва баб-баравар кўрган бир кишининг аниқ режали хатти-ҳаракати эди. Афсуски, айрим «дўстлар»и унинг бу ишларида шаккоклик, кофирпарастлик кўрдилар. Душманлари эса унга сиёсий айб қўйдилар. Туркий қавмларни Русия давлатига қарши бирлаштиришда, ягона турк-татар мамлакати тузишга уринишда айбладилар. Ва бу даъволар машъум 30-йилларда жуда «иш» берди. Унинг номи, унинг хотираси авлодлар қалбидан юлиб олинди. Наслларга ўз халқининг қаттол душмани қилиб кўрсатилди.

Ойни этак билан ёпиб бўлмас экан. Ҳақиқат, қанчалар чуқур кўмилмасин, бир кунмас бир кун юзага чиқар экан. Даврон айланиб, Исмоилбек Гаспринский 80-йилларнинг охиридан яна авлодларга қайта бошлади...

1987 йил «Звезда Востока» журнали Л. Климовичнинг у ҳақдаги «Маърифат хизматида» мақоласини берди. «Йилдиз» 1989 йилда «Таржимон»нинг мундарижасини эълон қилди. 1990—91-йилларда марҳум С. Гафаровнинг монографияси босилди. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати»да (1991 йил 15 март) Ш. Турдиевнинг мақоласи чиқди. Булар орасида С. Гафаров тадқиқоти, у тўплаган қимматли материаллар буюк маърифатчининг ҳаёт ва ижод йўлини ўрганишда, айниқса, кутубхоналардан тўла нусхасини топиш деярли мумкин бўлмаган «Таржимон» материаллари билан танишишда бирдан-бир манба бўлиб турибди.

1991 йилда Симферополда Исмоилбек Гаспринский таваллудининг 140 йиллигига бағишланган халқаро анжуман бўлиб ўтди. Дунёнинг турли мамлакатларидан уч юзга яқин киши иштирок этди. 90 та маъруза тингланди. Ўзбекистондан файласуф Қ. Хоназаров, адабиётшунос Ш. Турдиев ва камина маъруза билан қатнашдик.

Четда 1950 йилда у ҳақда Бурбил деган киши докторлик диссертацияси¹ ёзган ва Гамбургда китоб нашр этдирган. Америкалик Эдвард Жеймс Лазери диссертацияси 1973 йилда «И. Гаспринский ва Русияда мусулмон модернизми»

¹ Қаранг: Бурбил Густав. Исмоилбек Гаспринский тили. Ҳамбург университетети, 1950 (немисча).

номи билан Вашингтонда босилиб чиққан. 80-йилларда эса Туркияда Нодир Давлат¹ ва Меҳмет Сарой²нинг монографиялари дунё кўрди. 1991 йилда Тошкентда Э. Аблаевнинг «Исмоил Гаспринский — гуманист, просветитель, педагог» рисоласи босилди. Кейинги тадқиқотлардан бири Хокон Кримлининг «Крим татарларида миллий кимлик ва миллий ҳаракатлар (1905 — 1916)» (Анқара, 1996) китобидир.

ҲАЁТ ЙЎЛИ

Ялта-Алупка йўлида баланд-паст уйлари Қора денгизга ястаниб тушиб келадиган Гаспра номли қишлоқ бор. Исмоилбекнинг ота-боболари шу жойдан. Исмоилбек ҳам тахаллус-нисбани шундан олди. Бироқ у кўпроқ «Гаспринский номи билан шуҳрат қозонди. Инқилобгача бўлган ўзбек матбуотида у «Гаспрински» деб берилади. Исмоилбек Гаспрадан унча узоқ бўлмаган, тўрт томони тоғлар билан ўралган. Ажикўй (овчи кўй — овчилар қишлоғи)да 1851 йилнинг 21 мартида — қутлуғ наврўз кунинда таваллуд топди.

Отаси Мустафобей Кавказ ва Кримнинг генерал-губернатори княз Воронцовга таржимон бўлиб ишлаган, садоқатли хизмати учун 1853 йилда поручик унвонига мушарраф бўлган, дворян мартабасига кўтарилган. Лекин кўп ўтмай, Крим уруши бошланади. Оила Боқчасаройга кўчиб келади. Ёш Исмоилнинг тарбиясида онаси Фотима ва энаси Ҳабибанинг хизматлари катта бўлди.

Исмоилни 8 ёшида боқчасаройлик Ҳожи Исмоилнинг эски мактабига берадилар. 10 га кирганда эса отаси Мустафобек онаси Фотиманинг эътирозларига қарамасдан, Оқмачит — Симферополдаги губерния гимназиясига олиб боради. Унда икки йил ўқигач, Воронеж (Ёл Кермон)даги офитсерлар ҳарбий ўқув юртига ўтади. Ўн уч ёшида Москвадаги Милютин гимназиясига ўқишини кўчиради. Шу йиллари айрим рус зиёлиларида авж олган буюк рус миллатчилиги Милютин гимназиясига ҳам кириб келган эди. Хусусан, гимназия мураббийларидан ёзувчи М. Катковнинг панславистик қарашлари ёш Исмоилбекда ўзликни англаш ҳиссини уйғотди. Унинг ҳатто Критда юнонлар билан уруш олиб бораётган турк қўшинига кўнгилли бўлиб қўши-

¹ Давлат Нодир. Исмоилбей (Гаспралли). Анқара, 1988 (туркча).

² Сарой Меҳмет. Турк дунёсида маориф ислоҳоти ва Гаспралли Исмоилбей (1851—1914). Анқара, 1987 (туркча).

лиш учун литвалик синфдош дўсти Мустафо Давидович билан Истанбулга отлангани, Одесса бандаргоҳида қўлга олиниб, орқага қайтарилгани маълум. Хуллас, 1868 йилда Исмоилбек Гаспрали Москвадаги ўқишини битириб, Боқчасаройга қайтади. «Занжирли» мадрасасида рус тилидан дарс бера бошлайди. Д. И. Писарев, Н. Г. Чернишевский асарлари билан яқиндан танишади. Ўқиш-ўрганиш иштиёқи уни 1872 йилда Францияга бошлаб келади. Вена, Мюнхен, Штутгартда бўлади. Парижда И. С. Тургенев билан учрашади. Унга ассистент-котиб бўлиб ишга киради. Французчани мукамал эгаллайди. «Эълонлар» идорасида таржимонлик қилади. Машҳур Сорбонна университетига ўқишга қатнайди. Ниҳоят, 1876 йилда Боқчасаройга қайтиб келади ва «Занжирли»да рус тили муаллими сифатида ишни давом эттиради. Шу йили уйланади. Бироқ улар узоқ яшай олмайдилар, ажраб кетадилар. Исмоилбек мутолаага берилади. Кунт ва сабот билан туркий тилни, тарих ва адабиётни ўрганади. Айни пайтда у анъанавий шарқона таҳсилнинг замондан орқада қолганини, шу туфайли мусулмонларимиз жаҳон тараққиётидан четга сурилиб чиқаётганлигини кўради.

Нима қилмоқ керак? Милютин гимназиясидаги ўқитиш усулини, Сорбоннадаги кўрганларини мусулмон мактабларига кўчирса бўлмасмикин? Ҳар бир мактаб, мадраса ўз низом-дастурига эга бўлмоғи лозим. Диний билимлар қаторида дунёвий фанлар ҳам кенг ўқитилиши керак. Бу, масаланинг бир томони. Иккинчи томони шундаки, ўқишни назорат қилиш шакллари, билимни баҳолаш мезонлари бўлиши лозим. Ахир, умр деганлари ҳисобли-ку. Бироқ бу гаплар ўртага тушар-тушмас, Гаспринскийга тош отиш бошланди. Уни кофирдан олиб, кофирга солдилар. Таҳдид, дўқ-пўписа кучайиб борди. Исмоилбек ён беришга мажбур бўлди. Ишини ўзгартирди. Шаҳар бошлиғи вазифасига (1878—1884) сайланиб, Боқчасаройни обод қилишга киришди. 1882 йилда машҳур Қозон татарларидан миллионер Акчуриннинг қизи Зухраҳонимга уйланди. Улар йигирма йил бахтли турмуш қилдилар. Олти фарзанд тарбия этдилар. «Улардан Дилораҳоним ва Исмоил соғ-саломатлар. Тошкентда яшайдилар»¹, деб хабар берган эди «Йилдиз» журнали, 1990 йилда.

И. Гаспринский шаҳар бошлиғи (городской голова) бўлиб узоқ қололмади. Шаҳар Думаси аъзолари Исмоил-

¹ Қаранг: 1990 йил. 1-сон. 113-бет.

бекни шаҳар пулини «кўчаларни ёритиш, аҳолига тиббий ёрдамни кучайтириш» каби аллақандай «фойдасиз» ишларга сарф этаётганини кечира олмадилар. Истеъфога чиқишга мажбур этдилар.

Тошкентлик шоир Тавалло бир шеърда «Хаволансин, гизолансин, билинг, бу бир ҳумо, миллат!...» деб ёзади. Ундаги мантиқ шундай: миллатнинг равнақи учун, биринчи навбатда, ақл ва ғайрат керак. Ғайрат эса иштиёқдан, меҳр-муҳаббатдан туғилади. Ақл ва ғайрат ишончни, ишонч ҳаракатни юзага келтиради. Миллат унга мансуб ҳар бир кишининг жони-жаҳони, бахти-саодати. Бинобарин, ҳумо қуши. У кўкларга парвоз этмоғи лозим. Бунинг учун унга руҳ керак, мадад керак.

«Тамаддунда асар йўқ, зиллату ваҳшат фаровондур», — дейди кескин Муҳаммад Ҳоди. «Тамаддун» — маданиятнинг этагини тутмагунча, ўзгариш бўлмайди. Аниғи — шу. Лекин мана шу ўй-мулоҳазалар ўртага тушишининг ўзи ҳам силжиш. Шунга ҳам ўттиз йил кетди. Тавалло ва Муҳаммад Ҳодининг шеърлари 10-йилларда ёзилган. Гаспринский бу ҳақда 70-йилларнинг охирида қатъий хулосага келган. 1879 йилда газета чиқариш учун ҳаракат қилиши шундан. 1881 йилги «Русия мусулмонлиги» китобида Исмоилбек бунинг атрофлича асослаб берган эди. Жумладан, унда кўтарилган энг муҳим масалалардан бири Русиянинг ўз мусулмон фуқароларига муносабати масаласи эди.

РУСИЯ МУСУЛМОНЛИГИ

Ўрта Осиё ва Русия муносабатларига оид деярли ҳамма тадқиқотларда бир кўчирма китобдан китобга кўчиб юрарди: «Русия Шарққа нисбатан прогрессив рол ўйнади... Русия ҳукмронлиги Қора денгиз ва Каспий денгизлари ҳамда Марказий Осиё учун маданийлаштирувчилик ролини ўйнади». Унинг асли сал бошқачароқ. Майли, гап ҳозир унинг қай даражада аниқ берилганлигида эмас. Чамаси, Ўрта Осиё муносабатлари кенг муҳокама қилинган ва юқоридаги нуқтаи назар кенг ёйилган.

«Сўнгги йилларда Русиянинг Шарқдаги буюк маданийлаштирувчилик хизмати ҳақида тез-тез ўқишга ва эшитишга тўғри келмоқда, — деб ёзади Гаспринский «Русия мусулмонлиги» асарида. — Хўш, бу хизмат нимада намоён бўлиши керак? Наҳотки, унинг маъноси қозини уезд бошлиғига, ноибни приставга, бекликни областу губернияга, ушрни тан солиғи-ю яна бошқа «бер-бер»ларга, ипак тўну

бешметни дворянлик зарёқасига алмаштириб қўйишдан иборат бўлиб, бошқа қилинадиган иш қолмаган бўлса?»

Гаспринский «Россиянинг Шарқдаги маданийлаштирувчилик роли»га мана шундай танқидий қарайди ва у саволга салбий жавоб беради. Уни аксинча, атайин илм-маърифатдан узоқда сақлаб келаётганликда, мусулмонларнинг тилини, динини, турмуш тарзини бузишда айблайди. Буларнинг ҳаммасини аниқ далиллар, мисоллар билан кўрсатиб беради. Аслини олганда, буни рус маъмурларининг ўзлари ҳам кўп-да яширмайдилар. Одесса генерал-губернатори Х.Х Рооп бир муносабат билан Боқчасаройга келган эди. Гаспринскийнинг унга таржимонлик қилишига тўғри келди. Бош мадрасага — «Занжирли»га бордилар. Генерал-губернаторнинг ўзи ҳам бу ердаги аҳволдан ҳайратда қолди. «Жаноблар, бизим давримизда маҳбусларнинг, жиноятчиларнинг яшаш шароити сизнинг болаларингиз ўқийдиган шароитдан яхшироқдир», — деди. Буни бир гуруҳ шовинистлар тан олмайдилар, холос.

Бир томондан миллатни маҳв этиб келаётган жаҳолат, иккинчи ёқда чор ҳукуматининг изчил, режали рушлаштириш сиёсати. Русиядаги мусулмонларнинг тақдири қандай бўларкин?

Полшада рушлаштириш сўнгги 20 йилда қизғин паллага кирди. «Познандай шаҳар шундай қисқа муддатда немислаштирилди-ку, бизнинг қўлимиздан бундай иш келмайдими?» — демоқдалар. Умуман олганда эса, катта миллатлар кичкиналарини ном-нишон қолдирмай ютиб юборгани тарихдан маълум. Британиядаги англо-сакслар чатишмасини олинг. Араблар-чи? Шимолий Африканинг тубжой халқини босиб олиб, «ҳазм қилиб» юбормадиларми?

Русияда «ғайрижинс» саналган, лекин нуфузига кўра иккинчи ўринда турувчи, асосан туркий қавмларни ташкил этувчи мусулмонларнинг аҳволи яхши эмас. «Ўтмишнинг хароб, яримвайрон ҳолга тушган обидалари ва уларда сақланиб қолган ёзувлар, чанг босган китобларгина бир вақтлар татарлар ҳам фасоҳат билан ёзиш ва сўзлаш, тафаккур талаб қилувчи нарсалар ҳақида ўйлай олиш, Ҳофиздаги санъату Шайх Саъдийдаги инсонийликни, Ибн Сино ва бошқа араб, форс адиблари, файласуфларидаги фикрнинг ёвқур шиддатини англаш қобилиятига эга бўлганликларига гувоҳлик берадилар». Рус ҳукмронлиги мусулмонларни тараққиётга, маданиятга олиб бораётгани йўқ.

Аксинча, саводлилик 50 — 60 фоизгача борувчи татарлардаги мактаб-маориф сўнишга юз тутди. Яқинда эса мусулмонлар яшаб турган Москва остоналаридан Тошкентгача, Пермдан Ленкорангача бўлган жойларда уларни зўрлаб православ динига ўтказилаётгани ҳақида гап тарқалди. Бошқирд ерларини русларга арзон-гаров улашилаётгани, Туркистоннинг серҳосил тупроқларидан маҳаллий аҳоли қувиб чиқарилиб, казаклар жойлаштирилаётганини эса маъмурларнинг ўзлари ҳам яширмаяптилар.

Тўғри, Руснинг ўзи ҳам истибдодни хўб кўрди. Бу ўринда кўпинча, мўғул-татар босқинини мисол келтиришни хуш кўрадилар. Лекин инсоф билан айтганда, «унинг ўрнида шундай куч-қудратга эга бошқа бир қавм шунча муддат ҳукмронлик қилганида, Русни тамомила йўқ этиб юбориши мумкин эди...» Нима қилдилар? Олиқ-солиқларини олдилар. Қизларга кўз олайтирдилар. Бироқ дин-диёнатларига дахл этмадилар. Ҳозирда мусулмон ҳаётига нисбатан бундай деб бўлмайди. Гарчанд биз, мусулмонлар, яъни «ғайрижинслар» қонун олдида руслар билан тенг, деб эълон қилинган бўлсак-да, амалда иш тамом бошқа. Бу кетишда мусулмон мусулмончилигини сақлаб қолиши қийин. Оқибат нима бўларкин?

Шунча шаҳарлар бунёд этган, фан ва маданиятнинг ўнлаб доҳийларини, ҳарбу зарбнинг оламжаҳон валломатларини дунёга берган бу миллат наҳотки, сувга тушган тошдек зим-зиё кетса?!..

Бу дардли ўйлар Исмоилбекга тинчлик бермайди. Маҳаллий «Таврида» газетасида кетма-кет мақолалар эълон қилади. Улар 1881 йилнинг ўзида алоҳида рисола бўлиб босилди. Бу рус тилида ёзилган «Русия мусулмонлиги» номли асар эди.

«Русия мусулмонлиги» ҳажман катта эмас, икки босма тобоқ атрофидаги ихчам бир рисола. Лекин унинг аҳамияти жуда катта. У Русияда яшовчи мусулмонларни шу мамлакатнинг тенг ҳуқуқли фуқароларига айлантириш ва айни пайтда уларнинг ўз миллий, диний жиҳатларини сақлаб қолишга қаратилган дастурдир.

Хўш, ҳоким ва тобе миллатнинг — руслар ва мусулмонларнинг ўзаро муносабатлари қандай асосларда қурилмоғи лозим? «Руслар ва рус мусулмонлари бир заминда, бир қонун остида тасодифий ҳамроҳлар, пешонага битган қўшнилари сингари яшайдиларми ёки улуғ, муаззам ватанимиз халқларининг буюк оиласида фарзандлар мисоли

ўзаро қардошлик алоқаларини йўлга қўядиларми?» Нима бўлганда ҳам давлат мустаҳкам, мамлакат осойишта бўлмоғи керак. Пировард мақсад — шу. Муносабатларга келганда, ҳал қилишнинг икки йўли бор.

1. Руслаштириш орқали миллатлар бирлиги — ҳамкор-лигига эришиш.

2. Тобе миллатни маънавий-руҳий такомиллаштириш — етказиш орқали ҳамфикрлиликка эришиш. Биринчиси — Полшада, иккинчиси — Финляндияда ўтказилаётган йўл.

Ассимиляция сиёсати, қанчалар назокат билан олиб бори-рилмасин, зўравонликка, иккинчи бир халқнинг қонуний ҳуқуқини чеклашга олиб борадики, шунинг ўзиёқ ҳар қан-дай кишининг ундан ихлосини қайтаради. Энг тўғри йўл иккинчи йўлдир. Ҳаёт осойишта, ҳатто бир қадар фаровон Америкада, Швейцария, Австро-Венгрияда биз иккинчи ҳолни кўриб турибмиз.

Хўш, тобе миллатнинг, хусусан, мусулмонларнинг маъ-навий камолотини қандай таъмин этиш мумкин?

Мусулмонлар жамоа-жамоа бўлиб яшайдилар. Ҳар бир жамоа ўзига хос жажжи бир давлат, ўз қонун-қондаси, урф-удуми бор. Булар бари ислом руҳи, тартиботи билан боғланган. Каттага ҳурмат, кичикка шафқат — ақида. Ҳам-маси учун асос — Қуръон. Бунда табақа йўқ. Аллоҳнинг олдида барча тенг.

Ҳар бир жамоанинг ўз мактаби, мачити бор. Бир неча жамоада муштарак жомеъ масжиди. Сўнг мусулмоннинг ҳам олий мактаби, ҳам академияси ҳисобланадиган — мадраса. Мусулмон жамоаси учун 10—20 оила кифоя. Уни тақдир қайга элтиб ташламасин, мазкур тартиблар асосида бир-лаша олади. Чунки мусулмончилик бу эътиқодгина эмас, турмуш ҳамдир. Шу сабаб, уни «ютиб юбориш» ҳаддан таш-қари қийин. Бир вақтлар Литва князлари татар суворийла-рини ҳарбий юришлари, шахсий муҳофазалари учун ёлла-ганлар. Ўтган йили уларнинг авлодларини кўрдим. Номла-ри, тиллари ўзгариб кетган, лекин ҳали ҳам мусулмонликни ушлаб келадилар. Ишондимки, мусулмонликни йўқотиб бўлмайди, дейди Гаспринский.

Уни йўқотиш учун зулм ва қийин-қистовларни, чек-лашни ҳаддан ошириш керак. Бироқ шунда ҳам мақсадга эришиб бўлмайди. Русм-тартиблар оилага, уйларга кўчиб киради ва ҳар қандай назоратдан четга чиқади. Курашиш деярли мумкин бўлмай қолади. Мабодо, шунда ҳам фало-

кат босиб, мусулмончиликни бирор жамоадан қувиб чиқаришга эришилса, яъни уни бузишга муваффақ бўлинса, у ерда ахлоқсизлик, моддий-маънавий таназзул авж олади. Демак, ягона йўл мусулмонларни тенглик, озодлик, фан ва маориф заминида маънавий такомиллаштиришга ва руслар билан бирлашишга эришиш.

Бу Гаспринский келган биринчи хулоса эди. Бу маънавий такомиллаштириш мусулмонларнинг ўз тиллари, ўқув воситалари орқали амалга оширилмоғи лозим. Рус мактабларида ўқиб, рус фани, адабиёти, матбуоти орқали камол топувчи мусулмонлар бармоқ билан санокли даражададир. Рус-тузем, рус-татар мактаблари деб аталган ва ғайрируслар учун мўлжалланган мактаблардан бирор натижа чиқиши мушкул. Исмоилбекнинг ўзи бир вақтлар шундай мактабларнинг ашаддий тарғиботчиларидан эди. 6 — 7 йиллик тажрибадан сўнг ташлаб кетди. Симферополдаги татар ўқитувчилар семинарияси ҳам ҳеч бир самара бермаётир. Шуларга кетаётган вақт ва харажат ушбу керакли билимларни мусулмон болаларининг ўз тилида ўрганишга сарфланганида самараси тамом бошқача бўлур эди.

Ахир, кўзи боғлиқ одам атрофдагиларнинг кимлигини билмаса, улар билан қандай яқинлашиб кета олади? Ҳатто рус бошланғич таълими асли ўзаги бир Малороссияда натижа бермаган бир пайтда, уни қандай қилиб татарларга қўллаш мумкин? Сиз рус мактабларига тарбия ва маориф учун немис тилини жорий қилиб кўринг-чи, нима бўларкин. Энг сара ўқитувчиларни, энг кейинги воситаларни сафарбар қилганингизда ҳам кутилган натижага эриша олмайсиз. Рус тилининг ўрни эса «ғайрижинс» мусулмон мактабларида бундан ҳам аҳамиятсизроқдир.

Масаланинг яна бир нозик томони бор.

Ҳар бир мусулмон эътиқод ва турмуш тақозосига кўра тўғри, ҳалол. У маърифатли бўлгани сайин бу хусусиятлари кучайиб боради. Лекин тақдир тақозоси билан у ёки бу чет тилини у ёки бу даражада ўзлаштирган айрим мусулмонларимиз етарли илмий заминга эга бўлмай, европачиликнинг зоҳирий томонларини илиб оладилар-да, умрларини зое кеткизадилар. Булар ўз қавмларининг яхши сифатларини йўқотиб, ўзгаларнинг иллатини ўзлаштирган кишилардир. Улар, кўпинча, ёшликларида «ишқбоз»лик билан машғул бўлиб, кексайганда ўз гуноҳларини ювиш учун ҳаётдаги ҳар бир янгиликка, маърифат ва тараққиётга қарши оёқ тираб туриб олувчи олчоқ, юзсиз кишилар-

дир. Исмоилбек мусулмонларнинг бундай хилини сулмонлари орасида ҳам, араблар, турклар орасида жуда кўп кўрди...

Маърифатни тил эмас, билим беради. Рус мусулмонларнинг ҳаётини рус тили эмас, энг осон, энг таълим воситалар билан ўзлаштириладиган илм-фангина уриши мумкин. Бунда асосий восита, Исмоилбек фан анъанавий мактаб, мадраса бўлмоғи керак. Бошланғич мактаб ҳар бир мусулмон жамоасида бор. Мадраса ҳам етук. Эътибори ҳали ҳам баланд. Замонлар бўлганки, мусулмонлар ўз мадрасаларида илми ҳандаса каби ўнлаб энциклопедияларни ўрганганлар. Уларда жаҳоний олимлар муносиблик қилганлар. Уларнинг тор, икки қаватлик ҳужра ва илм-фан оламининг қанчадан-қанча кашфиётлари бўлган.

Қани ўша мадрасалар?

Мадрасалар бор. Илгариги фан, ғайрат, энг муваффақият рағбат йўқ. Бунинг сабаблари кўп, албатта. Шулардан анъанавий мактаб-мадрасаларнинг иқтисодий заминсизлиги — чор ҳукумати томонидан вақф ерлар олиб қўйилганлигидир. Хуллас, ҳозирги мадрасалар мактаб хона эмас, қорихона. Мақсад ҳам, усул ҳам қорилиқ қорилик. Унинг зах ҳужраларида 15—20 йилда олинган билимни замонавий ўқув юртларида 3—4 йилда эриши мумкин. Инсоннинг умри шу қадар қадрсизми? Дарҳақиқат мадрасаларнинг ночор савияси ҳақидаги кескин гаплар 4 йил бурун Шиҳобиддин Маржоний айтган эди. «Тархуни чикаришга 4 йил деганда зўр-базўр рухсат олиб, дастур-йўналиши хусусида шаҳарма-шаҳар кезиб, ўтказиб юрганида унга самимий қўл узатганларда қўлдан қўллаб-қувватлаганлардан бири ҳам мана шу ҳур тарихчи бўлди.

Мадрасаларни янгилаш керак.

Агар руслар вақтида ўз мусулмонлари учун илмнинг қанчадан-қанча яловбардорларини етказган мадрасаларини рус заминида қайта тиклаганларидан бири ватан ва инсоният олдида буюк хизмат қилган бўлганлар.

Аслида буни қилиш у қадар қийин эмас. Бутун бўйича 9—10 мадраса, масалан, Қозон, Уфа, Оренбург, Астрахан, Тошкент, Самарқанд, Баку, Нуха, Боқчаран каби мусулмон марказларида ислоҳ қилинса, кифоя. Буни янгилаш, моҳиятан, бу мадрасага табиий фанлар

маҳаллий тилдаги қисқа курсларини киритиш, тарбия асослари ва мухтасар рус қонунчилигини ўқитишдир. Муаллимларни университетлар Лазарев шарқ тиллари институтини тугатганлар орасидан танлаб олиш мумкин. Бундай ислоҳот ҳар бир мадрасага кўпи билан 7—8 минг сўмга тушар. Боринги, ҳар йили ўнта мадрасага юз минг сўм кетсин. Буни ҳеч бўлмаса, мусулмонларимиздан иона тўплаб ҳам йиғиш мумкин. Бу ишлар амалга ошгудай бўлса, 10—15 йил ичида маорифимизни тубдан ўзгартиш, қайта қуриб олиш мумкин бўлур эди.

«Мусулмонларга Русияни, унинг ҳаётини ва қонунларини ўрганмоққа имкон беринг, уларга тор дунёқарашларини янгилашга, жонлантирувчи билимга эга бўлишга имкон беринг. Улар учун янги ғояларга ва принципларга киришиш жараёнини енгиллаштиринг, ва сиз, ухлаб келётган оғирбош, мудроқ мусулмон бандасининг нақадар тез жонланиб, ўзлигини инкишоф этиб, рус тафаккури ва ҳаётига тез араллашиб кетишини кўрасиз. Бунинг учун кўп нарса керак эмас. Лекин унга фақат тўғрилиқ, софдиллик билангина, мусулмонларнинг ўз тилларига, ўқитув воситаларига мурожаат этув йўли билангина эришиш мумкин».

Шундай қилингудек бўлса, рус тили ва фанига путур етадими? Ватан маърифати, умуминсоний маданият ютмайдими? Қанчадан-қанча англашилмовчиликларнинг, бахтсизликларнинг олди олинмайдими? «Эҳтимол, рус мужиги ҳам ҳеч нарса ўқимайди, ҳеч бало билмайди, яшайпти-ку!» деб менга эътироз билдиришлари мумкин, — ёзади Гаспринский. — Биринчидан, у жуда ёмон яшайди, ҳеч нарса ўқимаганлиги учун бошида минг бир бало; иккинчидан, нима бўлганида ҳам биргина келиб чиқишининг ўзи, тарихий анъаналари уни рус ҳаётига, тартибларига турмуш ва қарашлари тамом бошқача мусулмонга қараганда яқин қилиб қўяди».

Бу китоб босилиб чиқиши билан великорус шовинистларининг қаттиқ қаршилигига дуч келди. Айниқса, мусулмонларнинг мактаб-маорифини миллий асосларда қуришлари лозимлиги — миллий мактаб ҳақидаги фикрлар ёқмади.

Буни у биларди. Москвада Милютин гимназиясида ўқиб юрган пайтлари ўриспарастлиги билан донг қозонган М. Н. Катков билан бу масалада кўп тўқнашган эди. Унинг муҳаррирлигида чиққан «Московские ведомости» газетаси

билан «Руссий вестник» журналини мунтазам ўқиб борар эди. Унинг нуқтаи назари Тошкентда Н. Остроумов ва М. Муропиев, Қозонда Н. Ильминский билан айна бир хилда эканлигини яхши биларди.

Н. Ильминский турк-татар халқининг мактаб-маорифига дахлдор ҳар бир илгари силжишни рус халқига қарши ҳаракат деб билади. Синоднинг обер-прокурори К. П. Победоносцевга ёзган бир хатида очиқдан-очиқ «Русиядаги мусулмон халқларига биронта ҳам ижтимоий-сиёсий ҳуқуқ бермаслик керак», дейди. Дарвоқе, туркий халқлар алфавити билан кўпдан шуғулланиб келаётган турк профессори А. Эржиласин Гаспринский анжуманидаги (1991) маърузасида ғалати бир фактни келтирган эди. Маълум бўлишича, Н. Ильминский 1876 йилда туркий халқларга рус алфавитини жорий қилиш таклифи билан чиққан экан. Унинг фикрича, ҳар бир турк қавмининг ўз тилига ва алфавитига эга бўлишига эришиш лозим. Шунда уларни ажратиш осон кечади. Бу ғоя инқилобдан сўнг режали, босқичма-босқич амалга оширилди. «Йилдиз» журналининг 1989—1991 йил сонларида эълон қилинган С. Гафаров монографиясида ҳам бу ҳақда қизиқарли материаллар келтирилган.

Исмоилбек Русия қоидаларини синчиклаб ўрганди. 1882 йилда «Солномаи туркий», «Миръоти жадид» номларида 2 рисола эълон қилди. «Рус мусулмонлиги» асарида кўтариб чиққан масалаларни амалга оширишни матбуотдан бошлади.

«ТАРЖИМОН» ЗАРУРАТИ

Вазиятни ўзгартириш учун уни олдин англатиш керак. Бунинг учун эса минбар зарур. «Таржимон» мана шундай зарурат туфайли юзага келди: «Бир бечора фақирни кўрсак, ачинамиз. Ўлаётган бечорани кўрсак, юрагимиз изтиробдан оғрийди. Ҳатто бир ҳайвоннинг қийналиши раҳмимизни келтиради. Лекин бир эмас, минглаб кишиларнинг, бутун бир халқнинг жаҳолатдан мислсиз қийналаётганини кўрмаймиз...»

Газетанинг дастлабки сонларидан бирида шундай сўзлар бор эди. Бу жасоратли садо ўша пайтлари жуда ҳам зарур эди.

Руслаштириш авжида. Итил-Волга бўйидаги татарлар орасидан бирор мансабдор у ёқда турсин, мачитга имом

ҳам миссионер Н. Ильминский рухсатисиз сайланмайди. Мактаб-мадраса китоблари-ку бирма-бир қўлдан ўтади. Туркистонда Остроумов — тўра. Кавказнинг ҳам ўз тўралари бор, албатта. Бу тўралар ўз миллатларидан бошқасини миллат деб ҳисобламайдилар. Н. Ильминскийнинг кейинги чиранишларини қаранг. У очикдан-очик Русияда ҳеч қандай турк-татар халқи йўқ, унда-бунда тўп-тўп қабилалари учраб қолади, уларни ҳеч бир миллатга мансуб деб бўлмайдди, деб чиқди. Обер-прокурор К. П. Победоносцевга, «Таржимон» мусулмон ғояларини Европа маорифи билан бе-замоқчи, Русиядаги турли қабилалар, хилма-хил тилли миллион-миллион мусулмонларни бир миллат қилиб бирлаштирмақда, Русиядаги барча мусулмонлар учун умумий туркий тил асосида ягона бир тил ясамоқчи, деб шикоят қилди.

Гаспринский 1905 йилда ўз газетасида «Зўрлик билан руслаштириш назарияси» (23-сон) деган мақола бостирган эди. Бу мақолада унинг фикри қатъий. Рус халқи билан рус ҳукуматини бир-биридан фарқлаш керак. Рус халқи бизни ҳеч қачон «ғайрижинс» санамайди. Буни рус «папазлари», чор маъмурлари тўқиб чиқарган...

Шунингдек, таъсир ҳақида ҳам гапирилгудек бўлса, бир томонлама эмас, ўзаро таъсир ҳақида сўзламоқ керак. Агар ҳозирда ҳаётимизга, фикрларимизга рус таъсири бўлаётган бўлса, ўтмишда Русия биздан кўп нарса олди... Умуман олганда эса, ҳар бир халқдаги сингари русларда ҳам талай фазилатлар бор. Масалан, «рус кишиси ўзининг ҳар нарсани, ҳар хил кишини бирлаштиришдаги сабри-чидами билан кучли ва улуғ». Лекин ҳар бир миллат ўз йўли билан тараққий топмоғи керак. Бу хусусда баҳсга ўрин йўқ.

Миллатнинг ўзлигини кўрсатадиган хусусиятларидан бири тил ва маорифдир. Бу иккиси бўлмаса, миллат мустақил бўла олмайди. Гаспринский 1905 йилда ёзган мақолаларидан бирида миллатнинг асоси иккита: тавҳиди тил (тил бирлиги) ва тавҳиди дин (дин бирлиги) деган эди. Дарҳақиқат, тилнинг ўрни беқиёс: «Инсоннинг оти бўлмаса, ўзи ҳам йўқ демакдир, шунингдек, тили бўлмаган инсон ҳам соқовдир».

«Тил бирлиги масаласи бизим ҳаётимизда ҳаёт-мамот масаласидир ва биз бу масалада бир қадам ҳам орқага чекинмаймиз, — ёзади И. Гаспринский 1906 йил 18 декабрда. — Биз учун орқага чекинмоққа йўл йўқ. Яшасин миллат!» «Тил бирлиги!» «Муштарак тил ва адабиёт» зарурли-

ги мутлақо аён бўлди. Русиядаги турк-татарлар ўз учрашувларида, мажлисларида умумий туркий тилда сўйлашаяжаклар, хужжатлар, ёзишмалар умумий тилда олиб борилажак. Бу йил адабиётчилардан, ёзувчи ва публицистлардан ўндан тўққизи умумий туркий тилда сўзлашиб, ёзиб келди. Бу йил жойларда йигирмадан ортиқ янги газета пайдо бўлишига қарамасдан, «Таржимон»нинг обуначилари сони камаймади. Ҳатто баъзи жойларда ортди. Бу умумий тил бирлигининг натижасидир.

«Таржимон» умумий бир миллий газетадир. Унинг тили ҳам умумий бир миллий тилдир. Яшасин миллат! Ҳам яшар, чунки у тилда ва фикрда бирликнинг зарурлигини англади. Тил бирлиги эса адабиёт бирлигидир. Бу эса ўз навбатида меҳнат ва ҳаракат бирлигининг асоси ўлароқ миллатнинг озодлигини таъмин этажакдир».

Тил миллатнинг жонли, ҳаракатдаги тарихидир. Унинг кечмиши ҳам, ҳозир ҳам тилда ифода этади. Миллатнинг барҳаётлигига энг муҳим гувоҳ тилдир. Тил миллат учун ҳаёт-мамот масаласидир. Гаспринский ўз мақолаларидан бирини «Тил масаласи — энг муҳим масала» деб номлаган эди.

Туркий халқларнинг муштарак тили ҳақидаги гаплар 1905 йил воқеаларидан кейин, оқ подшо ён беришга мажбур бўлгач, эркинроқ айтила бошланди. Ҳатто айрим ишлар ҳам қилинди. 1906 йил Гаспринский айтганидек, «тил йили» бўлди. Жумладан, 1906 йил Нижний Новгородда Русия мусулмонларининг 600—700 вакили иштирок этган йиғилишида умумий адабий тил масаласи ўртага қўйилди. Уни аста-секин шаклантириш ва амалиётга қўйиш ҳақида қарор қабул қилинди. Бу қарор ўша муштарак адабий тилда алоҳида рисола бўлиб босилиб ҳам чиқди. Ниҳоят, 1907 йилда Русия давлат маориф инспекцияси мамлакатдаги мусулмонларнинг ўз она тилларида ўқув-ёзувни олиб боришлари мумкинлиги ҳақида қарор қабул қилди. Бироқ бу махсус қарор мусулмон болаларини ўз она тилида ўқитишни фақат ерли халқ шеvasида олиб бориш зарурлигини уқтирди.

Гаспринский шундан чўчиган эди. У мазкур қарорни мутлақо нотўғри, ҳатто жиноят деб ҳисоблади:

«Маориф инспекциясининг бу ишини биз бутунлай хато деб биламиз, чунки халқнинг она тили бу миллатнинг адабий тилидир. Агар бизим қадимий адабий тилимизнинг бир халқаси Алишер Навоий тили бўлса, турли шевалардан

таркиб топган янги замонавий тилимиз унинг иккинчи ҳалқасидир».

«Таржимон»нинг 1908 йил 13-сонида босилган «Тил ва масъулият» мақоласида яна шу масалага қайтиб, ўз фикрини атрофлича асослайди. Чиндан ҳам Русиянинг турли жойларида истиқомат қилувчи туркий халқларнинг тиллари, тўғрироғи, шевалари бир-биридан фарқ қилади. Хўш, бу фарқ русларда йўқми? Вятка мужикларининг тили Ярославл ҳунармандлариникидан, тулаликларники Курск, Смоленск ерлилариникидан қанчалик фарқ қилади! Арабларчи? Гоҳо улар орасидаги фарқлар бир-бирларини тушунмаслик даражасигача боради-ку? Нима учун Ломоносов, Жуковский, Пушкин, Тургенев каби адиблар, мутафаккирлар ягона адабий тил учун умр бўйи курашдилар?! Нима учун арабнинг кўзга кўринган олим-фозили борки, тил бирлигини тилдан қўймайди?! Немислар нега умумий тил устида бу қадар жон куйдирадилар?!

Тўғри, ягона адабий тил миллий адабиёт билан бирга майдонга келади. Лекин уни шакллантириш учун биргина адабиёт аҳлининг эмас бутун миллатнинг, биринчи навбатда, зиёлиларнинг ғайрат ва рағбати керак. Бу ерда ҳам ишни маорифдан бошламоқ зарур. Майли, боланинг бошланғич саводи, шевада чиқсин, лекин иккинчи-учинчи йилданок ўқишлар умумий ягона тилда кетмоғи лозим. Бу дегани дунёнинг ташвишларини кўзда тутган, лекин ўз она тилимизда, миллий руҳимизда бўлган ўрта ва олий мактаблар, илмий, маданий муассасалар, турли-туман мутахассислар, хуллас, нимаики миллатнинг иқтисодий, сиёсий ва миллий мустақиллигини таъмин этадиган бўлса, ҳаммаси керак. Буларсиз миллат озод бўла олмайди.

Хўш, бизга ҳозир она тилида ўрта ва олий мактаблар очишга рухсат берилса, биз бунга тайёرمизми, деган савол кўяди Исмоилбек Гаспринский ва «йўқ» деб жавоб беради. Демак, биринчи вазифа, ёш, тараққийпарвар миллий зиёлилар тайёрламоқ, замин ҳозирламоқдир. Уни ҳеч ким қилиб бермайди. Ўзимиз қилишимиз керак:

«Бугундан бошлаб умумий тил устида кураша бошламоқ, мактаблар учун дарсликлар, ўқув китоблари, луғатлар гайёрламоқ керак», — деб ёзади Гаспринский «Таржимон»нинг 1907 йил 42-сонида босилган «Дўстларимга» номли мактубида.

Буларнинг боши миллий онг, хусусан, миллий маориф бўлади.

Мамлакатимизда сонига кўра нисбатан озчиликни ташкил этувчи армани, гуржи, латишларни қаранг, қанчалар илгарилаб кетдилар. Финляндия ва Полша мустақилликни олишгача етди. Иқтисоди ҳам жойида. Керакли нарсаси бор. Ҳаммаси миллий онгдан, миллий тил, адабиётдан.

У 80-йилларнинг бошида Боқчасаройда қизлар учун махсус мактаб очган, уларнинг, ҳаётини ёритувчи «Хотинлар дунёси» номли журнал чиқарган эди. Буюк маърифатчи инсониятнинг ярмини ташкил этган хотин-қизлар, биринчи навбатда, асрлар бўйи ичкарида келган мусулмон аёллар турмушини илм-фан билан ёритиш йўлида жуда катта иш олиб борди.

«Миллатнинг икки асоси бор: тил бирлиги, дин бирлиги. Миллатнинг ўзлигини йўқотиши учун шуларнинг биттаси бузилиши кифоя», дейди Гаспринский. У Волгабўйи матбуотидан айрим жумлаларни мисол қилиб келтирган эди: «Уч вороной от жеккан тройка шипко келедир». Бу жумла қандай тилда бўлса бордир, лекин турк-татар тилида эмас», деб изоҳ берган эди Исмоилбек.

Дарҳақиқат, миллатларнинг ўзини таниши, ўзини англаши, ўз ақлича, ўз эркича, ўз феъллича, ўз урфича яшашга уриниши миллатчилик эмас, бу табиий ҳол. Аксинча, шуларни писанд этмаслик — миллатчилик. Биз нима учун тарих иккига бўлиб ташлаган Вьетнамни, Яманни бир давлат бўлиб бирлашишини олқишладик? Нима учун икки Германиянинг бир бўлишига хайрихоҳлик билдирдик? Нима учун Солженициннинг рус, малорус, белорус миллатларининг ягона давлати бўлиши лозимлиги ҳақидаги фикрларини табиий деб қабул қилдик?

Меҳмет Сарой айтганидек, «Туркларнинг асли бир. Лекин замон ва макон ихтилофлари улар орасида тафовутлар, шевалар пайдо қилди». Уларни бир-бирига танитмоқ, ягона ва умумий тарихни англаймоқ фақат миллий эмас, инсоний бурч ҳамдир. Бу гапни Исмоилбек 1907 йилги мусулмонларнинг жаҳон конгрессида изтироб билан айтган эди. Агар шуни амалга оширмасак, миллатнинг юзига қарашга ҳаққимиз йўқ, деган эди. Иккинчидан, ҳар бир миллат ўзлигини қадрлай билиши керак, ўзлиги билан ғурурлана олиши, ифтихор эта билиши лозим. Шундагина у тенглар аро тенг бўла олади. Шундагина у «ҳаво» ва «ғизо» олади. Мамлакатимизда кечаётган бугунги жараёнлар бунга далил.

Исмоилбек феноменининг энг муҳим нуқталаридан бирини, шубҳасиз, ҳар бир миллатнинг маориф маданиятини миллий заминда олиб бориш, миллий тил учун кураш ташкил қилган эди. Биз ҳозир, юз йилдан сўнг мана шу ҳақиқат, айти шу зарурат билан юзма-юз келиб турибмиз.

У туркий халқлар учун ягона тил, имло масаласини қизғин ҳимоя қилиб чиққан эди. Эҳтимол, тил бирлиги ҳақидаги фикрига ўтган вақт ўз таҳририни киритгандир. Бироқ ягона ёзув масаласи, ўйлаймизки, у қадар эскирган эмас.

КЕЛАЖАК ҲАҚИДА ЎЙЛАР

1885 йилда Истанбулдаги Абузиё матбаасида Исмоилбек Гаспралининг «Оврупо маданиятига бир бетарафона назар»¹ деган кичкина рисоласи босилиб чиқди. Оврупо ўз тараққиётининг ҳадди аълосида турган, Оврупо турмуш тарзи дунёнинг барча мамлакатларига ўрнак ва тимсол тутилган бир пайтда Русиядай қоғоқ бир юртнинг қайси бир бурчагидаги бир мусулмон дунёнинг тараққий-парвар аҳли орасидаги ҳукмрон нуқтаи назарга эътироз билдирди.

Рисолада асосий эътибор «янги дунё» маданиятининг маънавий-ахлоқий жиҳатларига қаратилади. Муаллиф ворисийликка, оталар ва болалар масаласига тўхталади. Болаларнинг (социалистларнинг) ўз оталари (капиталистлар) ни рад этишларида катта маъно кўради. Айти пайтда болаларнинг адолат ҳақидаги тушунча ва фикрлари адолатсизликлар билан тўла эканлигини очиб ташлайди. Унингча олдинги ҳар икки маданиятнинг асосий нуқсони шундаки, уларда ҳаққоният йўқ. Исломдаги ҳаққоният йўқ. Гаспрали барча инсонларнинг ўзаро муносабатлари бир асосга — фойда асосига қурилганини таъкидлайди, лекин ишлаб чиқариш воситаларини киши фаолиятини назорат қилувчи ушр (ўндан бир миқдордаги йиллик экин солиғи), закот (қирқдан бир миқдордаги йиллик мулк солиғи) кабиларнинг инсон ва жамият ҳаётидаги фавқулодда назоратчилик родини уқдиради. Шулар Оврупонинг ҳуқуқ ва

¹ Рисола бир оз қисқартириншлар билан «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафталигининг 1996 йил. 4-сони (26 январ)да босилган.

ахлоқига асос қилиб олинганида социалистик фикрларга имкон қолмаслигини айтади. Шу тариқа Оврупо илм-фани билан ислом ахлоқи ҳамкорлигида майдонга келадиган янги умуминсоний маданият масаласини кўтаради.

Инсоният келажаги муаммоси рисоланинг бош мақсад — мавзудир. Гаспралининг Оврупо истиқболига ҳозирланаётган «буюк бало» — «мудҳиш социализм инқилоблари» ҳақида 1885 йилда туриб фикр юритиши катта башорат эди.

ИСЛОМ МАДАНИЯТИ ҚАНДАЙ МАДАНИЯТ?

Хўш, ислом маданияти қандай маданият? У нимани кўзда тутади? Оврупо маданияти шарҳидан кейин бунинг изоҳига ҳам зарурат туғилган кўринади. Ҳар ҳолда Исмоил-бекнинг шу номда бир китоби пайдо бўлди ва қисқа муддатда 2 марта чоп этилди¹. Маданият, унингча кишиларнинг турмуши, иш фаолияти, касб-ҳунарга муносабати билан белгиланади ва уларни тахминан 3 га бўлиш мумкин:

«1. Нутқсиз ҳайвон даражасинда ўлуб, оиладан, никоҳдан, уй-жойдан, саноатдан, зироатдан мутлақо хабарсиз бўлиб, ярим ёввойи ҳолда тоғларда маймунлар каби умр кечириб ва баъзи балиқ ва ов ила физоланурлар.

2. Саноатдан, тижоратдан, иморатсозликдан, ҳунардан бебаҳра бўлсалар ҳам оила ташкил этиб, фазоили никоҳдан хабардор бўлиб жинс-жинс қўшилишиб қирларда бугун бунда, эрта унда кўчиб юрадилар ва емишлари боққан моллари билан.

3. Саноат, зироат, тижорат билан машғул бўлиб, ҳам оила, ҳам жамият, ҳам давлат ташкил этиш даражасига етишиб, ҳунар, фунун, ҳуқуқ, улум ва ахлоқ ошноси бўлгандирларки, улар овулларда, шаҳарларда истиқомат этиб, низом асосида осойишталикда, омонликда, минг хил иш-куч, саноат, ҳунар, касб ва тижорат билан дунёда роҳатда яшаб келадилар». Улардан биринчиси, шубҳасиз «ваҳший», учинчиси «маданий»дир. Маданият халқ ёхуд миллатнинг осойиш ва омонлигига, тирикчилигига мутаносиб бўлади. У ҳеч қачон ёлғиз бир миллатга ёхуд мамлакатга

---

¹ 2-нашрига 1892 йил 29 сентябрда рухсат олингани қайд этилган. Биз китобини проф. И. Балдауф қўлидаги нусхасидан фойдаланиб, айрим қисқарттишлар билан бўлса-да, бугунги матбуотимизда чоп эттирилганимизни миннатдорлик билан маълум қиламиз. (Қаранг: «Еш куч» журн., 2001 й., 3—4 сонлар).

тегишли бўлиб қолмайди. Турли сабаб ва шароитга кўра бирида озроқ, иккинчисида кўпроқ ёхуд бунда бир, иккинчисида бошқа жиҳати нисбатан фарқли ривожланиши мумкин. Бир вақтлар Оврупо ундан бебахра қолган эди, ҳозирда унинг Осиёдан ўсиб кетганлиги ҳаммага аён. Замонида Оврупо кийим нималигини билмай, мол терисига ўралиб юрган пайтларда Осиё пахта-ипак матоларини танлаб киярди. Ҳозирда Осиёли от-эшақ, қайиқ билан ўн кунда юрадиган йўлни Оврупо темир йўл ё пароходда бир кунда босиб ўтади. Бу маданият даражасининг самараси. Айни пайтда у бутун инсониятникидир.

Кимки бу йўлда хизмат қилса, инсониятга хизмат қилган бўлади. Шу жиҳатдан, мусулмон олами инсониятга нима берди? Умуман, унинг хизмати борми?

Исмоилбек шундай савол қўяди ва «Ҳам бордир, ҳам кўпдур» деб жавоб беради. Шундан сўнг 2 муҳим масалага аниқлик киритади. 1. Ислом маданиятининг биргина араб маданиятидан иборат эмаслиги. Оврупода кенг тарқалган бу фикрни муаллиф янглиш ҳисоблайди. Дарҳақиқат, у ҳолда француз, инглиз, немис зиёлилари бунёд этган илм-фанни «лотин маданияти» дейиш керак, чунки улар шу тилда ёзилган. Ундай демаймиз ва тўғри қиламиз. Ислом маданиятини ҳам ёлғиз араблар яратмадилар. Унда турк, форс, ҳинд ва бошқа қавмларнинг ҳам улуши бор.

2. Ислом маданиятининг антик ва ҳозирги Оврупо маданияти билан ўзаро муносабати масаласи.

Инсониятнинг энг қадим маданияти, шубҳасиз, Миср ва Юнон маданиятидир. Ҳозирги баравж маданият эса, Оврупо маданияти бўлиб турибди. Хўш, ислом маданиятининг ўрни қаерда? Оврупо олимларининг кўпчилиги бугунги Оврупо маданияти қадим Миср-Юнон маданиятининг бевосита давомчиси дейдилар. «Ва лекин бу иддаолари янглишдир ва хатодир, — деб ёзади Исмоилбек. — Чунки Юнон маданияти охири ила Оврупо маданияти бошича қадар кечмиш минг йил олам маданиятсизми қолди? Оврупо маданиятни тўғри Юнондан олган бўлса, нима учун минг йил уни олмасдан кутиб ўтирди?»

Муаллифнинг атрофлича асослашича, юнон маданияти Овруподан олдин ислом дунёсига ёйилган ва мусулмонлар уни тараққий қилдириб, нуқсонларини озайтириб, Оврупога топширдилар. Аристотел, Платон каби ўнлаб машхур юнон олимлари асарларини Оврупога танитганлар — мусулмонлар бўлади. Буни фарб олимлари орасида эътироф

этгувчилар йўқ эмас. Америкалик Драбер «Оврупo аклий тараққиёти тарихи» китобида «Оврупонинг бугунги улуф зиёси мусулмонлар ёққан шамъ ва чироқларнинг ёғдусидан майдонга келгандир», деб ёзган. Ояти карима ва пайғамбаримиз ҳадислари, саҳобалар эътирофи исломият маданиятнинг асоси ва манбаи эканлигига далил эмасми?

Дарҳақиқат, «Қуръони карим»да «илм» сўзи 751 ўринда учраб экан...

Ислом оламидан узоқ юнон маданияти мусулмонлар ҳаётига қандай кириб келди?

Бу VIII асрдан Аббосий халифа Абу Жаъфар Абдуллоҳ Ал-Мансур замонидан бошланган. Илм-фанни севган бу халифа ҳинд олимларидан илми нужум ва ҳайъатни ўрганган. Юнонларда бу фанларнинг тараққий топганлигини англаб, таржима қилишни йўлга қўйган эди. Воқеа бундай бўлган экан: Аббосийлар замонида христианлар орасида «несторий»лар деган бир гуруҳ пайдо бўлади. Булар 431 йилда Эфес ибодатхонасида дунёвий қарашлари учун сазойи қилиниб, юртдан бадарға қилинган патриарх Несторнинг издошлари эдилар. Улар Эрон, Ўрта Осиё, Арабистон шаҳарларида дарбадар юрар эдилар. Абу Жаъфар буларни тўплаб, ҳимоясига олиб, таржима ишларини бошлаб юборади. Қисқа муддатда Бағдод, Шом илму ҳикмат хазиналарига айланади. Бу борада Хорун Ар-Рашид, Маъмун каби халифалар катта ҳиммат ва жасорат кўрсатадилар. Ниҳоят, булар ўз самарасини беради.

Исмоилбек ўз фикрларини далиллаш учун кўплаб мисоллар келтиради. Чунончи, механика илми даражасини кўрсатувчи шундай факт келтирилган. Хорун Ар-Рашид (763—809)нинг Франция ҳукмдори Буюк Карл (742—814)га юборган совғалари орасида занг чаладиган соат бўлиб, барча оврупопиларни ҳайрат ва таажжубга солган.

Абу Жаъфар юнон ҳукмдори билан иноқ эди. Афинадан беадад китоб олдирди. Маъмун даврида Птоломейнинг «Мажистий»и таржима қилинди (Яҳё Ибн Холид Бармакий). Санад бин Али ва Холид бин Абдулмалик Марварудий астрономия бўйича янги маълумотларни қўлга киритдилар. Ер қуррасининг узунлик ва кенглик даражалари ўлчаб чиқилди. Сайёрамиз ҳаракатига доир 3 зиж тартиб қилинди. Аббос бин Саййид Жўшарий ибн Исҳоқ бин Касуф, Абдуллоҳ бин Саййид Ал-Фарғоний каби машҳур олимлар юнонларнинг астрономияга доир кўплаб хатоларини

аниқладилар ва қуёш доғлари, ой-кун тутилиши, думлик юлдузлар борасида бир қанча кашфиётлар қилинди...

Оврупо ҳандаса (геометрия) илмини хуросонлик Абул-вафонинг ҳижрий 5-аср бошида тузилган «Аз-зижи Шомил» ва «Мажистий»сидан ўрганди. Исмоилбек фикрича, бугунги телескоплар ўша замонларда кашф этилса эди, ислом уламози «балки Оврупо уламозина илми ҳайъатда ҳеч бир иш қолдурмаслар эди».

Афсуски, XI асрдан замон нотинчликлари кучайиб борди. Бир томондан ғазнавийлар, салжуқийларнинг мулк дағдағаси, иккинчи томондан Чингиз истилоси, учинчи томондан Қуддуси шариф учун бошланиб кетган «салиб юришлари» ислом оламини ларзага солиб, илму ҳунар йўлларини бузиб юборди. Лекин илм-маориф нури сўнмади, аксинча душманларга ҳам зиё бериб, мунаввар қилди. Мўғулларнинг катта қисми ислом маданиятини қабул этдилар, овруполилар эса юз йиллик салиб юришлари давомида қанчадан-қанча санъат ва ҳунарларни ўрганиб қайтдилар.

Ислом маданиятининг ўчоқлари биргина Бағдод, Шероз, Нишопур, Самарқанд эмас эди. Бундай марказлар Африка, Испанияда, қўйингки, ислом оламининг деярли барча нуқталарида бор эди ва ҳаммасида илм-фан ривож топди. Биргина Испания ва Африкада етишган ислом уламозининг кашфиётлари ва ёзган асарлари номларининг ўзи, Исмоилбек гувоҳлик беришича, «йигирма жилд» бўлади.

Муаллиф ислом маданиятининг мазмун ва кўлами ҳақида умумий маълумот бергач, «Улуми табиия», «Қонун ва низом», «Таърих», «Ҳикмат», «Тиб», «Адабиёт», «Улуми риёзийя», «Фани жуғрофия» каби боблар очиб, тасниф этади. Ҳар соҳанинг энг машҳур намояндаларини тилга олади, асарларидан намуна келтиради, баҳолайди. Тасниф ва баҳо кўпинча Оврупо илм-фани билан таққослаб олиб борилади.

Чунончи, табиий фанлар борасида сўз юритганда, бир қатор соҳаларда «хожа (муаллим)лари ўлан юнонийлардан кўб ўзуб кетган»ликларини, масалан, набототдан «юнон уламозина ҳеч маълум ўлмаган икки минг жинс наботот кашф ва тажруба этилгани»ни, Андалус подшоҳи I-Абдураҳмон Қуртабо шаҳри ёнида улкан Ботаника боғи ташкил қилиб, дунё ўсимликларини тўпламоқ учун Осиё ва Африканинг ҳар томонига махсус кишилар юборганини

қайд этади. Шунингдек, ўсимлик — гиёҳларнинг чанглан-нишини аниқлаш, дори ва гиёҳларни шакарда қайнатиб сақлаш, дорихоналар очиш «ислом ҳукуматининг маърифатлари»дан экан. Исмоилбек ер илми, зироат асбоблари борасидаги ўнлаб кашфиётлар мусулмон оламидан олинганлиги Овруполи олимларнинг ўзлари томонидан қайд этилганини айтади. Оврупода бу кунда мавжуд ўлан наботот (ўсимлик) ва ашжор (дарахт) ва чечакларинг кўписи Андалус мусулмонлариндан олинмишдир ва неча аср олдин ўрганилмишдир», деб ёзади.

«Тиб» бобида Хорун-Ар-Рашиднинг табиби Яҳё бин Мискавейҳ тиббиётга доир 30 жилд китоб ёзгани ва уларнинг арабий, иброний тилдаги нусхалари овруполиклар қўлига тушгани, Аббосийлар даврида етишган Абу Бакр Ар-Розий илк бор чечак ва қизамиқни эмлагани, икки юздан ортиқ китоб ёзгани, асарлари XVI асрда италян тилига таржима қилингани, ундан 50 йил сўнг Эронда яшаган Али ибн Аббос юнонийларнинг тиббиётдаги кўплаб хатоларини кўрсатиб, 20 жилд китоб ёзгани, буюк Ибн Синонинг асарлари асрлар давомида Фарбда дастурул амал бўлиб келаётгани каби маълумотлар келтирилади.

Ислом аҳли илмда янги-янги йўналишларни бошлаб берди.

Ҳикмат ва Қуръон оралиғида «Ақоид» ва «Тасаввуф» дунёга келди. Фаззолий диний ҳикматга доир юзга яқин китоб ёзди. Тасаввуф Муҳйиддин Арабий, Жўнайд Боғдодий, Мавлоно каби улуғ зотларни етказди. «Оврупода «Филўсўф», «мистиқ» дедиклари уламонинг «Сўфиюн» фирқасидир», — деб тугатади «Ҳикмат» бобини муаллиф.

«Қонун ва низом» бобида шарият, мазҳабларнинг жамиятдаги ўрни, Имоми Аъзам Абу Ҳанифа, Имом Шофеъи, Имом Молик ва Имом Ханбалларнинг ислом маданияти тарихидаги хизматлари ҳақида гап кетади.

«Таърих ёзма мусулмонлар ҳар миллатдан зиёда хидмат этмишлар, десак жоиздир», — деб бошланади «Таърих» боби. Котиб Чалабий (1609 — 1658) «Кашфуз-зуннун...»ида 1300 муаррих номини келтирган экан. Исмоилбек уларнинг энг машҳурлари Абулфараж, Бурҳониддин, Ибн Халдун, Масъудий кабилар ҳақида маълумот беради, уларнинг ҳаёти билан боғлиқ воқеалардан ҳикоя қилади. Табиий фанлардан «ҳисоб», «ҳандаса», «жабр»ни қайта яратганликлари, «фани маҳонкия» (машинасозлик), «фани абсор» («оптика»)га буюк хизмат қилганликларини далиллайди. Шунингдек, Муҳаммад Бағдодийнинг ер сатҳини

ўлчаш ва харитасини тузиш борасида махсус китоб ёзганини маълум қилади. Бугунги соатларимиздаги «соат» ва «дақиқа» тақсимхоналари мусулмонлар ҳунари бўлиб, ўрта асрларда Абул Ҳасан Мағрибийнинг китобида муфассал баён қилинган экан. Машҳур Умар Хайём ва Абдурахмон Ал-Харожийнинг «Санайи жалолия» ном олган йил ҳисоби Оврупо Рум (Григорян) календаридан бир неча аср илгари ва аниқ тузилган.

Жуғрофия-чи? Батлимус (Птоломей) «Жуғрофия»си Маъмун замонида келиб эскирди. Унинг амри билан махсус ҳайъат тузилиб, мукамал жуғрофия китоби — «Расм ал-арз» яратилди, олдингисига тузатишлар берилиб, хариталар илова этилди. Ва улар асрлар давомида Оврупода дастурул амал бўлдилар. Шохруҳ топшириғи билан Абдураззоқ Самарқандий Ҳиндистон ва Хитой жуғрофиясини ўрганди; Мирзо Улуғбек кўрсатмаси билан Али Қушчи ернинг кенглик даражасини, сатҳини ўлчашда жуда катта ютуқларни қўлга киритди.

Денгиз карталари мусулмонлар ихтиросидир. 1497 йилда денгиз сафарига чиқиб, кўплаб ороллар кашф этган Васко де Гаманинг арабча ёзилган бир денгиз харитасидан фойдаланганлиги маълум.

Исмоилбек айрим Оврупо олимларининг «турк халқлари зеҳну салоҳиятдан ноқис ва ожиз бўлганлигидан қора ва паст ишлардан бошқасига ярамайди» деган фикри билан баҳсга киришади. Бу халқ идрок-истеъдод, зеҳн ва ақл бобида бошқалардан заррача ҳам кам эмаслигини, ахлоқ ва одобда, садоқат ва тўғрилиқда, ор-номус ҳимоясида қанчалар мақтовга лойиқ эканлигига гувоҳлар бўлган сайёҳлар кўплигини таъкидлаб кўрсатади ва ўз фикрларини «Бир халқ(н)инг ё бир қавм (н)инг ахлоқ касб этмаси истеъдоду ақлиясиндан туғар. Ноқис ақлдан мақбул ахлоқ ва адаб туғмас», — деб яқунлайди. Сўнг мисолларга ўтади: «Олами исломиятда машҳур ва Оврупо Фарангистон уламосина маълум «муаллими соний» номини касб этмиш Абунаср Форобий ҳазратлари турк ўғли туркдирки, ҳам биринчи уламодан, ҳам биринчи ҳукаmodандир. Али Ҳусайн ибн Сино ҳазратлари Оврупода «Ави-Сена» номи ила машҳур ўлан экан, турк ўғли туркдир. Юнон қавми Букрот каби табиб ва Арасту каби филўсўф ила ифтихор эдар. Ибн Сино эса, ҳам табиби машҳур, ҳам филўсўфи нодир эди. Ибн Сино Арастунинг акси дагил эди ва лекин Арастунинг шогирди ўлмаюб ўзининг истеъдоди ақлия ва зеҳнияси ила Арастуя баробар келмишдир. Ибн Сино Бухоро мевасидир...»

«Ғазнавийларнинг ва темурийларнинг саройлари уламо ва ҳукамо жамиятлари ила шарафландиғи тарихларда ёзилмишдир...»

Муаллиф «ҳисса» чиқаради:

«Ҳар миллат(н)инг» ва халқ(н)инг буюклиги, зўрлиги «чўқлик» («кўплик»), «мол ва касб», «шижоат» ила ўлча-нилури эса-да, энг шарафли мезон ва ўлчов «илм ва ҳунар» дирки, буларга эга миллат, халқ энг улуғ, энг буюк халқ-дир».

Сўнги боб «Исломият ва маданият» деб номланган. Ундан мазкур рисола XIX аср ўрталарида кечган ислом ва илм-фан мавзуидаги баҳсга ўзига хос жавоб эканлиги маълум бўлади. Исмоилбек Оврупо матбуотида гоҳ-гоҳ кўзга ташланиб қоладиган «исломият маданиятга мутаносиб эмас» деган фикрнинг келиб чиқиш сабаблари устида тўхтаб, уни чала мулла дин пешволаримизнинг жаҳолатидан кўради. Ҳолбуки буни аниқлашнинг йўли жуда осон: 1. Диннинг асосини, қоидаларини ўқиб билмак. 2. Шу диндаги халқнинг аҳволини ўрганмак. Ҳар икки жиҳатдан ҳам ушбу диннинг мукамал бир маданият манбаи эканлиги маълум бўлади. «Куръони азимуш-шон бир китобдирки, ҳар нуқтаси воситаи маданиятдир, — деб ёзади Исмоилбек. — Пайғамбаримизнинг ҳадислари ва ғайри аозим¹ ислом(н)инг калимот ва ҳукмиёти бир қонуни филлоҳ ва маданиятдур. Дунёда шариати муҳаммадия қадар ҳаққоният ва мусовот асоси узра таъсис ўлинмиш ҳеч бир мукамал қонун йўқдир.

Маданиятнинг бош аркони ўлан маориф, саъй ва амали иттиҳод, мусовот, ҳуррият, муҳаббати ватан каби авсофи мамдуҳа дини ислом(н)инг биринчи даражада амр ва тавсия этадиган аҳқоминдандир».

Яна бир далил: бошқа миллатлар ўз олимларини қамоқ ва зиндонларда чиритганида, мусулмон уламоларига юксак мартабалар берилиб, саройларда, шоҳ дастурхони атрофида умр кечирдилар.

Муаллиф иккинчи масалага — мусулмонлар аҳволига тўхталар экан, арабларнинг исломгача бўлган, «жоҳилият» деб ном олган тарихини мисол қилиб келтиради. Ислом бу қавмни тамом янгилади, миллат ҳолига келтирди. Улар юз йил ўтмай, Африка ўрталаридан Самарқандгача, Ҳиндистондан Франсиядаги Пириней тоғларигача чўзилган салтанатни майдонга келтирдилар. Қанчадан-қанча халқлар бу динни қабул қилиб, маданиятнинг катта кўчасига чиқиб олдилар. «Оврупо халқларининг ҳозирги ҳунар ва маданиятларина асос уламои ислом(н)инг самаройи саъйи

¹ Лозим — улуғлар.

ўлдиғини инкор этиб бўлмас», — деб ёзади Исмоилбек ва бунинг далили сифатида бугунги илм-фан, шаҳар маданияти, деҳқончилик, боғдорчилик, экология кабиларнинг ҳаммаси ислом маданиятига бориб тақалишини кўрсатиб беради.

Табиийки, ундаги бу ғоялар муайян билим ва идрокка суянган эди. Туркий халқларнинг ўтмиш маданиятини, руҳиятини теран англашдан, унинг кейинги асрларда тақдир тақозоси билан тушиб қолган тутқун ва турғун турмушини теран идрок этишдан, унга йўл излашдан келиб чиққан эди. Бу жиҳатдан Исмоилбекнинг «Туркистон уламози» китоби муҳим.

ТУРКИСТОН УЛАМОСИ

. 1900 йилда Бокуда босилди. Муаллиф «Ноширдан бир сўз»да «Оврүпода улум ва фунун бик оз мунташор ўлан бир замонда Туркистон қитъасинда ақлий ва нақлий илм-лара чолишмоқда эмишлар», — деб изоҳ берган.

Гаспринский замондошларини кўҳна Туркистоннинг юздан ортиқ уламози билан таништирар экан, уларни саҳни кенг гулшандан саралаб олинган бир даста гул сифатида тақдим этади, ўлканинг нодир истеъдодларга бениҳоя бойлигини таъкидлайди. Китоб ўн фаслга бўлинган. Дастлабки фаслда «Туркистонда етишан уламои машойих, муҳаққиқиндан баъзилари» ҳақида гап кетади. Фасл «шоҳ Нақшбанд» — машҳур Муҳаммад Баҳовуддин Нақшбанд (1318 — 1389) билан бошланади. Муаллиф унинг тасаввуфга дахлдор «Далилул ошиқин» билан «Ҳаётнома»си «арбоби урфон»нинг ҳар доим назар-эътиборида келганлигини хабар қилади. Шайх Нажмиддин Кубронинг «618 санаи ҳижриясинда Чингиз аскарлари тарафиндан шаҳид» этилганини маълум қилиб, асарларини шарҳлайди. Абдухолиқ Фиждувонийнинг ўнлаб машҳур мутасаввифларга мураббий бўлганлигига тўхталади. Гаспринский «жоруллоҳ» Замахшарийни, қонуншунос, илоҳиёт олими Абуллайс Самарқандийни (1075 — 1144), Навоийга дарс берган Фазлуллоҳ Абуллайсийнинг аждодларидан, «Ахлоқи Муҳсиний»нинг муаллифи Ҳусайн Воиз Кошифийни (1440 — 1504) «Муфассири киром» (улуғ тафсирчилар) фаслига киритади. «Шуҳрати таъриф ва баёндин мустағни ўлан» Замахшарий ҳақида сўзлаб, «тафсир, ҳадис, фикҳ, луғат, баён, наҳв илмларинда замонининг энг биринчиси эди», — деб ёзади. 20 дан ортиқ китобини санаб кўрсатади. Фақиҳи муҳаққиқ

Абуллайсийнинг 7 китобини тилга олади. Ҳусайн Воизнинг 4 китобига тўхтайди. Буюк муҳаддислардан Имом Бухорийнинг 19, Муҳаммад бинни Исо Термизийнинг 6 асари ҳақида фикр юритади.

Китобдаги фасллардан бири «улуми адабия» вакилларига бағишланган. Фасл фороблик Абунаср Исмоил бин ал-Аҳмад Жавҳарий (в. 1003) билан бошланади. Унинг «Тожул луғати ва саҳиҳ ал-арабияти» номли луғати келтирилган. Араб тилига оид бу китоб, чамаси, ўз даврида бениҳоя машҳур бўлган. Замахшарийнинг, бу тилни мукамал эгаллагани учун, «жоруллоҳ» (Оллоҳнинг қўшниси) лақабини олгани маълум эди. Муаллиф келтиришича, Жавҳарийнинг замондошлари ушбу китобни араб уламози қўлига бериб: «Луғатингизни ажнабий бир одамдан ўрганингиз!» — деган гапи машҳур бўлиб кетган экан (10-бет).

Сарф, наҳв, маоний, адаб, мунозара, қофия фанларидан баҳс юритган «Мифтоҳул улум» («Илмлар калити») нинг муаллифи хивалик Сирожиддин Юсуф Саккокий (в. 1229), унинг ҳамшаҳари «Ҳадойиқус сеҳр»и билан шуҳрат қозонган Рашидиддин Ватвот (в. 1188), «Ан-наҳж» («Усул»), «Наводир ал-усул» («Усул жилолари») каби китоблар ёзган Абу Абдулло Термизий (Ҳаким Термизий, в. 816) каби ўндан ортиқ уламо ҳақида маълумот ушбу бобда келтирилган.

Навбатдаги фасл «соҳиби девон машоҳири шуаро» (девон тартиб этган машҳур шоирлар) ҳақида. Унда «Сайрул ибод»и билан илоҳиёт мавзуйига янги йўналиш берган Саноийи (в. 1054)дан «девони мажор-венгр уламосиндан мусъё Вамбери тарафиндан немис дилина даржима ўлинмиш» Махтумқулигача бор. Муаллиф аждодлари Кеш — Шаҳрисабздан бўлганликларини кўзда тутиб, Амир Хисрав Деҳлавийни ҳам киритган. Шунингдек, мақбараси Табризда бўлган, «илми ҳикмат ва шеърда машҳури замон» Зоҳир Фарёбий (в. 1202), «қувваи хаёлияи шоирона»да беназир Шавкат Бухорий (1636 йилда Исфaxonда вафот этган) каби умрининг сўнгги бошқа юртларда кечган қаламкашлар ҳам ўрин олган. Ахсикатлик шоир Асириддин Ахсикатий (в. 1212) ни Анварий (Авҳадиддин Анварий, 1105 — 1187), Хоқоний каби «азим шуаро» қаторига қўяди. Сайфиддин Исфаранги деган шоирнинг шеърлари Улуғбек замонасида ғоят шуҳрат топганини маълум қилади: «Девони ашъори 12 минг байт жамъ ўлуб, аксарият Улуғбек мажлисинда қироат ўлинурди», «Исфара Мовароуннаҳрда бир қасабадур», деб изоҳ беради муаллиф. Паҳлавон Маҳмуд (Пур-

ёйвали)нинг «Канзул ҳақойиқ»и, Лутфийнинг «мусаввада қолан» шеърӣ «Зафарнома»си ҳақида ҳам айрим қайдлар учрайди.

Муаллиф Алишер Навоӣ ва унинг адабий муҳити ҳақида ҳам тўхталган. Хусусан, Навоӣ борасида «лақаби зуллисонайн ўлуб, ҳижратинг тўқузунчи асри авохиринда етишан чигатой ва Ажам шуаросининг энг машҳурларидандур, боҳусус, турк(н)инг «раис уш-шуароси» дея талқи ўлинадур. Илми хат, расм, мусиқи, наққошлиқ санъатларинданда воқиф эди...» (13-бет) деб ёзади. «Мавлоно Жомӣ ила муосир (асрдош) Лутфий»ни «форсий, боҳусус туркий назмда сонӣи Алишер» атайди. Султон Ҳусайн Бойқаронинг «қувваи таъби»ни таъкидлаб кўрсатади.

Фаслнинг энг диққатга сазовор жойларидан бири Ойшайи Самарқандӣ, Меҳри Нуржаҳонбегим, Лола хотун, Асимӣ, Ифғатӣи ва Дўхтари Кошғарӣ — жами 7 «турк шоираси» ҳақидаги фикрлардир. Афсуски, улар ҳақидаги материаллар қайддан нарига ўтмаган. Лекин шунинг ўзи ҳам Туркистон адабий тарихини ўрганишда мутахассисларга туртки бериши, табиӣи.

«Туркистонда етишган ҳукамо (ҳакимлар) ва атиббо (табиблар)» фасли ибн Сино билан очилади. Гаспринский уни «дохӣи» атайди. Лотинчага таржима қилинган «Қонун»и «Овруро дорилфунунларинда тадрис ўлинурди» деб ёзади. Тил билимини юксак баҳолайди: «Ҳақи-ла воқиф ўлдиғи лисонлар: араби, форси, турки, юнони эди». Фаслда 11 ном келтирилган. Булар машҳур Форобӣи, Хўжа Фахриддин бин Авҳадӣи Сабзаворӣи (1384—1463), Ҳаким Азрақӣи Марвӣи, Нажибиддин Самарқандӣи, Абу Язид Балхӣи, Абдурахмон Ал-Марзуйи, Абу Иброҳим Гургонӣи (в. 1137), «Ёдгори тиб»нинг муаллифи Шариф Шарафиддин: «маданияти исломиянинг энг буюк ходимлариндан 50 парча асари вор» Абул Аҳмад бин Табиб Сархушӣи (в. 897) кабилардир.

Алжабр асосчиси Ал-Хоразмӣи, Нилнинг сувини ўлчайдиган «миқёс ал-жадид» асбобини яратган Аҳмад Фарғонӣи (в. 861), Абурайҳон Берунӣи, Мирзо Улуғбек, Али Кушчи, Фиёсиддин Жамшид — жамъи 12 киши «нужум, ҳайъат ва риёзия уламоси» сирасида берилган. Мазкур фаслдаги «Зижи Абу Маъшар»ни тузган, риёзиёт ва илми нужумга оид ўнлаб асарлар ёзган Абу Маъшар Балхӣи, Қозизода Румӣи китобига шарҳ ёзган ҳайъатшунос Муҳаммад Чағминӣи, ҳандасага доир китоблари билан шуҳрат қозонган Шамсиддин Самарқандӣи (в. 1204), олтмиш қадамлик устурлоб ясаган Муҳаммад Хўжандӣи, Ой ҳақида-

ги кузатишлари овруполилари маҳлиё қилган, «Ал ба-диъ» («Гўзал яратилиш») асарининг муаллифи Абул Ҳасан, Маъмун «байтул ҳикмаси» (академияси)нинг бир оғиздан эътироф этилган олими Абдулло бинни Суҳайл Ал-Фаргоний каби ҳаёт ва ижодлари нисбатан кам ёритилган олимлар ҳақида тўпланган маълумотлар, шубҳасиз, ўзининг аҳамиятини бугунги кунгача сақлаб келади.

Муҳими шундаки, Фарб ва Шарқни баравар билган Гаспринский туркистонлик ушбу олимлар ижоди Европада қандай ўрганилаётганлигига ҳам диққат қилади. Жумладан, Улуғбек «Зиж»ининг 1665 йилги Оксфорд нашри, Ал-Хоразмий, Ибн Сино, Абу Маъшар асарларининг Европада кутиб олиниши, баҳоланишига оид маълумотлар келтиради.

«Туркистон уламози»да «таърих ва жуғрофия уламози» ҳақида ҳам боб бор. Ўнта тарихчи киритилган. Буларнинг бир қисми таниш: Хондамир, Табарий, Ҳофизи Абрў, Абдураззоқ Самарқандий, Жамолиддин Абдулло Нишопурий (в. 1512), Абу Саид Ал-Марвозий (в. 1167), Мир Абдулкарим Бухорий (в. 1830) номлари эса кўпчиликка у қадар маълум эмас. Гаспринский Жамолиддин Нишопурийни асли мовароуннаҳрлик деб таништиради. «Равзатул аҳбоб» («Дўстлар боғи») номли китоби борлигини, «Китоби такмил ас-синоа» («Ажойиботга қўшимча»)сини Навоий номига ёзганлигини, Абу Саид Ал-Марвозийнинг эса 28 жилд (шундан 10 жилди «Таърихи Марв», 8 жилди «Таърихи ансоб») асари борлигини, Мир Абдулкарим Бухорийнинг Туркистон ва Афғонистонга доир бир китоби 1876 йилда Парижда мусъё Шефф томонидан французчага таржима қилинганини бизга етказди.

Гаспринский Туркистон уламози ҳақида тўхталар экан, бир фаслини махсус фақиҳларга (диний ҳуқуқ олимларига) бағишлайди.

XIX асрнинг охирида яшаган ва дунё кўрган зиёлиларнинг бирортаси ҳам Туркистоннинг ўша давр аҳволдан қаноат ҳосил қилмайди. Исмоилбек хонликлар салтанатининг сўнгги давр аҳволини шундай баён қилади:

«Шоҳ Темур замонинда ҳар бири бир арслон ўлан туркистонийлар бу замонда таъсири зулм ва истибдод ила бирор сочсиз хотин, соқолли заифалар поясина кирмиш эди. Эски илм ва уламодан» ҳам деярли асар қолмаган. Холис ва ҳалол (киши) қолмай, узун чопонларга, хилъатларга ўралган риёкор кўпайган эди. Золимлар йўлини

тўсадиган шариат аҳли тугаб, золимларга фатво топиб бериб, 5—10 тилла-олтун учун сабоҳдан оқшома қадар «омин», «омин» айтиб, миллатни хароб ва барбод этганлар саноқсиз эди. Қандай бахтсизликки, бир учи Садди Чинга, дигар учи Ўрта ер денгизига чиққан салтанат баҳодирларининг авлоди ёшликда баччалик, сўнг эса баччабозлик ҳаромликлари ичида умр кечирадирлар эди. Умаро ва вукалонинг аксари ё Эрон асирларидан, ё баччалик қилганлардан мансабга кўтарилар эди. Шижоат майдонида Темурларнинг, Шайбонийларнинг исми-шарифлари унутилгани каби илм майдонида Ибн Синолар, Форобийлар, маориф майдонида Али Кушчи, Улуғбеклар ёддан чиқиб, бутун Мовароуннаҳр бир хонақойи паришон ва диёри дарвешон ўлмиш эди. Илм, ҳилм, маориф иззат-нафс ва ҳайсиат (ҳурмат-эътибор) риёкорликка айланган эди. Бу сўзлар балки аччиқ сўзлардир, лекин тўғри сўзлардир. Тарих ёзадиган муаррих мадҳия ёзадиган мирза эмас»¹.

Мана шу «хонақойи паришон» ватанга, «дарвеш» ва «риёкор»лар миллатга айланмас экан, Туркистоннинг келажаги йўқдир. Бу биргина Туркистон эмас, бутун Русия мусулмонларига тегишли.

Исмоилбек фикрича, аҳволни тузатмоқ учун уч нарса керак: 1. Миллий фикр. 2. Миллий тил. 3. Миллий маориф. Миллий фикр, биринчи навбатда, миллат бирлиги фикридир. Тил ягона адабий тил масаласидир. Миллий маориф она тилидаги таълим-тарбияни йўлга қўйишдир. Фикр ва тилни матбуот тарбия қилади. Матбуот ходимларини етказувчи эса маорифдир. Демак, ишни маорифдан бошлаш керак. «Таржимон» ҳам, «усули жадид» ҳам шу мақсадда дунёга келган эди.

«Инсонларни бир-биридан уч нарса узоқлаштиради: тил, масофа узоқлиги, дин бошқалиги, — деб ёзган эди Исмоилбек «Ҳаёт» газетасининг 1 йиллиги муносабати билан. — Бундан 25 сана муқаддам аҳволи миллиямизи мулоҳаза этарканман, заиф ақлим билан дардларимизга дармон излаб кўрдимки, динимиз бир бўлса-да, масофа ва тилсизлик бизни ажратар экан»². Фан-техника самаралари олисни яқин қилгач, узоқликнинг сабаби фақат тил туфайли эканлиги маълум бўлди. «Шу аснода, — давом этади Исмоилбек, —

¹ Тарихи жадид Туркистон. «Таржимон» г., 1906. 33-сон.

² Очиқ мактуб. «Таржимон» г., 1906, 26-сон.

жумла «образованный» зиёли қардошларим каби мен ҳам туркча исмиمنى ёзишни билмас эдим...»¹.

«Йигирма беш санадан бери дедигим, ёздигим, чалишдигим будир: йўл очмоқ. Бошқа бир нарса эмас. Чунки қудратли, нажиб, умрли, чидамли ва жасоратли бўлган турк миллатининг пароканда бўлиб, Садди Чин (Хитой девори)-дан Оқ денгиз (Ўрта ер денгизи)га қадар ёйилиб, нуфузсиз, товушсиз қолиши тилсизлигидан, яъни «Лисони умумия»я эга бўлмаганидан майдонга келгандир. Бу эътиқод билан яшадим. Бу эътиқод билан мозорга киражакман».

Миллат ва унинг манфаатини ҳар нарсадан муқаддам ва муқаддас тутган Исмоилбек «Ҳаёт»га йўллаган табригини шундай тугатган эди: «... Лекин ягона шарти — унутма: ҳар на ёзажак эсанг, қаламни уч капиклик қора сиёҳга ботирма, юрагингга ботириб, қонинг билан ёз, сўзинг унар, виждонлара етар, акс ҳолда бесамар кетади».

1893 йилда Туркистонга келади.

Бухоро амири Абдулаҳадхон билан Қримда учрашган эди. Улар бир-бирларини билардилар. Исмоилбекка Ширвонлик Мажид Фанизода ҳамроҳлик қилади². Самарқандликлар «усули савтия» ғоясини яхши кутиб оладилар. Тезда «усули жадид» йўлга қўйилиб, иш бошланади. Исмоилбек Шаҳрисабзга кетади. Мажид Фанизода 40 кун Самарқандда қолиб, «усули савтия»дан дарс беради.

Исмоилбекнинг Туркистонга иккинчи сафари 1908 йилга тўғри келади. Сафар тафсилотлари «Бухорода на кўрдим?»

¹ Ўша ерда.

² Бу сафар таассуротлари Исмоилбекнинг мақолаларида («Машинали мактаб» — қаранг: бу ҳақда: Бурҳон Шараф, Абдулғани Ҳусайиновнинг таржимаи ҳоли ҳам Ҳусайиновлар фирмасининг тарихи, Оренбург, 1913; Мажид Фанизода, «Таржимон» г., 1906, 15-сон) ёритилган. М. Фанизода 1906 йилда таржималарни, ҳикоя ва романлари билан ёзувчи сифатида танилган бўлиб Гуржистоннинг Гори шаҳрида ислом доғулмуаллими мудирини эди. (Қаранг, «Таржимон» г., 1906 й, 15-сон.) Исмоилбек мақолаларида Туркистонли замондошларида ёвқур оталар шижоатидан асар қолмагани афсус билан тилга олинган ўринлар анча-мунча. Бироқ у мазкур сафарида Самарқанднинг Тахтиқорача довоидан Шаҳрисабзга ўтишда учраган бир чўпон бола билан мулоқотидан сўнг Соҳибқирон Темур руҳи ҳали-ҳануз авлодларида яшаб келаётганига ишонч ҳосил қилади. Унинг дадил. ўз шаънини баланд тутиб жавоб беришини кузатар экан, «чўпонни бундай сайратган тоифа маориф билан мунавар бўлса, тоғларни остин-устун қилиши шубҳасиздир», деб ёзди (Оқгул дастаси ёки адабиёти жадида хидматлари. Мажид Фанизода, «Таржимон» г., 1906, 15-сон).

сарлавҳаси остида «Таржимон»нинг ўша йил сонларида (47, 50, 57 — 59, 64, 78) босилган. Каспийдан «Генерал Скобелев» кемасида келиб, Красноводскдан поездга ўтаркан, Гўктепа урушини эслайди. Қалъа аҳолисининг «бутун Осиёга шуҳрат ва ибрат дея бола-чақаси баробар қиличдан кечурулуб, от оёғида топталгани»ни алам ва изтироб билан ёдга олади. Исмоилбекни Янги Бухоро (Когон) станциясида амир одамлари ва Русия сиёсий агентлиги таржимони Мирҳайдарбек кутиб оладилар. Амир уни Карманага таклиф этади. Зиёфат асносида Валиаҳд Саййинд Олимхон билан учрашади. Валиаҳднинг Русия матбуотини мунтазам ўқиб боришини, дунё воқеаларидан хабардорлигини кўради. Самарқандга ўтади. «Усули жадид» мактаблари билан танишади. Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдулқодир Шакурый билан узоқ суҳбатлар қуради. Гап тарих ва келажак, муқаддас обидалар ва уларнинг тақдири, рус истилочилик сиёсати ва ўзликни сақлаб қолиш ҳақида эди.

Қайтишда яна Бухорога тушади. Қушбеги Остонақулбек билан тўхтаб қолган янги мактабни юритишни гаплашади. Асосий тўсқинлик қозикалон томонидан эканлигини англаб, ҳузурига боради, ваъдасини олади. Бухородаги нўғойлар Исмоилбекни меҳмонга чақириб, «Жамияти хайрия»ларига фахрий аъзо қиладилар. Янги очилган бир мактабни унинг шарафига «Исмоилия» атамоқчи эканликларини айтадилар. Исмоилбек унамайди. Амир Абдулаҳадхоннинг марҳум падари ҳурматига «Музаффария» номлашни маслаҳат беради...

Мактабларгина эмас, мадрасалар ҳам ислоҳ қилиниши керак. Иложи бўлса, янги замонавий олий ўқув юртлари — университетлар қурмоқ керак. Исмоилбек бу фикрга 1885 йилдаёқ келган эди.

«Эй давлатлулар! — деб ёзган эди Бухоро ва Хива хонларига мурожаатида, — майдони сиёсатда мағлуб ўлуб, истиқлолни ғойиб этди. Бу замон-да ғафлат эдилурса, майдони иқтисод ва маишатда миллат мағлуб тушуб, сабаб ўланлари дунё турдиқча масъул тутажакдир... »¹

¹ Холлара хитоб. «Таржимон» г., 1906. 11 август, 89-сон.

Исмоилбек бадий иқтидорга ҳам эга эди. Юқорида унинг Амир Темур ҳақидаги «Муколамаи салотин» ҳикоясига тўхталган эдик. Унинг энг машҳур асари «Дорул-роҳат мусулмонлари» дир¹. Асар «Таржимон»нинг 1887 йил сонларида босилган. 1906 йилда Боқчасаройда алоҳида нашр этилган. 1997 йилда «Қалб кўзи» газетаси қайта чоп этди.

Муаллиф асарнинг жанрини «фантастик рўмон» деб белгилайди. Асарнинг ширин тахайюл асосига қурилгани сарлавҳасиданоқ кўриниб турибди. Муаллиф хаёлий-афсонавий бир мамлакат Дорул-роҳат (сўзма-сўз — роҳат уйи), яъни обод ва фаровон бир юрт фуқаролари ҳақида ҳикоя қилишни ўз олдига мақсад қилиб кўяди.

Бунинг учун 8 аср давомида мусулмонлар тахти фармонида келган ва ислом давлати сифатида Оврупо мамлакатларига намуна бўлган Андалузияни танлайди. Хижрий йилнинг 98 ида (мил. 668) Марокашнинг Фаси билан Испания орасидаги Жабал-ат-тариқ (Гибралтар) бўғозини саркарда Мусо ибн Нусойр кўшини кесиб ўтиб, Андалузияни забт этган эди. Андалуз дастлаб Шомга тобеъ эди. 756 йилдан уммавий Абдурахмон тахтни эгаллади ва ўзини халифа эълон қилди. Испанияни мусулмонлардан қирол Фердинанд (1452 — 1505) қайтариб олди. Сўнгги мусулмон ҳукмдор Ал-Хисорий, сўнгги сарой Ал-Ҳамро (Қизил сарой), сўнгги пойтахт Фарната (Гренада) бўлган эдилар.

Исмоилбек тахайюлнинг реал асосларига тўхтар экан, олис тарих қатларида қолган турли-туман маълумотлар, сайёҳларнинг бир вақтлар ислом шуури билан гуллаб-яшнаган Андалузия — араблар Испаниясининг маънавий-маданий турмушига онд кўплаб факт ва рақамларни топиб,

¹ Исмоилбек ҳақидаги айрим мақолаларда унинг «Юз йилдан сўнг 2000-сана» номли романи ҳақида ҳам сўз юритилади (қаранг: Ю. Османов. Исмоил Гаспринский ва унинг «Мазҳабн иштирокиюн»и, «Янги дунё» г., 1991. 13 март). Биз ҳам унга суяниб, ушбу хатони такрорлаган эдик. Аслида уни Исмоилбек ёзмаган, ўз газетасида эълон қилган экан холос. Роман Америка ёзувчиси Эдуард Беллами томонидан 1888 йилда ёзилган. 1893 йилда О. Зинин таржима қилиб, нашр этган. Аёз Исоҳқийнинг ҳам 1902 йилда ёзилиб, 1904 йилда чоп этилган «200 йилдан сўнг инқироз» хаёлий публицистик асарида бу романининг таъсирини кўрадилар. Бу асарни эса проф. И. Нуруллин Н. В. Гоголнинг рус адабиёти «чиққан» «Шинел» повестига ўхшатган эди (қаранг: Аёз Исоҳқий. Зиндон. Сўз боши. Қозон 1991, 8-бет).

ўқувчи диққатига ҳавола қилади. «Араблар испанларнинг тақир саҳроларини обод ўлкага айлантирдилар, деб ҳикоя қилади муаллиф. — 12 минг қишлоқ, 80 кўрғон, 300 шаҳар, 300 минг жомеъ бино қилинган. Замонида пойтахт Қуртабода 200 минг хонадон яшар эди. 600 жомеъ, 500 шифохона, 800 мадраса, 900 ҳаммом мусулмонлар хизматида эди. Фарната, Тулиду (Таледо), Сибилё (Севилия) каби шаҳарлар ҳам Қуртабо (Кордова)дан қолишмас эди. Бойлиги-чи?! Фаранг тарихчилари ёзишича, Қуртабо халифалигининг хазинасига жами Оврупо мамлакатлариникини кўшганда ҳам етмас экан. 852 йилда Қуртабо кутубхонасида 600 минг китоб бўлган. Бутун ўлкада 70 улкан кутубхона бор эди. Фаранглар келиб, Андалузия мактаб-мадрасаларида ўқидилар. Оврупо Қуртабо мадрасаларидан андоза олиб, университетларини қурди... Хуллас инсоният тараққиётини янги бир босқичга олиб чиққан Фарб илм-фанининг тамал тоши олис XII — XIII асрларда Андалузия — мусулмонлар Испанияси томонидан қўйилган эди. Бироқ ҳар нарсанинг ўз кушандаси бўлганидек, мутаассиблик деган офат жуда қисқа муддатда бу ўлкадаги юксак ислом маданиятини йўқ қилиб ташлади. Фердинанд Андалузияни мусулмонлар қўлидан қайтариб олгач, ўлкани жоҳилона бир суръатда мусулмонликдан «тозалаш» бошланди. Мўъжизавий сақланиб қолган «Жомеул кабир» (Катта мечит) ва «Ал-Ҳамро» гина олис мусулмон Андалузиясининг бир вақтлар балқиган нуридан етиб келган шуъладек йилтиллаб турадилар...

Ушбу маълумотлар сайёҳ муаллиф тилидан берилган бўлиб, асарнинг мазмунига сингириб юборилган. Таҳририятнинг ихчам изоҳида асарнинг бош қаҳрамони тошкентлик Мулла Аббос эканлиги, Франция саёҳатидан кейин «Франсавий» деб ном олгани, ўз кўрган-билганларини «Фарангистон мактублари» сарлавҳаси остида «Таржимон» да эълон қилиб келгани, мактубларнинг иккинчи қисмида Андалузия саёҳати ўрин олгани, муаллиф-сайёҳ «бахтиёрона бир сурати маишата етишмиш жамияти муслимадан баҳс этажаги» айтилади.

Дарҳақиқат, асар роман-саргузашт характерида. Воқеа Мулла Аббоснинг Фарангистонда орттирган таниши мадмаузел Маргарита билан хайрлашиб, Испанияга отланишидан бошланади. Мулла Аббос илк таҳсилни Тошкентда олган. Фарангистонда «Илми жадид» га ошно бўлган. 27 ёшда, саёҳатни севади. Андалузия ҳақида ўқиган, эшитган. Унинг ўз даврида жаҳонни ҳайратга солган илму фанидан,

юксак маданиятидан хабардор. Шунинг изларини кўрмоқчи. Уни ҳозир Испания деб атайдилар...»

Поезд қирқ уч соат юриб Мадридга олиб келди. Ажойиб ўлка, хушхаво, серҳосил. Бир ёни тоғ, бир ёни сув. Ҳамма ёқда гул. Обидалар. Бироқ, Қуртабодаги улкан қуббаси 80 устун устига ўрнатилган бетимсол жомеъ масжиди, мана беш асрдан ошибдики, ҳамон улуғвор. Мулла Аббос бир ҳафта Қуртабода қолиб, жомеъни қайта-қайта зиёрат қиладди. Сўнг Фарнатага Малик ибн Аҳмар шарафига 1343 йилда куриб битирилган Ал-Ҳамро саройи зиёратига боради. Мулла Аббос унга тамом маҳлиё бўлиб қолади. Ал-Ҳамро хизматчисига саройни зиёрат этиш учун Туркистондан махсус келганини айтиб, хоналарида тез-тез бўлиш ва узоқроқ қолишга изн сўрайди. Бир ой қолиб кетади. Зиёратларидан бирида саройи нақшларининг, пештоқ рангларининг кун ва туннинг турли паллаларида турли товланишларига маҳлиё бўлиб, тунаб қолади. Арслонлар майдони деб аталган гўшада намоз асносида мудраб, хаёлга толади. Олис ва шавкатли тарих намоён бўлади. Шу пайт ногоҳ оёқ товушлари эшитилиб, енгил кулги кўтарилади. Булар ким бўлса экан? Кўзларини очиб қараса, бири-биридан гўзал ўн икки қиз. Араб қизлари. Қаҳрамонимиз оҳиста уларга эргашади. Улар бегона одамни сезиб қий-чув кўтардилар. Шу пайт хоналарнинг бири остонасидаги мрамар тош кўтарилиб, оқ саллалик бош кўринади. У Мулла Аббоснинг Парижда танишган дўстларидан Шайх Жалол эди. Хуллас, Мулла Аббос уларга эргашиб, «Қизлар кўши»дан яширин йўл орқали ер остига тушади ва «Боби саломат»дан узоқ юриб яна юқорига ер устига кўтарилади. Бу жойнинг номи «Дорул-роҳат», қизлар эса, аъло ўқиганликлари учун тақдирланиб, «Ал-Ҳамро» саёҳатига юборилган «Дорул-улум» талабалари эдилар. Бу диёрга беш асрдирки, бегона назар тушган эмас, унинг йўлини ҳеч ким билмайди. Буни Мулла Аббос Шайх Жалолдан билиб олади. Қолганини унга ҳамроҳлик қилган Фаридабону тушунтириб боради.

Дарвоқе, улар арабча гаплашадилар. Шайх Жалол барча йўлчиларга бу сирли диёрга кириш олдидан кўзларини боғлашни буюрган эди.

Дорул-роҳат Фарнатадан 3—4 соатлик йўл. Ниҳоятда гўзал манзарали бир ерда. Сатҳи у қадар катта эмас. Эни 2, бўйи 3 соатда кесиб чиқса бўладиган майдонда жойлашган.

Фаридабону тилидан айтилган тарихи эса қуйидагича эди: Андалузия забт этилиб, ислом гоёлари ёйилгач, қисқа

муддатда ўлка «олам дарсхонаси»га, ўлка аҳли эса «муаллими жаҳон»га айланади. Кўшни фаранглар ундан ибрат олиб гафлат уйқусидан уйғонадилар. Бироқ инсон қонидаги танбаллик, беғамлик, кин-нифоқ бир жўш уради-ю 300 йиллик шуҳратшиор Андалуз давлати ичдан емирилади. Қудратли мамлакат Туркистон сингари учга бўлиниб, ўзаро қирғин-барот урушлар бошланади. Бундан фойдаланган Кастилия қироли Фердинанд 1484 йилда катта қўшин билан Фарнатани қамал қилади. Узоқ ва давомли уруш бошланади. Халифа Абу Абдуллоҳ Ал-Ҳамрода яширин мажлис ўтказиб, иш таслимга борса, бола-чақаларни қандай асраб қолмоқ кераклигини маслаҳат қилади.

Ал-Ҳамронинг бир томони ўтиб бўлмас юксак Сьера Невада тоғларига туташиб кетган эди. Суданлик асирлар келтирилиб, сарой ичидан тоғ томонга лаҳм қаздирилади. Яширин йўлни билганлар секин-аста вафот этадилар. Омон қолган асирлар озод қилиниб, юртларига қайтарилади. Ундан воқиф икки киши қолади. Халифа ва кекса бир боғбон. Мулла Аббос «Қизлар кўшки»дан шу йўлга тушган эди.

Фарната мудофаани давом эттиради. Халифа Истанбулга элчи йўллаб, усмонлилардан ёрдам сўрайди. Султон муҳорабада бўлгани учун ёрдам келмайди. Халифанинг сустлигидан халқ жунбушга келади. Бироқ халифа Фердинанд одамлари билан хуфя алоқа боғлаб, саройни тарк этади. Сал олдинроқ эса довиюрак сардори Мусо охириги нафасгача жанг қилиш лозимлигини айтганида шоҳдан муносиб жавоб ололмаган ва алам устида бир ўзи душман устига отилиб, мардона ҳалок бўлган эди. Хуллас, Сардор Мусонинг яқинларидан 140 киши уни излаб бўм-бўш саройга келдилар. Саройнинг сиридан хабардор якка-ёлғиз кекса боғбон вақтни қўлдан бермай, уларни лаҳм орқали пастга олиб тушади. Лаҳм йўли билан тоғ оралигидаги, атрофини тик баҳайбат қоялар ўраб олган сайҳонликка чиқадилар. Барча керакли ашёлар, биринчи навбатда минглаб китоблар саройдан янги ватанга ташиб келтирилади ва яширин йўл бекитиб ташланади. Бу бир ҳовуч мусулмон душманга таслим бўлмаслиги учун тоғ бағрида макон тутиб турган бир пайтда халифа Абу Абдуллоҳ Фердинанд ҳузурида шаҳарнинг калитларини унга топширар эди. Шу тариқа испанлар тоғ ичига бекинган бир тўп мусулмонлардан беҳабар қолдилар. Улар қаҳрамон сардор Саид Мусонинг авлодлари эдилар. Халифа эса қилмишидан пушаймон бўлди. Лекин фойдасиз эди. Фердинанд ҳеч кимга шафқат қилмади. Мусулмон мактабларини ёпди, вақфларини олиб

кўйди, мачитларни бекитди. Аҳли исломнинг молини талон қилиб, ўзларини асир-хизматкор этди. Юз минглаб аҳоли ота-боболари ётоғи — қабрларини душманга омонат қолдириб, ҳижратга юз тутдилар. Ободлик ўрнини вайронлик олди. Замонлар айланиб, дунё илгарилаб, испанлар, фаранглар ҳам мағлуб бўлган миллатни йўқ этиш инсоф ва адолатдан эмаслигини, улар билан тенгма-тенг ҳамкорлик қилмоқ лозимлигини англаб етдилар. Бироқ бунинг учун ҳам уч аср керак бўлди, деб ҳикоясини тугатади Фаридабону.

Шайх Жалол сўзларидан маълум бўлишича, Дорул-роҳатдагилар дунёдаги барча ўзгаришлардан бохабарлар, лекин булар ҳақида билишмайди. Чунки булар дунё билан алоқага киришмайдилар, ҳақлари йўқ. Саодатли тақдирларига сабабчи бўлган Сардор Мусо ҳижрий 1560 (милодий 2078) йилгача ушбу макондан чиқмасликни васият қилган. Васиятнома шу санада очилмоғи керак. У 40 қулф остида, 40 калити 40 имомга омонат топширилган. 40 имом Дорул-роҳатдаги 40 қишлоқдан вакил. Ўлканинг амири Али исмли киши бўлиб, Мусо авлодидан. Ҳуқуқ ва низом шарриятга, ақлга, иттифоққа суянади...

Ўлканинг ҳар қадами мўъжиза. Қизларнинг қўлида ўзи ёнар фокуслар — электр чироқлари. Кириб чиққанда ўзи очилиб-ёпиладиган эшиклар.

Муаллиф Фаридабону Мулла Аббосни олиб борган қишлоқнинг манзарасини чизади. Марказида кенг майдон. Тошдан қурилган муҳташам бинолар. Жомеъ, мадраса, мажлисхона, девонхона. Атрофида гуллар, боғ-боғчалар, улкан хурмо дарахтлари. Боғ ва гулзорларга кўмилган ҳовлилар... ҳаммаёқ озода, батартиб. — Бу жойлар аслида балчиқ, тўқайзор бўлган, — дейди Шайх Жалол, — кишилар илму фан ёрдамида мўътадил иқлим ва муҳит яратишга муваффақ бўлганлар, тоғлардан тоза сув туширганлар.

Қишлоқ имоми Мулла Аббосдан доврўғи оламга кетган Бухоро мадрасалари, Туркистон маорифи ҳақида сўрайди. Дин ва шариятдан бошқа нарса ўқитилмаслигини билгач, таажжубга тушади. «Сизнинг диёрларда табиб, кимёгар, меъмор, муҳандис ўлмаюрми? Сизнинг хонлар ва ҳукуматлар идораи мулк ва давлат учун амури идорая, фуруни молияя моҳир маъмура ва тўралара ҳожат кўрмаюрларми?» — деб сўроққа тутади. Уларсиз ҳар қандай миллатнинг ҳалокати муқаррарлигини таъкидлайди: «Ёху, ўғлум, кўзи боғлик киши юрарми?!» — дея ҳайрон қолади... Лекин бу буюк

Ўлканинг келажигига ишонади: «Санга оғирлик келмасун, ўғлум. Иншооллоҳ, замона келур, аҳли Туркистон даҳи фунун ва камолат ошноси ўлуб, тарийқи тараққияя етишар...» дея тасалли беради.

Умуман Туркистон ҳаёти асарнинг бошидан охиригача муаллифнинг диққат марказида туради. Масалан, асар бошида Андалузия бўҳрони, испанлар — фарангларнинг ўзаро жанжаллари ҳақида гап кетар экан, Бухоро ва Қўқоннинг XIX аср ўрталаридаги бир-бирларига қилган қатлу ғоратларига шама қилиб ўтади. Бошқа бир ўринда эса, ҳар бир юртнинг тимсолига айланган дарёлари ҳақида сўзлар экан, Зарафшонни қайноқ бир меҳр билан тилга олади.

Қишлоқ имоми Мулла Аббосни мактабга бошлайди. Ёруғ, озода. Ҳар бир фан учун махсус жиҳозланган ўқув хоналари, қироатхона, кутубхона... 8 ёшдан 12 ёшгача барча мактабда. Ўғил ва қиз болалар алоҳида ўқийдилар.

Саёҳат давом этади. Шайх Жалол машина тайёрлигини айтиб, шаҳарга таклиф қилади. Оврупода кўргани оташ-ароба. Бироқ тутуни йўқ, ўзи ҳам бошқачароқ, электр билан ҳаракат қилади.

Ўлка маркази Дорус-саодатга кетмоқдалар. Йўлда қишлоқлар кўринади. Бир-бири билан телефон, телеграф орқали боғланган. Электр мошина Дорус-саодат вокзалида тўхтади. Шаҳар ҳам тамом бошқача. Бу биноларни Мулла Аббос Туркистонда ҳам, Оврупода ҳам кўрган эмас. Шайх Жалол меҳмонни меҳмонхонага жойлаб, қозига кетади. Меҳмоннинг Дорул-роҳатга қандай келиб қолганини билдириш керак.

Кеч тушади. Бирдан ҳаммаёқ ёришиб чароғон бўлиб кетади. Меҳмон ҳайрон. Бундай ҳолни олдин кўрган эмас. У буларнинг кечда ёниб, тонгда ўзи ўчадиган электр эканлигини сўнг биледи. Эрталаб ҳаммомга тушиб, Шайх Жалол билан қози ҳузурига борадилар. Кўчалар, майдонлар ҳам бошқача. Масалан, майдонларнинг бири «Озод» деб номланган, бири халифа 3-Абдураҳмон номида. Кўчалардан бири Тариқ ибн Зиёд деб аталади. 3-Абдураҳмон майдонидаги муҳташам бир бинога борадилар. Мармардан нақшинлар ишланган. Эшиги тепасига олтин ҳарфлар билан хатти кўфийда «Боб ал-ҳуқуқ» деб кўйилибди. Қозихона — шу. Қози, ўнг тарафида котиб, йўлакда хизматчи.

Шайх Жалол Мулла Аббос Туркистонийни таништиради. Қози уни мамлакатнинг тартибларидан хабардор қилади. Бир нарсани алоҳида таъкидлайди: «Ўлкамизча энг буюк

қабоҳат ва жинойят ялон сўйламақдир. Жазоси даҳи бик оғир-дир. Ялончи ҳибс ўлиниюр, аммо ҳибсхона очиқ турар, атрофинда минг киши ўлса-да, сўзламая бир киши топилмас...»

Бу ҳол ҳаммасидан ошиб тушади. Қандай мамлакат бу?!

Қаҳрамонимиз бу ердаги урф-удум, ахлоқ, илм ва маданият борасида Қози билан суҳбатлашар экан, тобора ўзини ўнғайсиз сезиб боради. 12 йил мадрасада умри бекор кетибди. Фарангистондаги 2 йил ўқишини сўзлар экан, Маргаритага бўлган муҳаббатигача айтишга тўғри келади. Бу ердагиларнинг яшаш қонуни шундай: Улар Аллоҳдан қўрқадиган даражада ёлғондан қўрқадилар. Ёмонликдан жаҳаннамдан қочгандек қочадилар. Жаннатга интилгандек кишиларга муҳаббат қўядилар. Бу гаплар қози тилидан юртнинг янги меҳмонига биргина қардошлик насиҳати эмас, маъмурий-шаръий амр сифатида ҳам айтилган эди. Бу ўлка инсон табиатининг икки буюк иллатидан — ёлғондан ва ҳақсизликдан қутулган эди. Шу жиҳатдан у Фарбнинг ҳам, Шарқнинг ҳам, Оврупонинг ҳам, Осиёнинг ҳам қусуридан холи эди. Бу ердаги илм ва ахлоқ олдида Туркистон бадавий, Фарангистон олчоқ эди. Ҳолбуки бу ўлка дунёдан тамом узилиб, баланд тоғлар орасига яширинган бир жойда ажодларининг илму ҳунари соясида ўз ҳолларича шундай даражага етдилар. Мулла Аббос бозор ёнида яна бир воқеага дуч келади. Бир араб дуч келган одамга илтижо-ла боқиб, ҳол-аҳвол сўрар, ҳеч ким эътибор қилмасди. Сотувчи экан. Бир кишининг ярим динорлик ҳақиға хиёнат қилибди. Қози уни текшириб аниқлагач, айбдор деб топибди. Шундан буён у ҳаммага бегона. У билан ҳеч ким сўрашмайди, гаплашмайди. Одамлар вабодан қўрққандек уни четлаб ўтадилар. Ҳатто хотини, бола-чақаси ҳам тарк этади. У ўз хоҳиши билан мамлакат четидаги махсус жойларда ибодат ва таҳсил билан ўзини поклайди. Сўнг жамиятга янгидан қабул қилинади. Бу бечора ёшлигида озгина касал бўлгану тарбияси етишмай қолган, гуноҳ қилгани шундан. Кейинги тўрт йил ичида юртда бундан бошқа жинойят содир бўлган эмас.

Бу юртда ҳамма нарса ғайритабиий. Масалан, Мулла Аббос меҳмонхонасига келса, икки хат ва бир газета турибди. Бири Фаридабонудан, иккинчиси маҳаллий «Истиқбол» газетасидан. Фаридабонунинг қариндошлари меҳмон билан танишмоқ истайдилар. Газета эса Мулла Аббосдан олис Бухоро ва Туркистон ҳақида мақола сўрабди. Бироқ бу хатлар ёзилган қоғозларни у илгари ҳеч кўрмаган, тамом бошқача. Конвертларида марка йўқ, бепул. Шайх

Жалол шошиб 5—6 тухум кўтариб киради, жўжа очирмоқчи эмиш. Мулла Аббос ҳайрон, қандай қилиб товуксиз жўжа очади.

Шайх Жалол сирни очади. Тухумдан жўжа чиқиши товукнинг босишидан эмас, ҳароратдан. Бу янги гап эмас. Бу қадимдан маълум эди. Мулла Аббос ва унинг туркистонлик ҳамсабоқлари эски илмнинг моҳиятини ўрганган эмаслар. Гап шунда. Қоғозни ҳам кўп нарсалардан тайёрлаш мумкин. Дорул-роҳатдагиларнинг иши шу йўлдаги тажрибалардан бири холос.

Мулла Аббос «Истиқбол» газетасини варақлайди. Бухоро, Хива, Қўқон хонликларининг Русия томонидан забт этилиши тарихи ҳақидаги мақолага кўзи тушади. Муаллиф олис тарих, хусусан Амир Темур борасидаги ҳоким қарашларга қарама-қарши ўлароқ унинг ярим дунёни эгаллашида илм-фан ва қаҳрамонлик самарасини кўрган эди. Унингча, жаҳолат ва нодонлик билан футухот ва шижоат ҳеч қачон бир ерда жам бўла олмайди. Мақолада кўхна Туркистоннинг таназзули сабаблари ҳақида сўз юритилиб, шундай ёзилган эди:

«Бир давлат ё миллат хароб ўлажақ эса, энг ибтидо илмсиз ва маърифатсиз қолур. Бу ҳолда қўй ҳайвони каби фаҳмсизлануб ўз бошларини ўзлари узатуб турарлар! Нима қилсинларки, кўзлари боғлангандир!»

Мақола охирида Туркистондан Мулла Аббос деган бир кишининг ажиб бир ҳол билан Дорул-роҳатга келиб қолганлиги маълум қилиниб, унинг бу ерда ўз билимини ошириш мақсади борлиги мамнунлик билан қайд этилган эди.

«Ҳа, булар дунёни биладилар. Дунё буларни билмайди», хаёлидан ўтказади Мулла Аббос.

Фаридабонунинг уйида кўрганлари бундан ҳам ҳайратланарли эди. 80 ёшли шайх Туркистоннинг забт этилиши истилодан юз йил олдин маълум бўлганлигини айтади ва Ибн Марвоннинг «Қиёс ва эҳтимолот сиёсати» китобини ўқишни тавсия қилади...

Мулла Аббоснинг Амир билан учрашуви лавҳаси ҳам бор. Унинг сирли мамлакатдан чиқиб кетиши дунёга номаълум бу ўлка учун фалокатга сабаб бўлиши мумкин. Шунга кўра, бу масалани амирлик ҳал қилиши лозим. Лекин адолат қонуни уни ихтиёрига қарши ҳолда олиб қолишга йўл бермайди. Сайёҳ Амир билан учрашадди: 30 ёшларда, чўққисоқол, очик юзли, хўш боқишли. Бухоро ва Туркистон турмушидан сўрайди. «Ришта» хасталигидан сўз очади. (Чор ҳукумати Зарафшон сувини тўсиб қўйгач, Бухо-

рога сув бормай, ҳовузларда ришта тарқалган эди). Бухорога тоза сув келтириш йўллари ҳақида фикр билдиради...

Амир Аббосга рухсат бермайди. Аббос ўзининг асир эмаслигини айтади. Амир бундай масъулиятли масалани бир ўзи ҳал қилолмаслигини, Олий Мажлисдан сўраб ҳал қилишини айтади... Бир қатор можаролар, Фаридабону — Мулла Аббос муносабатлари, шу аснода хотин-қизлар тақдири, Туркистон, Бухоро манзаралари, 1500 йилда очилажак «Васиятнома» билан боғлиқ гап-сўзлар сўнггида рухсат берилади. Мулла Аббос бу ерда орттирган дўстлари билан видолашиб, қандай сирли келиб қолган бўлса, шундай сирли тарзла чиқиб кетади.

«Дорул-роҳат мусулмонлари» Русиядаги туркий халқлар адабиётининг янги даврдаги биринчи йирик намунаси эди. Шу сабаб унинг таъсири Волгабўйи ва Туркистон халқлари янги адабиётининг шаклланишида муҳим рол ўйнади. Бу гап ўзбек адабиётига ҳам тегишлидир.

Иккинчи томондан эса, Исмоилбекнинг бадиий ижоди унинг қизғин ва самарали кечган жадидчилик фаолиятининг маънавий давоми, буюк миллатпарвар қарашларининг олижаноб тахайюли мевалари эди.

Гаспралининг хотин-қизлар ва уларнинг жамиятдаги ўрни масаласи ҳақидаги қарашлари «Хотинлар ўлкаси»¹ номли хаёлий-саргузашт қиссасида акс этди. Унда ҳам воқеалар тошкентлик Мулла Аббос Франсавий тилидан ҳикоя қилинади. Асар аёлларни «сочи узун, ақли калта» дегувчи мутаассибларга киноя бўлганидек, эмансипация ниқоби остида уларнинг аслий хусусиятлари ҳисобланиши лозим бўлган назокатдан узоқлаштирилишига, «эркаклаштирилиши»га қарши исён ҳам эди. Бу мавзунинг ҳам Туркистонда нақадар қизғин муҳокама қилингани маълум.

Хулоса қилиб айтганда, И. Гаспралининг ҳаёти ва сермазмун фаолиятини Туркистонсиз, унинг тарихи ва тақдири ҳақидаги ўйларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Улуғ мутафаккир Туркистон халқларининг бой маънавий меросини Русия мусулмонлари орасидаги янгиланиш ва ислохотчилик ҳаракатлари учун маънавий омил деб билади. Айни пайтда, бутун вужуди билан Туркистон учун ҳам нажот йўлини излайди ва бунни янгиланишда, ислохотда кўради. Шунга кўра, унинг қарашлари ҳам Туркистон билан теран

¹ Асар «Жаҳон адабиёти» журналининг 1999 йил 1-сонида ўзбек тилида чоп этилди.

боғланган эди. Шу сабабли бу фикр-қарашлар Туркистонда акс-садо топдигина эмас, туркистонлик тараққийпарвар зиёлилар учун дастуриламал вазифасини бажарди.

Исмоилбек Гаспрали сиймосининг қадри ва аҳамияти шунда.

СИДДИҚИЙ-АЖЗИЙ

Сиддиқий-Ажзий 1864 йилда Самарқандда туғилган. Кичик замондошларидан Раҳим Ҳошим («Турсунқул»)нинг маълумот беришича, ота-боболари туркистонлик бўлиб, Амир Абусаид замонида, XV асрда Самарқандга кўчиб келиб қолганлар¹. «Исми Саидахмадхўжа, унвони Сиддиқийдир: Ўзининг асосий касби бўлмиш эътибори ила ҳозир ҳам Самарқанд теграсида Ҳалвойи қишлоғида деҳқончилик билан машғулдир², деб ёзган эди 1924 йилда адабиётшунос Вадуд Маҳмуд (1897 — 1976).

Саидахмад 5 — 7 ёшларида отаси Ҳасанхўжа вафот этиб, дастлаб бобоси Алихўжа қўлида, сўнграқ уста Абдулқаюм эшигида етимликда катта бўлгани маълум. Бўлажак шоир янгасида савод чиқарди. Мадрасага қатнаб «Шарҳи мулло» гача ўқишга муваффақ бўлди. Лекин асосий сабоқни ҳаётдан олди. Илмни кўпроқ мустақил эгаллади. Замондошлари унинг укув-қобилиятини алоҳида таъкидлайдилар.

Вадуд Маҳмуд ёзади:

«Буюк бир истеъдодга эга бўлғонидан кўп санъатларнинг устосидур. Бошлаб Сиддиқий яхши бир техникдур. Соат ва мошиналарни тузатмоқ ишига моҳирдур. Яхши тўқувчи ва тикувчидир. Кўп йиллар бу санъат ила яшағондур. Яхши овчидур, муסיқи билан ҳам анча шуғуллангандур. Ўз тили-

---

¹ Қаранг: Сиддиқий тўғрисида мулоҳазалар. «Маориф ва ўқитғувчи» ж., 1928 й., 3-сон.

² Вадуд Маҳмуд. Турк шоири Ажзий. «Инқилоб» ж., 1924 й., 12-сон. У ҳақда яқинда ёш, истеъдодли адабиётшуносларимиздан Баҳодир Каримнинг «Жадид мунаққиди Вадуд Маҳмуд» (Тошкент, «Университет», 2000, 104-бет) номи мазмундор рисоласи босилиб чиқди.

Ҳалвойи эса, Зарафшоннинг Оқдарё irmoғи бўйида жойлашган бўлиб, маҳаллий халқ уни Хўжа Ҳалвойи деган кишининг номи билан боғлайди. Дарвоқе, Навоий «Мажолис ун-нафоис»да йигит ёшида вафот этган самарқандлик «Ҳалвойи» деган шоирнинг номини тилга олади ва қабрининг ҳам ўша ерда эканлигини айтиди (МАТ, 13 томлик, 59-бет).

дан бошқа араб, форс, рус тилларини биладур. Форсча шеърлари форс адабиёти билан яхши таниш эканига шохиддур. Араб ва рус адабиётлари билан ҳам анча ошинодур».

Турсункул мақоласида ўқиймиз:

«Уз фитрат-истеъдоди билан русча ўқиш кераклигини сезиб, русча савод чиқаради. Бир муддат Бухорода ишлайди. Бухороли ўртоқларининг ташвиқлари билан шоирликка ҳавас пайдо қилади ва шеър ёза бошлайди. Фикрида ўзгариш бўлгондан кейин бундай шеърларини куйдургани маълумдур».

Дарҳақиқат, бухоролик Неъматулла Муҳтарам XIX аср адабиётини ўрганишда муҳим манба ҳисобланадиган «Тазкиратуш шуароси»га шоир Ажзий ҳам киритилган.

Муаллиф у ҳақда шундай ёзади:

«Ажзий тахаллуси заковатпаноҳ, фатонатоғоҳ, таржумон жароид хушманди, пурдон мақосид хирадманди Ҳожи Саййидаҳмадхўжа Самарқанди астқи, ниҳоли таъашро Самарқанд мукаррар аст. Асмои аном аз таътир ашъораш муаттар. Мушорунилайҳ дар аксар ҳунареки аҳли асрро баҳри як аз он ифтихораст, ў бар ҳақойиқ он камоянбағи вуқуф дорад, мисли онки, дар соатсози якто, дар хиёти баҳамто ва дар аснофул лисаниҳи ва истилоҳот ориф ва дар жузъиёти фуҳум ва синоат воқиф ва жузъи хубу хатти марғуб ва таъби баланд услуб дорад. Уро ва каср фузалои дорулфохирати ва Самарқанди карим ихтилотихо ва дар муҳовиратан эшон нек абно тайҳост. Ин ашъорки, нақли маҳофил фузалост аз он соҳиб таъб расост». (Ажзий заковат эгаси, фаҳму идроклилар сараси, хушмандлиғ равишининг ифодачиси, хирадмандлик истакларининг билимдони Ҳожи Саййидаҳмадхўжа Самарқандийнинг тахаллусидирким, (ул зот) таъби дарахтининг меваси (ҳамиша) қанддек тотлиғ эрур ҳамда одамлар димоғи (анинг) шеърлари атридан (доимо) муаттардир.

(Мазкур мавлононинг) замондошлари агар биронтасига эга бўла олсалар, ифтихор қилишлари мумкин бўлғувчи (турли хил баракатли) касбу ҳунарнинг кўпчилик сирларидан хабардорлиги бор. (Шундай санъатлардан бўлмиш) соатсозликда ягона, тикувчиликда тенгсиз, тил мусаннифи ва ислоҳотда ориф, жузъий илмлар ва синоатидан воқиф, яхши ҳулқлик, ёқимли хатлик ва юқори йўсинли таъблик кишидур. Ул зот шаҳарлар фаҳри (Бухоро) ва улуғ Самарқанд фозилларидан кўпи билан илиқ мулоқотга ва улар суҳбатида яхшигина ҳурматга эга).

Неъматулла Муҳтарам ўз тазкирасида Сиддиқийнинг ишқий мавзудаги иккита форсий шеърини келтирган.

Бирининг матлаъи:

Ғалтида бар ораз зи по зулфат чу паҳлу мезанад,
Ҳар дам ба жони ошиқон сад ханжар он мў мезанад.

(Юзинг узра чўк тушган сочинг марди майдон талаб қилади ва ҳар лаҳза ошиқлар кўксига юз бора ханжар уради.)

Иккинчиси:

Раво мадорки, рўят набинаму мирам,
Мапўш чеҳра зи ман то ду бўсае гирам.
(Раво кўрмагил, сочинг кўрмайин ўлмоғим,
Ёлма юзинг, шартдир икки ўпич олмоғим).

Ўзбекча ишқий шеърлари сақланмаган.

Сиддиқий 90-йилларнинг охирида Макка сафарига отланади. 1900 йилда Русиянинг Жиддадаги элчихонасида таржимонлик қилгани ҳам маълум. Тифлисида Жалил Мамадуқулизода, Алиакбар Тоирзода (Собир) билан танишади.

Шоир 1901 йилда она юртига қайтади ва янги усулдаги мактаб очади...

Тадқиқотчи Турсункул 1928 йилда мазкур мактаб биносини «бу кун Самарқанд туманида энг мунтазам мактаб биноларидан» деган ва Сиддиқийнинг кейинги пайтларгача шу ерда «мудир ва муаллим» бўлиб турганлигини айтган эди...

«Ҳалвойи мактаби»нинг бу «мунтазам биноси» кейинги пайтларгача сақланиб келади. Унинг қурилиши тарихи, айниқса, маҳаллий тилда янги мактаб очишга рухсат олиш можароси ҳақидаги ҳикоялар ҳали-ҳануз эл оғзида юради¹.

Самарқанд билан Ҳалвойи ораси кесиб чиқилса, ўн чақиримлик йўл.

Ургут яқинидаги шаффоф булоқлардан Самарқандга сув олиб келувчи, Боғи Баланд билан Боғи Майдонни оралаб ўтиб Қорадарёга қўйиладиган машҳур Оби Раҳмат ариғига чиқсангиз, Чўпонота, у ёғи Самарқанд.

Шоир ёзган эди:

Сўйлай сана бир намуна хужжат,
Вор шаҳринга наҳри Оби Раҳмат.
Машҳури шоҳи замон Улугбек,
Илму фана таржумон Улугбек,
У наҳри канорин этди марсад...

¹ Бу ҳақда қаранг: Иброт, Ажзий, Сўфизода, Т.. «Маънавият». 1999. 116-бет.

Самарқанднинг келажаги ҳақида эса, шундай сатрлар бор эди:

Бог ичра зилол ариғда жорий,
Гуллар-ла дўлу ариғ канори.
Гулларда чекуб наво-ла булбул,
Сан ўйлаки, нағмасоз ўлуб гул...
Фаввора-ла су(в) дўкуб Регистон,
Фавворайи теграсинда бўстон.
Бўстон ила мадраса ароси,
Йўл ўлмишу на гўзал ҳавоси.
Фавворая су(в) веруб Зарафшон.
Бўстони эдарди гавҳар афшон...
Атрофини чашмаи сафойи,
Кавсар суйи янгли босафойи.
Маҳсур элуб Ҳисор тошиндан,
Дуфроға у су(в) кетарди бошдан.
У майл ила ҳар эва бориб су(в),
Исми каби ташналарга дору.

Туркистоннинг турли-туман жойларидан бу мактабни кўргани кела бошладилар. Ёруғ, баҳаво хона. Бўйра ўрнидаги парталар, дарсларнинг муайян тартиб — программа билан олиб борилиши, умумий, миллий жуғрофия, тарих, ҳисоб, хандаса, табиёт ўқитилиши, харита, курраи арз (глобус) каби кўргазмали қуроллардан кенг фойдаланиш кўпчиликини ҳайратга солди. Энг қизиғи, дарсларнинг асосий қисми рус тилини ўрганишга қаратилган, мулла-ваччалар орасида руслар ҳам бор бўлиб, улар ўзбеклар ва тожиклар билан ёнма-ён ўтириб таҳсил олишади (Самарқанд медицина институтининг профессори таниқли медик, марҳум Г. Н. Александров Сиддиқийнинг Ҳалвойидаги мактабидан чиққанини 70-йилларда «Тошкент оқшоми» саҳифаларида ифтихор ва миннатдорлик билан ёзган эди).

Бундай мактабнинг дўстлари билан бирга душманлари ҳам кўпайиб борди. Шоир шаънига баланд-паст гап оралади. Асарларига Туркистонда йўл бекилди. Сиддиқий «Анжумани арвоҳ» («Рухлар йиғини»), «Мирьоти ибрат» («Ибрат ойнаси»)ни дўстлари кўмагида Тифлисте босдирди. «Мирьоти ибрат»нинг ўзбекчасини Самарқандда 1914 йилдагина нашр эттиришга муваффақ бўлди.

Исмоилбекнинг «Муколаман салотин»ини эсга туширувчи «Анжумани арвоҳ»да осмондан икки киши шоҳлик либосида тушиб келадилар ва ўз тилларидан ўзларини фош

этадилар. Улар Бухоронинг марҳум амирлари Музаффархон ва Абдулахадхон эдилар.

«Дорул-роҳат мусулмонлари» (И. Гаспдали) романига ҳамоҳанг, унинг таъсир ва илҳоми яққол сезилиб турадиган «Миръоти ибрат»да эса шоир ҳаёлий мамлакатларга сафар қилади. Ўз орзусидаги Самарқандни чизиб беради. У озод, обод, фаровон, илм-фан самараларидан музайян эди. Унда, ҳатто, шунчаки телевидение эмас, биз бугун, 70—80 йилдан кейин гувоҳ бўлиб турган воқеалар ҳақида гап борарди.

У ерда ўлуб аён Самарқанд,
Кўнглум бу ўюндан ўлди хурсанд.
Дошдан ҳамма ер иморат ўлмиш,
Бир янгича шаклу ҳайъат ўлмиш.
Бингларча трамвай-афтомобил,
Ҳар ерда электр ила қандил...
Ойинайи барқ ила тилифўн,
Сўйлашмака ҳар ким у биричун.
Манзур эди кўзгуда мухотаб,
Ҳар ким тилифўна айласа габ...

Асарнинг «Хотима»сида эса шоир асл мақсадини ифода қилган эди. Чунончи:

Илм-фан, давлат, тил, қонун — буларсиз ҳеч бир миллатнинг истиқболи йўқ. Бу тўрт нарсани қўлга киритмаган миллат ҳалокатга маҳкумдир.

У халқлар дўстлигини, ўзаро ҳамкорликни куйлаган эди. Ҳар бир халқнинг тилини билиш унинг дилига йўл очади, деб ҳисоблади.

«Ҳар қочки лисони чўқ билурсан,
Дунёда азизроқ ўлурсан», — деб ёзди.

Ўзбек ва тожик тилларини ўз она тили ҳисоблаган шоир араб ва рус тилларини мукамал эгаллаган, бирида шеър ёза олиш, иккинчисида малакали таржима қила олиш (Н. В. Гоголнинг «Шинель» повестини ўзбекчалаштирган) даражасига кўтарилган эди.

Булар кимларгадир ёқмади.

«Туркистон вилоятининг газети»дан:

«3 январ жумъа 1914 йил Улуғбек мадрасаси ичидаги жомеъда 5—6 минг мусулмонни ҳузурда муаззин тарафидан жадидчиларни ва русча ўқитмоққа тарғиб қиладургонларни кофирлиги ва ҳар ким боласини усули жадидга берса, ўзи кофир, хотини талоқ бўлиши форсий тил ила, узун

ва баланд бир нутқ ила халойиқға билдирибдур ва ҳам аларни кофир, ўрус ва ҳамда кофир ва ўрус қилғувчи деб эълон қилибдур».

Гап асосан, Халвойидаги Сиддиқий-Ажзий мактаби билан Ражабаминдаги Абдулқодир Шакурий мактаблари ҳақида эди. Сиддиқий Ражабаминнинг имоми шахрисабзлик Абдулқаюмнинг муаллим Абдуқодирга дашномларини эшитган эди. Шаҳардан арава ёллаб парта келтираётганида такаббур ҳамқишлоқларидан бири «Мулла, энди уйингизга бир бутхона ҳам солинг!» — деган экан. Чидаш керак. Бошқа йўл йўқ. Маърифат мана шундай қурбонликлар талаб қилади.

Бехбудийнинг «Ойна» журнали Сиддиқийга ўзини ҳимоя қилиш учун минбар берди. Уни такфир қилувчиларга қарата жавобида:

«Аз ҳақгўйи забон кашидан куфраст,
То жон дорам, каломи ҳақ мехонам»

(Ҳақиқатни сўзлаш куфр бўладиган бўлса, токи жоним бор экан, ҳақ сўзни айтаман) деган сатрлар бор эди. Жалил Мамадқулизоданинг бутун мусулмон Шарқда маълум ва машҳур «Мулла Насриддин»ида босилган иккинчи бир шеърида эса камоли истехзо билан:

Ҳақ сўйлаян инсонлари такфир эдажаклар,
Имонли мусулмонларинга шукур, худоё! —

деган эди.

Уни қўллаб чиққан мақолалар-чи?! Айниқса, тошкентлик Мирмуҳсин Шермуҳамедовнинг «Туркистон вилоятининг газети»да 1914 йилнинг бошларида босилиб чиққан мақоласи «Афандим самарқандлилар!... — деб бошланарди. — Бугун беҳамиятлигингиз майдони жаҳолатда мубориз талаб қилур. Йўқ эса, бир зўрғина жамият орасида бир хойини миллат исломға ҳақорат забонин тебратуб, отиға мағойир нутқлар сўзлаб, сизларнинг номусингизни хоки мазаллатға қўшибдур. Бечоралар олти минг чамасида экансизлар, орангизда бирғина диёнатпарвар чиқиб, ул хойини бадбахтға муқобил ўлуб, бир сўз ҳам демасин, ўз хоҳишингизча ул мажмуа орасиндан таралуб чиқғонингиз миллати исломға ҳақорат эмасму?! Муҳтарам «Ойна»фурушларимиз миллат терзасин тuzатмоқ бўлғонларида тарақа-туруқлари Сурайёдин ҳам юқорида кўринур эрди...»

Шубха йўқ, бу мактаб фақат ҳарф танитадиган эмас, ҳуқуқ танитадиган жой ҳам бўлган. 1916 йилда Самарқандни ларзага солган Даҳбед кўзғолонининг жуда кўп қатнашчилари Сиддиқийда ўқиганлар дейишга асос бор. Аввало, Даҳбед бу ердан бор-йўғи 10 чақиримча. Атрофдаги энг машҳур мактаб эса Ҳалвойида эди. Иккинчидан, унинг муаллими Самарқанду Бухородагина эмас, бутун Туркистонда, балки Тифлису Бокуда ҳам таниқли, эрксевар шеърлари билан тилга тушган шоир эди.

У миллий уйғониш даврининг барча шоирлари сингари кенг оммани маърифатга бошлаш, ҳақ-ҳуқуқини англаштириш адабиётининг бош мавзуи деб билди. Уни ўз аҳволини англашга, дунё билан баробар яшашга чақирди.

Шеърларида Ватандан, унинг даҳшатли фожиаларидан сўз очди. Замондошлари орасида биринчилардан бўлиб, унинг бўғзида турган «яди бедод» (зулим дасти)ни ўз оти билан атади:

Яди бедоди яғмодин на ўлмиш, эй ватан, ҳолинг,
Асири фитнау қайди ғам ўлди ақлу фаолинг.
Юзунг қарсу қамар рухсори янглиғ чок-чок ўлмиш,
Қаму бахти қаролар, тийра диллар этди помолинг.

У алвон чечакларда ўзга маъно топди, уларда қип-қизил қон кўрди. Қирмиз япроқларни «хуни ноҳақ» рангидан қизарган «хоки ватан» деб атади:

Кўранда лола яфроғин гумон этмак чамандур бу,
Лисони ҳол ҳарифи дарси ибрат, анжумандур бу.
Шаҳиди ханжари ишқи ватанлар лахта қонидин,
Кўрунмуш пардаи номус илан хунин кафандур бу.
Бу гулшан саҳнида гул яфроғи ранги гумон этманг,
Қизармиш хуни ноҳақ рангидин хоки ватандур бу.

Ўксиз, хароб ватанни ислоҳ қилиш дарди билан яшадди:

Ватан харобасин ислоҳина интизоридаям,
Бу интизорима бу интизордир боис.

Бунинг учун бирлашиш керак, шунчаки, кўр-кўрона эмас, маслак, эътиқод асосидаги чинакам иттифоқ, бирлик лозим деб билди:

Маризи иттиҳодам, анжуман базми табибимдур,
Банинг шўро шароби боиси дафъи хуморимдур.

Тахмин қилиш мумкинки, бундай фикр-туйғулар 1916 йилги мардикорлик воқеалари билан кўзғолган «юрт эрла-

ри» (Нозимахоним) учун маънавий-руҳий омиллардан бўлган эди.

Шу маънода шоир исёнкор шеърятининг Даҳбедгина эмас, машҳур Жиззах кўзғолони билан ҳам маълум боғла-ниши бор.

У 1916 — 17-йилларда туркистонли зиёлилар орасида биринчилардан бўлиб, Биринчи Жаҳон урушининг ғайриинсоний характерини кўрсатиб берган, чор ҳукумати-нинг урушпарастлик сиёсатини фош этган эди. Шоирнинг 1917 йил «Хуррият» газетасида босилиб чиққан «Таажжуб сўз», «Йўл бўлсин, қаерга борамиз?!» каби мақолаларини ўқисангиз, унинг тийрак фикридан ҳайратга тушмай ило-жингиз йўқ.

У 1917 йилга жуда катта умид билан қаради:

Зулм кўрган кунларинг энди фаромуш ўлғуси,
Зулм ўти оби адолат бирла хомуш ўлғуси,
Барчага илму маориф шарбати нўш ўлғуси,
Бою муллолар бари энди кафанпўш ўлғуси.

деб ёзди. Бироқ, кўп ўтмай, алданганини сизди. Ўша давр матбуотида, хусусан, «Машраб» журналида босилган ҳажвияларида буни пайқамай қолмайсиз.

Сиддиқий 1919 йилда Самарқанд вилояти адлия бўли-ми мудирининг ўринбосари, кейинроқ бўлим мудирини бўлиб ишлади.

1922 йилда эса яна муаллимликка қайтиб, 1927 йилда вафот этди.

Ўз шеърларига «Ажзий» тахаллусини қўйган Саидахмад Сиддиқийнинг адабий мероси шу пайтга қадар бир жойга тўпланган эмас. Шоирнинг «Айнул адаб» («Одоб кўзи», Са-марқанд, 1916, ўзбекча), «Ганжинаи ҳикмат» («Ҳикмат хазинаси», Самарқанд — Тошкент, 1914, тожикча) шеърини тўпламлари, «Миръоти ибрат», «Анжумани арвоҳ» каби поэмалари, публицистик мақолалари, Гоголь «Шинель»и таржимаси, ҳикоялари ижодининг серқирралигидан дало-лат беради.

У 10-йиллардаёқ шоир ва мураббий сифатида довруқ қозонган. Шеърлари Кавказда «Мулла Насриддин», «Ди-рилиқ» журналларида босилган. «Миръоти ибрат» хўжанд-лик Тошхўжа Асирийга чақмоқдек таъсир қилган. «Фар-хунда фитрат» (улуғ истеъдод) Ажзийга таҳсинлар айтиб, «Тимсол»и Асирий дар жавоби «Миръоти ибрат» Ажзий Самарқандий»ни ёзган эди.

Садриддин Айний «Намунаи адабиёти тожик» (1926)да Сиддиқий шеърларидан ўқувчига тақдим этар экан:

«Ин абёт ҳама интибоҳ ва танбеҳист, агар авроқи ин мажмуа танги намекард, ҳар байтро ба саҳифаи шарҳ додан лозим меомад. Ҳоло бо диққати хонандағони хиром ҳавола шуд, зинҳорки, сарсари нагузаранд» (Бу байтларнинг ҳаммаси муҳим ва диққатга сазовордир. Ушбу мажмуанинг, имкон кўтарса, ҳар бир байти маъносини шарҳлаш учун бир саҳифа лозим бўлади. Энди биз бунӣ ўқувчиларимизнинг ўзларига ҳавола қиламизки, зинҳор юзаки қараб ўтмагайлар) деган эди.

20-йиллардаги қизғин ижодий фаолияти-чи? Унинг «Меҳнаткашлар товуши», «Зарафшон», «Овози тожик» газеталаридаги ўнлаб мақолаларисиз, «Машраб», «Мулла Мушфиқий» журналларидаги ҳажвий шеърларисиз 20-йиллар адабий ҳаёти тўкис бўлмайди.

Мадраса таҳсили билан вояга етган шоирнинг 20-йиллар шароитидаги сиёсий кескир, халқчил фикрлари кишини ҳайратга солади.

Эстетик қарашлари-чи?

1926 йилда «Овози тожик» (74-сон)да «Инчунин бояд» (Шунақа ҳам бўларкан) деган маза-матрасиз бир шеър босилган эди. Кўп ўтмай, худди шу радиф ва номда «Машраб» да Сиддиқийнинг ҳажвия — жавоби пайдо бўлади.

«Кўзимга учради ногоҳ, бир ашъор «Инчунин- бояд»,
Ман айтдим унга таҳсин ила такрор «инчунин- бояд» —

деган сатрлар билан бошланарди шеър. Ва у:

Ғазал вазну қафо, ширин иборатдин иборатдир,
Муроду мақсаду маъно чи даркор, «инчунин бояд»,

каби чандишлар билан лиқ тўла эди.

«Машраб» журнали 1926 йили 2 йиллик тўйи муносабати билан шоирга шундай ҳазил қилган эди:

Ажзий бобо, ҳаммани сўкинг,
Сўкишдан ҳам тўйиб бўкинг.
Зиёнли муллолар оғзига
Қаламнинг захрини тўкинг...

1989 йилда ҳозирги ЎЗМУ, Ўзбекистон Ёзувчилар Уюшмаси ва Самарқанд вилоят маъмуриятининг ташаббуси билан Сиддиқий-Ажзий таваллудининг 125 йиллиги нишон-

ланди. 1999 йилда «Маънавият» нашриёти шоир «Танланган асарлар»ини чоп этди.

Сиддиқий-Ажзий ижоди кўп жиҳатлари билан бугунги авлодга ҳам ҳамкор ва ҳамдаст бўла олади.

НОЗИМАХОНИМ

(1870 — 1924)

Тошкентда нашр қилинадиган «Ал-ислоҳ» журналининг 1915 йилги сонларидан бирида «Тасаттири нисвон» («Хотин-қизларни пардада сақлаш ҳақида») деган шеър босилиб чиқди. Унинг муаллифи дину исломда обрў-эътибори баланд бир шоир эди. Шеърда аёллар шаънига бепарда гап айтилиб, уларни маърифатдан узоқ сақлаш таъкидланган эди. Ҳатто муаллиф:

Қайси хотунким, очиқ юздур, бале фоҳишадур,
Қизу хотунинг ўлурлар пардасизлик бирла фар, —

дейишгача бориб етганди. Хотин-қизлар озодлиги ҳақида гапиришни хуш кўрадиган либерал матбуот сукут сақлади. «Ал-ислоҳ» журнали эса «Қуръон»даги «Нисо» (аёл) сура-сининг тафсирига тушиб кетди. Унга муносиб жавоб беришга ҳеч ким журъат қилолмади. Лекин кўп ўтмай, бир шеър пайдо бўлди ва у қисқа муддатда Тошкентнинг бутун тўрт даҳасига ёйилди. Унда шундай сатрлар бор эди:

Етар, баским, биза беҳад бало санги насиб ўлди,
«Заифу нотавон»лар деб, биза қуллик насиб ўлди.
Ки ул зулматни тимсоли чодир-чиммат насиб ўлди,
Асрлар элтгон ул бидъат уйқусидин уйғонинг!..
Етар бўҳтон, ҳақорат биз «заифу нотавон»ларга,
Жавоби лойиқи берсак, анингдек бедаволарга.
Илмдин бас, қанот айлаб, қилиб парвоз ҳаволарга,
Асрлар элтгон ул ғафлат уйқусидин уйғонинг!

Ўшандай мудҳиш замонда «заифу нотавон»лар ҳуқуқини бу қадар дадил ҳимоя қилиб чиққан, уни таҳқир этувчиларга кескин жавоб берган ушбу шеър муаллифи бешёғочлик Нозимахоним эди.

Нозимахоним ўзбек мумтоз шоирлари мактабининг кенжа вакиллари-дан бири. У Туркистон эрк ва ҳуқуқ учун уйғона бошлаган бир даврда яшаб ижод этди. Ушбу жараёнга ўз улушини қўша олди. 10-йиллардаёқ шеър ва мақолалари билан мустақиллик, хотин-қизлар озодлиги масалаларини

кўтариб чиқди. Маърифатни эҳтирос билан улуғлаб, асрий хурофот ва бидъатга қарши курашга чақирди. Ўз шеърлари, публицистик мақолалари билан янги ўзбек адабиётининг майдонга келишида хизмат қилди.

Нозимахоним 1870 йилда Тошкентда туғилди¹.

Унинг отаси Мулла Саид Аҳмад замонасининг пешқадам кишиларидан бўлган. Қизининг маданиятли ва маърифатли бўлиб етишуви учун қўлидан келган ҳамма ишни қилди. Дастлаб эски мактабда, сўнграқ маҳаллий хотин-қизлар учун очилган русча мактабда ўқитди. Шоиранинг шогирди Манзурабону ўз хотираларида Нозимахонимнинг рус тилида эркин гаплаша олганини, Оренбург ва Қозонда чиқиб турган матбуотни мунтазам кузатиб, ўз ўқувчиларига Русия аёллари ҳаётидан қизиқарли ҳикоялар сўзлаб берганини ёзади. Дарҳақиқат, Нозимахоним ўз даврининг маданиятли, илғор қарашли аёли эди. У Оврупо адабиёти ва маданияти билан таниш, хусусан, Оврупо эркпарварлик ғояларидан баҳраманд хотин-қизларимиздан эди. Бу ҳол унинг дастлабки мақола ва шеърларидаёқ равшан кўринди. Унинг 1904 йилда «Туркистон вилоятининг газети»да босилган мақолаларидан бири «Инсонга қанча эрк даркор?» деб номланган эди. Сўнг кетма-кет маҳаллий матбуот саҳифаларида «Хотинлар ҳуқуқига оид», «Илм ва маориф борасида бир-икки сўз» каби мақолалари чоп этилди. Уларда ўзбек аёлининг тутқун ва турғун жамиятдаги роли ва ўрни масаласи кўзғалди. Адиб зулм ва жаҳолат поймол этган ўзбек аёлининг миллий, инсоний ҳақ-ҳуқуқини талаб қилиб чиқди. Бу йўлдаги ҳар қандай озодлик ҳаракатларига хайрихоҳлик билдирди. Уларни қўллаб-қувватлади. У ўз мақолалари билан аёлларимиз орасидан етишиб чиққан биринчи журналист бўлиб қолди. Унинг бу мақолалари ўз мазмуни, ўз руҳи билан Туркистонда озодлик ғояларининг ёйилишида, хотин-қизларимиз ўртасида демократик интилишнинг кучайишида, шубҳасиз, катта хизмат қилди.

Нозимахоним истеъдодли шоира ҳам эди. Унинг ҳассос шеърляти 1905—17-йиллар ўзбек адабиётининг етакчи йўналишларини аниқлашда, 20-йиллар ўзбек поэзиясининг ўзига хос хусусиятларини белгилашда, умуман ўзбек ижтимоий-сиёсий шеърлятининг сарчашмаларини кўздан ке-

¹ Шоиранинг туғилган йили ҳақида ҳар хилликлар бор. М. Зокиров 1864 йил деб кўрсатади. (Қаранг: Тирик сатрлар. Т.. 1968, 74-бет.)

чиришда қимматли материаллар бера олади. Нозимахоним адабиётга жўшқин лирик шоира сифатида кириб келади. Унинг ишқий ғазалларида аёл кишининг мураккаб, ранг-баранг руҳий дунёси ўзининг самимий, бетакрор ифодасини топган эди:

Кўзи сузук нигорим,
Сўзи чучук нигорим,
Боқмай қиё ўтарсан,
Ҳажрингда дарду ғамдин,
Қаддим букук нигорим.
Ҳижрони оташингдин
Бағрим куюк нигорим.
Недур хуршиди тобон,
Сенсан буюк нигорим.
Кўксимга боқ, аламдин
Чокни сўкук, нигорим.
Раҳм айла, Нозиманга,
Кўзи сузук нигорим!

Ёки Наврўз ҳақидаги «Бу кун» радифли шеърини олинг. Нозимахоним «олам»ни «гулистон»га, «сахро»ни «бўстон»га айлантирган «айёми баҳор» орқали дунёнинг гўзаллигини таъриф ва тавсиф этар экан, ҳаётсеварликни илгари суради. Шундай қутлуғ кунда ёри «арз»ини «қабул» этмай, Наврўз туниси билан «ҳамнафас» бўла олмаслигидан енгил шикоят қилади. Шеър «Нозима, назминг»била мадҳ эт баҳор айёмини, Гар фалак кажравлигидин юрт вайрондур бу кун» деган ҳам истило оқибатларига, ҳам миллат авлодининг жонсиз ҳайкалига, ҳам қазойи қадарга ишора қилувчи тағдор, мазмундор байт-мақтаъ билан якун топади.

Дарҳақиқат, шоиранинг бу хил ғазалларида мумтоз шеърятнинг энг яхши анъаналари давом эттирилган ва замон садолари сингдирилган эди. Кўп ўтмай, шоира шеърятига янги мавзулар кириб келди. Дунёдан хабардорлик, татар, рус матбуотини кузатиб бориш уни маърифат томон етаклади. Дугоналарини илм-маърифат эгаллашга чақирди. Тақдир ҳукмрон қилган Русиянинг тили ва расмини ўрганиш заруратини ҳис этди. Биргина шу туфайли эмас, умуман, бу тил ва маданиятнинг бошқа миллатлар такомиллига ҳам кўмакчи бўла олиншини идрок этди. Ўрганишга чақирди. «Ўқинг, ўрус забонин эл аро бу яхши хислатдур, Забони безабон ўлмоқ билинг, бу кони иллатдур» деб бошланарди шоиранинг бир шеъри.

Замонасидаги тарихий ҳодисаларни зийраклик билан кузатиб борган шоира шеърларида ноҳақлик ва зулмдан норозилик кайфиятлари кенг ўрин ола бошлайди. Унинг диққат-эътиборини «бағри юз минг жароҳатдан» панжмурда бўлган, «ғам юки остида қадди букилган» «чорасиз ғариблар» аҳволи эгаллайди:

Қаён боқсам жаҳон мулки аро беморни кўрдим,
Дили юз минг жароҳатдин фалак озорни кўрдим.
Бири ғам боридин нахли гулистони хазон ўлгон,
Сўлуб умри гули бир йўл, кўзи хунборни кўрдим.
Бири давлатга ғарқ ўлмиш, ғариб аҳволини билмас,
Мудом айшу фароғатда, ажаб хунхорни кўрдим.
Бирин қадди эзилмиш ғам юки остида сомондек,
Тополмай чора дардига бўлур безорни кўрдим...

Шоира турмушдаги тенгсизликдан сўзлаяпти. Ҳаёт ва маишатлари бир-бирига тамомила зид бўлган икки тоифани сифатлаб бeryпти. Жамиятнинг бу хилдаги адолатсиз тартибларига, бемаъни қонун-қоидаларига ўзининг муносабатини ҳам билдирыпти. Бу сифатларда миллий қиёфадан кўра, ижтимоий оҳанг кучлидай туюлади.

«Бир ёнда» радифли бошқа бир шеърда Нозимахоним масалани янада кескинроқ кўяди:

Кўринг, дўстлар, юз минг вой, айш-ишрат бир ёнда,
Қашшоқ мазлум бошида қайғу-ҳасрат бир ёнда.
Бойваччалар сўрсангиз, ҳар кун базму ишратда,
Мазлум-йўқсул улар-чун қилур хизмат бир ёнда.
Бир ён бўлуб боёнлар, ғарқ танга-ю тиллога,
«Бурда нон» деб бечора, қилур меҳнат бир ёнда.

Шу тариқа «шоҳона қасрлар», «вайрона кулбалар», «жавоҳирга ғарқ танноз хонимлар» ва «қўли косов, сочи супургилар», «тоқу равоқлар ичидаги ишратпарастлар» билан «зулмат ҳужрадаги дўзандалар» муқоясаси поғона-ма-поғона кучайиб боради. Ва шоира ўз қардошига зулм қилиши оқибатида шахснинг инсоний қиёфаси бузилишига диққатни қаратади. Ҳамиятнинг йўқолганлигини адолатсизликка «кўр» ва «кар» бўлишни бунинг биринчи белгилари сифатида талқин қилади.

Нозимахоним социал сатирага кенг ўрин берди. Замон воқеаларини ҳажвий-танқидий усулда ёритди. Лекин барибир, шоира шеърларининг кўп асрлик адабиётимиз та-

рихидаги ўрни ҳақида гапириш лозим бўлса, унинг 1905 йил воқеаларини таъриф ва тавсиф этган шеърларини алоҳида тилга олиш керак бўлади. Гап шундаки, шоира нон ва озодлик талабида майдонга чиққан, лекин оқ подшо томонидан шафқатсиз ўққа тутилган Петербург ишчиларининг инсоний қадр-қимматини ҳимоя қилиб чиқди:

Баён эт, эй кўнгул, розингни ҳар дам,
Эшитсун аҳли диллар бўлса ҳамдам.
Бўлубдур эл аро турфа талотўп,
Ёғар мазлумлара офат дамо-дам.
Ҳукумат адлу инсофни йитурди,
Десанг ҳақ сўз, тутар бўғзингни маҳкам.
Хирадмандлар бўлуб ер бирла яксон,
Бўлуб нодони дунлар шод-хуррам.
Еярга нони йўқ бечора мардум,
Бўлуб сарсон-саргардон, ҳар дам.
Тўқубон қон ёшин бечора мазлум,
Ўз аҳволин деса бўлғай музаллам.
Қилиб ҳуррият эрклик талошин,
Кўрунг, юрт эрлари сўнг бўлди бадном.
Кесилди бошлари, бўлди бадарға
Ва ё тортилдилар дор узра маҳкам.
Кўруб ушбу ватан ҳоли харобин,
Демаслар рост сўз ул аҳли инъом.
Тағофилга солибон ўзларини,
Юмуб кўз, мадҳ этарлар бой поччам.
Ҳунар сизга ғаразгў, косалеслик,
Қачон бўлғай ишингиз, ёнса олам.
Халойиқ, айб қилманг бу сўзимга,
Ғаму ҳасрат десам ҳар қанчадур, кам.
Бу кун даврон суруб, жавлон қиланлар,
Бўлур ҳақ олдида охирда мулзам.
Дегил назминг аро ҳақ сўзни Нозим,
Ки шояд шум кунлар бўлса барҳам.

Кўринганидек, шоира Биринчи рус инқилобининг майдонга келиш сабабларини, унинг оқибатларини таҳлил қилишга уриняпти. Рўй берган воқеалар тасвирида халқ ҳаракатига хайрихоҳлик, истиқболига ишонч сезилиб турибди. Шоира Русиядаги ижтимоий-сиёсий масалаларни ҳам бирмунча тўғри тушунмоқда, тўғри баҳоламоқда. Бу ҳақдаги маълумотларни у матбуотдан олган. Матбуотда эса бу ҳодисалар бир хил талқин қилинган эмас. Қолаверса,

бу шеър 1905 — 07-йил Русия воқеалари ақс эттирилган ўзбек адабиётидаги ягона адабий асар.

Афсуски, Нозимахонимнинг ҳозирча мавжуд асарлари жуда оз. Шеърларини жамлаб чиқса, 20 тадан сал ортади. 1914 — 16-йилги Туркистон миллий озодлик ҳаракатларига муносабатини белгиловчи бирор асари учрамади. 10- йиллардан кейинги шеърлар йўқ даражада. Лекин тахмин қилиш мумкинки, миллий озодлик учун олиб борилган ҳар қандай курашни қўллаб-қувватлаган. Буни шундан ҳам билса бўладики, Нозимахоним олис Русиядаги «талотўф»ларни, «хуррият эрклик талоши»ни тасвирлар экан, ўзининг қорни ва маҳалласидаги обрўсидан бошқа нарсани ўйламайдиган, дунёни сув босса тўпиғига чиқмайдиган миллатдошларининг мазмунсиз ҳаётига разм солади. Инсон ва жамият, Ватан ва Миллат ҳақидаги юксак тушунчалардан келиб чиқиб, Туркистон манзарасини ёритади. Унда «тузилиш» эмас, «бузилиш»ни кўради. Ҳатто шеърларидан бирини «Минг таассуф» деб сарлавҳалайди. Шеър қуйидаги банд билан бошланади:

Минг таассуф, ажаб замон ўлди,
Яхши ким эрса, ул ямон ўлди.
Баъзилар мойили занон ўлди,
Баъзи эл толиби жувон ўлди.
Дилки, миллат ғамида қон ўлди,
Эмди бул кун ишим фиғон ўлди.

Сўнг тафсилотларга ўтади:

Ҳар маҳалла ичида тўрт самовар,
Неча нодон чиқиб, қимор ўйнар.
Баъзиси маст эшак каби ҳанграр,
Ҳолимизни кўруб, кулар агёр.
Дилки, миллат ғамида қон ўлди.
Кори беҳудалар аён ўлди.

Яна:

Қилди бойлар тарақлатиб тўйлар,
Қази-қарта қўюб, сўюб қўйлар.
Буни мадҳ эттилар ғаразгўйлар.
Тўй қилганлар фақирни кам ўйлар,
Дилки, миллат ғамида қон ўлди,
Ранги рўйим куюб самон ўлди...

Шеър «Оҳ, эзгу орзуларим қаён ўлди?!» деган алам тўла сатр билан яқунланади.

Нозимахоним 1924 йилда вафот этди. У ҳақдаги маълумотлар кўп эмас. Адабиётшунос М. Зокиров шоиранинг «Шухрат», «Садойи Туркистон», «Иштирокиюн» газеталарида босилган шеърларидан, адабиёт мухлиси себзорлик Муҳаммадхон Норхўжаев кўлида сақланувчи қаламий шеърлар дафтарида бир дастасини жамлаб, шоиранинг шогирди Манзурабону хотиралари билан бирга 1967 йилда «Тошкент оқшоми» газетаси саҳифаларида эълон қилган эди. Сўнг буларнинг асосий қисми 1968 йилда «Тирик сатрлар» тўпламида босилди. Каминанинг 1977 йилда чоп этилган «Эрксевар шоира» (Ўзбек филологиясининг актуал масалалари). Илмий асарлар тўплами, №532, Т., 1977, 96 — 1 — 4 бетлар) мақоласи ҳам Нозимахоним ҳаёти ва ижоди ҳақида эди.

МАҲМУДХЎЖА БЕҲБУДИЙ

(1875 — 1919)

ҲАЁТ ЙЎЛИ

Маҳмудхўжа Беҳбудий Туркистон жадидчилик ҳаракатининг бонийсидир. Унинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида 20-йилларда маҳаллий матбуотда Садриддин Айний, Ҳожи Муин ибн Шукрулло, Лазиз Азиззода каби замондошлари томонидан бир қатор мақола, хотиралар эълон қилинган. Кейинги йилларда, хусусан, мустақилликка эришилгандан сўнг жадидлар фаолиятини ўрганишга қизиқиш кучайиши билан Беҳбудий ҳам қайта кашф этила бошланди. Беҳбудий таржимаи ҳолини ёритишда Ҳожи Муиннинг 1922 — 23 йилларда ўзи муҳаррирлик қилган «Меҳнаткашлар товуши» (1922), «Зарафшон» (1923) газеталарида чоп этган мақолалари муҳим аҳамиятга эга. Беҳбудий ҳақида 70-йиллардан бугунги кунгача эълон қилиниб келаётган Солиҳ Қосимов, Аҳмад Алиев, Наим Каримов, Сирожиддин Аҳмедов, Шерали Турдиев ва бугунги ёш тадқиқотчилар Ҳалим Саййид, Нормурод Авазов, Зебо Аҳророва ишларининг барчасида мана шу Ҳожи Муин маълумотлари асос қилиб олинади¹.

¹ Аслида ҳам Ҳожи Муин (1883 — 1942) Беҳбудийнинг яқиндан билган, унинг эътиборига сазовор бўлган ҳамкасбаси, шогирди эди. 1914 йилда Беҳбудий ҳаж сафарига кетар экан, «Ойна» журналининг муваққат муҳаррири қилиб Ҳожи Муинни қолдирганини маълум.

(Қarang: Маҳмудхўжа Беҳбудий, Қасди Сафар. Танланган асарлар. 2-нашр. Т., «Маънавият» 1999, 55-бет).

Унинг келтиришича¹, Маҳмудхўжа Бехбудий 1875 йилнинг 19 январида (ҳижрий 1291, 10-зулҳижжа)² Самарқанд яқинидаги Бахшитепа қишлоғида руҳоний оиласида дунёга келган. Отаси Бехбудхўжа Солиххўжа ўғли туркистонлик, Аҳмад Яссавийнинг авлодларидан, она томондан бобоси Ниёзхўжа урганчлик бўлиб, амир Шоҳмурод замонида (1780 — 1785) Самарқандга келиб қолган.

1894 йилда отаси имом-хатиблик билан шуғулланиб келган Бехбудхўжа вафот этади. Ёш Маҳмудхўжа тоғаси қози Муҳаммад Сиддиқнинг тарбия ва қарамоғида ўсиб вояга етади. Араб сарфу наҳвини кичик тоғаси Одилдан ўрганadi. 18 ёшидан қозихонада мирзалик қила бошлайди. Дарвоқе, Бехбудийнинг мактаб-мадраса ҳаёти ҳақида ҳам маълумотлар ниҳоятда кам. У дастлаб Самарқанд мадрасасида, сўнграқ Бухорода яхшигина таҳсил кўрган. Анъанавий мадраса илмини пухта эгаллаган Бехбудий 1915 йилда этнограф Г. Андреев саволларига жавоб берар экан, мадраса таҳсилни алоҳида тилга олгани маълум³. Хуллас, анъанавий таҳсил, сўнг эса ўз устида кунт ва сабот билан ишлаш орқали у шариатнинг юксак мақомлари — қози, муфти даражасигача кўтарилadi.

1899—1900-йилларда Бехбудий бухоролик дўсти Ҳожи Бақо билан ҳаж сафарига чиқади⁴.

«1318 санаи ҳижрияси тавофи Байтуллоға Кавказ йўли ила Истамбул ва Миср ал-Қоҳира воситаси-ла бориб эдим. Муддати сафарим саккиз ойдан зиёда чўзилуб эди⁵, — ёзди Бехбудий бу ҳақда. Дунё кўриши изсиз кетмайди. Сафар

---

¹ Қаранг: Ҳожи Муин. Маҳмудхўжа Бехбудий. «Зарафшон» газетаси, 1923 йил, 25 март.

² Айрим тадқиқотларда бу сана 1874 йил март («Совет Ўзбекистони санъати» ж., 1989, 2-сон) деб бизнингча, янглиш кўрсатилади. 1291 йилнинг бошланиши (1 муҳаррам) 1874 йилнинг 18 феврал чоршанба кунига тўғри келади. (Қаранг: Таблица согласования... Х. К. Баранов. Арабско-русский словарь. М., 1977, 940—942-бетлар). Зулҳижжа сўнги ойдир. Унинг 10-си 335-кун бўлиб, жамланганда 1875 йил, 19 январ келиб чиқади.

³ Андреев Г. Самаркандский журнал «Ойна» и его редактор-издатель Махмуд Ходжи Бегбуди. г. «Туркестанские ведомости», 1915, 17 сентябр.

⁴ Қаранг: Ҳожи Муин. Маҳмудхўжа Бехбудий. «Зарафшон» газетаси, 1923 йил, 25 март.

⁵ Қаранг: Маҳмудхўжа Бехбудий. Қасди сафар. «Ойна» ж., 1914, 31-сон.

янги мактаб ҳақидаги қарашларини мустаҳкамлайди. Унинг ташаббуси ва ғайрати билан 1903 йилда Самарқанд атрофидаги Ҳалвойи (С. Сиддиқий), Ражабамин (А. Шакурий) қишлоқларида янги мактаблар ташкил топади. Адиб ушбу мактаблар учун дарсликлар тузишга киришади. Кетма-кет унинг «Рисолаи асбоби савод» (1904), «Рисолаи жуғрофияи умроний» (1905), «Рисолаи жуғрофияи Русий» (1905), «Китобат-ул атфол» (1908), «Амалиёти ислом» (1908), «Тарихи ислом» (1909) каби китоблари пайдо бўлади. Маҳмудхўжа 1903 — 1904-йилларда Москва, Петербургга боради, 1906 йилда Қозон, Уфа, Нижний Новгородда бўлади. Булар саёҳат эмас, хизмат сафари эди. Масалан, Нижний Новгородда 1906 йилнинг 23 августида Русия мусулмонларининг турмуш ва маданияти муаммоларига бағишланган курултой чақирилади. Беҳбудий бу курултойда Туристонлилар гуруҳини бошқаради ва катта нутқ сўзлайди¹.

25 кунга чўзилган бу сафар ҳақида Беҳбудий сўнграқ шундай маълумот берган эди: «1325 санаи ҳижриясинда Русия мусулмонларининг муҳтарам зиёли ва ақоибларининг Нижни Ёрминкасинда миллий ишлар тўғрисида машварат қила турган мажлисга мушарраф бўлмоқ учун Ўрунбург йўли ила Маскуф, Петербург, Қозон воситаси-ла Нижни Новгўруд бориб эдим»².

ТЕАТР КЕРАК

Маърифат учун биргина мактаб кифоя қилмасди. Замон ва дунё воқеалари билан танишиб бормоқ, миллат ва Ватаннинг аҳволдан, кундалик ҳаётдан огоҳ бўлмоқ керак эди. Бинобарин, миллат учун шундай ойна керак эдики, унда у ўз қабоҳатини ҳам, малоҳатини ҳам кўра олсин.

Мана шу эҳтиёж ва зарурат Беҳбудийни театр ва матбуот сари бошлади. «Падаркуш» шу тариқа майдонга келди. Бироқ унинг дунё кўриши осон кечмади. Бунга сабаб: биринчидан, чор ҳукумати мустамлака Туркистоннинг маърифат йўлига кириб, ўз ҳуқуқини танишидан манфаатдор эмас эди; 1916 йилдаги Туркистон генерал-губернатори Н. Р. Куропаткиннинг ўз кундалигида ёзган ва бугун жуда машҳур бўлиб кетган «Биз тубжой халқни тараққиётдан, мактабдан, рус ҳаётдан 50 йил четда тутдик», деган сўзла-

¹ Қаранг: А. А. Пясковский. Революция 1905 — 1907 годов в Туркестане, М., 1958, 559-бет.

² «Ойна» ж., 1914 йил. 31-сон. 598-бет.

рини эслаш кифоя. Иккинчидан, турғунлик ва тутқунлик туфайли авж олган жаҳолат, мутаассиблик. «Кимики сахнада кўрсанг они жасорати бу» деб ёзган эди шоир Тавалло. Бу бежиз эмас. Хуллас, 1911 йилда ёзилган «Падаркуш» драмаси 1913 йилдагина босилиб чиқади. Китоб жилдидаги «Бородино жанги ва Русиянинг французлар босқинидан халос бўлишининг юбилей санасига бағишланади» деган ёзув ва унинг Тифлис цензурасининг рухсати билан чоп этилиши иш осон кўчмаганини кўрсатади. Пьеса босилиб чиққандан кейин ҳам уни сахнага қўйиш учун яқин бир йил вақт кетди. Муаллиф бу ҳақдаги хатларга жавобан кинояомуз: «Туркистонда бекор одам йўқки, халқ учун ишласа. Бекор киши йўқки, театру сахнасига чиқиб «масхарабозлик» қилса»¹, деб ёзган эди.

«Падаркуш» — ўзбек драмачилигининг ҳамма яқдил эътироф этган биринчи намунасидир. Мутахассислар уни ҳам жанр, ҳам мазмунига кўра янги ўзбек адабиётини бошлаб берган бир асар сифатида баҳолайдилар. Муаллиф «Миллий фожа» атаган, 3 парда, 4 манзарали бу драма ҳажман жуда ихчам, мазмунан ниҳоятда содда ва жўн. У жаҳолат ва нодонлик, ўқимаган боланинг бузуқ йўлларга кириб, ўз отасини ўлдиргани ҳақида ҳикоя қилади. Орқалдини ўйламаган бойнинг Тошмурад исмли ўғли бор. Ўқимаган. Бой атрофдагиларнинг гапига кирмайди, ўғлини ўқитмайди, оқибатда у кўча безориларига қўшилади. Ресторанда маишатга пули етмай, шерикларини тунда уйига бошлаб келади. Бой уйғониб, уларни сезиб қолади. Бойни ўлдириб, пулини олиб кетадилар.

Хулоса: жаҳолат ва нодонлик отанинг ҳам, боланинг ҳам бошига етади. Агар бутун миллат шу аҳволга тушсачи?! «Падаркуш» дастлаб Самарқандда 1914 йилнинг 15 январида сахнага қўйилди. «Халқ ниҳоят кўп келиб, белат етмагани ва жойни йўқлиги учун уч-тўрт юз киши қайтиб кетди»², деб ёзади маҳаллий матбуот.

Яна ўша ерда ўқиймиз: «Белатлар бир-икки кун аввал ёшларнинг ғайрати илан сотилиб тамом бўлуб эди. Баъзи кишилар белатларини икки баҳоға фоидаси илан бошқаға сотдилар. Соат еттидан минглаб халқ ибратхонаға ҳужум қилган. Аммо белат йўқ. Уч сўм³ бериб, тикка турмоқға ҳам рози, яна ер йўқ...»

¹ «Ойна» ж., 1913 йил, 5-сон.

² «Ойна» ж., 1914 йил, 14-сон.

³ Муқояса учун: 1914 йилда 2 сўмга ўртача бир қўй келган.

Спектакл ўз маишатиға ўралиб дунёни унутган миллатдошларга чақмоқдек таъсир этди. Унда бой ролини Абдусалом Абдурахим ўғли ўйнаган эди. «Бойни ҳамбоза (хурак) ва уйқуси ҳамда ҳаракатидан аҳоли ихтиёрсиз ва фосиласиз куларди», ёзади тақризчи. «Домла (Мардонкул Шомахмуд ўғли) ва зиёли (Мирза Нўъмон Мулла Фозил муфти ўғли)ни насиҳати халойиқни кўнглиға таъсир этарди, ҳатто ваъзу пандга йиғлаганлар бор эди», ўқиймиз тақризда. Айниқса, бойнинг ўз ўғли ёрдамида ўлдирилиб, молдунёсининг фаҳшу ишрат учун олиб кетилиши воқеалари кишиларни ларзага солган. «Бу фажеъ ва аламлик манзарани парда ёпар. Халқға ҳаддан зиёда таъсир. Баъзи кишилар фожиадан кўз юмарлар...»

Чамаси, асарнинг ижроси ҳам баланд савияда бўлган. Тақриздаги «Рус, яҳудий ва мусулмонлар таҳсин этарди. Ҳатто 20 йилдан бери театр маъмуриятиндаги одамлар таъриф қилурди... Аҳолидаги олқиш ибратхонани гумбирлатур...» деган жумлалар шунга ишора қилади.

Драма Тошкентда 1914 йилнинг 27 феввалида қўйилди. Авлониининг «Турон» труппаси Колизей (ҳозирги Савдо биржаси биноси)да ўз фаолиятини мана шу «Падаркуш» билан бошлаган эди. Спектакл олдидан машҳур Мунавварқори театрнинг жамият ҳаётидаги роли ва ўрни ҳақида нутқ сўзлайди. Бой ролини Абдулла Авлониининг ўзи ижро этади. Маҳаллий матбуот бу кунни «тарихий кун»¹ деб ёзади.

«Турон» труппаси 1914 — 16-йилларда бу спектакл билан бутун Фарғона водийсини айланиб чиқди. «Падаркуш» Туркистонни жунбушга келтирган қирғинбарот инқилоб йилларида ҳам саҳнадан тушмади. Бир томондан, миллатни маърифат ва тараққиёт сари ундашда буюк рол ўйнаган бўлса, иккинчи ёқдан, профессионал ўзбек театри ва драмачилигининг майдонга келиши ҳамда тараққиётида муҳим хизмат қилди.

Бу асарнинг ўз даврида адабий ҳаракатчиликка отказган таъсири ҳақида қайдлар кўп. Бунинг шоҳиди сифатида Абдулла Қодирийнинг машҳур «1913 йилларда чиққан «Падаркуш» пьесаси таъсирида «Бахтсиз куёв» деган театр китобини ёзиб юборғонимни ўзим ҳам пайқамай қолдим», деган эътирофини эслаш кифоя. 1916 йилда Тошкентга келиб Колизейда «Турон»нинг қатор спектакллари

¹ Қаранг: «Туркистон вилоятининг газети», 1914. 18-сон. 2 март.

кўрган А. Н. Самойлович ёзади: «Туркистонда янги адабиёт майдонга келди. Бу мен учун кутилган ҳол эди... Янги адабиётнинг маркази — Самарқанд... Ёш қаламкашларнинг бош илҳомчиси самарқандлик муфти Маҳмудхўжа Беҳбудий-дир»¹.

Драманинг биргина ўзбек эмас, татар, озарбайжон театрчилигига ҳам таъсири ҳақида гапириш мумкин. Туркистонда шу йиллари Заки Боязидский, Алиасқар Асқаров, Сидқий Руҳилло, Илёсбек Ошқозорский каби кўплаб қардош режиссёрлар фаолият кўрсатганини хотирга олайлик.

БЕҲБУДИЙ ВА МАТБУОТ

1913 йилдан Беҳбудий матбуот ишлари билан шуғулланади. Апрельдан «Самарқанд» газетасини чиқаради. Газета туркий ва форсий тилларда, ҳафтада икки марта, дастлаб икки, сўнг тўрт саҳифада чоп этилган. 45 та сонидан кейин моддий танқислик туфайли чиқиши тўхтаган. Ўша йилнинг 20 августидан у «Ойна» журналинини чиқара бошлайди. Бу суратли ҳафталик мажалла асосан ўзбек тилида бўлиб, унда ихчам форсий шеърлар, мақолалар, русча эълонлар ҳам бериб бориларди... «Бошда ҳафтада бир марта ва иккинчи йилдан эътиборан 15 кунда бир қатла чиқиб, йигирма ой чамаси давом қилди... Кафказ, Татаристон, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон ва Туркиягача тарқалар эди... Жадидларнинг севиқли журналлари эди. Шунинг учун улар томонидан ҳурматланади, севилиб ўқилди»², деб ёзган эди Зиё Саид. Журнал редакцияси муҳаррирнинг Янги шаҳардаги уйида (Решетников 3; ҳозир Мирсаид Барака, 1, алоқа ходимлари касаба уюшмасининг вилоят ташкилоти биноси) жойлашган.

Беҳбудий шу йиллари нашр ишлари билан қизғин шуғулланди. «Нашриёти Беҳбудия» номи билан ўз хусусий нашриётини очди. Фитратнинг «Баёноти сайёҳи ҳинди» асарини 1913 йилда русчага таржима қилдириб, нашр этди³. Туркистон харитасини тузиб босмадан чиқарди. Кутубхо-

¹ А. Самойлович Драматическая литература сартов, Вестник Имп. об-ва вост, №5, Петроград, 1917, 4-бет.

² Зиё Саид. Танланган асарлар, Т., 1974, 44—45-бетлар.

³ Қаранг: А. А. Пяковский Революция 1905 — 1907 гг. в Туркестане, М., 1958, 546-бет. Дарвоқе, бундан икки йил олдин Фитратнинг «Мунозара» асарини ҳам рус тилига таржима қилинган экан. Бироқ, у чор маъмуриятининг махсус хизмати учун мўлжалланган бўлиб, алоҳида кишиларгина фойдаланганлар. Таржима полковник Ягелле томонидан амалга оширилган (қаранг: Пяковский А. А., ўша бет).

нани йўлга қўйди. Ўша давр вақтли матбуотида «Беҳбудий кутубхонаси» ҳақидаги хабарларга тез-тез дуч келасиз.

1914 йилнинг 29 майида Беҳбудий иккинчи бор араб мамлакатларига саёҳатга отланади.

Муаллиф саёҳати арафасидаги кайфиятини шундай ифодалайди. «7 санадан бери икки дафъа Бухоро ва бир дафъа Фарғонани зиёратидан бошқа сафарга чиққаним йўқ эди. Азбаски, тириклик касалига мубталолик, рўзғор қайдига гирифторлик саёҳат неъматидан маҳрум этар. Етти йиллик хонанишинлик, дигар тарафдан алойиқи рўзғор, тижорат ва 7 — 8 рисоалар таҳрир ва нашри, дорулқазо ишлари, хусусан, бир санадан бери собиқ «Самарқанд» жаридаси ва ҳозирги «Ойна» идорасининг ишлари руҳан ва жисман заиф этди. Аъзоу ҳавосларга касолат пайдо бўлди. Сингир (асаб)... ғайри мунтазам ишлайдур. Атиббо истироҳат ва саёҳатга машварат берарлар. Табиат у қадар ноқобил ва бузуқки, саёҳатдан ҳам нафрат этар, истамаз».

Шунга қарамасдан, сафарга чиқмаса, бўлмайди. Аввало, «Кутубхонаи Беҳбудия» учун Истанбул, Миср, Қрим, Кавказ, Қозон, Русия ва хорижийнинг манзаралари, иморатлари, кишиларнинг суратлари, турли-туман қолип (клише)лар ва яна бошқа жуда кўп нарсалар керак. Хуллас, бормаса бўлмайди. Маршрут: Кавказ, Қрим, Истанбул, Юнонистон, Байрут, Миср Қоҳираси ва яна орқага — Истанбулга қайтиб, темир йўл билан Булғористон, Австрия ва Берлин орқали Русияга, ундан Туркистонга келиш. Муддати икки ой. Биринчи июнга қолмай йўлга тушиш керак. Беҳбудий Петербургда бўладиган Миллий мажлис маслаҳатига таклиф қилинган эди. Саволларга жавобини ёзиб юборади, узрини айтади. Хуллас, 29 майда йўлга тушади. Поездга ўтириб Байрамали орқали Ашхободга ўтади. Красноводскдан пароход билан Бокуга боради. 2 июнда Минералние Води—Кисловодск—Пятигорск, Железноводск—Ростов—Одессани кезиб, 8 июнда Истанбулга кириб келади. Ундан Адирнага саёҳат қилади. Яна Истанбулга қайтиб, 21 июнда сув йўли билан Куддусга йўл олади. Байрут, Ёфа, Халил ар-Раҳмон, Порт Саид, Шом шаҳарларини томоша қилади. Саёҳат июлнинг бошларида ҳам давом этади...

Саёҳат хотиралари ҳар жиҳатдан гоят муҳим бўлиб, Беҳбудий уларни ўз журнали «Ойна»нинг 1914 йил сонларида

мазкур ном остида пешма-пеш бериб боради (ҳозирча 18 сонда учратдик)¹.

«Саёҳат хотиралари»нинг биринчи қисми журналнинг 14 июн 34-сонидан чоп этилган. Муаллиф унга «31 май, Баҳри Хазар, Маҳмудхўжа» деб имзо чекади. Рақамлаш ва сана ҳамда ёзилган жойини кўрсатишга биринчи олти сонидагина риоя қилинган. Бу «Хотиралар» ҳам маърифий, ҳам адабий-эстетик жиҳатдан ниҳоятда муҳим. Улар адабиётимиздаги анъанавий тарихий-мемуар жанрининг XX аср бошидаги ўзига хос намунасидир. Муаллиф бу асарларда йўл таассуротларига, машҳур ёхуд оддий кишилари билан учрашувларининг ибратли томонларига кенг ўрин беради. Қайси шаҳарга бормасин, унинг тарихи, обидалари, у ердан чиққан буюк зотлар ҳақида маълумотлар тўплайди, турли-туман миллатлар, уларнинг урф-удумлари, турмуш маданияти билан қизиқади. Қишлоқлардаги деҳқончиликдан тортиб, шаҳарлардаги эскалатор («осонсур»)гача унинг эътиборидан четда қолмайди. Айниқса, дин, эътиқод масалаларига катта аҳамият беради. Қадимий муқаддас обидалар, Расулуллоҳ пойқадами теккан қутлуғ даргоҳлар, хусусан, Қуддуси шарифдаги машҳур Масжидал -Ақсо зиёратидан ниҳоясиз завқшавққа тўлади. Саждага бош кўяркан, дилининг туб-тубидан Оллоҳ иштиёқи қалқиб чиқади. «Оҳ, на руҳоний ҳолатлар, на лазиз важдангиз убудиятлари, на ашкрез нозниёзлар... Нуроний, фусункор, порлоқ мозийким, анинг асари қудсият самари минг бу қадар сана сўнгра бизни маҳвият даражасинда келтурар», — деб ёзади у.

Муаллиф Оллоҳга нидо қилади: «Илоҳо, у азиз ва фаол бандаларинг ҳурматиға бизға басират бер. Эшитар қулоқ, англар ақл бер... Эй Оллоҳи азим-уш шон. Бу магар сенинг газабингмидур. Авф эт, биз инсонларни. Ҳидоят эт. Ер юзинда сулҳ ва силоҳи умумий ато айла. Инсонларға инсоният бер. Золимларни қаҳр эт, маҳв бўлсун зулм. Яшасун адолат ва ҳаққоният, омин...»

---

¹ Афсуски, журналнинг 1913 йил 20 августдан 1915 йил июнгача чиққан 1720 саҳифалик 68 сонининг тўла, мукамал комплектини топиш анча қийин. Олмон олимаси проф. И. Балдауф ҳам Москва, Ленинград, Хелсинки кутубхоналаридаги «Ойна» саҳифаларининг сукутли эканлигидан зорланган эди (қараи: «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» г., 1993, 21 май, 21-сон).

«ЎЗАС» ҳафталиги Ингеборг Балдауфнинг мазкур хотираларнинг олмонча таржимаси муносабати билан ёзилган «Маҳмудхўжа Бехбудий Фаластинда» (1993, №21) мақоласини эълон қилди. Муаллиф унда Бехбудий кузатишларининг ўзига хослиги ҳақида ёзган, адиб қалбини ўртаган энг катта дард—эрк ва маърифат эканлигини айтган. Дарҳақиқат «Хотиралар»даги маърифий руҳ, изтироб тўла фикр-мулоҳазалар, муаллифнинг ташна нигоҳи сизни бефарқ қолдирмайди. Хусусан, Ватан туйғуси ифодаси учун бугун сиз билан бизга ҳаддан ташқари яқин қилиб кўяди. У Қудлуси шарифдаги Ҳазрати Довуд мақбарасини, Биби Марям ва Ҳазрати Исо калисоларини зиёрат қилар экан, тошкентлик ёш бир атторга дуч келади. «Дўкониға бир оз ўлтурдик, — ёзади Бехбудий, — мамлакатдан сўради. Кўлиға бир неча нусха «Ойна» ва «Туркистон харитасини» бердим. Аҳли савод экан. Тошканд шаҳрини кўрсатдим. Беихтиёр харита устиндаги Тошкандни ўпиб, кўзиға суртди. («Ҳуббул ватани мин ал-иймон»). Хусусан, ватан ва аҳли диёрнинг қадри мусофиратга маълум бўлур. Ҳақиқатан ватан муқаддасдур. Қадрини билмоқ керак». «Ойна» журнали маърифат ва маданият тарқатишда жуда катта хизмат қилди. Унда миллат ва унинг ҳақ-ҳуқуқига, тарихига тил-адабиёт масалаларига, дунё аҳволига доир қизиқарли мақолалар, баҳслар бериб берилган. Айниқса, тил масалалари муҳаррирнинг ҳамиша диққат марказида бўлган. Бехбудий миллатнинг тараққийси учун бир неча тил билишни шарт ҳисобларди. Масалан, журналнинг 1913 йил август, биринчи — нишона сонидеёқ «Икки эмас, тўрт тил лозим» деган мақола билан чиққан эди.

Фитратнинг журналда босилган мақолаларидан бири «Ҳиммат ва саботи бўлмаган миллатнинг ҳаққи ҳаёти йўқдур» деб номланган. «Тушундигим замон кўнглум ёнар, йиғламоқ истарман, кўз ёшларим келмайдур», деб бошланар эди мақола. Адиб тараққиёт ва турмушда Овруподан ер ва осмон қадар узилиб қолган Туркистоннинг фожиали аҳволидан сўз очган эди. (1915 й., 7-сон): «С. А.» имзоли кишининг «Ҳар миллат ўз тили ила фахр этар» (1914 й., 35-сон) мақоласида бошқа тилларни ўрганиш қаторида ҳар бир миллат ўз тилининг муҳофазаси билан шуғулланиши шарт, деган фикр жуда кўп далиллар билан исбот қилиб берилади. «Агарда тил ва адабиётимизни муҳофаза қилмай, анга ажнабийи луғат ва сўзларни қўша берсак, бир оз замонда тил ва миллиятимизни йўқотурмиз. Миллиятимиз-

ни йўқотганда диёнатимиз ўз-ўзи ила албатта, йўқолур», деб ёзади муаллиф ва «Бас, бизга тилимизни ажнабий сўзлардан муҳофаза қилмоқлик энг биринчи муҳим бир вазифадур», деб хулоса чиқаради. Журналнинг 1915 йил 11—12- сонларида босилган Бехбудийнинг «Тил масаласи» мақоласида тилларнинг ўзаро муносабати ҳақидаги баҳс давом этади. Улуғ маърифатчи тилларнинг бир-биридан ўринли луғат олишини табиий жараён деб қарайди. Энг бой тиллардан бўлган инглизчанинг ҳам «ўн минглар ила бегона луғатларни мажбуран олганлигини» далил қилиб кўрсатади ва масаланинг бошқа жиҳатига — ягона адабий тил, тил бирлигига диққатни қаратади.

Бехбудий адабий танқидга катта эътибор берди. Навоийдан кейинги бир неча асрлик сукунатдан сўнг бу соҳанинг хос хусусиятларини тайин этиб, адабиётда унинг тенг-ҳуқуқлиги масаласини ўртага қўйди. Унинг ушбу мавзуга бағишланган жиддий мақолаларидан бири «Танқид сараламоқдур» (1914, 27-сон) деб номланган эди.

Туркистон забт этилгач, руслар маҳаллий халққа «сартлар» деб ном бердилар. Н. Остроумовнинг бир китоби худди шундай номланганлиги ҳаммага маълум. Бу сўз, аслида турли вақтда турли этник қатламга, гоҳо социал қатламга нисбатан айтилган. 10-йилларда бу сўз атрофида яна баҳс кетди. Чунончи, Бухоро амирининг русчага таржимони Баҳромбек 1911 йилда «Шўро» журнаliga «Биз, Туркистон ва Бухоро халқининг турклиги маълум бўлиб туруб... на учун сарт атайдурлар?» деган савол билан мурожаат қилади. Журналнинг 19-сонида Бехбудийнинг «Сарт сўзи мажҳулдир» деган жавоби босилади. 24-сонида эса самарқандлик Бақохўжа «Сарт сўзи аслсиздур» деган мақола билан чиқади. Шу билан баҳс босилгандай бўлади. Бироқ орадан 2 — 3 йил ўтиб, «Садойи Фарғона»нинг 1914 йил 30-сонида Мулла Абдуллабек деган кишининг «Сарт сўзи маълумдир» деган мақоласи босилади. Табиийки, Бехбудий ундан қаноатланмайди, чунки унда мавзуга доир бирор янги гап айтилмагани ҳолда, «маълум» деб даъво қилинган эди. Шу сабабли Бехбудий «Сарт сўзи маълум бўлмади» деган мақола ёзиб, «Садойи Фарғона»га юборади. Бироқ газета мақолани босмайди. Шундан сўнг муаллиф мақолани ўз журналида (1914, 39-сон) беришга мажбур бўлади. Журналда Бехбудийнинг «Сарт сўзи мажҳулдур» мақоласи ҳам қайта босилган. Мақола ҳажман салмоқли, журналнинг бир неча сонида давом этган. Адиб ушбу калиманинг халқона этимологиясидан тортиб, Алишер Навоий, Бобур, Муҳаммад Солиҳ, Абулғози Баҳодирхоннинг асарларигача, Н.Остроумов китобидан Д. Г. Логофетнинг «Бухоро хонлиги»ю

Л. М. Будагов луғатларигача, И. И. Гейер «Саёҳатнома»ларидан А. Вамбери «Кундаликлар»игача, жадидчилик ҳаракатининг Аҳмад Заки Валидийдан Исмоилбек Гаспринскийгача бўлган намояндаларининг бу соҳадаги кузатишларини тўплаб, хулосалайди.

Адибнинг барча тарихий-илмий мавзудаги мақолалари сингари бу ҳам ўтмишга камоли эҳтиром ва эътиқод билан ёзилган. «Қабиласини(нг) исмини ва етти отасининг отини билмайдургонларни «қул» — «марқуқ» дерлар (1914, 23-сон, 340-бет) деб ёзади у. Бу сўз Ч. Айтматов туфайли «манқурт» бўлиб, янги умрини бошлади. Беҳбудий, миллат ўзини англагандагина ижтимоий-сиёсий масалаларга бошқалар билан тенг аралаша олади, деган фикрда бўлди. Шунинг учун ҳам тарихга алоҳида эътибор берди. «Ҳаёт ва мамот масалалари қадар муҳим бўлган неча масалалар кўзимиз олдиға тургани ҳолда аларни эҳмол этуб, фақат сарт сўзи ила шуғулланиб, фурсатларни бўшқа ўткармоқлик яхши эмас», деб ёзади у. «Лекин, — давом этади, — ёвруполилар қошида миллият масаласи муҳим ва муқаддас тутилган бир замонда бизлар ҳам миллият масаласидан саналган «сарт» ҳақида гоҳ-гоҳ баҳс этуб, миллиятимизни хотирлаб турганда, зарар кўрмасмиз»¹.

Умуман, Беҳбудийнинг публицист сифатидаги фаолияти адиб истеъдодининг жуда ёрқин бир қиррасини ташкил этади. У ўз умри давомида юзлаб мақолалар ёзди. Ўзининг Миллат ва Ватан, жамият ва ахлоқ ҳақидаги фикрларини кўпроқ мақола ва чиқишларида ифода этди. Баъзилар унинг мақолалари ададини 200, бошқалар 500 деб белгилайдилар. Унинг барча ёзганлари ҳисоблаб чиқилмаган, ҳатто аниқланмаганлари қанча. Муаллифлар ўзларининг исми шарифларини ўз газета-журналларида кўп-да қўявермаганлар. Ҳар қандай ҳолда ҳам Беҳбудий ғоят сермахсул қаламкаш эди. Муҳими шундаки, у XX аср бошидаги Туркистоннинг йирик сиёсий арбоби эди. Унинг Миллат ва Ватан тақдири ҳақидаги барча қарашлари, аввало, мана шу мақолаларида акс этган эди. Бу жиҳатдан унинг 1906 йил 10 октябрда «Хуршид» газетасида (6-сон) босилган «Хайрул умури авсатуҳо» (Ишларнинг яхшиси ўртачасидур) мақоласи характерли. Бу мақола узоқ йиллар совет тарих фани нуқтаи назаридан баҳоланиб,

¹ Мақола табиийки, ҳукуматга ёқмади. «Туркистон вилоятининг газети» уни «бонси фитна ва сиёсий» деб баҳоллади. (Қараиғ: «Ойна» ж.. 1914 й.. 28-сон. 529-бет).

Беҳбудийни қоралаш учун нишон бўлиб келди. Гап шундаки, Беҳбудий ўша 1906 йилдаёқ социалистик таълимотни ва уни Русияда амалга оширишга бел боғлаган Ленин партиясини кескин рад этган Русия мусулмонлари иттифоқи¹ «Иттифоқи муслимин»ни, қарашларида маълум яқинлик бўлган кадетлар партиясини қўллади². Унинг бу хусусдаги фикрлари устози Исмоилбек Гаспринскийнинг «Мазҳаби иштирокиюн»ни қаттиқ танқид қилган «Оврупо маданиятига бир назари мувозана» рисоласи ва «Дорул роҳат мусулмонлари» романидаги мулоҳазаларга таянар эди. Беҳбудий ҳам ўз устози каби социализмни зўравонлик ҳисоблади, ижтимоий тенгликни адолатсизлик деб билди. Шахе манфаатдорлигида, миллат равнақида тараққиётнинг буюк омилини кўрди. Худди шу эътиқод уни Туркистон мустақиллиги учун курашга етаклади.

БЕҲБУДИЙ ДАРСЛИКЛАРИ

Беҳбудий бир қатор дарсликлар ёзди. ЎзСЭ даги «Беҳбудий» мақоласи муаллифи марҳум С. Қосимов адибнинг 6 та дарслигини қайд этади: «Мунтахаби жуғрофияи умумий» («Қисқача умумий география»), «Китобатул атфол» («Болалар мактублари»), «Мухтасар тарихи ислом» («Исломнинг қисқача тарихи»), «Мадхали жуғрофияи умроний» («Аҳоли географиясига кириш»), «Мухтасар жуғрофияи Русий» («Русиянинг қисқача географияси»). Шулардан биттасига — «Мунтахаби жуғрофияи умумий»га тўхтаймиз. Асарнинг тўла номи «Китоби мунтахаби жуғрофияи умумий ва намунаи жуғрофия». 1905 йил 24 августда Санкт-Петербург цензурасидан рухсат олинди, 1906 йил Самарқандда Г. И. Демуров матбаасида чоп этилган. 106 саҳифадан ташкил топган. Муаллиф бу «қадим фан»га тааллуқли «туркий, арабий, форсий, русий луғатларга тасниф бўлган ўттуз қадар қадим ва жадид

¹ «Русия мусулмонлари иттифоқи» Русия мусулмонларининг 1906 йил 13-23 январда Петербургдаги II съездида тузилганини юқорида айтган эдик.

² Русия мусулмонларининг 1905 й. Нижний Новгородда бўлган I-съезди Кадетлар партиясига қўшилиш таклифи билан чиққан, 2-съезде эса бу қарор билан тасдиқланган. (Қаранг: юқоридаги асар. 544-бет). 1917 йилда Беҳбудий, Мунавварқори кўплаб Бухоро жадидлари қаторида: кадетлар қарашидан ҳам қайтганлар (Қаранг: Заки Валиди Туган. Воспоминания. Уфа, 1994. 186-бет).

кутуб ва расоили жуғрофия, ҳайъати риёзий, тарихий, табиий»лардан ва яна жуда кўп турли-туман маълумот-манбалардан фойдаланиб ёзганини қайд қилади (1-бет).

«Жуғрофия деган сўз юноний, луғати арабийға таърифи арз маъносиға, яъни ер ва туфроқни баён қилатурғон илми айтилу», — изоҳ беради муаллиф. Сўнг Бехбудий унинг турларига тўхтайди.

Китобнинг дастлабки саҳифаларида жуғрофиянинг фан сифатида майдонга келиш тарихи, қадим Туркистон олимларининг бу соҳадаги хизматлари ёритилади, асарлари номи келтирилади. Муаллиф Шамсиддинбек Сомийнинг (1850 — 1904) 6 жилдлик машҳур «Қомус ул-аълум» ва Исмоилбек Гаспринскийнинг «Туркистон уламози» китобларидаги ҳужжат ва далилларга суяниб фикр юритган.

Бобларнинг бири «Жуғрофияни ўқумоқ мусулмонларға лозимдур» деб аталган. Унда Ер ҳақидаги хурофий тушунчалар танқид қилинган. Чунончи: «Аммо ҳозирги жуғрофия илми, тажриба ва рўяти бошлариндан билинадурки, Ер курравий — юмалоқ, остиға ҳўкуз, балиғ йўқ, атрофиға девори йўқ ва Ер айланадур, ҳавоға муаллақ турадур. Бизни назаримизға сокин ва аммо ҳақиқатда айланадур» (14-бет).

«Эски ва янги донишмандлар» фаслида қадим Батлимус (Птоломей)дан қолган геоцентризм ва унга қарама-қарши гелиоцентризм ҳақида гап кетади. Илми ҳайъатдаги «сабъайи сайёр», «тўққуз осмон» иборалари изоҳланади.

«Аҳли ҳайъати жадида, яъни янги ҳукамолар айтадурки, Офтоб дунёни ўртасиға халқ бўлубдурки, Аторуддан бошлаб қадима беш сайёра ва янги топилган икки сайёра ва кўз ила кўрилмай, янгидан дурбин ила топилган уч юзға яқин сайёралар буларни ичиға биз устида турғон Ермиз Офтобни атрофиға ҳар бири ўзиға тегишли доира — айланасиға айланиб юрадурлар. Ермиз Офтобға нисбатан учланчи сайёра — юргувчи юлдуздур! Юргувчи юлдузларни ҳаммаси бенур ва ёруғликни офтобдан оладур» (22-бет) ўқиймиз китобда.

Муаллиф шу тариқа, жуда содда қилиб осмон жисмларининг жойлашиши ва ҳаракатини тушунтириб беради. Буларнинг айримлари Куръон ва Ҳадис хабарига рост келмаслигини ҳам айтади. Шунга қарамасдан, «Янги ҳукамолар осмондаги юлдузларни аҳволидин эскилардин кўра яхшироқ огоҳ бўлубтурлар», — деб ёзади. Чунончи, Ой, Миррих (Марс) ҳақидаги замондошлари маълумотларини жамлаб

ва уларнинг қадим ҳукамога насиб этмаган аниқ ва пухта замонавий асбоблар ёрдамида тўпланганини таъкидлаб, «...ҳукм қиладурларки, албатта, Миррихда одам бор ва илм бизлардан зиёдадур!» деган фикрни илгари суради. «Мартабаи инсониятга ноил ўлмакга, ҳар бир инсонни жамияти инсониятга ва дини илоҳияга эҳтиёжи бор, — ёзади муаллиф. — Ушбу сабабдандурки, инсонлар комил инсонларни қўл остига жамияти башарияни барпо қиладурлар. Олло таоло анбиё воситаси ила қонуни шариат, хавфу рижо юборибдурки, анго дохил ва солиқ бўлмақ лозим ва вожибдур. Динсиз дунёда яшамоқ инсоният ва маданиятдан эмас, ҳайвонийликдур. Динсиз мутамаддун (маданиятли) бўлмақ муҳол (қийин) дур. Жамияти башарияни барқарор турмоқиға дин, шаръ (шариат), низом ва буларни бошқарувчиларга биринчи сабабдур. Бас, жамият, илм, инсоф ва ҳунар сабаблари ила уч хил бўлинадурки, ваҳшоният, бадавият, маданият аталган. Ва буларни(нг) ҳар бирини яна бир неча синфга тақсим қилмоқ одамларни аҳволиға қараб мумкин бўладур».

МАЪРИФАТДАН СИЁСАТГА

Беҳбудий замонасидаги мавжуд идора усуллари ҳақида фикр юритиб, уларни учга бўлади:

1. Идораи мустақалла (идораи мутлақа — монархия).
2. Идораи машрута (конституцияли парламентли ҳокимият).
3. Идораи жумҳурият (Республика).

Лекин миллат озод бўлиб, ўзининг мустақил давлатини ўрнатмагунча, ижтимоий адолатни тиклаб бўлмайди. Бу Беҳбудий келган биринчи хулоса эди. Унинг «Вақт» газетасида чоп этилган мақолаларидан бирида шундай мулоҳазаларни учратамиз:

«Бир мадрасага 20 талаба гапи ила бир ноаҳил мударрис сайланур. Бир волостда 40 нафар эл бошлариндан 21 нафарни садоси ила бир жоҳил қози сайланур ва Русия маъмурларина-да маъқул ўлур. Бир минг фақирнинг радду мудохаласи мўтабар ўлмаз ва сўзлари эшитилмас. Ишта бизим Туркистон шаҳарларининг бу кунги қози, муфти ва мударрис ҳам имом ва ўзга руҳонийларининг юздан саксонни, саҳро ва қарияларда ўланларининг ўндан тўққизи шўйла номуносиб кишилардан иборатдир»¹. Шу газетанинг

¹ «Вақт» газетаси. 1907 йил, 3 февраль.

Ўша йили 4 ноябрда босилган «Дума ва Туркистон мусулмонлари» мақоласида эса чор мустамлакачилик сиёсати, хусусан, ўлкадан етмиш минг русдан олти депутат бўлгани ҳолда етти миллион мусулмонга беш ўрин ажратилгани ошқора танқид қилинади. Шуларга қарамасдан, Беҳбудий, истиқлол ҳақида фикр юритар экан, ҳар қандай зўравонликни рад этади. Унингча, зўравонлик гайриахлоқий, бинобарин, гайриинсонийдир. Умуман олганда эса мустақиллик учун кураш олиб борган боболаримиз, жумладан, жадидлар келажак ҳақида фикр юритар эканлар, истиқлолга эришиш борасида бир-бирларидан фарқ қилувчи уч йўлдан бордилар:

1. Русияга тобеликдан зўрлик йўли билан қутулиш, истиқлолни куч билан олиш (Дукчи эшон қўзғолони, 1916 йил воқеалари, «босмачилик»).

2. Мураса йўли. Руслар ёрдамида маърифатга эришиш. Маърифат масалаларида ҳақ-ҳуқуқ олиш, миллий хусусиятларни тиклаш (Исмоилбек Гаспдали, Маҳмудхўжа Беҳбудий).

3. Ҳамкорлик йўли. Чор маъмурлари, сўнг эса Шўро ҳукумати билан бирга уларнинг программаларида қатнашиш ва имкон бўлиши билан мустақилликни қўлга олиш. Бунинг учун маълум тайёргарлик кўриб бориш (Мунавварқори, Ҳамза, Авлоний).

Беҳбудий ҳамиша халқ билан бирга бўлди.

Ватан тақдири кун тартибига қўйилган 1917 йилнинг 16—23 апрелида Тошкентда бўлиб ўтган Туркистон мусулмонларининг 150 вакили иштирок этган ўлка қурултойида ҳаяжонли нутқ сўзлади. Миллатни ўзаро ихтилофлардан воз кечишга, буюк мақсад йўлида бирлашишга, иттифоқ бўлишга чақирди. Худди шу ихтилофимиз сабабли «мустамлакот қондаси ила бизни идора этурлар» деб очик айтди.

У ҳақ эди. Мустамлакачилар «50 йил илм-маърифатдан четда сақлаб келган»лари (Куропаткин) Туркистонни осонлик билан қўлдан чиқармас эдилар. Фитна ва иғво тинимсиз давом этар эди. Шундайлардан бири 1917 йилнинг баҳорида Бухорода юз берган эди. Амир Феврал ўзгаришларини ҳисобга олиб, рус элчихонасининг маслаҳати билан ислоҳот эълон қиладиган бўлади. Ва бу Фармонни ушбу элчихонанинг бошлиғи жаноб Миллер тайёрлайди. Ҳар хил англашмовчиликларнинг олдини олиш мақсадида собиқ генерал-губернатор, эндиликда Русия Муваққат ҳукуматининг Туркистон комиссари Куропаткин топшириғига кўра Самарқанд ижроия қўмитаси Бухорога бир неча кишилик

ҳайъат юборди. Улар орасида Беҳбудий ҳам бор эди. 7 апрел ислоҳот эълони олдиндан мўлжалланганидек тантананага, тантана эса фожиага айланади. Амир ва ёшлар, муллар ва жадидлар ўртасида ўтиб бўлмас чоҳ пайдо бўлади. Миллер бунинг айбини Беҳбудийга қўяди. Фақат Миллер эмас, Тошкентда 9 апрелда иш бошлаган Туркистон ишчи ва солдат депутатлари советларининг биринчи ўлка съездида айрим рус депутатлари Бухоро фожиасининг сабабини Самарқанддан «ўз ихтиёрлари илан» борган депутатларга тўнкайдилар. Миллатни ич-ичидан қайраш ва низо чиқариш изчил давом этади. Беҳбудий мазкур съездда минбарга чиқиб бор воқеани тушунтириб берган ва бу ҳақда «Бухоро воқеалари ва дафъи тухмат» («Хуррият» газетаси, 1917 йил 1 май) деган махсус мақола ёзган эди¹.

Шу йил ноябрнинг 26-сида Қўқонда ўлка мусулмонларининг IV фавқулодда қурултойи иш бошлади. 27 ноябрга ўтар кечаси «Туркистон мухторияти» эълон қилинди. Бу мустамлакадан мустақиллик томон қўйилган жиддий ва жасоратли қадам эди. Унинг маънавий отаси, шубҳасиз, Беҳбудий эди. «27 ноябрда Қўқонда Туркистон мухторияти умумий мусулмон съездида эълон қилинди. Муборак ва хайрли бўлсун! Камина ҳам мажлисда бўлушдан ифтихор этаман. Яшасун Туркистон мухторияти!»² — деб ёзган эди Беҳбудий.

Муаллиф бу қадим оталар юртини унда яшаб турган барча қон-қариндош миллатларнинг бирлиги, ҳамкорлиги билангина сақлаб қолиш мумкинлигини теран англайди. Бутун вужуди билан Туркистонни бирликка чорлайди. «Бовурлар! — деб ёзади қозоқ биродарларига очиқ хатида, — билингки, ҳозирда Туркистондаги барча халқлар учун мухторият эълон қилинди ва сиз билингки, ҳақ олинур, лекин берилмас. Инчунин, мухториятда олинур, лекин берилмас. Яъни мухториятни Туркистон болаларининг ўзи бирлашиб, ғайрат ила олурлар. Албатта, бошқалар тарафидан берилмас. Бошқаларнинг қўлидан келса, бермаслар. Биз бўшлиқ қилсак ва Туркистондаги халқлар бирлашиб, мухторият йўлига саъй қилмасак, албатта ҳозирги қоғоз устидаги мухториятимизни ҳам йўқ қилурлар. Бул, албат-

¹ Бу ҳақда батафсилроқ маълумот учун қаранг: **Иброҳим Ғафур**, «Амир нега Беҳбудийга қўл бермади?», «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси. 1994 йил 6-май, 16—17-сонлар.

² «Хуррият» г., 1917 й., 19 ноябр.

та, шундайдур ва бул сўзга ҳеч ким ихтилоф қилолмай-дур... Энди ишлар шу ҳолда экан, биз ҳаммамиз, яъни қирғиз, қозоқ, ўзбек, туркман, араб, форс, хуллас, Туркистондаги, Қозоғистондаги ва Туркманистондаги барча мусулмонлар ва ҳамда мундаги яҳудий ва христианлар бирлашиб, иттифоқ ила шу мухториятнинг амалга келишига саъй ва эҳтимом этмоғимиз лозимдур...

Чироғларим! Бошқа халқлар, масалан, серблар, италянлар, арманлар, славянлар, поляклар ва бошқалар ҳатто дунёнинг у бир учига қариндошлари ила бирлашур эканлар, бошқа катта ва қувватли давлатларга тобеъ бўлуб, ютилуб, ҳатто тилини йўқотган ўз жинсдошларини ажратиблиб, бирлашмоқға жон ва кучларини сарф этар эканлар, биз ўз ичимиздаги қариндошларимиздан айрилсак, уятдур, аҳмоқликдур. Турк томурига болта урмоқликдур»¹.

Мухторият бой берилди. Уни оталаримиз сақлаб қололмадилар. У советлар томонидан хоинона бостирилди. 19 — 20 февраль кунлари шаҳар тўпга тутилди. 10 мингга туркистонлик ўлдирилди, 180 та қишлоққа ўт кўйилди.

Беҳбудий изтироб билан майнинг бошида Самарқандга қайтади. У ерда тура олмай, Тошкентга келади. Туркистон рус совет ҳукумати раҳбарлари билан музокаралар натижа бермайди.

Орзулари чил-чил бўлган Беҳбудий 1919 йилнинг баҳорида — 25 мартда Шаҳрисабзда кўлга олиниб, сирли бир тусда Қарши шаҳрида қатл қилинади. Унинг қатли ҳақидаги хабар ўша пайтдаги пойтахтимиз Самарқандга роса бир йилдан кейин маълум бўлади. 1920 йилнинг апрелида бутун Туркистон мотам тутади. Ўнлаб марсиялар ёзилади. «Беҳбудийнинг сағанасини изладим» деб аталар эди Фитратнинг бир шеъри. Айний бу мавзуда бир эмас, уч шеър ёзган.

«Сани мундин буён Турон, кўролурму, кўролмасму? Санинг мислингни Туркистон тополурму тополмасму?» —

деб бошланарди унинг шеърларидан бири.

Чўлпон ҳам Беҳбудийнинг фожиали ўлдирилганига шеърлар бағишлайди.

Қайғурингиз, кишанларни ясовчи усталар,
Бошқаларни тубанлар деб атовчи хўжалар!
Сизлар учун ёз бошининг қоридек

¹ «Хуррият» газетаси. 1918 йил, 26 январь.

Эрир кунлар келадур!
Сизлар учун алвастининг зоридек
Йиғлар кунлар келадур!

деб ёзган эди у.

Қарши шаҳри 1926 — 37-йилларда 11 йил Бехбудий номи билан юритилди. Бироқ унинг асл қиёфаси халқдан сир сақланди. Адиб номининг абадийлаштирилиши шунчаки бир ниқоб эди. Қарши шаҳрига унинг номи қўйилган ўша 1926 йилдаёқ у мансуб бўлган жадидчиликни аксил-нқилобий, аксилшўровий ҳаракат сифатида қоралаш кампанияси бошлаб юборилган эди.

А. А. Пясковский 1922 йилдаги «Инқилоб» журнали саҳифаларида эълон қилган «Ўзбек театри тарихи» мақола-сида унинг майдонга келиши ҳақида фикр юритар экан, «Ўзбек театрининг асосини қўйиб берувчи самарқандлик Маҳмудхўжа Бехбудийдир» деб ёзади. Таниқли археолог Вяткиннинг далолатига суяниб, «Падаркуш»ни ёзишда Фонвизиннинг «Фаҳмсиз» («Недоросль»)идан таъсирланганини қайд этади. Адиб номида Тошкентда маориф клуби, Самарқандда кутубхона ва драмтруппа, Туркистоннинг деярли ҳамма шаҳарларида мактаб, Бухорода эса марказий босмахона борлигини таъкидлайди.

1929 йилда Қозонда босилиб чиққан «Ўзбек адабиёти» китобида эса «Ўзбек миллий адабиётининг негиз тошини Бехбудий билан Фитрат қўйиб берди» (8-бет) деган эътирофга дуч келамиз.

Бу гаплар ҳақиқат эди.

МУНАВВАРҚОРИ АБДУРАШИДХОН ЎҒЛИ

(1878 — 1931)

Бу номни 30-йилларда Туркиядаги Мустафо Рашид Пошшо, Озарбайжондаги Мирзо Фатҳали Охундзода, Қримдаги Исмоилбек Гаспрали қаторига қўйган эдилар. У туфайли Германияда ўқишга муваффақ бўлган шогирдларидан бири ёзади:

«Тарихни шахслар яратади, Тарих таржимаи ҳоллардан, айниқса, атоқли кишиларнинг таржимаи ҳолларидан иборатдир, дейдилар. Менимча, биз ҳам Туркистон тарихининг ўтган аср сўнгидан бошланган уйғониш даврини бош-

лаб Мунавварқори яратди ва Туркистон тарихининг жадидчилар даври бошдан охиригача Мунавварқорининг таржимаи ҳолидан иборатдир, десак янглишмаймиз»¹.

1929 йилда «Мунавварқори тўдаси» деган иш очилди ва 87 киши терговга тортилди. 1931 йилнинг апрелида ОГПУ қарори билан шулардан 15 киши отиб ўлдиришга, 31 киши 10 йил, 19 киши беш йил, 14 киши уч йил қamoққа ҳукм қилинади, 1 киши 1 йилга Омскка сургунга юборилади, 3 киши юртидан бадарға этилади².

Мунавварқори Салимхон Тиллахонов, Саид Аҳрорий, Тангрикул ҳожи Мақсудов, Нажмиддин Шермухамедовлар билан бирга 1931 йилнинг 23 майида Москванинг машҳур Бутиркасида отилиб, Ваганково қабристонига пинҳона кўмилди. Ва бу маълумотлар Русия матбуотида 1992 йилнинг 25 майида, роса 61 йилдан кейин ошқор қилинди. Ўзбекистонда бундан ҳам, кейинроқ — 1997 йилда маълум бўлди³. Ҳолбуки унинг қатли ҳақидаги хабар дунёга 1933 йилдаёқ тарқалган эди. Мустафо Чўқаевнинг Парижда нашр қилиб турган «Ёш Туркистон» журнали ўзининг 1934 йил январ сонида Туркистон зиёлилари бошига тушган бу мусибатдан жаҳон жамоатчилигини хабардор қилди. У ҳақда мақола ва хотиралар чоп этди⁴.

Мунавварқори бошқа жадидчиларимизга қараганда жуда кеч, 1999 йилнинг апрелида оқланди.

Орадан ўтган 60 йилдан кўпроқ вақт давомида у ҳақда хорижда мақолалар-тадқиқотлар ёзилган бўлса-да⁵, ҳаммамизга маълум сабабларга кўра, тадқиқотчиларимиз улардан беҳабар келдилар.

¹ «Ёш Туркистон» ж., 1934 й., янв., 50-сон, 1909-б.

² Қаранг: **Мунавварқори** и др. 19 томов, 19 т. — ЎзРМХ архиви, П-33391, 1—2-бетлар.

³ Қаранг: «Шарқ юлдузи» ж., 1997 й., 1-сон, 197—198-бетлар.

⁴ Қаранг: **Мунавварқори**. «Ёш Туркистон» ж., 1934 й., 50-сон, 1887 — 1909-бетлар.

⁵ Мазкур «Ёш туркистон» журнали — бу борада ягона эмас. Унинг қаторига Б. Ҳайитнинг «Миллий Туркистон» журнали 1951 — 52-йил 76 (8)-сонида инглиз тилида босилган. «Мунавварқори — ватанпарвар ва несоҳотчи. (14—17 бетлар), И. Ёркининг «Туркистон усули жадид мактаблари асосчиси ва миллиятчи раҳбар Мунавварқори» («Турк култури араштирмалари» тўплами, 1965 й., 1—2-сон, 161 — 172-бетлар) мақолаларининг ҳам кўшиш мумкин.

Мунавварқори асарларидан намуналар¹, у ҳақдаги мақолалар² истиқлолдан кейингина матбуотда кўрина бошлади. «Ўзбекистоннинг янги тарихи»да эса, унинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги, янги мактаб-маориф борасидаги хизматлари ҳақида биринчи мартаба жиддий ва атрофлича фикр юритилди³.

«Мунаввар» — нур олган, нурли дегани. Туркияда ҳозир ҳам бу сўзни зиёли ўрнида қўллайдилар. «Қори» деб Қуръонни маромига етказиб ўқийдиганни айтганлар. У Тошкентнинг маърифатли бир хонадониде тугилиб, исмига муносиб ўсди.

ЎЗРМХХ ҳужжатларидан унинг 1878 йилда Шайхонтоҳур даҳа Дархон маҳалласида тугилиб ўсгани маълум бўлади⁴. Бобоси Сотиболдихон, отаси Абдурашидхон мударрислик қилганлар. Онаси Хосиятхон отин бўлган. Отаси эрта вафот этганлигидан Мунаввар онаси қўлида савод чиқарган. Тошкентдаги Шайхонтоҳур мақбараси ёнида истиқомат қилувчи Усмон қори қўлида «Ҳофизи Қуръон» бўлади, Тошкентдаги Юнусхон мадрасида, сўнг 1898 йилда

---

¹ Мунавварқори. Ҳавойижи диния, Т., «Шарқ», 1993, 83-бет. «Бизнинг жаҳолат-жаҳли мураккаб» («Маърифат» г., 1995 й., 23 август), «Хотираларим», «Турон тарихи», тўплам, 1992, 1993, 1994, «Жамият ва бошқарув» ж., 1998, 2-сон), «Шўроий исломия»нинг қарорномаси» («Гулистон» ж., 1992, 5—6-сонлар) каби.

² Холбоев С. «Буюк кишилар». Мунавварқори, «Фан ва турмуш», ж., 1997, 1-сон, 24—25-бетлар), «Фидоий» («Жамият ва бошқарув» ж., 1998 й., 2-сон, 64—66-бетлар); Аҳмедов С. Мунавварқори «Шарқ юлдузи» ж., 1992., 5-сон, 105—119-бетлар); Абдуллаев Й., Машҳур маърифатпарвар («Бошланғич таълим» ж., 1992, 11—12-сонлар, 52-бет; Авазов Н. Миллат фахри (Гулистон» ж., 1992, 5—6 сонлар, 11-бет); Тараққийпарвар («Маърифат» г., 1995, 23 авг.; Алимов И. Эски мактаб ислохоти ташаббусқори («Халқ таълими» ж., 1993, 10-сон, 5—8-бетлар); Иргашева Н. А. Жадидчилик ҳаракати ва Мунавварқори («Халқ таълими» ж., 1996, 5-сон, 67—71-бетлар); Иргашева Н. А. Буюк тараққийпарвар («Ёшлик» ж., 1996, 4-сон, 22—23-бетлар) ва ҳ. к.

³ Қарағ: Ўзбекистоннинг янги тарихи, Биринчи китоб, Туркiston чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Т., «Шарқ» 2000, 259-319, 427, 434, 448-бетлар; Иккинчи китоб, Ўзбекистон Совет мустамлакачилиги даврида. Т., «Шарқ», 2000, 18—19, 21—68, 320-бетлар.

⁴ Мунавварқорининг таваллуд йили ҳақида бошқача фикр ҳам бор. Чупончи Б. Ҳайит (кўрсатилган манба, 14-бет), И. Ёрқин (кўрсатилган манба, 163-бет) унинг тугилган йилини 1880 деб кўрсатадилар. Лекин ҳар иккаласида ҳам манба берилган эмас. И. Ёрқин ҳижрий ҳисобда 1297 деб белгилайди. Бундай ҳолда милодий 1880 эмас, 1878 дейилиши тўғри бўлади.

Бухорода ўқийди. Тафсир ва ҳадис ўргангани, келиб маҳалла масжидида имомлик қилади. Замондошлари таъкидлаганидек, Мустафо Рашид Пошо сингари Париж, Лондондаги элчихоналарда ишлаб малакасини оширган эмас. Охундозода сингари синчиклаб рус ва Оврупо маданиятини эгаллагани йўқ. Исмоилбекдай Сорбоннада ўқимаган. У янгиликларни заруратини тутқун турмушдан, ҳеч нарса ўртага олмаган мадрасалардан, Исмоилбекдан ўрганган. 90-йилларнинг охирида янги шакллана бошлаган жадидларга келиб қўшилган. 1901 йилда Тошкентда биринчилардан бўлиб, «усули жадид» мактабини очди. Бу мактаблар учун «Адиби аввал», «Адиби соний» каби алифбо ва хрестоматиялар, «Тажвид ал-қуръон», «Ер юзи» сингари қўлланмалар тузиб, нашр этади. Бу дарсликлар 1901 — 1917 йиллар оралиғида энг кам икки-уч, кўпи тўққиз-ўн мартагача алоҳида-алоҳида ҳолда нашр этилган.

Мунавварқори ва унинг мактаби юксак нуфузга эга эди. Масалан, шундай бир далилни келтириш мумкин. «Ойна» журналининг 1914 йил сонларидан бирида муштарийларнинг Туркистонда олий миллий таълим истиқболи ҳақида берган саволига Беҳбудийнинг жавоби босилган. Беҳбудий унда Тошкентдаги Мунавварқори мактаби мана шундай олий таҳсилга замин бўла олиши мумкинлигини айтган эди. Дарҳақиқат, унинг мактабида 1901 — 1904-йилларда Эшонхўжа ва Ҳасанхўжа Хонийлар, Абдусамиъ қори, сўнгроқ Шокиржон ва Собиржон Раҳимийлар дарс берганлар, Салимхон Тиллахонов, Фузайл Жонбоев, Қаюм Рамазонлар шу ерда ўқиганлар. Шайхонтохурда очган «Рушдия» (ўрта) мактаби «Намуна» аталиб, исмига мос эди¹.

Ўзбек матбуотининг майдонга келишида ҳам Мунавварқорининг хизматлари катта бўлди. У ўзбек миллий матбуотининг дастлабки намунаси 1906 йилда чиққан «Тараққий» газетасининг ташкилотчиларидан ва муаллифларидан эди. Ўша йили Мунавварқорининг ўзи «Хуршид» газетасини чиқарди. Газетанинг энг яқин муаллифларидан бири Худоёрхоннинг ўғли Фансуруллобек эди. Беҳбудийнинг «Ишти-

---

¹ Хорғида ўқиб, зироат профессори даражасига эришган И. Ёрқин Мунавварқорининг мана шу «Намуна» мактабини тугатган. 1908 йилда ташкил қилинган «Жамияти хайрия» Тошкентдаги «усули жадид» мактабларини моддий таъминлашдан ташқари ёшларни Туркия, Оренбург, Уфа, Озарбайжонга ўқишга ҳам юборар эди. И. Ёрқин ўз мақоласида шундайлардан Туркияда ўқитувчилик қилаётган 2 кишининг (Ёқуб Элбек ва марҳум Зиё) номини тилга олади (қўрсатилган манба. 165-бет)

рокиюн мазҳаби» (социалистик партия)ни кескин рад этган машхур «Хайрул умури авсатуҳо» («Ишларнинг яхшиси ўртачасидур») мақоласи мана шу газетада босилган (1906, №6) эди. Сўнг Мунавварқори «Садойи Туркистон» (1914)ни майдонга чиқаришда жонбозлик кўрсатди. 1917 йилнинг мартидан эса ўз муҳаррирлигида «Нажот» газетасини чиқара бошлади. Шу йилнинг июнидан Тошкентда Заки Валидий томонидан «Кенгаш» журнали ўртага чиқди. Кўп ўтмай, унинг муҳаррирлигини Мунавварқори олиб бора бошлади. Умуман, ўзбек матбуотининг майдонга келишини ҳам, тарихий тараққиётини ҳам Мунавварқорисиз, унинг юзлаб эхтиросли мақолаларисиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Мунавварқори XX аср бошидаги ижтимоий-сиёсий ҳаракатчиликнинг, миллий озодлик кўтарилишининг энг эътиборли намояндаларидандир. 1921 йилда унинг номзоди яширин «Туркистон миллий бирлиги» ҳаракатининг раислигига қўйилгани бежиз эмас эди. Бироқ, гап шундаки, у ҳеч қачон исёнга, кўзғолонга даъват қилган эмас. Тўғри, у «Ҳақ олинур, берилмас»¹ деб ёзди. Лекин у бу ҳақни илм-маърифатни, фан-техникани эгаллаш, маърифий-маданий воситаларни ишга солиш орқалигина қўлга киритишни ақлга мувофиқ топди.

Абдулла Авлоний таржимаи ҳолларидан маълум бўлишича, 1901 йиллардан бошлаб Тошкентда маҳаллий ёшлардан «жадидлар тўдаси» ташкил топган эди. 1914—15-йилларда «Садойи Туркистон»да муҳаррирлик қилган, 1909 йилда Лев Толстой билан хат ёзишган адвокат Убайдулла Асатуллаҳўжаев, шоир Абдулла Авлоний, Низомиддин Хўжаев кабилар бу гуруҳнинг фаоллари бўлиб танилдилар. Авлоний унга 1904 йили аъзо бўлганини маълум қилади. Мунавварқори унинг асосчиларидан эди. 1909 йилда у бир қатор дўстлари ҳамкорлигида «Жамияти хайрия» тузади. 1913 йилда «Турон» жамиятини таъсис этади. «Мактаб», «Нашриёт» каби ширкатлар очади. «Турон» жамиятининг қошида «Турон» кутубхонаси, «Турон» клуби, «Турон» газетаси (1917) ташкил топган эди. Жамиятнинг мақсади ерли мусулмон аҳолиси орасида маориф-маданиятга рағбат уйғо-

---

¹ Бу фикр асли Жан Жак Руссога тегишли бўлиб, «Ижтимоий шартнома» асаридан олинган. XIX асрнинг ўрталарида Францияда ўқиб келган туркиялик ёшлар орқали у турк матбуотига, ундан Туркистонга келган эди. (Қаранг: Проф. Аҳмад Ҳамди Танпинар, XIX аср турк адабиёти тарихи. 7-нашри. Истанбул, 1988. 452—453-бетлар).

тиш, уларга моддий-маънавий ёрдам бериш, улар учун саҳна асарлари тайёрлаш ва кўрсатиш эди.

Мунавварқори ёшларни ривожланган мамлакатларда ўқитиш, шу орқали миллат ва ватанни фарзандларига танитиш, дунёни англатиш ишларига алоҳида эътибор берди. 1908 йилдан 1923 йилга қадар унинг ғайрат ва ташаббуси билан юздан ортиқ туркистонлик четда ўқиб келди. 1920—23-йилларда бу ташаббусни Бухорода Фитрат ва Файзулла Хўжаев қўллаб чиқдилар. Маълумотларга қараганда, биргина 1922 йилда Германияда ўқиётганларнинг сони 60 га етган. Шулардан бештаси — Абдулваҳоб Муродий, Саттор Жаббор, Саидали Хўжаев, Аҳмад Шукурий, Вали Қаюмхон — тошкентлик эди.

Мунавварқори гарчи театр асари ёзган бўлмаса-да, Туркистондаги театрчилик ишларининг йўлга қўйилишида Абдулла Авлоний ёнида турди. 1913 йилда тузилган 73 моддалик «Турон» жамияти уставида театрчилик ишлари алоҳида таъкидланган эди, унинг заминида «Театр ҳаваскорлари труппаси» ташкил топгани бежиз эмас. 1914 йилнинг 27 февралда Тошкентдаги Колизейда мана шу труппа томонидан «Падаркуш» драмаси биринчи маротаба саҳнага қўйилади. Томоша олдидан Мунавварқори театр ва унинг аҳамияти ҳақида нутқ сўзлайди. Матбуот бу кунни «тарихий кун» деб эълон қилади. Шоир Тавалло эса шу муносабат билан шеър ёзади. Унда шундай сатрлар бор эди:

Чўқ мунаввар этти оламини Мунавварқоримиз,
Кўрдимиз равшанлиғидан феълимиз, атворимиз.
Ибрат олинг, ёшлар, деб тўкди кўздин ёшлар,
Нутқида таҳрир эдуб, бизларни йўқу боримиз.
Чин кўнгулдан биз эшитдук, чин-ачиг айтган сўзи
Шунча бидъатларни билдук, вой, биз иқроримиз.

Мунавварқори адиб сифатида ҳам маълум эътибор ва нуфузга эга эди. Хусусан, унинг «Адиби аввал», «Адиби соний» китоблари дарслик-мажмуа йўсинида ёзилган бўлиб, кўплаб шеърини ва насрий ихчам ҳикояларни ўз ичига олган. Ҳар бирининг сўнггида «ҳисса» — хулоса чиқарилган. Улар мавзуига кўра хилма-хил. Кўпчилиги тарихий мавзуда. Йўл-йўналишига кўра ибратомуз пандлардан ташкил топган, тили содда, ўқилиши қизиқарли. Ҳикоялари орасида XX аср бошидаги тарихий воқеалар, ижтимоий-маиший турмуш манзаралари ҳақида ёзилганлари ҳам анчагина.

20-йилларда эса у тилшуносликка оид асарлар ёзди. Унинг 1925 йилда Қайом Рамазон ва Шорасул Зуннун билан ҳамкорликдаги уч бўлимлик «Ўзбекча тил сабоқлиги» китоби шу йўлдаги жиддий ишлардан бўлди. Муаллифлар туркча тилшунослик атамалари эндигина шаклланаётган бир пайтда шундай мураккаб ишни амалга оширган эдилар. Лекин Мунавварқори миллат тарихида, биринчи навбатда, жамоат ва сиёсат арбоби сифатида қолди. Ўтган асрнинг 90-йиллари охиридан умрининг сўнгигача миллат ва ватан равнақи, озодлиги йўлида кураш олиб борди. Унинг бутун ижоди ва фаолияти мана шу икки муқаддас мавзу атрофида кечди. Айниқса, унинг 17-йиллардаги фаолияти қизгин бўлди. Машҳур Феврал воқеаларидан кўп ўтмай, шу йилнинг мартидаёқ Авлоний билан бирга «Шўройи исломия» жамиятини тузди. Миллий-диний заминга суянган, шариатга асосланган мустақил Туркистон ҳукуматини тузиш ғоясини илгари сурди. «Шўройи исломия»нинг 16—23 апрелда Тошкентда бўлиб ўтган биринчи қурултойида Туркистон мусулмонлари депутатларининг марказий шўроси тузилиб, Мунавварқори раис бўлиб сайланди. «Марказий шўро»да Беҳбудий, Чўқаев каби таниқли маърифат ва сиёсат кишилари бор эди. 1917 йилнинг ёзига келиб большевиклар фаоллашдилар. Эсерларнинг рус шовинизмини қўллаб-қувватлашидан, «Уламо» жамиятининг чор ҳукмрон синфи билан иноқлашиб кетишидан усталик билан фойдаланиб, маҳаллий халқни икки қутбга ажратишга зўр бердилар. Маҳаллий зиёлиларнинг бир қисмини, айрим камбағал тоифаларни ўз изларидан эргаштиришга муваффақ бўлдилар. Мунавварқори бундан қаттиқ ташвишга тушди. Октябр тўнтаришини ташвиш ва саросима билан кутиб олди. Кўқон (Туркистон) мухториятининг қизгин тарафдорларидан бўлди. Мухторият хоинона бостирилгандан кейин ҳам курашни давом эттирди. Имконият доирасида халқни уйғотиш, кўзини очиш йўллари қидирди. 1918 йилнинг баҳорида Туркистон халқ дорилфунунининг мусулмон бўлимини тузди. Шу йилнинг майдан декабрига қадар ушбу мусулмон халқ университетининг ректори вазифасини бажарди. Тил билимидан дарс берди, улкан ташкилий ишлар олиб борди. Туркистондаги замонавий олий таълимнинг майдонга келишида ўзининг муносиб ҳиссасини қўшди. Бир муддат Туркистон мухтор шўролар жумҳуриятининг мусулмон маорифи бўлими комиссари лавозимида ишлади. 1919 йилда «Турккомиссия» тузилиб, Москва назоратни қўлга ола бошлагач, Мунавварқори ишдан бўшатилади. Бухорода амир ҳокимияти ағдарилганда, у Бокуда-Шўро халқлари қурултойида эди. Боку-

дан қайтгач, Бухоро хатқ маорифига ишга юборилади. Лекин тўрт ой ўтар-ўтмас, 1921 йилнинг 20 мартида Тошкентга чақириб олинади. Халқ маорифи комиссариати ҳузуридagi илмий кенгаш ишларига жалб қилинади. Шу йилнинг 31 мартида эса, аксилинқилобий ҳаракатда айбланиб, қамалади. Тўғри, у 1917 йилнинг октябридан кейин ўзининг Шўроларга қарши курашини яширин равишда давом эттирган. Буни унинг қўлёзма ҳолида қолган хотиралари очиқ-ойдин кўрсатади. Жумладан, Октябр арафасида «Иттиҳод ва тараққий» жамиятида қатнашгани, жамият совет даврида ҳам фаолият кўрсатгани маълум бўлади... Бироқ кўп ўтмай, 1921 йилнинг 1 декабрида Мунавварқори қамоқдан чиқарилади ва бир муддат даволангач, яна ўқитувчилик қила бошлайди.

20-йилларнинг ўрталарида жадидчиликка муносабат ўзгариб, Мунавварқорига ҳужум бошланган пайтда ҳам у ўз йўлидан қайтмади. 1927 йилги Тошкент округ маданиятчиларининг курултойида жадидчиликни ҳимоя қилиб чиқди. Мунавварқорини 1929 йилда иккинчи маротаба қамоққа олдилар...

Мунавварқори сиёсат билан жиддий шуғулланган эди. Масалан, 1917 йилда тарих туркистонликларга мустақилликни қўлга олиш ва муносиб идора усулини ўрнатишдек ноёб имкониятни берганида бир гуруҳ кишилар хонликни тиклаш, олайлик, Худоёрхоннинг ўғли Муҳаммад Аминбекни хон кўтариш фикрида бўлсалар, иккинчи бир гуруҳ ривожланган мамлакатлардан ўрганиш, андоза олиш йўллариини излайдилар.

ЎЗРМХХ архивида сақланаётган ҳужжатларда Мунавварқорининг 1917 йил воқеаларидан анча илгари Абдусамийқори Зиёбоев ва Абдуҳакимбойвачча Икромовлар билан биргаликда Финляндияга бориб, идора усулини ўрганиб келгани қайд этилган¹.

1917 йил февралидан кейин Тошкентда жамиятлар кўпайиб кетди: Муаллимлар жамияти, Эски муаллимлар жамияти, Рус-тузем мактаби муаллимлари жамияти, Имомлар жамияти, Қассоблар жамияти, Савдогарлар жамияти, Приказчиклар жамияти, Бинокорлар жамияти, Ишчилар

---

¹ Бунинг бош сабаби тергов ҳужжатларида «Уламо» (қадимчи) ва «Шўройи ислом» (жадидчи)лар ўртасида кечган шиддатли кураш, «Эски шаҳарнинг ҳукумати бўлган «Шўройи ислом»нинг уламолардан қочуб, Янги шаҳарга Думахона идорасига кўчуб чиққан»и, «Уламо»нинг ўзи «ҳоким» бўлиб олгани деб кўрсатиладигани, бунда жон бор, албатта. (Қарапг: кўрсатилган манба. 16 жилд. 119—123-бетлар).

жамияти ва ҳоказо. Лекин улар орасида энг машхурлари «Шўройи ислом» ва «Уламо» эди. Мутаассиб руҳонийлар Шерали Лапиннинг «Уламо»си атрофида уюшган бўлсалар, тараққийпарвар зиёлилар Мунавварқори раҳбарлик қилган «Шўройи ислом»да тўпландилар. «Шўройи ислом» «Турон» бағрида дунёга келди. Ва ўша 1917 йилнинг ёзида «Турк одам марказияти» ташкил топди. Мунавварқори ташкилотчиларидан бири бўлган ушбу жамиятнинг иккинчи номи тергов ҳужжатларида «Мусовот» («Тенглик») деб кўрсатилади ва «фирқа» сифатида шарҳланади¹.

С. Тиллахонов унинг Туркистон мусулмон халқ дорил-фунуни очиб, ишга киришишини мустақиллик учун олиб борган курашидан воз кечиш эмас, аксинча, «хукуматнинг ўз ичига кириб... хукуматни қўлга олиш ҳаракати»² деб изоҳлайди.

1918 йилда «Турк одам марказияти» яширин «Иттиҳод ва тараққий»га айлантирилди. Сўнг у «Миллий иттиҳод» (1921), «Миллий истиқлол» (1924 — 26) каби номлар билан давом этди. Мунавварқорининг номи буларнинг барчасида учрайди. Тергов ишини олиб борганлар «Туркистондаги миллатчилик ташкилотлари фаолияти»ни 2 даврга (авж олган — 1919—1922; сўнгги — 1922—1926) бўладилар ва ҳар иккаласини, биринчи навбатда, Мунавварқори номи билан боғлайдилар³.

Бу номланишлар, умуман, бу ҳаракатлар тарихи пухта ўрганилишга муҳтож, албатта. Улар ҳақда билдирилмаган ҳозирги мулоҳазалар дастлабки фикрлар бўлиб, мазкур ҳаракатлар тадқиқ этилган 1929—31 йиллар руҳидан, тўғрироғи бир томонлама баҳолашга мойилликдан у қадар узоқ кетмаган бўлиши мумкин. Нима бўлганда ҳам, бутун бошли бир жамият «Турк одам марказияти», яъни «Турк одам

---

¹ Ўша ерда, 119-бет. С. Тиллахоновнинг 1930 йил 9 апрел кўрсатмасида «Турк одам марказияти»нинг 78 аъзоси рўйхати келтирилган. 1-ўрнида Мунавварқори. 2-ўрнида Абдулла Авлоний номлари берилган (кўрсатилган манба, 3-жилд, 89-бет.)

² 1917 йил май ойида «Мусовот» партиясидан 3 киши (Муҳаммад Амин Афандизода, Парид Мурсалзода, Абулқосим Аминзода) Тошкентга ёрдамга келганлар (қаранг: **Мунавварқори...** Кўрсатилган манба, Л. Азиззода кўрсатмаларидан, 13-жилд, 189-бет; 9-жилд, 108-бет). Афандизода «Турон» газетасида бир муддат муҳаррир ҳам бўлган (3. Санд. Танланган асарлар. Т., 1974, 50-бет.)

³ Кўрсатилган манба, 18-жилд. Обвинительное заключение по делу №1021141, 1—16-бетлар.

(туркий) лар маркази» деб номланган экан, унинг туркчилик йўналишида бўлганлигига шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Қолаверса, жамиятнинг Озарбайжондаги мусовотчилар билан ҳам алоқаси яхши эди.

Ниҳоят, 1918—1920 йилларда Фитрат билан Мунавварқори ўртасида туркчиликка муносабат масаласида яхшигина баҳс кетгани ҳам маълум. Фитрат биз аввало ўзбекмиз, турклигимиз, мусулмонлигимиз, инсонлигимиз ундан кейинги ҳалқалардир. Бинобарин, чиғатой тили ва адабиётининг бевосита ворисларимиз деган нуқтаи назарда турди ва бу ғояларни «Чиғатой гурунги» фаолиятида ўтказишга ҳаракат қилди¹.

Ёки «Иттиҳод ва тараққий»ни олайлик. Унинг бош мақсади Лазиз Азиззода фикрича, мустақил Туркистон ғояси эди. Лекин унинг ташкил топилишида Биринчи жаҳон урушида асир тушган ва 1917 йил воқеаларидан кейин озод қилинган усмонли туркларининг хизмати катта эди. Буни номиеқ кўрсатиб турибди. Мазкур ташкилот 1919 йилнинг январида Мунавварқори ва Туркия ҳарбий кўшини полковниги Зиёбейлар ташаббуси билан Тошкентда ташкил топган ва Эргаш (Кўқон), Раҳмонқул (Тошкент вилояти), Очилбек (Самарқанд) каби кўрбошилар билан яқин алоқада иш олиб борган².

«Миллий иттиҳод» 1926 йилда «Миллий истиқлол» номини олди ва 1929 йилгача давом этди³.

Мунавварқорининг фаолияти мазкур ташкилотлар билан чегараланиб қолган эмас, албатта. Унинг шўро матбуотида кенг муҳокама қилинган «Нашри маориф» (1923—26) даги ишлари, Анвар Пошшодан Мусо Бегиевгача, Афғон амири

---

¹ А. Муродий туркчилик, ўзбекчилик масаласи Германияда ўқиётган ёшлар орасида ҳам ёйилгани. Тохир Чиғатой, Ҳуктой, Аҳмад Наим, Аҳмаджон ва Собиржон Ибрагимов каби бир неча талаба у билан биргаликда «туркчи», Саттор Жаббор, Тўлаган, Вали Қаюмлар «ўзбекчи» бўлганликларини, ҳар икки гуруҳ ўртасида қизғин, лекин салбий баҳслар бўлиб турганлигини маълум қилади ва 1921 йили Тошкентда бўлиб ўтган зиёлилар съездида Мунавварқори ва Ашуралн Зоҳирийлар фикрини ифодалаган Мусо Бегиев билан Фитрат ўртасида кечган мунозарани тилга олади. (Қаранг: А. Муродийнинг 1930 йил сентябр кўрсатмасидан. **Мунавварқори... Кўрсатилган манба**, 13-жилд.)

² Қаранг: Л. Азиззоданинг «Ўзбекистонда миллатчилик ҳаракати тарихидан» номли ўз қўли билан ёзиб берган кўрсатмаларидан. (**Мунавварқори. Кўрсатилган манба**, 19-жилд. 10 9-бет.)

³ С. Тиллахонов ўз кўрсатмаларида бу номни Л. Азиззода берган деб айтади. Л. Азиззоданинг ўзи бунинг рад этади. (Қаранг: Л. Азиззоданинг 1943 йил 18 март тергов баённомасидан. **Мунавварқори. Кўрсатилган манба**, 19-жилд.)

Омонуллохондан Заки Валидий, Қози Абдурашидгача бўлган шахсий алоқалари бунга далил.

Мунавварқорининг қатл қилиниши Сталин қатағонининг биринчи тўлқинини бошлаб берди. У қамоқхона азобларига мардона чидади. Эътиқодига хиёнат қилмади. Бунинг гувоҳи ОГПУ ҳужжатлари. Шулар орасида адибнинг ойболта остида ёзган «Хотиралари» ҳам бор¹. «Хотира» вақти келиб, асл нусхасига солиштириб, қайта нашр қилинар. Зора олдинги қисм-лари ҳам топилса. Чунки у жадидчилик тарихининг бениҳоя қимматли ҳужжатиدير. Айни пайтда, халқимизнинг ғоят истеъдодли ва фидойи фарзандининг изтиробга тўла эътирофларидир.

Мунавварқори публицистикаси, дарсликлари XX аср боши ўзбек ижтимоий-сиёсий тафаккурининг, маданияти, маърифатининг мумтоз ва бетакрор саҳифаларидир.

АБДУЛЛА АВЛОНИЙ

(1878—1934)

ЗАМОН ВА ИЖОД

Абдулла Авлоний 1878 йилнинг 12 июлида Тошкентда Мерганча² маҳалласида дунёга келди. Бобоси Мирнеъматбой асли қўқонлик ўқ-ёйчилардан эди. Отаси Миравлон ака майда хунармандлик — тикувчилик билан шуғулланган. Пиёнбо-

---

¹ Ушбу хотиралар, муаллиф маълум қилишича, уч қисмдан иборат бўлган. ОГПУ ходими Бельский 1928 йилда жадидчиликнинг шаклланишидан шу пайтгача бўлган тарихини ёзиб беришини, иложи борича Октябрдан кейинги фаолиятини кенгроқ, ҳужжатлари билан ёритишини сўрайди. Мунавварқори лоақал тарих учун материал қолишини кўзда тутиб, ишга киришади. 3 қисмлик «Хотира»нинг 1-қисми жадидчиликнинг майдонга келишидан 1917 йилнинг Февралигача бўлган даврини 1929 йилнинг бошида Бельскийга топширади. 2-қисми 1917 йил Феврал ва Октябр оралиғини тугатар-тугатмас қамоққа олинадди. Сўнги 3-қисм 1917 йил Октябрдан кейинги давр қамоқда ёзилган. (Қаранг: Мунавварқорининг 1930 йил 23 октябрдаги кўрсатмаларидан. Кўрсатилган манба, 7-жилд, 14-бет). Олдинги 2 қисмнинг тақдири номаълум. 3-қисмнинг оригинали ва русча таржимаси Мунавварқорининг 19 жилдлик шахсий делосида сақланади. С. Холбоев яқинда уни русча таржимасидан ўзбекчага ўгириб, нашр этди. (Қаранг: Мунавварқори Абдурашидхонов. «Хотираларим»дан). Жадидчилик тарихидан лавҳалар (Т., «Шарқ», 2001, 128-бет).

² Мерганча маҳалласи ҳозирги Навоий кўчасида телевидение биноси атрофида бўлган.

зорда (ҳозирги Навоий театри майдони), Ярмарка бозорида (ҳозирги Санъат музейи атрофи) бўз ва чит билан савдо қиларди. «Онамнинг оти Фотимадир»¹, деб ёзади адиб ўз таржимаи ҳолида.

Абдулла 7 ёшдан Ўқчидаги эски мактабда Акрамхон домлада савод чиқарди. 1890 йилда шу маҳалладаги мадрасага ўтди. Сўнг Шайхонтохурдаги Абдумаликбой мадрасасида Мулла Умар Охундда таҳсил кўрди. Аммо тирикчиликнинг оғирлашуви ўқишга имкон бермайди. «1891 йилдан бошлаб, фақат қиш кунларида ўқуб, бошқа фаслларда мардикор ишладим², — деб ёзади Авлоний. Кўп ўтмай бу ҳам барҳам топди. У бутунлай ишга шўнғиб кетди. Ўзи айтганидек, «бинокор»ликни ўрганди, «ғишт қуйиш, сувоқчилик, печкачилик, дурадгорлик ишлари» билан машғул бўлди.

Адабиётга ҳавас унда шу йиллари уйғонди.

1900 йилда Авлоний тошкентлик савдогар бир хонадоннинг Саломатхон деган қизига уйланади. Шу йили отаси вафот этади.

Ҳозирги Миробод маҳалласи ўрнида Мирнеъматбойнинг боғ ҳовлиси бўлган. Тошкент босиб олиниб, Туркистон генерал-губернаторлигининг марказига айлантирилгач, Миробод шаҳарнинг янги — «рус» қисмига қўшиб олинади ва турли иморатлар, корхоналар қуриш учун бўлиб берилади. Сапёрний, Госпиталний кўчалари пайдо бўлади. Миравлонбойнинг икки ўғли — Абдулла ва Мирсиддиқ ҳам шу ерда ҳовли-жой қиладилар. Сапёрлар кўчасида 70, 72, 74-уйлар қад кўтарди. Абдулла Авлонийнинг ўз кўли билан қурилган, жуда кўплаб воқеаларга гувоҳ бўлган 74-уй кейинги йилларда шаҳарни қайта қуриш даврида бузилиб кетди.

1904 йилда Авлоний Мирободда усули жадид мактаби очади. 1907 йилда ўз ҳовлисида «Шухрат» газетасини чиқара бошлайди.

Газетанинг йўли аён бўлиши билан дўстидан душмани кўпайди. Натижада 10-сони чиқиб бекилди. Сўнгги 14 феврал 10-сонида «Данўси намима» (чақма чақарлик) сарлавҳаси билан идоранинг бир хабари босилган. Унда шундай гаплар бор:

«Эшитилмиш хабарларга қарағонда ўз мусулмонларимиздан баъзи «данўсчи» наммомлар пайдо бўлиб, газета-

¹ Қарағ: Миллий уйғониш, Т., «Университет», 1993, 108-бет.

² Авлоний. Тошкент тонги, Т., 1979, 373-бет.

миздан «начальство»га «данўс» қилмак фикрида елка қил-
гон эмишлар...

Газетамизнинг маслаки миллий, бетараф сиёсий ўлуб,
«умеренно-прогрессивная политическая» газетадур. Ёзгон
мақолаларимиз ҳам ушбу маслакимиз ўлгон эътидол ва
ҳаққоният доирасида ўлуб, нозир ва цензуралар тарафидан
ҳақлик узра таржима қилинуб, тегишли маҳкамаларда кўри-
луб турилибдур. Шул сабабли «начальство»нинг сизни(нг)
«данўс» ларга ҳеч бир эҳтиёжи йўқдур».

Газетанинг ёпилишига қараганда, бу «данўс»ларга «эҳти-
ёж» бўлган кўринади, ва эҳтимолки, улар газетанинг тақ-
дирини ҳал қилганлар. Авлоний газетанинг ёпилишини ўз
таржимаи ҳолида «яширин ташкилотлар» билан алоқага,
«Рафиқ Собиров» деганнинг хиёнатига боғлайди.

Хуллас, газета ёпилди. Редакция асбоб-ашёлари, қоғоз-
лар ва материаллар ҳаммаси мусодара қилинди. Лекин Ав-
лоний бўш келмади. А. Бектемиров номига рухсат олиб «Осиё»
ни чиқара бошлади. Шоир таъкидлаганидек, бунинг идо-
раси ҳам унинг уйида (Сапёрная, 26)¹ жойлашган эди.

Бу газеталар ўзбек миллий матбуотининг дастлабки на-
муналари бўлиши билан ҳам муҳим эди.

1914—15 йилларда адвокат Убайдулла Хўжаев² билан
«Садойи Туркистон» газетасида ҳамкорлик қилади. Газета-
даги шеър ва мақолаларнинг аксарияти Авлоний қаламига
мансуб. Бу ҳол унинг таҳририятдаги мавқеи—эътибори анча
баланд бўлганлигини кўрсатади. Лекин газета узоқ давом
этмади, 66 сони чиқиб, моддий аҳволнинг танглигидан
ётиб қолди³.

Умуман Авлоний 1904—1905 йилларда ҳам ижодий, ҳам
амалий иш билан қизғин шуғулланди. Ўз шеърларини «Ҳиж-
рон» таҳаллуси билан эълон қилди. Мақолаларни эса «Мулла
Абдулла», «Авлоний», «Абдулла Авлоний» номлари билан

¹ Сапёрлар кўчасидаги бу ҳовли турли даврда турлича (№35—1907;
№26—1910; №10—1919; №48, 56, 72, 74) рақамланган. 1988 йил 23 де-
кабрда «Уй музей»га айлантирилди. 1991 й. 15 мартда бўзилди.

² У. А. Хўжаев (1880—1938) 1900 йилда Саратов Адлия институтини
битириб келган, 1909 йилда Лев Толстой билан хат ёзишган. 1914—15
йилларда «Садойи Туркистон»да муҳаррирлик қилган. 1917 йилда Тур-
кистон мухториятининг ҳарбий ишлар вазири бўлган машҳур тарақ-
қийпарварлардан.

³ Зиё Саид. Танланган асарлар. Фафур Фулом нашриёти, Т., 1974.
44-бет.

босдирди. Сўнгроқ унинг кўп ишлатган лақабларидан бири «Индамас» бўлган эди.

1909 йилда «Жамияти хайрия» очди ва маҳаллий халқ болаларининг ўқиб билим олиши учун пул йиғиб, мактабларга тарқатди. Бу ҳақда ҳатто Оренбургдаги «Вақт» газетаси ёзиб чиқди.

1913 йилнинг охирида «Турон» жамияти майдонга келди. Унинг қошида театр труппаси тузилди.

Авлоний труппаси саҳналаштирган биринчи асар Бехбудийнинг «Падаркуш»и бўлди.

1914 йил 27 феврал, Тошкентнинг 2000 кишилиқ муҳташам «Колизей» театри¹ томошабинлар билан тўла. Галерея ва йўлакларда ҳам одам қайнайд... Саҳна очилади. Ўрта бўй, миқти, оврупоча кийинган киши пайдо бўлади.

«Муҳтарам жамоат! — гап бошлайди у. — Бугун Тошканд халқи ҳаётида тарихий кундир...» Нотиқ театр ва унинг жамияти ҳаётидаги ўрни ҳақида сўзлайди. Томошабинлар унинг ҳар бир гапини берилиб тинглайдилар.

«Театру ўюнбозлиқ эмас! Масхарабозлиқ ҳам эмас, — давом этади у. — Театр бамисоли ойнаванд бир уйким, кирган ҳар бир кимса ўз ҳусну қабиҳини кўра олур... Юзига ун суртиб масхарабоз шаклига кирган зотлар табиби ҳозикдирлар...» Нотиқ театрни ҳар бир халқ миллий тараққиётининг муҳим белгиларидан деб ҳисоблайди, рус, француз, турк, татар, озарбайжон турмушидан мисоллар келтиради. У машҳур тараққийчимиз Мунавварқори эди.

Спектакл бошланди. У маҳаллий халқ турмушидан олинган, ерли ҳаваскор ёшлар томонидан кўйилган биринчи саҳна асари машҳур «Падаркуш» эди. Спектакл декламацияга уланиб кетди.

Тараққийчилик туғён уриб турган «Оила мунозараси» тингланди. Халқ миллий куйларига солиб ёзилган, ижтимоий дард билан ёниқ кўшиқлар янгради. Ниҳоят томоша тугади. Кишилар театрдан олган таассуротларини қизгин муҳокама қилганча тарқалдилар. Шоир Тавалло бу тарихий воқеани завқ-шавқ билан ҳикоя этувчи шеър ёзди.

«Турон» ўз фаолиятини шундай бошлаган эди. Труппа ишида қардошлар ҳам иштирок этдилар. Жумладан, Авло-

---

¹ 1913 йилда Г. М. Цинцалзе (1868—1919) томонидан қурилган. Узоқ йиллар Свердлов номидаги концерт зали бўлиб турди. Ҳозир савдо биржаси жойлашган.

ний таниқли татар режиссёри Заки Боязидский, машхур озарбайжон санъаткори Сидқий Руҳилло билан ҳамкорлик қилди. Труппанинг айрим спектакларини Заки Боязидский саҳнага қўйган эди. Сидқий Руҳилло эса 1916 йилда Авлониининг таклифи билан Тошкентга келади ва шоирнинг уйида труппа кўмагида «Лайли ва Мажнун» спектаклини қўяди. Мажнун ролини Сидқий Руҳиллонинг ўзи ўйнайди. Маллуни Авлоний ижро этади.

Труппанинг ғоявий-бадий раҳбари Авлоний эди. 1914 йилнинг 26 декабрида труппа «Туркистон» номи билан Фарғона водийси бўйлаб сафарга чиқди, бир қатор шаҳарларда гастролда бўлди. Агар сиз ўша йиллари чиқиб турган вақтли матбуот саҳифаларига кўз ташласангиз, труппанинг Қўқон (1915 йил 7 янв.), Наманган (21—24 янв.), Ўш (29 январ)да қўйган спектаклари ва уларда Авлониининг фаол иштироки, хусусан ижрочилик маҳоратига оид эҳтирос билан ёзилган мақолаларга дуч келасиз. Улардан айримлари театршунос М. Раҳмонов¹ ва адабиётшунос Ш. Ризаев² тадқиқотларида келтирилган.

Адибнинг ўзи ушбу сафар муносабати билан ёзган «Саёҳат самараси» шеърида, «Андижону Марғилону Ўш, Намангану Хўжанд ёшлари»нинг «бир-бирлари билан сирдош» бўлиб, «миллий ишларга ташаббуслар» қилаётганликларини, «интиҳоб» (уйғониш) даври» келганини мамнуният билан тилга олган эди.

Авлоний «Қотили Карима», «Уй тарбиясининг бир шакли», «Хиёнаткор оиласи», «Бадбахт келин», «Хўр-хўр», «Жаҳолат», «Ўликлар» каби саҳна асарларини татарча, озарбайжончадан таржима қилди. Афсуски, буларнинг ҳеч бири ўз даврида босилган эмас. Тўғри, уларнинг кўпчилиги бадий заиф. Қораламага ўхшайди. Ҳатто шундай таассурот туғиладики, муаллиф бирор мавзуга зарурат сезгану, оёқ устида ёзиб қўя қолган. Бир нафасда, бир ўтиришда ёзган. Бу асарларнинг ўз даврида аҳамияти катта бўлган. Ундан айримлари 1979, 1998 йилларда нашр қилинди.

1916 йилда Тошкентда бўлган таниқли шарқшунос А. Самойлович «Колизей»да Авлоний таржима қилиб саҳна-

¹ Қаранг: М. Раҳмонов. Ўзбек театри тарихи. Т., «Фан», 1968. 327—351-бетлар.

² Қаранг: Ш. Ризаев. Жадид драмаси. Т., «Шарқ», 1997, 63—71-бетлар.

лаштирган «Ўликлар» (Жалил Мамадқулизода асари)ни кўриб, ўз таассуротларини шундай ёзган эди:

«Тошкентнинг улкан «Колизей» театрида озарбайжончадан сарт тилига таржима қилинган «Ўликлар» пьесаси кўйилди. Ижро жуда яхши эди...»¹. Тўғри, Тавалло ёзганидек, театр «тараққийнинг хабари» «миллатнинг ҳаёт асари» эди. Лекин, умуман олганда, театрчилик ишлари осон кечган эмас. «Кимики саҳнада кўрсанг, ани жасорати бу!»² деганида, Тавалло мутлақо ҳақ эди.

«1915 йилда маҳалла халқи» домламиз «театрчи» бўлди, «масхарабоз бўлди, — деб мени мактабдан қувиб, Миробод маҳалласидаги бошланғич мактабни ёпдилар, — деб ёзади Авлоний ўз таржимаи ҳолида.

1917 йил Феврал воқеаларидан сўнг Авлоний ижтимоий-сиёсий ишларга шўнғиб кетди.

Мирҳидоятлов ва Қ. Юнусов томонидан 1917 йил 25 май санаси билан унга берилган бир гувоҳномада «Мазкур мурожаат қилганда, тегишли ташкилот ва шахсларнинг ёрдам беришлари» ўтиниб сўралган эди. Шу йилнинг апрелмай ойларида Туркистоннинг жуда кўп шаҳарларида маҳаллий меҳнаткашларнинг қасаба уюшмалари ва ташкилотлари майдонга келди. Масалан, Тошкентдаги мингга яқин ўзбек ишчисини жипслаштирган бинокорлар (Усталар жамияти, ташаббускорлари: олмазорлик Очил Бобожонов, мерганчалик Султонхўжа Қосимхўжаев), қора ишчилар (охунгузарлик А. Абдурашидов), металлустлар союзи (Қулмат Холмухамедов) шундайлардан эди. Авлоний «1917 йилда Тошкентда ерли халқлар орасида бошлиқ бўлиб, «Ўқитувчилар союзи» ва бошқа бир неча рабобий союзулар ташкил қилдим», — деб ёзади ўз таржимаи ҳолида.

Май ойида уруш орқасидаги қора хизматга олинган мардикорлар қайтиб кела бошладилар. Уларнинг ҳам уюшмалари пайдо бўлди. Авлоний уларда иштирок этди. 6 июнда Тошкент ишчи ва солдат депутатлари Советига сайланиб, Эски шаҳар озиқ-овқат комиссияси аъзоси қилиб тасдиқланди. Шу йилнинг 30 сентябридан 10 октябригача бўлиб ўтган ишчи съездига вакил сайланди. Бу ташкилотларда эсерларнинг таъсири кучли эди. Эсерларнинг ўзида ҳам ке-

¹ А. Самойлович. Драматическая литература сартов. Петроград, 1917. 3-бет.

² Тавалло. Равнақул ислом, Т., «Фан», 1993. 53-бет.

лишмовчиликлар юз бериб, «сўл» гуруҳи ажралиб чиқди. Машҳур татар адиби Олимжон Иброҳимов, ўзбек журналисти Мирмуҳсин Шермуҳамедов расман мазкур партиёга мансуб эдилар. 3. Валидий 1917 йилнинг сентябрига қадар уларга хайрихоҳ бўлиб келганлигини кўп тилга олади. Авлонийнинг ҳам инқилоб билан боғлиқ жўшқин шеър ва мақолалари, айниқса, «Икки севги» номли драмаси унинг эсерлар ҳаракатига унчалик бефарқ бўлмаганини кўрсатади. Лекин эсерларнинг айна шу пайтлари Еттисувда қозоқ ва қирғизларнинг ҳосилдор ерларини тортиб олиб жойлашадиган рус муҳожирларини қўллаб-қувватлашлари маҳаллий зиёлиларни улардан совутди. Большевиклар эса бундан усталлик билан фойдаландилар. Уларни ўзларига қўшиб олиб, вазиятга ҳоким бўлдилар ва пировард-оқибатда ҳокимиятни қўлга киритдилар.

Авлоний даврнинг мана шу шиддатли оқими измида борар эди.

Мактаб иши, халқ орасида маърифат тарқатиш Авлонийнинг 1917 йилгача бўлган фаолиятининг бош йўналишини ташкил қилди. У бу йўлда катта фидойилик кўрсатди. Шоирнинг Мирободда катта қийинчиликлар билан очган мактаби, Ю. Тоҳирий хотирлагандек, бутун Тошкентда довруқ қозонди. Лекин иш оғир кечди. Чор мустамлакачилик сиёсатини оғишмай амалга ошириб бораётган ўлка маъмурияти мактаб масаласида қаттиқ турди. Ҳар бир янги усулдаги мактабнинг ўқитувчиларигина эмас (уларнинг уй адресларигача талаб этилган), ўқувчиларнинг ҳам кимлиги, айниқса, дастур ва дарсликлар ҳамда уларнинг муаллифлари қатъий назорат қилинди. Авлоний шахсий архивида сақланиб қолган Сирдарё вилоят халқ мактаблари нозирининг 1914 йил 19 феврал 538 ҳамда 24 майдаги 1118 рақамли талабномалари (чамаси, бундай ҳужжатлар ҳар йили тўлдириб борилган) шундан дарак беради.

1908 йилда Авлонийнинг Мирободдаги мактаби ёпилди. Бунинг сабаблари кўп бўлиши керак. Авлоний, назаримда, ўз таржимаи ҳолида шулардан биттасини тилга олади:

«Мактабимда ер, одамлар, тоғ-тошлар, дарё, осмон ҳақинда суҳбатлар ўтказмоққа ҳаракат қилганимни Миробод жоҳил кишилари билишиб, мени кофир бўлдинг деб, мактабимни ёпдилар...»¹

¹ Қаранг: А. Бобоҳонов, М. Маҳсумов, Абдулла Авлоний. Педагогик фаолияти. «Ўқитувчи». Т., 1966, 43-бет.

Адиб 1909 йилда Дегрез маҳалласида яна мактаб очади. Дарс бериш жараёнида очилаётган янги мактаблар учун ҳар жиҳатдан қулай дарсликлар яратиш заруриятини ҳис қилади. Негаки, янги мактабнинг афзаллигини шунчаки тарғиб қилиш, ўз ўқувчилари мисолида кўрсатиш ҳали кифоя қилмас эди. Янги ўқув тизимининг ёйилиши учун унинг принципларидан келиб чиқиб ёзилган дарсликлар ҳам керак эди. Авлоний ёзади: «Бизим Туркистон макотиби исломиясинда аввалдан охира қадар таълим ўлинажак китоблар: «Чор китоб», «Саботул ожизин», «Фузулий», «Навоий», «Хўжа Ҳофиз», «Бедил», «Маслак ул-муттақин» лар каби шеър китоблари ўлдиғи жумланинг маълумидир. Бу китобларнинг баъзилари эътиқод ва амалиёти исломга тааллуқ мушкул масалалардан иборат ўлғонларидин ҳамда аксарлари форсий тилда ёзилғонлари учун ёш болаларнинг онлардан истифодалари, бир нарса англамоқлари имкон хорижинда эди»¹.

Шунинг учун ҳам адибнинг 1909—17 йиллар давомида махсус мактаб болалари учун ёзилган ўндан ортиқ китоби майдонга келди. Унинг «Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим», «Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ», «Мактаб гулистони» сингари дарсликлари, «Адабиёт ёхуд миллий шеърлар» тўплами инқилобга қадар бир неча бор қайта босилиб чиқди ва Туркистоннинг жуда кўп янги усул мактаблари учун қўлланма бўлиб хизмат этди. «Муаллим афандилар ва адабиёт муҳиблари баним бу асари ночизоналаримни илтифотсиз қолдурмадилар. Туркистоннинг энг машҳур муаллимлари дарс жадвалина киритуб, майдони таълима қўйдилар»², — деб ёзган эди Авлоний мамнуният билан. Маълум сабабларга кўра босилмай қолган «Учинчи муаллим», «Мактаб жўғрофияси», «Ҳисоб масалалари» сингари дарслик китоблари ҳақида ҳам адибнинг замондошлари жуда илиқ фикрларни айтадилар. Дарҳақиқат, бу асарлар инқилобгача бўлган ўзбек мактаби, педагогик фикри тараққиёти тарихида муҳим аҳамиятга эга бўлган. 10-йилларда «Нашриёт», «Мактаб» каби турли ширкатларнинг дунё юзини кўришида ҳам катта хизмат қилди. 1914 йил 19 сентябрда таъсис этилган «Нашриёт» ширкатининг 28 пунктли рус ва ўзбек тилларида ёзилган шартномасида унинг асосий

¹ Абдулла Авлоний. Адабиёт ёхуд миллий шеърлар, ифодан махсуса, 1-жуз, 1-табъ, Т., 1909, Ильин литогр., 1—3-бетлар.

² Кўрсатилган асар. Бир-икки сўз, 4-жуз, 1-табъ, Орифжонов литогр., Т., 1916, 2-бет.

мақсади «Туркистон ўлкасидаги мусулмон аҳолиси ўртасида умумоврупо маданияти ва маърифатини газеталар, журналлар, китоблар ва уларнинг савдоси орқали ёйиш», деб кўрсатилган.

1916 йил 18 мартда тузилган, нотариус Дм. Егоров тасдиқлаган «Мақтаб» ширкатининг 37 бандли шартномасида ҳам шу мақсад тилга олинади. Кейинги ширкатнинг муассислари орасида Авлоний ва М. Подшоҳўжаев билан бир қаторда Низомиддин Хўжаев ва Шокиржон Раҳимий, 1907—1910 йилларда «Таълими алифбо», «Таълими соний» каби дарсликлар ёзиб, 1918 йилда Тошкентда Лангар маҳалласида хотин-қизлар мактаби очган Рустамбек Юсуфбеков, 1909 йилдаги «Жамияти хайрия» муассисларидан Тошхожи Туёқбоевлар ҳам бор эди.

ТАРБИЯ — ҲАЁТ-МАМОТ МАСАЛАСИ

Янги авлод тарбияси масаласи XX аср бошида чиндан ҳам фавқулодда аҳамият касб этди. Бу борадаги муҳим ишлардан бири дарсликлар яратиш эди.

Янги мактаблар учун тузилган алифбелар рўйхати қилинадиган бўлса, бошида, шубҳасиз, Саидрасул Азизийнинг «Устози аввал»и билан Мунавварқорининг «Адиби аввал»и туради. Авлонийнинг «Биринчи муаллим»и ҳам ўзининг маълум ўрнига эга.

«Биринчи муаллим» 1917 йилга қадар 4 марта нашр этилган.

«Иккинчи муаллим» юқоридаги китобнинг бевосита давоми, «Алифбодан сўнг ўқутмак учун» ёзилган, «ахлоқий ҳикоялар, адабий шеърлар ила зийнатланган». Бинобарин, у — дарслик-мажмуа. Китоб дастлаб 1912 йилда Тошкентда Фулом Ҳасан Орифжонов литографиясида босилиб чиқди.

1913 йилда Авлонийнинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асари босилиб чиқди. 1917 йилда иккинчи марта нашр қилинди. Китоб мактабларнинг юқори синф ўқувчиларига дарслик сифатида ёзилган. Лекин асримиз бошларидаги ўзбек жадид маърифатчилигининг ноёб ҳодисаларидан бўлган бу асарнинг аҳамияти фақат мактаб доираси билан чекланмади. У адабиёт ва ахлоқ ҳаваскорлари учун ҳам қўлланма бўлиб хизмат қилди.

Асарда инсонларни «яхшиликка чақирувчи, ёмонликдан қайтарувчи бир илм» — ахлоқ ҳақида фикр юритилади.

АХЛОҚ, бу—хулқлар мажмуи. Хулқ эса, эзгулик ёхуд разилликнинг муайян бир инсонда намоён бўлиш шакли. Бинобарин, ҳар бир хулқ эзгулик ва олижанобликнинг ёки разиллик ва бадбинликнинг тимсоли. Шу жиҳатдан улар яхши ва ёмонга бўлинадилар. Лекин булар кишида ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Уларнинг шаклланиши учун маълум бир шароит, тарбия керак. Кишилар туғилишидан ёмон бўлиб туғилмайдилар. Уларни муайян шароит ёмон қилади. Демак, ҳамма нарса тарбияга боғлиқ. ТАРБИЯ «ё ҳаёт, ё мамот, ё нажот, ё ҳалокат, ё саодат, ё фалокат масаласидур».

Тарбия туғилган кундан бошланади ва умрнинг охирига қадар давом этади. У икки босқичдан — уй ва мактаб тарбиясидан ташкил топган.

Авлоний тарбиянинг доирасини кенг тушунади. Уни биргина ахлоқ билан чегаралаб қўймайди. «Соғ танда соғлом ақл» деган ҳикматнинг бежиз эмаслигини яхши билади. Гапни, биринчи навбатда, боланинг соғлиғи ҳақида қайғуриш лозимлигидан бошлайди.

«Баданнинг саломат, қувватли бўлмоғи инсонга энг керакли нарсадур. Чунки ўкумоқ, ўрганмоқ ва ўргатмоқ учун инсонга кучлик, касалсиз жасад лозимдур».

Авлоний масаланинг фалсафий асосига кўчади. Жисм билан руҳнинг узвий бирлиги ҳақида гап очади: «Бадан тарбиясининг фикр тарбиясига ҳам ёрдами бордур. Жисм ила руҳ иккиси бир чопоннинг ўнг ила терси кабидур. Агар жисм тозалик ила зийнатланмаса, ёмон хулқлардан сақланмаса, чопонни устини кўюб, астарин ювуб овора бўлмоқ кабидурки, ҳар вақт устидаги кири ичига урадур». Яна бир ўринда эса «бадан элак каби кўзлукдур» деган гап учрайди.

Жисм билан руҳ, шакл билан мазмуннинг узвий бирлиги ва уларнинг ўзаро бир-бирига таъсири масаласи жуда муҳим ва мураккаб бўлиб, Авлоний уни асосан тўғри тушунади ва тўғри талқин қилади. XIX асрнинг машҳур мунаққидларидан бири ёзади:

«Нимаики мазмунда бўлса, шаклда ўз ифодасини топади. Мана бу одамнинг мудроқ, тунд кўзларига, бўкиб тўйиб олганидан ҳарсиллаб қолган, бақ-бақалоқ, даванг турқига назар ташланг. Нақадар ҳайвоний қиёфа! Энди, мана буни-сига разм солинг. Бу озғин; ранглар кишининг кўзларидан қандай ўт чақнайди. У нақадар ҳаракатчан, унинг овозида қанчалар эҳтирос бор! Биринчиси—ўлик, иккинчисида ҳаёт яшнайди—тўғри эмасми?!» Синчиклаб қаранг, киши жисм

билан руҳнинг, маънавий олам билан жисмоний ҳаётнинг ўзаро муносабатини икки муҳит, икки даврда яшаган ҳар икки адибнинг деярли бир хил тушунаётганлигини ҳис қилмай, иложи йўқ.

Болаларда фикрлаш иқтидорини ҳосил қилиш, фикр тарбияси бениҳоя зарур ва муқалдас бир вазифа. Бинобарин, у муаллимларнинг «диққатларига суялган, виждонларига юкланган» бўлиб, уларнинг «ёрдамига сўнг даражада муҳтож». Негаки, «фикрнинг қуввати, зийнати, кенглиги» муаллимга кўп жиҳатдан боғлиқ. Болаларнинг фикрлаши тарбиячининг ўзини фикрлаш ва интилиш доираси, савияси билан ҳам алоқадор. Бу хусусда адибнинг кескин мулоҳазалари бор. Улар ҳақида кейинроқ гап бўлар. Ҳозирча муҳими шуки, Авлоний фикрни ўстириш масаласига алоҳида эътибор билан қарайди. Унга алоҳида боб ажратиб, таъкидлаб кўрсатади.

XVIII аср француз маърифатчилари ақл ва онгнинг ролига жуда юксак баҳо берган эдилар. Жаҳон адабиётидаги маърифатчилик босқичи билан шуғулланган тадқиқотчилар бу давр Оврупо маданиятининг умуман ҳамма жабҳаларида унинг маълум даражада илоҳийлаштирилганлигини эътироф этадилар¹. Бу, табиийки, Оврупо мамлакатларида капитализмнинг ривожига, феодал-патриархал муносабатларнинг тараққиётга тўғаноқ бўлиб қолиши, жамият ҳаётида илм-фан ролининг бирдан кучайиб кетиши каби қатор омилларга боғлиқ эди.

XX аср бошларида Туркистонда ҳам шунга яқин шароит майдонга келди. Назаримизда, ўлкамизда 1905 йилдан кейин яққол кўзга ташланган фикрий уйғониш ва маданий кўтарилиш ўз моҳияти билан XVIII аср француз маърифатчилигига кўп жиҳатдан ўхшаш эди. Авлоний маърифатчилигининг илдизи ҳам шунга бориб тақалади. «Туркий гулистон...» да ақл ва илмнинг, маънавий-ахлоқий оламнинг фавқулудда эҳтирос билан улуғланиши адиб маърифатчилигининг бевосита мазмунидан келиб чиқади. Мана у нима деб ёзади:

«АҚЛ инсонларнинг пири комили, муршиди ягонасидур. Руҳ ишловчи, ақл бошловчидир...»

Муаллиф ўз фикрини янада аниқроқ ва равшанроқ аёнлатиш учун шундай муқояса келтиради:

¹ Қаранг: Проблемы просвещения в мировой литературе, «Наука», М., 1968.

«Ҳайвонлар ўзларига бўлақлар тарафидин келадургон зулм ва жабрларни шох, тиш, тумшуқ ва тирноқлари ила қайтарурлар. Лекин инсон... ақл ва идроки соясида ўзига келадургон зарар ва зулмлардан сақланур. Ер юзидаги ҳайвонларни асир қилуб, бўйнидан бойлаб, ипларининг учини қўлларига берган инсонларнинг ақлидур». Ҳукамолардан бири: «Ҳар нарса кўпайса, арзон бўлур, ақл эса илм ва тажриба соясида қанча кўпайса, шунча қимматбаҳо бўлур», — демиш.

Адибнинг қарашларида Навоийнинг инсон ҳақидаги машҳур «инсон—хилқат тожи» нуқтаи назари (концепцияси)нинг таъсири яққол сезилиб туради. Унинг фикрича ҳам ақл фақат инсонгагина насиб этган сифатдир, жаҳоннинг зийнати оқил инсонлардир.

Юқорида Авлоний ақлнинг илм ва тажриба соясида камол топишига ишора қилган эди. Дарҳақиқат, булар узвий тушунчалардир. ИЛМ ҳам «инсонларнинг мадори ҳаёти, раҳбари нажоти», боринги, «дунёнинг иззати». У — «инсон учун ғоят олий ва муқаддас бир фазилат».

Муаллиф бу фазилатларни шунчаки қайд этмайди, унинг конкрет ҳаётий, амалий аҳамияти устида ҳам тўхтаб ўтади. Унинг инсонни камолотга етказишда бош омил эканлигини атрофлича далиллашга ҳаракат қилади.

Илм эгаллаш эса ўз-ўзидан бўлмайди, албатта. У ҳар бир кишидан муайян лаёқат ва қобилиятни талаб қилади. Чунончи, синчковлик, ҳар бир нарсага ибрат назари билан қарай олиш, саъй-ғайрат, шижоат кабилар шундай сифатлар жумласига киради.

«Инсон ибрат назари ила боқуб, дунё китобидан ўз қадр-ҳиссасини билиб олмаги лозимдур», — деб ёзади Авлоний. Маърифат соҳиби бўлмак керак. Шунинг учун ақл соҳиблари, фатонат эгалари ўзларига фойдаси бўлса-бўлмаса синчиклаб қарагон нарсаларидан бир ҳисса олмай кўймаслар».

ЗИЙРАКЛИК, очиқ фикрли бўлишга интилишнинг ҳам аҳамияти катта. Булар ҳаммаси ёшлиқдан бошланади. Умр—ғанимат. Уни беҳуда ишлар билан ўтказиб юбориш жиноятдир. Адиб зеҳн ва идрокни қувватлантириш учун ўқиш-ёзишни ўрганишга улгурган ҳар бир болани ҳар хил китоблар, газета ва журналлар ўқишга ва шу орқали дунёнинг бордикелдисини англаш, у ҳақда фикр юрита олиш даражасига эришишга чорлайди.

Илм олиш риёзат чекишни, саъй-ғайратни талаб этади. Адибнинг образли ифодасига кўра, илм бамисоли бодом-

нинг ичидаги мағиз. Уни қўлга киритиш учун меҳнат қилиш, чақиб пўчоғидан ажратиб олиш керак.

Авлонийнинг виждон ҳақидаги фикр-мулоҳазалари ҳам диққатга сазовор. Унингча, виждон—ақл ва тафаккур мезони. Умуман олганда, бунда ёндошиш виждоннинг аҳамиятини ва моҳиятини тўғри тушунишга ёрдам беради. Лекин унда бироз конкретлик етишмайди. Виждон тарозисининг «ақл ва ҳикматга мувофиқ» ишларга «муҳаббат» қўйдириб, «қабохат ва ёмон» ишлардан «нафрат» эттириши аслида тўғри тушунтириш. Бироқ унинг тўғрилиқ даражаси яхши ёки ёмон деб номланадиган муайян ҳодисага нисбатан қўлланилгандагина конкретлашади. Адибнинг «яхши» ва «ёмон» тушунчаларини англашида эса маълум мавҳумлик йўқ эмас. У буларни талқин қилганда, кўпинча, ақлга мувофиқ келадиган, мувофиқ келмайдиган деган принципдан келиб чиқади.

«Агар аҳмоқ одам бўлса, ўз туғишган биродарингни ҳам севмаслигинг мумкин, лекин Ватанни, у қандай бўлмасин, севмаслик мумкин эмас. Аммо бу муҳаббат унинг мавжуд аҳволдан бир умр мамнунлик бўлиб қолмаслиги, балки уни мукаммаллаштиришга чанқоқ интилишдан иборат бўлмоғи лозим», — деган эди донишмандлардан бири.

ВАТАН ТУЙҒУСИ энг инсоний, энг мўътабар туйғулардан бири. Ватанни шунчаки севиш мумкин эмас. Унинг дарди била яшамоқ, унинг бахтидан қувонмоқ, у билан фахрланмоқ керак. Ватан Онадек муқаддас. Уни қадрлаш, эъзозлаш, унинг шодлик ва қувончига шерик бўлиш, ғам-ҳасратини баҳам кўриш фарзанднинг бурчи. Авлоний Ватан ва унинг олдидаги бурчни шундай тушунади.

Фарзандлар ҳам ҳар хил бўлади. Онанинг бахтига шерик бўлиб, бахтсизлигида ёлғиз ташлаб кетувчи фарзандлар ҳам топилади. Ватаннинг ҳам фусункор табиатини, боғроғларини хуш кўрадиган, лекин ташвиш ва ғамларини ўйламайдиган фарзандлари йўқ эмас. Ватанни, у қандай бўлмасин, севиш керак.

«Биз, туркистонликлар, ўз ватанимизни жонимиздан ортиқ суйдигимиз каби, араблар Арабистонларини, қумлик, иссиқ чўлларини, эскимўлар Шимол тарафларини, энг совуқ қор ва музлик ерларини бошқа ерлардан зиёда суярлар. Агар суймасалар эди, ҳавоси яхши, тириклик осон ерларга ўз ватанларини ташлаб, ҳижрат қилурлар эди. Боболаримиз «Киши юртида султон бўлгунча, ўз юртида чўпон бўл», — демишлар».

Муаллиф ўз фикрини хилма-хил мисоллар билан асослашга ҳаракат қилади. Масалан, у шундай тамсилни келтиради. Айрим кишилар ўз ҳовли-жойларини, мол-мулкларини сотиб, Маккага зиёратга боришади. Ҳатто шуларнинг ҳам аксари яна ўз ватанларига қайтиб келадилар. «Бунинг сабаби, яъни буларни тортуб кетургон қувват ўз ватанлари тупроқларининг меҳру муҳаббатидур...», дейди.

Шоирнинг «Мактаб гулистони» (Т., 1916) га кирган шеърларида бу фикрлар давом эттирилган.

«Сенинг исминг бу дунёда муқаддасдур,

Ҳар ким сенинг қадринг билмас — ақли пастдур», —

деб бошланар эди ундаги «Ватан» шеъри. «Ҳижрон сўзи»-да эса она-юртнинг кўркам, бой ва улугвор манзараси чизилади.

Бас, шундай экан, унинг учун жонларни фидо этмоқ керакдир:

Ватан, ватан дея жоним танимдан ўлса равон,

Банго на ғам қолур, авлодима ўю ватаним.

Губор(г)а дўнса таним, йўқ вужуди зери ваҳм,

Чароки, ўз ватаним хокидур гўру кафаним.

ТИЛга, маданиятга муҳаббат эса ҳар бир кишининг халқига бўлган муҳаббатидир; «Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигини кўрсатадургон ойнаи ҳаёти тил ва адабиётидир», — ёзади адиб.

Сўз — ноёб гавҳардир. Унинг шарафи бениҳоя. Ҳар қандай қимматбаҳо гавҳар унинг олдида садаф ҳам бўла олмайди:

Сўз гуҳариға эрур онча шараф,

Ким бўла олмас анга гавҳар садаф.

Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр»ида сўз таърифига бағишланган боб шу сатрлар билан бошланади¹.

Буюк мутафаккир сўз қудратига юксак баҳо берди, хилма-хил тамсил ва тадбирлар билан уни кўкларга кўтарди, тилни пўлат ханжарга, сўзни унга қадалган инжуларга қиёс қилди. Ёки мана бу муқоясаларга эътибор қилинг: Масиҳ (Исонинг лақаби) яхши сўз билан ўлганни тирилтиргани учун «жонбахш» лақабини олди. Сўз Халилни ўтга ташлатди.

Энди бошқа бир мисол, Сиз гунча оғизлик, шакарлаб дилбар билан биргасиз. Унинг алвон ёноқлари юрагингиз-

¹ А. Навоий. Ҳамса. ЎзФА нашриёти. Т., 1960, 3¹-бет.

га ўт солади. Лекин шу сўлим дилбарнинг оғзидан бирор садо чиқмаслигини тасаввур қилиб кўринг-чи?!

Сурат ила бўлса маҳи осмон,
Сурати девор ҳамон, ул ҳамон.

М. Ю. Лермонтовнинг:

У дилбар жанубнинг қизгин боласи,
Сурган хаёл каби гўзалдир ғоят,

деб бошланадиган бир шеъри бор. Унда баркамол соҳиб-жамол ҳақида гап кетади. Ҳассос шоир гўзалликни уйғунликда кўради. Унингча, ҳар жиҳатдан мукамал дилбаргина гўзалликда мумтоздир.

Ким изоҳ қилибди ҳусн нимаси:
Келишган кўкракми, хушбичим қомат?
Ё шаҳло кўзларми? Лекин гоҳо биз,
Буларнинг ҳеч бирин ҳусн демаймиз.
Сўз билмас лабларни мумкинмас севмак;
Оташсиз нигоҳ у — ҳидсиз бир чечак!

Ажиб ўхшашлик. Баркамол инсон тушунчаси тамом бошқа муҳит ва даврда яшаган икки буюк шоирда деярли бир хил талқин қилиняпти. Иккинчи томондан эса, бунга ажабланмаслик керак, чунки умуминсоний ғоялар давр ва муҳит билан чекланиб қолмайди. Табиийки, сўз муҳим ва керакли маънони англлатгандагина маълум аҳамият касб этади. Мутафаккир адиблар масаланинг бу жиҳатини ҳеч қачон диққатдан четда қолдирмаганлар. Ҳатто сўз таърифи ҳақида гап юритганларида ҳам унинг муайян яхши ҳамда фойдали мазмун англатишини кўзда тутганлар.

Авлоний ҳам сўзнинг инсон қадр-қимматини белгилашдаги ролига умуминсоний қарашлардан келиб чиқиб баҳо берди. Сўзнинг маъносига алоҳида диққат қилди. Тил ва сўз одоби ҳақидаги умуминсоний фикрларни давом эттирди: «...сўз инсоннинг даража ва камолини, илм ва фазлини ўлчаб кўрсатдурғон тарозудир. Ақл соҳиблари кишининг дилидаги фикр ва ниятини, илм ва қувватини, қадр ва қимматини сўзлаган сўзидан билурлар...»

«Агар сўз ақл ва ҳикматга мувофиқ бўлуб, ўзига ёки эшитувчига бир фойда чиқадурғон бўлмаса, асаларилар орасида гўнғиллаб юрган қовоқари каби қуруқ гўнғилламоқ, фақат бош оғриғидан бошқа бир нарса эмасдир. Бошимизга келадурғон қаттиқ кулфатларнинг кўпи юмшоқ тилимиз-

дан келадур. Шунинг учун «кўп ўйла, оз сўйла» демишлар».

Инсонни безайдиган сифатлар кўп. Чинакам инсон ялқовлик ва дангасаликни ўзига номус деб билади. Ёшлигидан илм-маърифатга, ҳунар ва санъатга меҳр қўяди. Меҳнатнинг айби йўқ. Қора ишчи билан олимнинг заҳмати кўринишдагина ҳар хил. Уларнинг иккиси ҳам меҳнат. Меҳнат билан кун кечириш эса буюк саодат. Аксинча, «... бу — кўмурчилик, бу — темирчилик — менга муносиб иш эмас, деб дангасалик қилуб, ишсиз юрса, зўр айб, ғайратсизликдур...»

Инсон моддий неъматларни яратишдан ташқари, уларнинг қадрига ҳам ета билмоғи даркор. Булар ўзаро жуда яқин, бири иккинчисидан келиб чиқадиган тушунчалардир. Кимки бир парча нонни меҳнат билан топса, унинг қадрига ҳам етади. Авлоний уларнинг ҳаммасини иқтисод мафҳуми билан беради. Унингча, «иқтисод деб пул ва мол каби неъматларнинг қадрини билмакни айтилуру. Мол қадрини билувчи кишилар ўринсиз ерга бир тийин сарф қилмас, ўрни келганда сўмни аямас. Саховатнинг зидди бахиллик ўлдиғи каби иқтисоднинг зидди исрофдир...»

Чопар ҳаётини таҳликага қўйиб тоғу тошлар, қир ва чўллар ошади. Хабарни етказди. Чопар олиб келган хабар, эҳтимол, мудҳиш бўлиши мумкин. Шунда ҳам ақл эгалари уни ўлдирмайдилар. Чунки у ҳақиқатни етказди. Авлоний «Ҳаққоният» деб аталган бобда юқоридаги мисолни ибрат қилиб келтирди. Ростлик ва тўғри сўзликни инсоннинг энг инсоний сифатларидан бири деб билди.

«ҲАҚҚОНИЯТ деб ишда тўғрилиқ, сўзда ростликни айтилуру. Инсон бўстони саломатга, гулзори саодатга ҳаққоният йўли ила чиқар. Инсониятнинг илдизи ўлан раҳмдиллик, ҳақшунослик, одиллик каби энг яхши сифатларнинг оноси ҳаққониятдур»...

Бу нуқта жадидларимизнинг дунёқарашини белгилашда муҳим аҳамиятга эга. Исмоилбек Гаспринский 1885 йилда эълон қилган «Оврупо маданиятига бир назари мувозана» («Оврупо маданиятига бир бетарафона қараш») рисоласида Оврупо маданиятининг энг катта айби унда ҳаққоният йўқлигидир, деб ёзган эди.

Афсуски, жадидларимизнинг кўпчилиги айниқса илк босқичда, масаланинг мана шу жиҳатларини камроқ ўйладилар.

ҲАЁ, ИФФАТ ўйлаб чиқарилган тушунчалар эмас. У асрлар бўйи инсон тушунчаси билан биргаликда шаклланган.

Инсон одобини ҳаё ва иффатсиз тасаввур қилиш қийин. Авлоний ҳаё деганда «ишда, сўзда адабни риоя қилмоқ»ни тушунади, уни инсонийликнинг муҳим белгиси деб билади.

Ҳамма нарсанинг маълум бир меъёри бор, албатта. Инсоний виқорни суистеъмол қилиш кишини такаббурликка олиб келиб қўяди. Ҳаддан ошган юмшоқ кўнгиллик—ҳалимлик кишини хор қилади. Камтарлик эса хокисорликка элтади. Бу ерда ҳам шакл ва мазмун мутаносиблигининг темир қонуни ўзига хос ҳолда намоён бўлади. Чинакам инсонлик виқори кишида олимлик, фозиллик ва юксак одоб жамлангандагина намоён бўлади. Иккинчи томондан эса, ҳар бир хулқдаги меъёрни ҳис қилиш, ўз феъл-атвори, хатти-ҳаракатининг инсоният қонунларига монанд бўлишига эришишнинг ўзи юксак ахлоқ ва фозиллик белгисидир.

Авлоний хулқ ҳақида шунчаки гапириб қўя қолмай, унга конкрет ёндашишга ҳаракат қилади. Адибнинг диққат марказида ҳамиша умуминсонийлик мезони туради. Бу мезон исломий ахлоққа суянади ва у кишиларни шу пайтга қадар ота-боболаримиз тарбиясига хизмат қилиб келган турмуш қоидалари билан боғлайди.

Шундай тушунчалар борки, уларнинг номини эшитганингиздаёқ борлигини илҳом ва ёқимли ҳислар чулғаб олади. Агар улар бўлмаганда ҳаёт зулматдан, тирикчилик ваҳшиёна кун ўтказмоқдан иборат бўлиб қоларди. Муҳаббат, садоқат, хайрихоҳлик, олижаноблик кабилар ҳаётга нур, умрга мазмун бахш этади. Инсоннинг шарафли мавқеида буларнинг ўрни алоҳида.

МУҲАББАТнинг қамрови кенг. Ватанга муҳаббат, халққа муҳаббат, дўстга муҳаббат, ёрга муҳаббат... Лекин унинг мазмунида бир нарса жуда аниқ. Муҳаббат кимгадир, нимагадир чанқоқ бир интилиш. Уни ўзининг жон-тани деб билиш, бутун борлигини унга бахшида этиш туйғуси билан ёниш. Уни бахтиёр ва шодон этмоққа бўлган буюк иштиёқ. У саҳрони бўстонга айлантира олади, тошдан гул ундиради. Авлоний «Муҳаббат» деб номланган бобни шундай сатрлар билан бошлайди:

«Муҳаббат деб бир нарсани суймакни айтилур. Дунёдаги инсонлар меҳр ва муҳаббат соясинда яшарлар. Ҳар бир ишни муҳаббат орқасидан ишларлар. Муҳаббатсиз кишилар ҳеч бир ишни ишламакга ғайрат ва жасорат қилолмас, дунё неъматидан лаззат ололмас. Агар бир шогирд илм ва муаллимни суймаса, иштаҳо ила ўқумаса, мақсудга етолмас. Ер юзидagi инсонларни урушма-талашмаларга қовушдиргон, сий-

наларини душман ўқиға нишона қилдурғон нарса дин ва миллатларининг, ватан ва давлатларининг муҳаббатидур. Кишини(нг) кеча ва кундуз тиндурмасдан қул каби меҳнат ва машаққатларига кўкрак беруб ишлатадурғон нарса ватан ва бола-чақаларининг меҳру муҳаббати эмасми?»

Кишиларни яхшиликка ундаш, ёмонликдан қайтариш, дунёдаги бор инсонларга эзгулик истаги билан яшаш чинакам олижанобликдир. Одамлар умр бўйи бир-бирлари билан алоқада бўладилар, ўзаро ёрдамга, ҳамкорликка ҳожат сезадилар. Шундай экан, хайрихоҳлик, олижаноблик инсон ҳаётида катта аҳамият касб этади.

Кишилар феъл-атворларига, орзу-интилишларига кўра бир-бирларига яқинлашадилар ёхуд узоқлашадилар. Яхшилик дўстликни вужудга келтиради. Агар бу дўстлик маслак ва манфаатлар бирлиги асосига қурилса, бениҳоя мустаҳкам ва самарали бўлади. Умрни хуш ва мазмунли ўтказиш учун бундай дўстлик жуда керак.

«МУНИСЛИК деб ҳар ким ўз тенги, маслакдошини топуб, улфат бўлмакни айтилуру. Дунёнинг лаззати содиқ дўстлар ила суҳбат қилмакдан иборат», — деб ёзади Авлоний.

Дўстлик дейилганда ҳамиша садоқат кўзда тутилади. Негаки, бу тушунчалар бир-бирига бениҳоя яқин. Адиб садоқатни шундай таърифлайди:

«САДОҚАТ бир файзи маънавийдурки, у файздан ҳиссасини олмак ҳар бир кишининг муқаддас вазифасидур...»

Энди улуғ Навоийнинг бундан беш юз йил илгари ёзилган «Ҳаёрат ул-аброр»идаги сатрларни эслайлик:

Ҳар кишига етса фалакдин ғаме,
Бўлмаса ҳамдарди анинг ҳамдами.

Рози лабин тиккон ипин сўкмаса,
Ҳарнеки кўнглида эруру тўкмаса.

Дард ёқиб шуълаи нобудини,
Чархдин ўткаргай анинг дудини.

Тиғи бало кўксини чок айлагай,
Дард ани бир дамда ҳалок айлагай...

Бас, кишига умр хуши ёр эмиш,
Умр деган ёри вафодор эмиш¹.

¹ А. Навоий. Ҳамса, ЎзФА нашриёти, Т., 1960, 81-бет.

Демак, ДЎСТЛИК, биринчи навбатда, ҳамдардлик, ҳамкорлик, ҳамдастлик. Дўстлик ўз вафоси, садоқати билан мустаҳкам. Навоий буни ҳайратомуз тамсиллар билан берган эди. Масалан, вафосиз ёр — зиёсиз шам; зиёсиз шам — муз сумалак каби.

Инсон учун ёлғизлик энг оғир жазо. Сўққабош ҳеч қачон бахтиёр бўлган эмас. Ахир бир қўлдан қачон садо чиққан? Ёлғиз кишининг ҳаёти ғамдангина иборат. Тоқ кишининг маишат уйи вайрон — бутун бир уйни ягона устун кўтариб турганини ким кўрган? Бургутнинг бир қаноти синса, қанча тез учмасин, ҳаёти лаҳзадан ошмайди. Буюк мутафаккир мана шундай қиёсларда дўстликнинг ҳаётий асосларини аниқ ва тиниқ деталлар билан кўрсатиб берган эди.

У болаларни ўзаро дўст, ҳамкор ва ҳамдаст бўлишга чорлар экан, дунёда хиёнат ва сохталик деган гаплар ҳам борлигини маълум қилади. Улардан ҳазар этишни тайинлайди.

«Илми ахлоқ юзасидан чин дўст ва ёри содиқ ила улфат қилмак лозимдур. Чунки баъзи касалларнинг юқиши бўлгонига ўхшаш нодон ва аҳмоқ кишиларнинг урфу одатлари ва ёмон хулқларининг таъсири, сирояти юқиши муқаррардур. Баъзи дўст суратида кўринмиш иккиюзлама, мунофиқ душманлар ҳам кўп бўлулар. Шунинг учун ҳар бир кишига синамасдан, билмасдан дўстлик қилмак, сир айтмак зўр ақлсизликдур. Чин дўст бўлган киши бошингга кулфат ва қайғу келган вақтларида сан билан баробар қайғурур, хотирангдаги қайғунгни бўлушуб олуру. Сирингни ноаҳил ва нодон кишиларга айтмас, айбингни орқангдан сўзламасдан юзингга айтур. Шодлик вақтингда сан билан баробар шодланур. Ёлғон дўст сандан бир фойда умидида ёки ўз бошига келган зарарни қайтармак учун мунофиқона дўстлик қилур. Сирингни ноаҳил кишиларга сўзлаб, қадр эътиборингни поймол қилур. Бундай кишиларга дўст бўлмакдин дўстсиз (ўтмоқ) яхшироқдур».

«Туркий гулистон...» да «Ёмон хулқлар» деб номланган бўлим бор. Унда кишиларга хос 18 қусур ҳақида гап кетади. Буларнинг ҳаммасини жамлайдиган бўлсак, асосан бир нарсага — жаҳолатга келиб боғланади. Муаллиф наздида уларнинг аксарияти учун хос бўлган хусусият жоҳилликдир. Шу боисдан адиб танқид тигини асосан жаҳолатга қаратади. Уни инсоният учун энг катта иллат деб билади. Фазаб, шақоват, бузуклик — сафоҳат, ҳамоқат, ялқовлик — атолат, хасислик — хасосат, танпарварлик — раҳоват, такаббурлик — анонийят, чақимчилик — намимат, гийбат, қўрқоқлик —

жибонат, ҳасад, ёлгончилик — кизб, нифоқ, тамаъ каби иллатлар кўпинча шундан келиб чиқади.

ЖАҲОЛАТ, содла қилиб айтганда, илмсизлик, нодонликдир. Ундай киши фикрлашдан, мушоҳададан маҳрум бўлади. У моддий жиҳатдан қанчалик бой, сарватдор бўлмасин, маънавий томондан шунчалик тубан ва қашшоқ. Муҳтожлик — мусибат, бироқ жоҳиллик мусибати ундан даҳшатлироқдир. Авлоний жаҳолатни қоралар экан, у ҳақда айтилган кўпгина маълум ва машҳур фикрларни мисол қилиб келтиради: *

Сукрот ҳаким: «Дунёда энг ҳазар қилинадурган иллат жаҳлдур. Мен жоҳилга ачинганимдек кўрга ачинмайман, зероки жоҳилнинг ўз ихтиёри ила қилгон ҳаракати аъмонинг ихтиёрсиз қилгон ҳаракатидан менинг назаримда хунук», — демиш.

Афлотун ҳаким: «Жоҳилнинг яхши нияти фозилнинг хусуматидан зарарлироқдур. Инсон энг юқишлик бир касалдан сақланган каби жоҳилдан ҳазар қилмак лозимдур», — демиш.

Адиб бу фикрларнинг маъносини чақишга, ундан хулоса чиқаришга, авлодларни жаҳолат ва нодонлик балоларидан қутқармоқ учун «жон борича,» «куч еткунча» «чолишмоқ»қа чорлайди: «Жаҳолатнинг ҳам икки тури бор, — дейди муаллиф. — Бири—жаҳли басит, иккинчиси жаҳли мураккаб». Биринчиси у қадар даҳшатли эмас. Улар бир нарсани билмасалар, билмасликларини эътироф қиладилар. Унинг давоси у қадар қийин эмас: билиш ва ўрганишга астойдил қунт қилинса, масала ҳал бўлади. Иккинчиси — ёмон. Улар бир нарсани билмайдилар ва бунга иқроп ҳам бўлмайдилар. Уларни халқ «ўзи билармон» деб атайди. Ҳамоқат ҳам худди шунинг бир кўриниши. У ақл ва маърифат камлигидан ҳосил бўладиган энг ёмон хулқлардан. У жаҳолатдан ёмонроқ. Чунки жоҳилда биргина нодонлик бор. Аҳмоқда эса неча ақллини алдайдиган ёлгон-яшиқ сўзлар бор. Уларни ҳеч бир ишда на ақлий, на нақлий далиллар билан кўндириб бўлади. Дарҳақиқат, бу давоси мушкул бўлган иллатдир!

Лекин давосиз дард йўқ. Унинг ягона дармони ақл ва фикр. Инсон ўзини қўлга олиб, нафсини жиловлаб ён-атрофига ибрат назари билан боқса, саъй-ғайрат қилса, ундан халос бўла олади. Авлоний мана шундай оптимистик хулосага келади.

Ғазаб инсондаги табиий туйғу, «махсус бир қувваи мудофаа». У ана шу туйғу орқали ўз номусини четдан келади-

ган зарар ва ҳалокатдан сақлайди. Лекин уни жабр ва зулм тариқида ишлатмоқдан эҳтиёт бўлиши лозим. Нафс ғуруридан пайдо бўладиган бу ҳол инсонни аламли азобларга гирифтор қилиши мумкинки, у худди шу нуқтада жаҳолат тимсолига айланади.

Адиб ғазабни физиологик-психологик асосларда кўрсатиб беришга ҳаракат қилади: «... шиддат ва ҳароратнинг таъсири вужуддаги қонни бузуб, ҳаракат қилдуруб, димоғига ҳужум қилуб, ақлни паришон қилур-да, кишини(нг) ихтиёрини қўлдан олур. Бу сояда ўзини ёхуд бошқа кишини ҳасрат ва надоматга дучор қилур».

Авлоний ҳар бир ҳолатда ҳам оқилона иш тутишга чақиради.

ДАНГАСАЛИК, ЯЛҚОВЛИК — кишилар бахтини шикастловчи катта офат. Бахт учун эса курашмоқ, ғайрат ва шижоат билан «чолишмоқ» керак. Табиийки, ҳаракат ва меҳнатнинг самараси бирданига кўриниб қўя қолмайди. Лекин инсон саъй-ҳаракатда, сабот ва матонатда завқ-шавқ билан давом этмоқдан бир дам бўлсин чекинмаслиги лозим. Улар, албатта, самара кўрсатади. Ахир дарахт ҳам тўртбеш йиллик меҳнатдан сўнггина ҳосилга киради-ку! Шогирд-чи? Саводини чиқариш, илмини маълум жойга етказиш ва маънавий саодат фақат ғайратли ва меҳнаткаш кишигагина насиб этади. Ибн Сино айтганидек, ғайратсиз киши тирик ўликдир. Ўликлар эса тириклар орасида эмас, тупроқ орасидадир. Ҳа, Белинский айтмоқчи, «Яшамок фалон йил еб-ичмоқ, мансаб ва пул учун солишмоқ, бўш вақтларда эса, мудраб пашша кўримоқ ва қартавозлик қилмоқдан иборат эмас. Бундай ҳаёт ҳар қандай ўлимдан ҳам ёмон, бундай одам эса ҳар қандай ҳайвондан ҳам тубандир... Яшамок бу ҳис этмоқ ва фикрламоқ, изтироб чекмоқ ва роҳат қилмоқдир. Булардан бошқа ҳар қандай ҳаёт ўлимдир. Бизнинг туйғу ва тафаккуримиз қанчалик катта мазмунни қамраб олса, изтироб ва роҳатланиш қобилиятимиз қанчалик кучли ва теран бўлса, демакки, биз шу қадар кўп яшаймиз. Бундай ҳаётнинг лаҳзаси майда-чуйда ишлару, икки пуллик мақсадлар билан руҳсиз мудраб ўтказилган юз йилдан аҳамиятлироқдир»¹.

Китобдаги дангасалик ва ялқовликни қораловчи «Атолат» ва «Раҳоват» бобларида умрни ана шундай мазмунли қилишга интилиш кераклиги ҳақида гап кетади.

¹ В. Г. Белинский. Адабий орзулар. Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Т., 1977, 97-бет.

Хасисликни ҳеч ким алқаб тилга олган эмас. Халқ оғзаки ижодида бу ҳақдаги ҳажвиялар сон-саноқсиз. Ёзма адабиётда ҳам улар истаганча топилади. Фирдавсийнинг буюк «Шоҳнома»сида Бераҳам номли бир персонаж бор. У меҳмонни уйга киритмайди. Киритганда ҳам — «Бу дунёнинг ишлари шунақа, биров овқат ейди, иккинчиси эса томоша қилади», — дейди-да, очликдан зўрға турган меҳмон олдида овқатланишга тушиб кетади. У меҳмон эса шоҳ Баҳром эди. Шундан Муқимийнинг зиқна гумаштасига қадар уларнинг қанчадан-қанча тимсоллари яратилди. Сахийлик ва бахиллик муқоясаси адабиётнинг доимий масалаларидан бири бўлиб қолди. Мана шу анъаналар руҳида тарбия топган Авлоний хасисликни жуда содда, аниқ ифода ва деталлар ёрдамида ўқувчига етказишга уринди.

Ипак қуртининг тақдирини кўз олдингизга келтиринг. У пилла ичида ўралиб, ҳаётини маҳв этади. Қанчалар машаққат билан ҳосил бўлган ипак бошқаларга насиб этади. Умрини мол-дунё ҳирси билан ўтказган инсонлар тақдирини ҳам худди шундай, дейди адиб.

Шундай бир иллат бор, темирдаги зангга ўхшайди. Занг темирни еб ишдан чиқаргандек, у ҳам қалбни изтиробга солади, сўнг барбод этади. Бу адоватдир. Бу дарахтдан фақат хусумат мевалари етишади. Оқил инсонлар уни вақтида кесиб ташлаб, меҳр, дўстлик новдаларини улайдилар ва ундан муҳаббат, улфат мевасини олишга муваффақ бўладилар. Авлоний кишининг нафсонияти билан боғлиқ ҳолда пайдо бўладиган адоватни шундай тушунтирган ва ундан ҳазар қилишга чақирган эди.

Муаллиф намимат — чақимчилик, ғийбат, ҳасад, кизб, нифоқ — иккиюзламалик ҳақида алоҳида-алоҳида тўхталади ва уларнинг инсонлар ҳаётидаги зарарини атрофлича кўрсатиб беришга ҳаракат қилади.

Ғийбатчи ва чақимчи кишиларни Авлоний бузоқбошига ўхшатади. Бузоқбоши дарахт илдизини кемириб қуритгани каби чақимчи ва ғийбатчилар ҳам кишилар ўртасидаги меҳр-муҳаббатни емирадилар. Донишмандлардан бири айтганидек, «мол ва ашё ўғриларида кўра кўпроқ одамлар орасидан дўстлик, улфат, муҳаббатни ўғирлайдиган одамлардан сақланмоқ лозим».

Авлоний ҒИЙБАТчилик ва унинг оқибатини шундай таҳлил этади. «Инсон бошқа гуноҳларни(нг) нафснинг лаззати учун қиладур. Аммо ғийбат соҳиби лаззат ўрнига ўз бошига ёки бир бошқа кишининг бошига бало ҳозирлайдур.

Чунки сўз боруб, гийбат қилинмиш кишининг қулоғига етар. Ҳазаб қони ҳаракатга кирар. Гийбатчидан ўч олмак фурсатини пойлар. Шундай қилуб, гийбат соясида икки мусулмон орасига зўр душманлик тушар. Охири ўлумгача боруб тиралур. Шул тариқа гийбатдан туғулгон адоват чўзулмоқға оид бўлуб, душманлик зўраюб, ўз ароларидаги хусусий жанжаллар-ла азиз умрларини ўздируб, умумий халқ фойдаси учун ишланадурғон миллий ишлардан маҳрум бўлмақлариға сабаб бўлурлар».

Ахлоқ илмининг алломалари ҳасад ҳақида ғоят диққатга сазовор фикрлар билдирганлар. Авлоний шулардан характерлиларини китобида келтиради, ҳасад ва унинг зарарини кўрсатишда улардан унумли фойдаланади, изоҳлайди. Жумладан, уларнинг бири ҳасадни оташга ўхшатган экан: «Оташ ўзидан-ўзи ёнуб кул бўлғони каби ҳусудларнинг жасади ҳасад ўти ила эруб маҳв ва барбод бўлур».

Сукротдан эса қуйидаги гап келтирилади: «Ҳасадчи киши бир он ва бир замон роҳат ва фароғат юзини кўрмас. Дунёда қанча меҳнат ва мусибат бўлса, барчаси ул бечорани ўраб олмишдур».

Арастунинг фикри ҳам жуда ибратли: «Дунёда ҳаммадан ҳосиднинг юки оғирдур, чунки ул бечора бутун дунёдаги шод ва масрур одамларнинг қайғуларини ўз устига юклаб юрийдур».

Асарнинг ширали тили, келтирилган хилма-хил мақол-ҳикматлар, равон, таъсирчан услуб уни ўша даврдаги кўпгина таълимий-ахлоқий асарлардан ажратиб туради. У, айтиш мумкинки, ўзига хос бадиий асар ҳамдир. Авлоний дорини асалга қўшиб беморга егизган табибга ўхшайди. Ўзининг ахлоқ ва таълим, борлиқ ва жамият ҳақидаги қимматли фикрларини ўқувчига нафис ва гўзал либосда тақдим қилади. Баъзан ҳайратомуз образли иборалар, чиройли лирик, эпик парчалар келтириб, китобхонга эстетик завқ ҳам етказди. Ундаги ибратли, мазмундор, айна пайтда ихчам ҳикоялар китобхоннинг хотирасида узоқ сақланиб қолади. Бу ерда биз шулардан фақат биттасини келтириш билан чекланамиз. Бу «Назари ибрат» бобидаги «Луқмон ва Кўр» ҳикоясидир: «Бир кўр ҳазрати Луқмоннинг олдиларига келуб, агар кўзимни очсангиз, ман сизга кул бўлурман, демиш. Ҳақим кўрни(нг) маърифат соҳиби эканини билуб, «Жоним, кўзингни пардасини очмоқ мумкин, лекин назари ибратни очмоқ қўлимдан келмайдур», демишлар. Кўр: «Ё, Луқмон! Сизнинг шуҳратингиз фақат парда очмоқдан иборат бўлса, сизни ҳақим

демай, табиб демак лозим экан», — деб ҳазрати Луқмоннинг ибрат кўзини очмишдир».

Шарқ адабиётида ахлоқ ва одоб фавқуллода катта ўрин эгаллайди. «Адабиёт» мафхумининг ўзи ҳам одоб сўзига бориб тақалиши бежиз эмас. Шарқда бу мавзуга тўқинмаган шеър аҳлини топиш қийин. Ёзма адабиётимизнинг биринчи йирик намунаси «Қутадғу билиг» ўрта асрнинг ахлоқ қомуси эди. Алишер Навоийнинг бу масалага қанчалар эътибор берганлиги ҳаммага маълум. Шарқда ахлоқ илмининг буюк алломалари етишиб чиқдилар. Саъдий Шерозий шундай буюк рутбага мушарраф бўлганлардан эди. У ўзининг «Гулистон» ва «Бўстон» асарлари билан бадиий ижодда янги бир йўл очиб берди...

Авлоний ўз асарини яратишда Шайх Саъдий изидан борди. Китобнинг «Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ» деб номланганлиги бежиз эмас. Авлоний буни китобнинг 1917 йилги иккинчи нашрига ёзган сўнг сўзида алоҳида таъкидлаб кўрсатади. У шундай ёзади: «Туркистон мактабларида ўз шевамизда ёзилмиш мукамал «Ахлоқ» китобининг йўқлиги афроди миллатнинг шундай бир асарга ташна ва муҳтож эканлиги, ўзум муаллимлар жумласидан ўлдуғимдан, манга ҳам очиқ маълум ўлди. Шунинг учун кўп вақтлар тажриба сўнгидан адиби муҳтарам Шайх Саъдий усулинда ёзмакни, гарчи оғир иш бўлса ҳам, ўзимга муқаддас бир вазифа адо қилароқ ва бу камчиликни ародин кўтармакни муносиб кўрдим».

Адабиётшунослар ҳақли эътироф этганларидек, эски ўзбек мактабларида асосий дарсликлардан бири сифатида ўқитилиб келган «Гулистон» форс классикасининг энг кўркем, энг «баржастаси» эди. Унга эргашиб ёзилган асарлар кўп бўлди. Абдураҳмон Жомийнинг машҳур «Баҳористон»и, Мўиниддин Жўвайний ва Ибн Камолпошшонинг «Нигористон», Мажидиддин Хавофийнинг «Гулистон»и ҳам мана шу буюк обидага ўзига хос назира, ўзига хос жавоб, шогирднинг устозга таъзими эди. Авлоний устоздан биргина «усул»ни олмади, унинг юксак инсонпарварлик руҳи билан тўлиқ шеъриятидан ҳам озиқ олди. Уларнинг айримларини таржима қилиб асарига киритди.

Саъдий билан Авлоний орасини 600 йилдан ортиқроқ вақт ажратиб туради. Ўрта асрнинг буюк гуманисти билан XX асрдан нафас олган Авлонийнинг қарашларида, туйғуларида анчагина фарқ бор, албатта.

Авлоний ахлоқ тўғрисида «Гулистон»га ўхшаш бир асар ёзар экан, шу баҳонада замонасининг муҳим, дардли маса-

лаларини ҳам асарга ғоят усталик билан сингдириб кета олди. Булар ҳуқуқсизлик, мустамлакачилик асоратлари билан боғлиқ тутқунлик ва турғунлик эди. Дин — диёнатнинг, миллат — миллиятнинг бузилиши эди. Адибни халқнинг ночор, ғариб, турмуши чуқур ўйга солади:

Ҳар кун ўлурам шомгача ман ғамга гирифтор,
Ҳар шаб ёнурам оташа парвона каби зор.
Ҳеч кимса эмас бу мани аҳволима воқиф,
Ман хастаяму миллатим ўлмиш нега бемор?

Асарнинг илк саҳифасида келтирилган бу тўртлик унга бемалол эпиграф бўла олади. Шоир ҳар бир ахлоқий тушунчани талқин қилар экан, уни бевосита ўз даври масалалари билан боғлайди ва китобга ўша замон нафасини олиб киришга муваффақ бўлади. Масалан, асарда «Тарбиянинг замони» деган қисм бор. Унда тарбиянинг уйда, сўнгроқ мактаб-мадрасада олиб борилиши ҳақида гап кетаркан, бундай ишга имконсиз халқнинг оғир моддий тирикчилиги ачиниш билан қайд қилинган. «Мақсади пул, маслаги шуҳрат, юқори мактабларда ўқимаган, «усули таълим» кўрмаган муаллимлар», «матлаблари ош, мақсадлари чопон, дарслари беимтиҳон, ислоҳ яқинидан юрмаган мударрислар» ўтқир ҳажв остига олинади. Ёки «Тамаъ» бобида замонасида «тамаъ нони бирла қорин тўйғузадургон кишиларнинг ҳисоби йўқ»лигини ошкор этади. Яна бир ўринда эса мустамлака Туркистондаги эркисизлик, чоризм тазйиқи, меҳнаткашнинг машаққатли тирикчилиги ҳақида сўз очади: «Биз осиеликлар, хусусан туркистонликлар, думба сотуб, чандир чайнаймиз, қаймоқ беруб, сут ошиймиз, нон ўрнига кесак тишлаймиз».

Авлоний адолатни, ҳар бир миллатнинг озод ва бахтли бўлиш ҳуқуқини дунёнинг асоси деб билди, бировга «жабр қилувчининг ёқаси ҳеч қачон жазо қўлидан қутула олмас»лигини айтди. Зулмни қоралар экан, «Мазлумнинг оҳидан ўткур нарса йўқ:

Ҳазар қил оҳидан, афғонидан у мазлуми(нг)
Бир оҳ бирла солур бошингга бутун аросат»,

дея, «қувватсизлар» ғамини кўтариб чиқди.

«Туркий Гулистон» асримиз бошларидаги педагогик фикр тараққиётидагина эмас, балки умуман бу давр ижтимоий-эстетик тафаккур ривожиди ҳам сезиларли из қолдирди. Унинг бу асарда бошлаб қўйган жуда кўп фикрлари шеъриятида давом этди.

Авлонийнинг муаллимлик фаолияти, таълим-тарбияга оид фикрлари жадидчиликнинг муҳим бир қаноти амалий маърифатчиликнинг йўналиши ва хусусиятларини белгилашга ёрдам берса, шеърляти XX аср ўзбек миллий шеърининг майдонга келиши ва тарихий такомилени тайин этишда қимматли материаллар берди.

Авлоний «1894 йилдан бошлаб шеър ёзишга тутинган» бўлса-да, у шеърлар бизгача етиб келмаган. Унинг Октябр инқилобигача бўлган поэтик мероси, асосан, «Адабиёт» номли 6 қисмдан иборат шеърый тўпламларида жамланган. Уларнинг ҳар бири 1909—1917 йиллар оралиғида алоҳида-алоҳида бир неча маротаба нашр қилинган. Шунингдек, ўша давр вақтли матбуоти саҳифаларида ҳам шоир шеърларини кўплаб учратамиз. Бу шеърларнинг деярли ҳаммаси мазкур тўпламларга киритилган. Аксарияти шоирнинг 1905 йилдан кейинги ижодига мансуб бўлиб, миллий-ижтимоий характердадир. Бунинг сабаби шундаки, 1905 йилдан кейин шеърятнинг ўз масалалари пайдо бўлди. Ватан ва Миллат дардини англашга уриниш сезила бошлади. Авлонийда шундай шиорнамо сатрларга дуч келамиз:

Аё эй соҳиби урфон! Ватан боғинда фарёд эт,
Отин ташла ародин эски одатларни барбод эт.

Маориф-ла фунун таҳсилина қил раҳнамолиғ сан,
Қоронғуда қолан миллатни нури илма иршод эт.

Ватан меҳри агар бўлса — дилингда ишқ савдоси,
Отил нури маорифга, ўзингни мисли Фарҳод эт!...

Тошкентлик адиб Мирмуҳсин Шермуҳамедовда эса қуйидаги мисраларни учратамиз:

Эй гўзал маҳбуб — фан, қилма юзинг биздан ниҳон,
Барчамиз ошиқлиғимиз санга эълон айладук¹.

Миллатнинг равнақи эмас, яшаши учуноқ илм керак. Усиз ҳозирги шароитда тириклик мумкин эмас. Демак, уни эгаллаш лозим. Бу муҳим фикр анъанавий ифодаланмоқда. Маърифатга муҳаббат эълон қилинмоқда. Самарқандлик шоир Сиддиқий-Ажзий ёзади:

¹ «Туркистон вилоятининг газети». 1913. 98-сон.

Парирулар паришон зулфитек хотир паришонам,
Паришонам, недан хотир паришонлиқ-ла ҳайронам,

Недан овора дашти ғамда нолон кездуким билмам,
Магар Мажнуни Лайлойи, нишоти базми урфонам,

Гирифтори саводу хатту холу сафҳаи дардам,
Асири кулфату ранжу балоу доғи ҳирмонам¹.

Дарҳақиқат, уларнинг ўй-фикрини гул-булбул ташбеҳи эмас, маҳбубасини ағёр йўлдан урган ошиқ кечинмалари ҳам эмас, аср бошидаги афтодаҳол Туркистоннинг аянчли қисмати, йилдан-йил эмас, кундан-кун ажодлар хотирасини, ўзлигини унутиб, тарихдан узилиб бораётган авлод банд қилди. Улар ҳуқуқсиз халқ бахтли бўла олмаслигини англадилар. Худди шу сабабли Сиддиқий-Ажзий ўзининг «хуштабъ»лик билан ёзилган ишқий шеъриятидан воз кечди, уларни куйдириб ташлади². Авлонийнинг 90-йилларда ёзилган, эҳтимолки ишқий характерда бўлган шеърларининг бизгача сақланмай қолганлиги сабаби шундандир.

Бундай ҳол фақат бизнинг адабиётимизда эмас, балки бошқа халқлар адабиётида ҳам учрайди. Масалан, Панамада мустақиллик учун кураш авж олган 60-йилларда Модесто Мохиконинг:

Ортиқ куйламасман ишқ-муҳаббатни,
Илоҳий шеърларга бормайди қўлим.
Ватанда эрк ва бахт бўлмагунича,
Ашувламиз битта: Ҳурлик ё ўлим!³

шеъри жанговар шиорга айланиб кетган экан.

Авлоний эрк ва озодликни ҳар нарсадан баланд тутаркан, унга олиб борадиган бирдан-бир йўл деб илм-маърифатни билди. Шу сабаб Ватани, халқи учун заррача манфаат етказишни ўйлаган кишини маърифатга даъват этди. Илм-фанни эгаллашга озгина бўлсин халақит бериши мумкин бўлган ҳар қандай тартиблар, шу жумладан эски ўқитиш усули кескин танқид қилинди. Илм-маърифат, айниқса, Оврупо маданияти илҳом билан тарғиб этилди.

¹ Сиддиқий. Айнул адаб. Самарқанд, 1916, 21-бет.

² Қарағ: Турсунқул (Раҳим Ҳошим). Сиддиқий тўғрисида мулоҳазалар, «Маориф ва ўқитғучи» ж., 1928, 3-сон.

³ Песни Панамы. Изд. иностр. лит., М., 1963, 38-бет (таржима бизники — Б. Қ).

Лекин бу ерда бир нарсани ҳисобга олиш керак. Русия Туркистонни забт этар экан, ўзини ўлканинг пушти паноҳидек тутди. У гўё бу ерга маданият олиб келгандек эди. Юртдаги жаҳолат, зулм, ўзаро жанжал ва низолар русларнинг сиёсий ҳукмронликларигагина эмас, маҳаллий халқнинг ич-ичига кириб, маънавиятини ҳам эгаллашларига йўл очди. Мустамлака ҳукумати давлат идора усулида, фан-маданиятда кескин илгари силжиган Русия ва Оврупо ҳаёти-ни ибрат-андоза қилиб кўрсатишга зўр берди. Булар, аксарият, миллатнинг ўтмиши ва асрий анъаналарига қарама-қарши қўйиб борилди. Буларнинг ҳаммаси миллатни ичдан емириш, ўзлигини йўқотиш, пировард-оқибатда руслаштиришга қаратилганини дастлабига энг пешқадам зиёлиларимиз ҳам пайқай олмадилар. Фурқат ҳам бундан мустасно эмас. Шуларни кўзда тутиб, А.З. Валидий ёзади: «Космополитларимизча, ўлканинг кашф этилиши маданият учун буюк галабадир. Уларга кўра русларнинг кўплаб кўчиб келиши натижасида Туркистонда маданий тараққиёт инкишофи таъмин этилганмиш. Ўлкадаги қайси қавмнинг ва тилнинг ўрнига у келяпти, бу улар учун аҳамиятсиз. Инсонларнинг саодати миллатлардан бирининг бошқаларини ютиб ёхуд атрофида ушлаб, бир андозага солиши билан амалга ошмайди; айниқса Ўрта Осиё қавмларининг ўртадан сурилиб, улар ўрнига Русия ва Хитойнинг ҳукмрон бўлиши миллионларча ерли аҳолининг асрларча изтироб чекишларига олиб келадики, бу ўлка тарихининг энг қора ва энг бахтсиз саҳифаларини ташкил этган бўлур эди»¹.

Шунинг учун «Оврупо маданияти» тушунчаси ва унга муносабат ижодкорларимизда бир хил эмас. Бунинг мумтоз намунасини, юқорида кўрсатганимиздек, Исмоилбек Гаспринский берган эди. Фитрат эса 1920 йилда қаҳрамонни тилидан шундай дейди:

«Мен ҳар нарсани Овруподан ўргандим. Мен Оврупонинг фазилатини инкор этмаям. Оврупонинг буюк фазилати кучсизларни алдаб, қонларини ичмакдир...»²

Авлонийда ҳам «маданият ваҳшийлари» деган ибора бор. «Маданият» сўзининг «ваҳшийлик» билан ёнма-ён қўйилиши ушбу масалага ёндашишда унинг Фитрат билан бир

¹ А. З. Валидий Тўғон. Бугунги турк эли Туркистон ва яқин тарихи. 1-жилд. 2-нашр. Истанбул. 1981. 586-бет.

² Абдурауф Фитрат. Чин севиш. Т., 1996. 44—46-бетлар.

позицияда турганини кўрсатади. Бу, албатта, жаҳоний ҳодиса бўлган илғор рус маданиятидан воз кечиш дегани эмас. Уни сиёсий мақсадларга хизмат қилдирилганини англаш, холос.

Дарҳақиқат, маърифатчиллик ва ижтимоий мавзу Авлоний шеъриятида марказий ўрин эгаллайди. Шоир илм-фаннинг фазилатларини завқу шавқ билан куйлайди. «Мактаб», «маориф», «илм», «фан» каби тушунчалар шоир шеърларида эзгуликнинг бетимсол рамзи, образи даражасига кўтарилади, «жаҳолат» ва «нодонлик» эса зулмат ва ёвузлик тимсоли сифатида талқин қилинади.

Аёллар аҳволи ҳамиша жамиятдаги эркинлик даражасининг мезонларидан бўлиб келган. Бу масалани Авлоний қандай таҳлил қилган?

Илму дониш яхши зийнатдур хотин-қиз аҳлини,
Куй қадам илм уйна, тумору маржонни унут.

Унинг мактабида қизлар ҳам болалар билан ёнма-ён ўтириб таҳсил оладилар. «Туркистон вилоятининг газети» 1910 йил сонларидан бирида ўша йили 23 майда Авлоний мактабида «бир неча уламолар, шогирдларнинг оталари» ва кўплаб томошабинлар ҳузурда бўлиб ўтган имтиҳон ҳақида тўхталиб, «бир ёш шогирд — қизнинг ўз ақли ва тарбияси билан ҳаммани ҳайратга солганини хабар қилган эди»¹.

Маърифатнинг аҳамияти миллат, жамият тарбиясида бемислдир. Уни амалга ошириш асосан зиёлилар, биринчи навбатда, олиму муаллимлар, шоиру санъаткорлар зиммасидадир. Агар миллат ҳақ-ҳуқуқини йўқотган, асрий илму маърифатидан узоқлаштирилган, ўзлигини унутаёзган бир ҳолга тушиб, жамият маънавиятидан маҳрум даражага етган бўлса, зиёли зиммасидаги иш ўн, балки юз карра оғирроқдир.

Адабиётнинг тасвир объекти — ҳаёт, унинг долзарб масалалари. Унда ҳаётнинг барча қирралари — шиддаткор тўлқинларидан майин мавжларигача, нурли оҳангларидан ғамгин нидоларигача, тантанавор дамларидан фожиали дақиқаларигача тасвир этилмоғи керак. Улар инсон руҳида қатрадаги қуёшдек жамулжам. Адабиёт мана шу руҳнинг таржимони бўлмоғи лозим.

Авлоний «Адабиёт...» шеърий тўпламининг 3-жузига:

Қаламим қорасидур огоҳ дostonимдан,
Ҳазин қайгум эшитинг у таржумонимдан, —

¹ «Туркистон вилоятининг газети», 1910. 39-сон.

деган сатрларни эпиграф қилиб келтирган эди. Шоир ўз шеърларининг мазмунига ишора қилмоқда. Замонки ҳақсизлик асосига қурилган, атроф зулмат ва қабоҳатдан иборат экан, у шодон бўла олмайди. Буни у 1909 йилдаёқ «Адабиёт...»нинг I-жузидаги сўзбошида таъкидлаб кўрсатган, «шеърга ҳарис» халқига «ҳасрат ва надоматлар»ни айтишга бел боғлаган, тасодифмаски, ўзига «Ҳижрон» тахаллусини танлаган эди.

Авлоний шеърларини ўқир экансиз, кўз олдингизда XX аср бошидаги Туркистон манзаралари гавдаланади. Шоир унга юксакдан, дунё халқлари ҳаётида юз бераётган ўзгаришлар, Овруподаги тараққиёт нуқтаи назаридан разм солади, тараққиёт асридаги Туркистоннинг рангсиз, жонсиз ҳаётдан лавҳалар чизади. Бу лавҳалардан аста-секин Туркистоннинг яхлит манзараси ҳосил бўлади. Дилни димиқтирувчи бу сўлғин ранг бора-бора шоирда жуда табиий эҳтирослар пўртанасига айланади: «Хонумони хароб», «бойқушларга ҳамдам» Ватан, «Саҳни жонлик жаноза бирлан тўлгон», «мадфун зиндалар»дан иборат «буюк мазор» шаънига аччиқ сатрлар ёғилади. Бу тирик ўликлар — Туркистоннинг бу кунги ноқобил авлодларидир. Унинг аҳволига ер ҳам, осмон ҳам йиғлайди. У ҳам фақир, ҳам ҳақир. Бир тарафдан жаҳолат, иккинчи томондан хорлик. Шу аҳволда у «баданидан доимо қон олдиради» — мустамлакачилик жафосини тортади.

Маризинг бир тарафдан, бир тарафдан хорсан — миллат,
Бадандан доимо қон олдулар беморсан — миллат.

У на «тили», на «қулоғи» бўлмаган сурати девор. Бу мудҳиш ҳол шоирни ларзага солади. Бутун вужуди билан унинг «кўз очиб» дунёга разм солишини, «уйғон»ишини истайди:

Кўзинг оч, ётма, ғафлатдан ўсон, миллат, ўсон миллат!

Топар сан бирла авлодинг омон миллат, омон миллат! —

деб ҳайқиради шоир.

Муҳими шундаки, шеърдаги миллий ҳасрат нидолари ижтимоий оҳанг билан ҳамовоз жаранглайди. Шоир бу «буюк мазор»нинг кимларгадир «боғи жинон» — жаннат гулшани эканлигини билади. Ҳа, у ҳаммага ҳам бирдай «аламзор» эмас. Унинг «фароғати» ҳам бор. Лекин уни «ҳукамо»гина кўради. Унинг «ғунчалари» ҳам кўп, бироқ уни «ҳукамо»-гина теради. Аммо бизда қани ўша «ҳукамо?» «Фуқаро»нинг насибаси эса гулнинг тикани («хор»)дир. Шу туфайли у оёқ остида — «хоки мазаллат»да. Бу «манзар» шоирга

«маҳшар» азобини беради. Шоир унга ҳар назар ташлаганда, «бағри кабоб» бўлади. Аммо у — Она! Шоир унга фарзандки, унинг дардидан изтиробга тушади. Ўз навбатида она ҳам ўз фарзандининг тарбияси ва тақдири учун бурчли:

Эй модарим, чўжуқларинг ифлос, безиё,
Остингдан устинг ўлди биза тар(и)қа фуқаро.
Сандин умид шулмиди, жондан азиз оно?!

Авлоний 1912 йилда босилиб чиққан шеърларидан бирини «Дунё фожеасиндан» деб номлаган эди. Шоир унда инсонлар дунёсида инсонча ҳаёт йўқлигини қаламга олди. Беҳуда тўкилаётган қонлар, инсоннинг ҳайвонча ҳам қадри қолмагани, «бечора-ю ожизлар», «афтода етимлар» бошидаги «жабру ситамлар», «ҳақ пастда қолуб, ноҳақ пул бирла қувват топ»иши, унингча, бу фожианинг бир кўринишидур. Бас, у «ғам уйи»дир. Ғамхона эса «барбод бўл»моғи лозим.

Авлоний ҳокимлар ва тобеълар — «кучлилар» ва «кучсизлар» ўртасидаги муносабатларга эътибор берди. Бу муносабатларда инсон номига муносиб белги топа олмади. Аксинча, улар йиртқич ҳайвонларнинг зўри ожизини маҳв этиш асосига қурилган кун кечириш тарзини эсга туширади. Лекин йиртқич ҳайвон билан «инсон — дарранда» орасида фарқ бор. Бу фарқ шундаки, «инсон — дарранда» — сўзлайдиган, фикрлайдиган йиртқичдир. У инсоф ва виждондан лоф уради. Дўстлик, биродарлик ҳақида соатлаб ваъз ўқий олади. Эғнидан тақво либоси тушмайди. Бу биргина Туркистонга хос ҳол эмас. У ҳамма ерда мавжуд. Шоир бундай ҳолни рақиб миллат ичида эмас, миллатлар орасида ҳам кўради. Масалан, мамлакатлар ўртасида бўлиб турадиган урушлар шунинг бир кўриниши, деб ҳисоблайди. Бироқ «Бу кунда маданий миллатлар урушларини тижорат ва саноатга айландурдилар, — деб ёзган эди адиб, — ва бу сояда бир-бирларига ғалаба ва рақобат қила бошладилар. Сехргарлик ва жодугарлик ила эмас, тижорат ва саноатгирлик ила чолишқон Ёвропо Африқо ва Осиёни ўзига асир ва мусаххар қилмоқдадур». Замоннинг ранги ўзгарди, холос. Моҳияти ўша-ўша. «Кучлик» миллатлар — «жаҳон Жайхунлари» «кучсиз»ларини ўз комига тортмоқда. Шоир шуларга «туъмаи тайёр» бўлишдан огоҳ қилмоқчи. Шунинг учун ҳам у миллатнинг ҳаёт-мамот масаласи ҳал бўлаётганини, унинг «явмулҳисоб» қаршисида турганини таъкидлайди. Хўш, шоир буларнинг олдини олиш, инсонларнинг

инсонларча ҳаёт кечиришини таъмин қилиш, жумладан, Туркистонни озод ва бахтиёр этиш учун нимани таклиф қилади?

Аввало шунни айтиш керакки, шоир, гарчи одамлар муносабатида ёввойи табиатнинг шафқатсиз қонунларига хос хусусиятлар кўрса-да, уларнинг бир кунмас-бир кун меҳру муҳаббатга айланишига, Туркистоннинг эса озод ва обод бўлишига астойдил ишонади.

Гарчи ман маъюсу пурғам миллатим аҳволидан,
Қатъ уммид айламам, таъмин истиқболидан,

деб бошланар эди шоирнинг «Истиқболдан орзуларим» шеъри.

Қилур токай жафосин, бизга ҳам дилдор ўлур олам,
Тўлуб меҳру вафоси, қўзғалуб ғамхор ўлур олам,
Мурувватсизлигиндан жиркануб, безор ўлур олам,
Баҳори маърифат уйғотса, хушгуфтор ўлур олам,
Ўсуб райҳони шафқат, мушк ила тотор ўлур олам,
Дилим, ғам чекма кўб, бир кун келур, бедор ўлур олам,
Чиқиб булбуллари чаҳ-чаҳ қилур, гулзор ўлур олам.

Келур улфат, адоват ўртадин қалқур, кетар бир кун,
Қаро кунлар кетуб, ўрнига равшанлик етар бир кун,
Адолат боғида гулҳойи тарбият битар бир кун,
Очиб ғунча даҳонин, шодлиғ изҳор этар бир кун,
Ўлур олам гулистон, қайгу-кулфатлар ётар бир кун,
Гулоби ҳуррият атри мусаффосини отар бир кун,
Дилим, ғам чекма кўб, бир кун келур, бедор ўлур олам,
Чиқиб булбуллари чаҳ-чаҳ қилур, гулзор ўлур олам... —

деб ёзади яна бир шеърида.

Сўнгги байт истиқбол орзуси билан тўлиқ мазкур мусамманнинг ҳар бандини яқунлагандек такрорланиб келади. Бу шеър 1912 йилда босилиб чиққан. Шоир инсонлар ўртасида меҳру муҳаббат, дўстлик қарор топишига, адолат ва ҳақиқат тантана қилишига, ёруғ кунлар келишига ишонч билдирмоқда. Ҳатто озодлик — ҳуррият замони ҳақида орзу қилмоқда. Лекин табиийки, булар ўз-ўзидан содир бўлмайди. Шоир бунни яхши тушунади. Худди шу шеър — мусамманнинг ўзида ҳам бунга ишора бор. Шоир гапни илм-маърифатдан бошлайди. Ундан кўп нарса умид қилади. Ҳатто уни салкам нурли ҳаётга олиб борувчи бирдан-бир йўл деб ҳисоблайди. Шеърда илгари сурилган бу фикр маълум мантиққа таянади, албатта. Жумладан, усиз кенг халқнинг ўз

хуқуқини англай олиши мумкин эмаслиги табиий эди. Шоир ўлкадаги нодонликни қоралар экан, шу масалага алоҳида эътибор беради:

Хуқуқ(н)инг нўлдигин идрок қилмас, жисмимиз бежон,—
деган сатрни учратамиз шеърда.

Буни тахминан истиқбол учун курашдаги иккинчи босқич деб ҳисоблаш мумкин. Сиддиқий-Ажзий ҳам ўзининг «Миръоти ибрат» достонида бу масалага кенг ўрин ажратган эди¹. Лекин булар билан ҳам ҳеч иш битмайди:

Абас бир ғоясиз дунёи дундан яхшилик кутмак,
Керак бир маслаку бир ғояу идёлни тутмак,
Биза бир йўлни ушлаб, нури мақсуда бориб етмак...

Бунинг учун эса халқ ўз ҳақ-хуқуқини англаган бўлиши, нима учун курашаётганини аниқ билиши ва у йўлнинг тўғрилигига ишонч ҳосил қилиши лозим.

Авлоний 1914 йилда босилган «Мухотабим қалам» («Қаламга хитобим») шеърда қаламга хитобан «ожизлара имдод қил»ишини «миллат хонадонини тоза таъмир ила бунёд эт»ишини ўтинади. Диққат қилсангиз, бу ерда гап қайтадан қуриб, янгитдан бунёд этиш устида кетяпти.

Биринчи Жаҳон уруши ва унинг асоратлари мавзуи ҳам Авлоний ижодидан кенг ўрин олган. Шоир бу мудҳиш фалокатнинг юзага келиш сабабларини таҳлил қилади, унинг мазмун-моҳиятини белгилашга уринади. Унингча, бош сабаб рақобат, бўлинган дунёни бўлиб олишга уриниш, «олама ҳокимлиғ», дағдағаси эди.

1916 йилнинг 25 июлида оқ подшонинг Туркистон аҳолисидан 250 минг кишини фронтга қора ишга олиш ҳақидаги Фармони эълон қилинди. Аскарликка эмас, қора ишга — мардикорликка. Бунда ишончсизликдан ташқари таҳқир ҳам бор эди. Унинг устига буни суиистеъмол қилиш, порахўрлик, зўравонлик авж олди. Норозилик пайдо бўлди. Қонли тўқнашувлар юз берди. 1916 йилнинг июлида бутун Туркистонни ғалаёнлар қоплади...

Йигитларни фронтга жўнатиш мавзуида адабиётимизда ўнга яқин шеърнӣ тўплам майдонга келган. Авлонийнинг «Мардикорлар ашувласи» китоби ҳам шулар сирасидан. Халқ қўшиқлари йўлида ёзилган бу шеърлар ғоят дардли, ғам-

¹ Қараиғ: Сиддиқий. Миръоти ибрат. Самарқанд, 1914 йил.

гин. Уларда осойишта ҳаётни чайқатиб, инсонлар тақдирини алғов-далғов қилиб юборган урушга, унинг ҳайбаракаллачиларига пинҳоний ғазаб яширинган. Шоир ўз шеърлари билан ўзбек мардикорлик поэзияси деган ҳодисанинг майдонга келишида ҳисса қўша олди. Афсуски, Абдулла Авлонийнинг 1916 йил, айниқса 1917 йил икки инқилоб оралиғидаги поэтик ижоди ҳақида жуда кам маълумотга эгамиз. Умуман олганда унинг бу йилларда қизғин ижодий фаолият — театр, матбаа ишлари билан шуғуллангани маълум. Шунингдек, драмалар ёзгани, газета чиқаргани, «Адабиёт», «Туркий Гулистон...» каби китобларнинг қайта, тўлдирилган нашрларини амалга оширганидан хабардормиз. Лекин булар билан бирга ижодкор бу йиллари қизғин ижод билан ҳам шуғулланган бўлиши керак. Биз, ҳозирча унинг фақат вақгли матбуот саҳифаларида, шунингдек, алоҳида китоб ҳолида босилиб чиққан шеърлари бўйича фикр юритмоқдамиз. Эҳтимол, келажакда дўстлари, ҳамкасблари қўлида сақланиб қолган янги материаллар топилар ва Авлоний поэтик мероси тўлиқ жамланиб, унинг шоир сифатида босиб ўтган йўлини кенг ва аниқ, барча тафсилотлари билан кузатиш ва ўрганиш имкони туғилар. Ҳозирча, унинг 1917 йил санаси билан босилиб чиққан 2 шеъри маълум. Улардан бири «Кутулдик», иккинчиси «Ётма» деб номланган. Шеърларнинг номиданоқ айтилмоқчи бўлган гап англашилиб турибди. Шоир Феврал воқеаларини мустабид чор ҳукумати, «бадқирдор Романов», «думдор Распутин»лар зулмидан қутулгани билан муборакбод этади. Ҳақиқатан ҳам самодержавиенинг ағдарилиши улкан ҳодиса эди. Олдинда вазифаларнинг энг муҳими ва асосийси — миллий, мустақил Туркистонни барпо этиш, ҳокимиятни ўз эгаларига олиб бериш турарди. Шоир буни тушунади ва «миллати нажиб»ни, «ғайрат қилиши»га, «хур йўл»ни маҳкам ушлаб, барча зулмлардан халос бўлишга чақиради.

Инқилобий воқеалар Авлонийга таъсир этмай қолмади. У энди истиқболни фақатгина маърифат, илм-фан орқали қўлга киритиш мумкин эмаслигини англади, эрк ва ҳурриятга етмоқнинг йўли битта — бирлашиш, миллий демократик кучларни бирлаштириш деган хулосага келди. Шу умидда рус инқилобий ҳаракатчилиги, советлар билан ҳам боғланди. Афсуски, социалистик «идёл» деганлари сароб эканлигини, советлар йўли оқ империянинг моҳияти ўзгармаган «қизил» шакли эканлигини дафъатан англай олмади.

Шеърятда эса янги ғоя ва тимсоллар учун янги шакл ва ифодалар излади. Эскиларига янги мазмун сингдирди,

муҳим ижтимоий масалалардан баҳс очувчи кўпгина шеърларини бармоқ вазнида ёзди. Бармоқни халқ оғзаки ижодидан ёзма адабиётга олиб ўтди. Бармоқдаги илк шеърларини халқ кўшиқларига мослаб ёзди.

Бу кўшиқлар шоир ташкил қилган «Турон» («Туркистон») труппаси иштирокчилари ижросида гоҳ спектаклларга сингдириб юборилар, гоҳ антрактларда ижро этилар, гоҳ миллий концерт дастурларига қистирилар эди.

Авлонийнинг «Оила мунозараси», «Шоир ила тўти» каби бир қатор шеърлари мунозара характерида ёзилган. Масалан, «Шоир ила тўти» шеърини олайлик. Шеър Шоир билан Тўти ўртасидаги диалогдан иборат. Асарнинг мазмуни қуйидагича: «Шоир жаҳонгашта Тўтидан дунёда бўлаётган ўзгаришлар, бошқа мамлакатлар, элатларнинг аҳволи ҳақида сўрайди. Тўти Туркистон халқи ҳали ғафлатда эканлигини, илм, маданият эгаллаш учун, ҳаётда ўзининг ҳақиқий ўрнини топиш учун кўзғалмаганини айтиб, «шоир ири ширин сухан»га «надомат» айтади.

Мумтоз адабиётимизда минг йиллардан бери ишланиб келган гул, булбул, ёр, ағёр, май, чарх (дунё) каби образлар Авлоний ижодида бошқача оҳанг, бошқача мазмун касб этди.

Беихтиёр хор (тикан) мустамлакачи истибдодини, бағри қон гул эса жафокаш Туркистонни эслатади. Шоир шеърлари орасида «Садойи булбул», «Ҳижрони булбул», «Фигони булбул» каби шеърлар бор. Булар ҳам аксарият ҳолларда гул (маъшуқа) ишқида ёниб ўртанаётган ошиқ эмас. У кўп ўринларда мазлум Туркистонга қарата: «Уйғон!» — деб бонг ураётган лирик қаҳрамон — шоир образини ифодалайди.

Кўнуб гул шоҳига булбул дер: «Эй инсонлар, инсонлар!
Қилурсиз тобакай гофил ётиб афғонлар, инсонлар».

(«Садойи булбул» шеърдан)

Жаҳон боғини гулзоринда фарёд этди бир булбул,
Ўтурди нағмазоринда гулин ёд этди бир булбул.

Кўруб гул яфроғини ҳажридан дод этди бир булбул,
Висоли ёр учун юз навҳа иншод этди бир булбул...

(«Фигони булбул» шеърдан)

Бу ўринда «Ҳижрони булбул» шеъри диққатга сазовор. Шеърнинг мазмуни қуйидагича: булбул — шоир гули — миллати ҳажрида кечаю кундуз фиғон чекади. Бугун умри-

ни унга бағишлайди. Лекин булбул гулзорда боғбон қўлига тушиб, қафасга ташланади. У энди қафасда «Гул!» деб фарёд қилади. Золим «қафаси» унга озор беради. Таажжуб! Унинг «фарёд»ини ҳеч ким тингламайди, ҳеч ким унга «раҳм» қилмайди. «Гул» ҳажрида унинг йўлдоши фақатгина «ғам» бўлиб қолади...

Кейинги парчада гул образи ҳам бор. Булбул гулини ёд этапти. У учун изтироб чекапти. Қафас — замон. Миллатнинг «кар»лиги, ҳеч кимнинг эътибор қилмаслиги миллият туйғусининг сўнганлигидир.

Кеча-кундуз қафасда, оҳ гул, деб айлаюр фарёд,
Омон бермас анго золим қафас озор ўлур булбул.
Таажжуб, раҳм қилмас, етмаюр фарёдина ҳеч ким,
Бу Ҳижронлиғда доим ғам билан ғамхор ўлур булбул.

Авлоний ҳар бир шеърга сарлавҳа қўяди. Бу ундаги кайфият ва мазмунни ифодалашдан ташқари шоир лирикасининг умумий йўналишини белгилайди. Мана, уларнинг айримларига эътибор қилайлик: «Эй, жаҳолат нори бирла ёнди жисми покимиз», «Ҳақиқат ўлсун бу хаёл», «Оқма кўз ёшим», «Керакму ё керакмасму?», «Оҳ бағри қоним», «Фалак бизни нелар қилди?», «Гуфтори ғам», «Жигарсўз», «Дунё фожиасиндан», «Ҳасратлик ҳолларимиз», «Гирдоби ғамдин бир пўртана», «Ғалат», «Истиқболимиз учун бир жигарсўз», «Истиқболдан орзуларим» ва ҳоказо.

Авлоний сўзга катта эътибор беради. Унинг мўъжизавий кучини яхши биледи. Дарҳақиқат, замона ҳаммани уйғотадиган, барчани ларзага солиб, олға ундайдиган сўзларни кўпроқ талаб этар эди.

«Адабиёт ёхуд миллий шеърлар» тўплами жузлари ҳам удум бўйича Оллоҳ мадҳи («ҳамд») ва пайғамбаримиз сифатлари васфи («наът») билан бошланади. Бироқ уларнинг барчаси охир-оқибат миллат ғамига келиб боғланади. Шоир Оллоҳга илтижо қилар экан, миллатнинг таназзулидан «нифоқ, буғз, хурофот»дан дод солади, Расули акрамдан умматининг «бемор, ҳам ғариб ҳоли»га муқаддас руҳидан мадад тилайди.

Абдулла Авлоний татар, озарбайжон, усмонли қардошлари билан яқиндан алоқа боғлади. Улардан кўп нарса ўрганди, ўргатди. Бу ўзаро ҳамкорлик ижоди ва фаолиятида ёрқин излар қолдирди. Шоир машҳур озарбайжон куйчиси Муҳаммад Ҳодидан илҳом олиб, унга назиралар битди. Гоҳо бу таъсир, тамоман эргашиш, ғоя ва образини эмас, ифода воситалари измида ҳам қолмиш даражасигача етиб боради-

ки, шоирнинг замондоши Мўминжон Муҳаммаджонов бир мақоласида бунга шамаъ қилган эди¹.

Авлонийнинг 10-йилларда ёзган «Пинак» (1915), «Адвокатлик осонми?» (1916) драматик асарлари² да шеърятдаги ғоя ва фикрлар давом этди. Жаҳолат ва зулматга ботган Туркистоннинг чиркин манзаралари кулгили лавҳаларда сахнада намойиш қилинди. Чунончи, «Пинак»да ғайрат ва шижоатлари билан дунёни ларзага солган, кунчиқардан кунботишгача юрт сўраган буюк боболарнинг заллатга ботган авлодлари кўкнори ва қиморбозлар ҳаёти орқали фош этилади... «Адвокатлик осонми?!»нинг мазмуни қуйидагича: «Давронбек Русияда етти йил ўқийди ва Туркистонга адвокат бўлиб қайтади. Лекин шу ўтган вақт ичида унинг турмушида бирор ўзгариш бўлмапти. Халқ ҳали ҳам илму маърифатдан йироқ, фуқаролик қоидалари, давлат қонунлари, ҳуқуқий тартиблардан беҳабардирлар. Шу сабабли улар бахтсиздирлар. Давронбек шундай ўйлайди ва қўлидан келганча уларга ёрдам бермоқчи бўлади.

Масалан, Худойберди чол тирикчиликнинг оғирлигидан отасидан қолган икки таноб ернинг ярмини олиб, ердан фойдаланиб турганда, билимсизлиги, олди-сотдининг тартиб-қоидаларидан беҳабарлиги оқибатида «чув тушади». Маълум муддатда қайтараман, деб тилхат бериб олган пулни «бепарволик қилиб» қайтармайди. Ундан фойдаланган бой тезлик билан ерни ўзига хатлаб олиш чорасини кўради.

Бахтсиз Меҳриниса хола ўн беш йилдан бери қиморбоз эри қўлида «ўтга ёқилиб, тошга чақилади». Хуллас, ҳаммаёқ ғурбат».

Адибнинг «Биз ва Сиз» асари, номланишидан кўринаётганидек, турмушга икки хил ёндашишни ифода этади. Унда жаҳолат мавзуи билан ёнма-ён муҳаббат ҳам берилади. Унинг марказида Оврупода ўн йил ўқиб «янги ҳаёт», «янги турмуш» ҳақидаги жўшқин орзулар билан қайтган Камолнинг тақдири туради. У «чуруб, билжираб кетгон эски турмуш»ни тuzатмоқчи. Унинг бутун фикри-зикри шу билан банд. У

¹ Қаранг: Бизда миллий шоирлар, «Садойи Фарғона» г., 1914, 96—99-сонлар.

² Авлоний «Таржиман ҳол»ида тўрт театр китоби ёзганини маълум қилади. Шахсий архивда «тўрт театр китоби»нинг автографи — айрим кўчирилган нусхалари сақланиб қолган. Шундан учтаси («Адвокатлик осонми?!», «Пинак», «Биз ва Сиз») 1979 й. эълон қилинди. А. Авлоний, Тошкент тоғи. 300—373 бетлар. Тўртинчиси «Пўртуғолня инқлоби» 1998 йилда Авлоний асарларининг 2 жилдлигида. (Қаранг: 2 жилд. Т.. Маънавият. 187—214-бетлар).

ўқимишли Марямни севади. Унинг севгиси ҳам, айтиш мумкинки, ғоявий-маънавий яқинлик асосига қурилган. Бироқ «эски турмуш» кучлари устун келади. Камол ва Марям ҳалок бўладилар. Авлоний жуда муҳим бир масалани, инсоннинг бахти ва турмушини асар марказига қўяди ва жиддий ижтимоий зиддиятни кескин вазиятларда очиб беришга уринади.

ИНҚИЛОБДАН УМИД ҚИЛИБ

Феврал инқилобидан сўнг воқеалар қизғин ва шиддатли кечди. Мунавварқори ва Авлоний «Турон» заминиди 9 мартда «Шўройи ислом» жамиятини туздилар.

Лекин бир томондан, кетма-кет келган қурғоқчилик ва унинг натижаси ўлароқ очлик, қаҳатлик, иккинчи томондан сиёсий беқарорлик Умумрусияда бўлганидек Туркистонда ҳам вазиятни кескинлаштирди. Рус социалистлари вазиятни қўлга олиш мақсадида советлар тузишга киришдилар. 31 март (12 апрел)да Тошкентда советларнинг 1-ўлка съезди иш бошлади. Ўлка ишчи ва солдат депутатлари совети тузилди. Туркистон мусулмонлари ҳам қараб турмадилар. 4 (16) апрелда ўлка мусулмонларининг 1-қурултойи чақирилди. Ушбу воқеаларнинг жонли гувоҳи А. З. Валидий советлар съезди ҳудудий мухторият фикрини илгари сурганини маълум қилади. Бу ғоя Англия Ҳиндистонидаги каби Тошкентда руслар ва мусулмонларнинг икки мустақил ҳокимиятини ўрнатишни ва шу орқали рус ҳокимиятини ерли мусулмонларнинг нуфуз устунлигидан қўримоқни кўзда тутар эди. Бунга маҳаллий зиёлиларимизнинг бир қисми (М. Чўқаев, Т. Норбўтабеков, П. Пўлатхонов, И. Шоҳиаҳмедов) дастлабига рози ҳам бўладилар. Аслида бу озчиликнинг кўпчилик устидан ҳукмронлигини таъмин этувчи инглиз мустамлакачилиги қонунларининг сал ўзгарган шакли эди. Буни пешқадам зиёлиларимиз моддама-модда кўрсатиб берганларидан сўнггина мусулмонларимиз фикри ўзгаради. Бу ҳол кадетлар ва эсерларни шошириб қўяди: эсерлар маҳаллий халқнинг рағбатини қозониш учун кадетлар ва социал демократларга қарши борадилар ва мусулмонларнинг барча масалада тенгхуққлигини кўтариб чиқадилар. Съезд кўпчилик овоз билан бу фикрни маъқуллайди. Бунга кўра Туркистоннинг бўлажак парламенти («Ўлка мажлиси») ўлкадаги барча миллатлардан тенг асосларда сайланмоғи керак эди.

Мусулмонлар қурултойида А. З. Валидий маъруза қилади. Туркистоннинг қурилажак идора усули ҳақида сўз юри-

тиб, федерал мухторият ғоясини илгари суради. Бу ғояни кўпчилик огир олади. Кўзга кўринган зиёлиларимиз — М. Чўқаев, И. Шоҳиаҳмедов, «Вақт» муҳаррири К. Бакир, қозонли машҳур С. Мақсудийлар қарши чиқадилар. Мунавварқори бетараф қолади. Беҳбудий ва А. З. Валидийгина федерал мухторият ғоясини қаттиқ туриб ҳимоя қилдилар. Беҳбудий ҳаяжонли нутқ сўзлайди. Бу нутқ қурултойнинг федерал мухторият қарорини қабул қилишда ҳал этувчи рол ўйнайди.

1 (13) — 11(23) майда Москвада Умумрусия мусулмонлар қурултойи бўлиб ўтди. Бунда ҳам федерал мухторият масаласи кўрилди. Туркистондан Убайдулла Хўжаев уни ҳимоя қилиб сўзга чиқди. Москва қурултойи ҳам ушбу ғояни маъқул топди. Туркистондан У. Хўжаев, А. З. Валидий, Абдухолик ўғли Кўқонбой, Раҳмонберди ўғли Мулла Камолдин, Ўринбой ўғли Мулла Султон — жами 7 киши Умумрусия Мусулмон Марказий Шўросига сайландилар. Мухториятчилик авж олди. Миллий шўролар кўпайиб борди. Тошкентда «Мусулмон депутатларининг Марказий Шўроси» (раиси Мустафо Чўқаев), Оренбургда Бошқирдистон шўроси, Қозоғистон шўроси, Қозондаги Ички Русия ва Сибирия мусулмонлари шўроси бунга ёрқин мисол эди. Айниқса, Туркистон ва қозоқ, бошқирд шўроларининг қарашлари бир-бирига ғоят яқин эди. Русларнинг «пантуркизм» дея айюҳаннос солишлари хавфигина уларни бирлашиб кетишидан сақлаб турарди.

Сиёсий партиялар жонланди. Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳали ҳам кадетлар (конституцион демократлар) партиясига хайрихоҳлик билдирарди. Бу борада у ёлғиз эмас эди. «Алаш ўрда» асосчиси машҳур Алихон Букейхонов ҳам унга ҳамфикр эди. Татар инқилобчи адиби Олимжон Иброҳимов, унга эргашган ўзбек журналисти Мирмуҳсин Шермухамедов расман эсерлар партиясига кирган эдилар. А. З. Валидий аъзолик билетинигина олмаган эди.

Ўлка мусулмонларининг сентябр бошида бўлиб ўтган 3-қурултойи ҳокимиятни советларга беришга қарши чиқди. 18(30) сентябрдаги советларнинг II ўлка съезди эса ҳокимиятни беришни талаб қилди.

Авлонийнинг «Турон» жамияти ҳам бу воқеалар таъсирларидан четда қолмади. Унинг фаолларидан Низомиддин Хўжаев социал-демократлар билан яқинлашди. Сўнграқ Озарбайжондан Меҳмед Амин Афандизода келиб кўшилгач, жамият «Турк федералист» фирқасига айланиб борди.

Айни пайтда очлик, қаҳатлик юз берди. Еттисувдаги маҳаллий халқнинг серҳосил ерларини рус муҳожирларига тортиб олиб бериш, қаршилиқ кўрсатганларни йўқ қилиш давом этди. Пировард-оқибатда «Шўройи исломия»дан ажралиб чиққан «Уламо» кадетлар, монархистлар билан топшиди. Уларни подшопарастлик ва эски шариатни ушлаш ғоялари бирлаштирди. Бироқ уламочилар замонавий илмдан узоқ эдилар. Шу сабабли жилов кадетлар, эсерлар қўлида эди. Иккинчи томондан, большевиклар маҳаллий зиёлиларнинг бир қисмига йўл топгач, мавқелари ошиб борди. Айни пайтда, мардикорларнинг қайтиб келиши билан мусулмон ишчи депутатлари советлари ҳам майдонга кела бошлади.

Авлонийнинг советларга ва улар орқали большевикларга яқинлашиши 1917 йилнинг июнига тўғри келади. Жумладан, 6 июнда Тошкент ишчи ва солдат депутатлари совети қарорига кўра, «Эски шаҳар озиқ-овқат комиссияси аъзоси», 20 ноябрдан эса «Русиянинг бошқа вилоят ва губерняларига Сирдарё вилоятдан юбориладиган энг зарур озиқ-овқат маҳсулотларини ушлаб қолиш ва Эски шаҳар озиқ-овқат комитетига маълум қилиш ҳуқуқи билан назорат этувчи вакил» қилиб тайинланади.

Шундан бир ҳафта кейин Қўқонда Туркистон мухторияти эълон қилинди. Юрагида Ватан ва Миллат туйғуси қолган ҳар бир туркистонлик уни катта қувонч билан кутиб олди. Унга бағишланган ўнлаб шеърлар пайдо бўлди. Авлонийнинг қалбидан қандай кечинмалар кечди экан? Афсуски, мухторият большевиклар томонидан инқилобга хиёнат сифатида баҳоланиб, қонга ботирилиши ва Авлонийнинг ўша пайтлари уни бостиришни амалга оширган Тошкент советида расмий хизматда бўлганлиги, адибнинг мазкур масалага доир бирор ёзма қайд қолдирмаганлиги бу борада аниқ фикр юритишга имкон бермайди. Лекин Ватан истиқлолини ҳар нарсадан муқаддас тутган Авлонийнинг Туркистон мухториятини дил-дилдан олқишлаб, йўқ қилинганида қайғурганига шубҳа йўқ.

Авлоний 1917 йилда ўқитувчилик ишлари билан шуғулланишга ҳам имкон топди. Шоирнинг архивида сақланган паспортида унинг шу йили 31 июн ва 3 август кунлари Қозонда «Болгар» меҳмонхонасида яшаганлиги қайд қилинган. Июнда нима муносабат билан боргани номаълум, лекин 1 августда Қозонда Бутунрусия мусулмон ўқитувчиларининг II съезди очилган ва Авлоний унга вакил эди. Шоир 1917 йилда маҳаллий муаллимлар ўртасида сиёсий ишлар

олиб борувчи «Ўқитувчилар союзи»ни тузган эди. 1918 йилда эса Коммунистик партия сафига аъзо бўлиб кирди. Ўлка советига сайланди. Тошкент партия ташкилоти, шаҳар ижроия комитетида масъул вазифаларда ишлади. «Улуғ Туркистон» газетасининг 1918 йил сонларидан бирида босилган расмий хабардан Авлонийни ўша йили Эски шаҳар ижроия комитети раиси лавозимида ишлагани маълум бўлади. 17—29 декабрда бўлиб ўтган Туркистон Коммунистик партиясининг II съезди Авлонийни Марказий Комитетга аъзо қилиб сайлади. 1919 йилнинг апрелида Туркистон Марказий Ижроия Комитетига сайланди. «Иштирокиюн» газетасини юзага чиқарувчи, ҳам муҳаррири бўлиб ишлади.

1919 йилнинг июнида Авлоний РСФСР ҳукуматининг топшириғи билан Афғонистонга боради. 1919 йилнинг 28 сентябридан 1920 йилнинг 20 июлигача Ҳиретда бош консул бўлиб туради. Афғон сафари Авлонийдаги большевиклар ҳукуматига бўлган шубҳани кучайтириб юборди. Ўзларини ҳақиқатчи деб жар солган рус большевикларининг собиқ чор генералларидан мутлақо қолишмаслигига амин бўлди. «Оҳ, на инсоният, на баробарлик, на социалистлик, на миллат тафриқ қилмайдургон интернационалистлар дунё юзинда топилармукин? — ёзади «Афғон саёҳати» хотираларида. — Балки бордур, топилур, лекин вужуди анқонинг тухумидек камёб эканлигин Афғонистон сафарига чиқғонда аниқ билдим. Афғонистонга чиқғон беш ҳайъати ваколанинг ичида биргина мусулмон ман ўлдиғимдан ҳар бир оғир меҳнатлар, ҳар бир кулфат ва азиятлар мени устимга юкланди... Ўртоқ Бровин¹ Афғон туфроғига ўтгандан сўнг ўзини(нг) женерол чор ноил эълон қилмиш эди»².

Авлоний 1920 йилда соғлиғи ёмонлашгани туфайли Афғонистондан чақириб олинади ва Туркбюронинг маданият бўлимига бошлиқ қилиб тайинланади. Шу даврда «Касабачилик ҳаракати» журналининг муҳаррири, «Қизил байроқ» газетасининг таҳрир ҳайъати аъзоси сифатида ҳам иш олиб боради.

1921 йилдан маориф соҳасига ўтади. Ўша йили Тошкентдаги Ўлка билим юртида, 1923 йилда Тошкент хотинқизлар билим юртида мудир, 1924 йилда В. И. Ленин номи ҳарбий мактабда ўқитувчилик қилади.

¹ Н. З. Бровин — РСФСР нинг Афғонистонга юборган ҳайъати ваколаси бошлиғи.

² А. Авлоний. Афғон саёҳати, қўлёзма. 64-бет.

1925—1930 йилларда Ўрта Осиё коммунистик университети (САКУ), Ўрта Осиё Қишлоқ хўжалиги мактабида (САВКСХШ), Ўрта Осиё Давлат университетида (САГУ) дарс беради. Педагогика факультетининг тил ва адабиёт кафедраси профессори, сўнг мудирлари бўлиб ишлайди.

Сўнгги пайтларгача Авлониининг Октябрдан кейин ёзган асарларидан «Иштирокиюн» газетасида эълон қилинган «Қизил байроқ» (1918 йил, 64-сон), «Очлар ҳолиндан» (1919 йил, 91-сон), «Фирқамиз олойларина» (1918 йил, 81-сон), «Гўзал баҳор» (1919 йил, 32-сон), «Изчиларга тортиқ» (1919 йил, 100-сон), «Жамиятга аралашмаган дангаса тилидан» (1919 йил, 70-сон), «Ғамлик соатда»¹ (1919 йил, 69-сон), «Сўз замони дагил, иш замони» (1919 йил, 104-сон), «Хуррият марши» (1919 йил, 110-сон), «Қизил матбуот» («Туркистон» газетаси, 1924 йил, 294-сон), «Кўклам келди» («Қасабачилик ҳаракати», 1921 йил, 5-сон, 15—16-бетлар) каби шеърлари ва бир неча ҳикоя ҳамда мақолалари мазлум эди, холос. 60-йилларда унинг ўша йиллари ёзилган талай қўлёзма шеърлари борлиги маълум бўлди ва улардан айрим парчалар А. Бобохонов ва М. Махсумовларнинг «Абдулла Авлониий. Педагогик фаолияти»² китобчасида ва ушбу сатрлар муаллифининг баъзи мақолаларида келтирилди. Сўнг уларнинг катта қисми адибнинг 1979 йилда чоп этилган «Тошкент тонги» тўпламига киритилди.

Авлониининг шахсий архивида «Пўртугалия инқилоби»³ номли бир драматик асари бор. У адибнинг бошқа асарларидан ажралиб туради. 5 парда, 10 кўринишли бу асарни муаллиф фожиа (трагедия) деб атаса-да, мазмунига кўра у қахрамонлик драмасига яқин. Қўлёзма муқовасига «1921 йил 23 январда ёзилди» деб қўйилган. 20-йилларда адабиётимизда «жаҳон революцияси» деган гап кенг тарқалган пайт эди. Шу жиҳатдан буни ҳам шу йилларда ёзилган деб тахмин қилиш мумкин.

¹ Қўлёзмада «Хафалик соатда».

² А. Бобохонов, М. Махсумов. А. Авлониий. Педагогик фаолияти. «Ўқитувчи» нашриёти. Т., 1966 йил.

³ Драманинг 2 қўлёзма нусхаси сақланган. 1-да тузатишлар кўп, саҳифалар 45-бетгача рақамланган. 2-си анча мукамил. Сарғиш қоғоздан текис дасталаниб дафтар қилинган. 1921 йили кўчирилган. Муқовада Туркдавлитнинг 8. 10. 24 санаси билан 962-рақамли рухсат муҳри бор. Чамаси, у ўшанда нашрга тайёрланган ва номаълум сабабларга кўра босилмай қолган.

Асар 20-йилларда саҳнага қўйилган.

Бир-икки оғиз гап драманинг мазмуни ҳақида.

1910 йилнинг 5 октябрига ўтар кечаси Португалияда Англиянинг тазйиқидан, монархиянинг зулмидан тоқати тоқ бўлган халқ қўзғолон кўтаради. Унга республикачилар бош бўладилар. Уларни армия қисмлари ҳамда ҳарбий-денгиз флоти кучлари қувватлаб чиқади. Лиссабонда бутун халқ оёққа туради. Қирол Мануэл қочиб кетади. Шоҳлик тугатилиб, Португалия Республика деб эълон қилинади. Брога вақтли ҳукумат бошлиғи этиб тайинланади.

«Португалия инқилоби» драмаси заминиди мана шу конкрет тарихий воқеа ётади. Республикачилар ва шоҳпарастлар ўртасидаги шиддатли кураш—асарнинг бош конфликт. Асосий персонажлар Долқорие, Брога, Гарсио, Дифроролар тарихий шахслар бўлиб, улар бир мақсад йўлида — Португалияда шоҳликни тугатиб, Республика ўрнатиш учун курашадилар ва ғалаба қозонадилар. Асар инқилобчиларнинг «Марсельеза» садолари остиди саҳнада қизил байроқ кўтариб келиши билан тугайди. Кўриняптики, Португалиядаги сиёсий озодлик ва мустақиллик йўлида бўлган қўзғолон билан Туркистондаги қўзғолишлар ўртасида маълум муштараклик бор. Асар бадиий жиҳатдан анча бўш.

Авлоний қўлёзмалари орасида яна бир тугалланмаган пьеса бор. У «Икки севги» деб номланган¹. Икки пардалик фожиа шаклида мўлжалланган бу драма 1908 йилги Туркияда бўлиб ўтган ёш турклар инқилобига бағишланган. У ерда асар қаҳрамони Нозимбекнинг икки муҳаббати — ҳуррият ва ёрга муҳаббати ҳақида гап кетади. Нозимбек — «Иттиҳод ва тараққий» жамиятининг аъзоси. Кеч тунда унга эртага бўладиган ҳал қилувчи қўзғолон ҳақида хабар келади. Шу пайт хотини Холидахоним кириб қолади. Ҳурриятчиларнинг шаҳарда қилаётган ишларидан сўз очади. Нозимбек ич-ичидан Холидахонимнинг хайрихоҳлигидан мамнун бўлса-да, эртанги қўзғолон ҳақидаги мактубни ундан бекитади. Унинг хатарлик бу ишга аралашини истамайди. Бироқ уни бу йўлдан қайтаролмаслигига ишонч ҳосил қилгач, мактубни кўрсатишга мажбур бўлади. Эр-хотин фарзандлар тақдири ҳақида узоқ ортишадилар. Лекин уларнинг гражданлик

¹ М. Раҳмонов уни «Икки муҳаббат» деб берган (Ўзбек театри тарихи, Т., 1968, 333-бет). Авлоний архивидаги тугалланмаган қўлёзма нусхада у «Икки севги» деб номланган.

туйгулари ҳамма нарсадан устун келади. Улар кураш ва ўлимни афзал биладилар.

Иккинчи пардада Нозимбекнинг жангда ярадор бўлиши ҳикоя қилинади. Воқеа ярадор Нозимбекнинг Холидахоним ҳалокати ҳақидаги хабарни эшитган жойда узилади.

Асарда Холидахоним анча фаол тасвирланган. Бу Нозимбекнинг «Айби йўқ, жоним! Ҳуррият эрлардан кўпроқ хотунларга керак эканлигин билганингдан сўйлаюрсан»¹ деган сўзлари билан далиллангандай бўлади. У Нозимбекни адолат ва озодлик учун курашга ундайди. Масалан, унга қарата: «Ҳуррият ўрдуси Истанбули муҳосара қилмишлар. Сиз на учун беғам ўтурасиз? Оё, бу гариб миллатни(нг) асоратдан қутқармоқ сизнинг вазифа эмасми?!... Бу золим истибдодпарастлари йиқмоқ учун қаҳрамон ҳуррият ўрдусига кўмаклашмоқ лозим эмасми?!» (3-бет), — дейди. Инқилобни ҳар нарсадан муқаддас билади. Уни эрларнинг иши деб ўтирмайди. Ҳатто, «агар ҳуррият йўлинда ўлсам, баним учун энг саодатлу ўлумдир. Агарда бирорта мустабидлардан ўлдурсам, ўз вазифамни адо қилгон бўлурман» (4-бет), деб ҳисоблайди.

Парча шуни кўрсатадики, Авлоний бу асарида персонажларнинг руҳий дунёсига алоҳида эътибор берган. Масалан, улар инқилобни шунчаки бир қаҳрамонликка восита деб тушунмайдилар. Нозимбек унинг ҳаёт-мамот масаласи эканлигини, унинг ҳар лаҳзаси таҳлика ва хатар билан тўла бўлиб, қурбонсиз қўлга кирмаяжagini яхши ҳис қилади:

Оҳ, бу ҳуррият эҳсон истар,
Инқилоб қайда кезар, қон истар.

Ҳалқа-ҳалқа сочина ҳар кишини айлар асир,
Юзини руҳина қўймоқға қизил қон истар.

Кимки кўрди юзини, тоқат эта олмайди,
К-ена² васлу дийдорина қурбон истар.

Ўйла бир маҳваши дилдор эрур ҳуррият,
Ҳажри-да, васли-да ҳижрон истар.

(2-бет.)

¹ Абдулла Авлоний. Икки севги. (Икки пардалик фожиа). қўлзма. 4-бет.

² кн. яна демоқчи.

У ҳурриятнинг мазмун-моҳияти, уни душманлардан химоя қилиш, асраб-авайлаш ҳақида ҳам ўйлайди. «Хурриятни кўрмоқ ва қўлга олмақ осон бир шайдур. Лекин қўлда ушлаб турмоқ, бу маккор маҳбубни ағёрдан, душмандан қўлда сақламоқ ниҳоятда қийиндур» (1-бет).

Ёш турклар инқилоби галаба билан тугаган бўлса-да, мамлакат ва халқ қисматини енгиллатиш йўлида бирор жиддий ўзгариш ясай олмади. Бироқ бу ҳодисанинг халқ миллий онги тараққиётида исиз кетмагани аниқ, албатта.

Хўш, Авлонийнинг мана шундай инқилобга мурожаат қилишининг сабаби нимада?

Аввало, шуни айтиш керакки, у ёш турклар инқилобининг мазмун-моҳиятини англаб етган эмас. Бу инқилоб Туркияда дастлабки пайтларда халқнинг барча қатламлари томонидан умумхалқ инқилоби сифатида кутиб олинган ва олқишлаган эди¹. Масалан, Тавфиқ Фикрат «Миллат шарқиси»ни ёзиб, уни:

Миллат йўлидур, ҳақ йўлидур тутдигимиз йўл,
Эй ҳақ, яша! Эй севгили миллат, яша, вор ўл! —

деб куйлади. «Дўғон гунаша», «Фердо» каби шеърларини ёзди. Деярли ҳамма шоирлар ва адиблар унга бағишлаб асарлар ёздилар. Унинг тор, чекланган, кенг халқ манфаатларига зид моҳияти сўнграқ аён бўлди.

Турк адабиётидан яхшигина хабардор Авлоний ўша илк таассуротлар таъсирида унга хайрихоҳ бўлган бўлиши мумкин. Лекин бизнингча, «Икки севги»га қўл урилишида ёш турклар инқилобининг мазмун-моҳияти у қадар муҳим рол ўйнаган эмас. Авлоний учун энг муҳими инқилобий мавзу бўлган. Оммани ижтимоий-сиёсий уйғотиш, инқилобий кайфиятни тайёрлаш, маслак ва унинг йўлидаги фидойилик бўлган. Иккинчидан, тил, урф-удум, эътиқод ва турмуш тарзидаги яқинлик мавзу ва масаланинг кенг оммага етиб боришини енгиллаштиради. Муаллиф шуни ҳам ҳисобга олган. Бу ҳам Авлонийнинг юқорида айтилган, «мақсадимиз зоҳирда театру бўлса ҳам ботинда Туркистон ёшларини сиёсий жиҳатдан бирлаштирув ва инқилобга ҳозирлов эди», деган гапларига яна бир далил бўлиб хизмат қилади ва унинг инқилобий фаолиятига мос тушади.

Шоирнинг инқилобий тўнтаришлар давридаги фаолияти қанчалар таҳликали кечган бўлса, ижоди ҳам шу қадар му-

¹ Қаранг: В. С. Гарбузова. Поэты Турции первой четверти XX века. Изд-во ЛГУ, Ленинград. 1975. 5-бет.

раккаб, зиддиятли бўлди. У, бир томондан инқилобга катта умид билан қаради, ўз истеъдодини унинг хизматига қўйди. Иккинчи томондан, унинг ўзгаришларидан қаноатланмади. Тўғрироғи, юртнинг иқтисодий талон қилинаётганлигини, маҳаллий халққа ҳеч қандай ҳуқуқ берилмаганлиги, асрий тартиб-удумлар, миллий анъаналар оёқости бўлаётганини, дин-диёнат емирилаётганини кўриб изтиробга тушди:

Ҳар сонияда ўзга алам, ўзга жафодур кўраман,
Ҳар соат ичинда неча бинг дард-аламдур кўраман.

Ҳар кеча тиларсан ўлажак, эртаси равшан,
Ул кундузи кечунда батар тоза фанодур кўраман.

Ҳар кун бошинга турфа бало тоши ёғилгай,
Ҳар гўшада бўлсанг-да, қудурат-ла қазодур кўраман.

Дерларки оинг яр(и)си қаро, ярмиси равшан,
Ўттуз куни ҳам бизга букун қоп-қародур кўраман.

Дерларки қиёмат ўлажак жумъа кунда,
Байрам кунимиз маҳшари ваҳм рўзи жазодур кўраман.

Ҳижрон, ўтадур ҳасрат ила ою йилимиз,
Ҳар аср биза бир тўда ғам оҳ-наводур кўраман¹.

Инқилоб бахт, фароғат олиб келмоғи, зулмнинг илдизи қирқилиб, адолат гуллари барқ урмоғи лозим эди-ку! Нега бундай бўлди? Наҳотки, «Инқилобни даҳолар тайёрлайдилар, мутаассиблар амалга оширадилар, муттаҳамлар роҳатини кўрадилар» деган Бисмарк яна ҳақ бўлиб чиқса?!

«Шонли инқилоб»нинг миллатлар бошига, биринчи навбатда, руснинг ўзига қанча офат келтирганига оид янги-янги ҳужжатлар, материаллар чиқмоқда. Машҳур Достоевский бундан юз йилча олдин социализм деган ғоя юз миллион руснинг бошига етиши мумкинлигини айтган экан. Солженицин бир интервьюсида 1917 йилгача бўлган қатағонлар мисолида буни ҳисоблаб чиқариб берган эди².

Лекин «шонли инқилоб» йиллари, унинг фожиали оқибатлари жуда кам кишининг хаёлига келди. Деярли ҳамма инқилобнинг тантанавор оҳангларига масту мустағриқ эди, ихтиёрсиз у билан барабар қадам ташларди.

¹ «Иштирокиюн»г.. 1919. 13 феврал. 69-сон.

² Қаранг: «Комсомольская правда». 1991. 4 июн.

Авлоний кўплаб шарқия машқлар ҳам ёзди. Шарқиячилик инқилоб йилларида жуда кенг тус олган. Сабаблари маълум: оммага руҳ бериш лозим эди. Авлоний ўша йиллари «Хуррият марши», «Қизил таёқчилар марши», «Толиби илм марши» каби бир неча маршлар яратган. Шоир «Хуррият марши» шеърида Туркистонни хуррият билан табрик этади, уни хур бўлиб яшашга, бир бўлиб яшашга ундайди:

Ушбу «Хуррият»нинг шонли эмаслиги ва Туркистонники бўлмаганлиги унга ҳали маълум эмас.

Авлоний 17-йилдан кейин яна 17 йил яшаган бўлса-да, ижодда ҳам, фаолиятда ҳам инқилобдан илгаригидек серҳаракат бўлган эмас. Ҳатто бирорта ҳам адабий-бадиий китоб ёхуд тўплами босилмагани ҳам буни кўрсатиб турибди. Тўғри, «Набил», «Индамас», «Шухрат», «Тангриқули», «Сурайё», «Чол», «Аб», «Чегабой», «Абдулҳақ» каби имзолар билан газета-журналларда, айниқса, «Муштум»да кўплаб ҳажвия-шеърлар, кулги ҳикоялар бостириб турди. Лекин катта, жиддий ишлар қилмади. Аммо шеърларида қочириқлар, таггаплар кўпайиб борди. Масалан, «Муштум»нинг 1923 йил 15-сонида босилган «Бир мунофиқ тилидан» шеърига эътибор беринг:

Мен бир шундай кишидурким, ҳеч кимса
Сен ямон деб ҳеч шикоят қилмаган.
Мен бир шундай уста кишидурманким,
Кимса менинг қилар ишим билмаган.
Халқ қошида диндор бўлуб дин лофин
Уруб, тинмай, «Дин, Дин!» дея сўзлайман.
Агар бирор жадид афтлик учраса,
Маорифдан сўзлаб уни алдайман.
Чунки мени ҳеч бир кимса билмайдир,
Мен кимдирман — сира-сира сезмайдир.
Аёғимга махси-ковуш кийганман,
Устимга-да кенг бир чопон илганман.
Ёлғизгина ичдан кийган камзулим,
Калта этиб, мийиқни-да қирганман.
Ҳа-ҳа-ҳа-ҳа! Қандай алдаб юраман,
Ўзим кимман? Уни ўзим биламан.
Менга қолса бирдир ёшу қариси,
Яхши-ёмон оламдаги бариси.
Ёлғуз менга керак эрур шу қорним.
Будур менинг кеча-кундуз тилагим.
Шу қорним-чун ҳар ишни-да ишларман,
Истар эсам, халқимни-да сотарман.

Ким у? Оддий бир мунофиқми ёки инқилоб иродасини букиб, интилишларини жиловлаб, ўз оқимига ағдариб, суриб олиб кетаётган ўзбек зиёлисининг тавба-тазаррусими? Бизнингча, бу ердаги иккиюзламачилик у қадар жўн эмас. Уни шунчаки «киши феълидаги бир қусур-да», деб ўтиб кетиб бўлмас. У атайин яратилган қусур. Муаллиф бир кишини эмас, бутун зиёлини буқаламунга айлантириб қўйган инқилобни, шўро ҳукуматини нишонга оляпти.

Авлонийнинг инқилобдан кейинги «фаолиятсиз»лигининг шу хил теран сабаблари бор.

Жулқунбой 1923 йилдаги «Олти йиллик базм»да сафдошларига ҳазил ёзаркан, Авлоний ҳақида «Бир маҳал гармсел тегиб, кутилмаган жойда қора косов бўлиб қолди. Ҳозирда ўчоқ қовлашдан бошқага ярамайдир»¹, дейдики, бу гапнинг юқоридагига ўхшаш изоҳлари бор.

Абдулла Авлонийни бутунлай адабиётдан чиқиб кетди деб бўлмас. Унинг 20-йиллардаги ҳаракатчиликда, ёш қалам аҳлларини вояга етказишда, уларга ижод сирларини ўргатишда фаол иштирок этгани кўпчиликка маълум. Адабиётга ўша йилларни кириб келган атоқли шоиримиз Миртемир «Ёш ленинчи» газетаси қошида Тошкент ёш пролетар ёзувчилари семинари иш юритгани ҳақида гапириб, машғулотларда Абдулла Авлоний тез-тез иштирок этиб турганини хотирлаган эди².

Адиб истеъдодли ёш ҳамкасабаларига йўл-йўриқ кўрсатди. «Шеърда зўр маҳорат кўрсатган»³ Ҳамид Олимжон, «иқтидорли шоир ҳам ёзувчи»⁴ Фафур Фулом, «таниқли шоир»⁵ Уйғун ҳақида матбуотда фикрлар билдирди.

Форс, рус, озарбайжон, араб тилларини дурустгина билган, Шарқ ва Ғарб маданияти классиклари билан яхшигина таниш бўлган Авлоний 20-йилларда самарали илмий ишлар ҳам олиб борди. 1930 йилда САГУ педагогика факультетининг тил билими кафедраси бўйича профессор бўлиб тасдиқлангани бежиз эмас. Илмий ходимлар секциясида, Ўздавнашрда, Республика терминология комитетида, Давлат илмий советида масъул вазифаларда ишлади.

¹ «Муштум», 1927, 4-сон.

² Қаранг: «Ўзбек тили ва адабиёти» ж., 1973, 6-сон, 44-бет.

³ Қаранг: Проф. А. Авлоний. Адабиёт хрестоматияси. Т., 1933. 378-бет.

⁴ Шу асар. 376-бет.

⁵ Шу асар. 377-бет.

1933 йил VII синф учун ўқиш хрестоматияси тузиб нашр эттирди. Унда 20—30-йиллардаги ўнлаб ўзбек адиблари ҳамда рус, Оврупо адабиётининг қатор вакиллари ҳақида биографик маълумотлар келтирилган, уларнинг машҳур асарларидан намуналар берилган эди.

Авлоний 1927 йилда «Меҳнат қаҳрамони» унвони билан тақдирланди. 1930 йилда унга «Ўзбекистон халқ маорифи зарбдори» фахрий унвони берилди.

Абдулла Авлоний 1934 йил 25 августда вафот этди.

МУҲАММАДШАРИФ СЎФИЗОДА

?(1880—1937)

Ўзбекистон Ижтимоий Шўролар жумҳурияти 1926 йил 27 феврал 35-сон Фармони билан Ҳамзага «Ўзбекистон халқ ёзувчиси», Сўфизодага «Ўзбекистон халқ шоири» фахрий унвонини берди.

Дарҳақиқат, Сўфизода XX аср бошларидаги ижодий фаолияти билан халқимизнинг миллий ва ижтимоий уйғонишига салмоқли ҳисса қўшган, 20-йиллардаги шеърлари билан эса янги ўзбек поэзиясини яратишда самарали хизмат қилган шоирларимиздандир. Айни пайтда, у маърифатпарвар, мураббий сифатида ҳам маориф ва маданиятимиз тарихида салмоқли ўринга эга. У ўнинчи йиллардаёқ янги усулдаги мактаб очиб, болаларга дарс берган, илм-маърифатни кенг халқ орасига ёйишга жонбозлик кўрсатган кишилардан эди. Бинобарин, Сўфизода ҳақида гап кетганда унинг истеъдоди ва фаолиятига хос бўлган мана шу икки жиҳатни — ижодкорлиги ва мураббийлигини таъкидлаш лозим бўлади. У худди мана шу жиҳатлари билан XIX асрнинг охири, XX аср бошидаги ўзбек маданиятининг Исҳоқхон Ибрат, Сиддиқий-Ажзий, Абдулла Авлоний ҳамда Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий каби вакиллари билан бир сафда туради. Сўфизода ўз қарашларини бевосита ҳаётга татбиқ этишга бел боғлаган фидойилар даврасига мансуб.

Унинг асарлари Биринчи жаҳон уруши арафасида ва 20-йилларда оғиздан-оғизга ўтиб, кенг халқ оммаси қалбидан мустаҳкам ўрин олган. Унинг номи билан боғлиқ ҳикоялар кекса китобхонлар, адабиёт мухлислари орасида ҳалигача мавзу бўлиб келади.

Сўфизода шеърларидан намуналар 30-йиллардаёқ мактаб дарсликларига киритилган. Масалан, Абдулла Авлоний 1933 йили нашр эттирган ўрта мактабларнинг VII синфи учун

тузган «Адабиёт хрестоматияси»да Сўфизодага махсус ўрин ажратган. Жумладан, шоирнинг «Маданий макиёнлар» шеърини «Пролетар диктатураси даври адабиёти» намунаси сифатида берган эди. Умуман олганда эса, Сўфизода ижоди ҳақида ёзилган мақолалар 20-йилларда ҳам учрайди. Масалан, Лутфулла Олимий 1925 йилда у ҳақда мақола ёзган. 1934 йилда эса Миён Бузрук Солиҳов «Сўфизода ва унинг ижоди» деган китобча чол эттирди. 1935 йилнинг 29 январида Сўфизоданинг туғилганига 65 йил тўлиши муносабати билан юбилей ўтказилган ва 200 дан ортиқ шеъри нашр этиш учун тўпланган эди... Бироқ насиб қилмади. Шоир қаттон қурбони бўлди.

Унинг иккинчи ижодий умри 60-йиллардан бошланди. 1968 йилда адабиётшунос Тўлқин Расуловнинг ташаббуси билан Сўфизода шеърларининг бир қисми кичик китобча бўлиб босилиб чиқди¹. Ўша йили «Ўзбек совет адабиёти тарихи»нинг биринчи жилдида шу муаллифнинг шоир ҳақидаги мақоласи нашр этилди ҳамда унда Сўфизоданинг адабиётимиз ва маданиятимиз тарихидаги ўрни ҳақида фикр юритилди².

Муҳаммадшариф Сўфизода 1880 йилда Чустда ҳунарманд оиласида туғилди. Отаси Эгамберди Сўфи пичоқчилик билан шуғулланган экан. Онаси Зайнаб холанинг саъйи-ғайрати эвазига Муҳаммадшариф ен қўшниси Манзура отин қўлида савод чиқаради, сўнг эса маҳалласидаги эски мактабда таълим олади. Бўлажак шоирнинг адабиётга қўнғил қўйишида ғазални дид билан ўқувчи бу хушовоз аёлнинг таъсири катта бўлган.

Сўфизода адабиёт даргоҳига 90-йилларда, яъни Муқимий ўзининг машҳур сатиралари билан бадий ижодда демократик йўналишни тайин этган, Фурқат маърифатпарварлик руҳидаги шеърлари билан бу давр адабиётининг муҳим бир хусусиятини белгилаб берган пайтларда кириб келди. Табиийки, унинг дастлабки шеърлари мана шу икки катта санъаткорнинг фусункор мисралари таъсирида вужудга келди. «Ғубори дарду алам», «Ўпай» каби лирик ғазаллари, «Даканинг», «Бедананг» каби ҳажвиялари, маърифат ҳақидаги қатор шеърлари унинг демократик адабиёт остонасига киришида ўзига хос йўлланма бўлди. Шунингдек, 1893—98 йилларда Қўқонда яшаб, Муқимий тўгарагида фаол қатна-

¹ Сўфизода. Тароналар. Т., 1968.

² Қаранг: Ўзбек совет адабиёт тарихи. 4-т. Т., 1968, 319-бет.

шиши шоир дунёқарашининг шаклланишида, бадний маҳоратининг ўсишида ўзига хос мактаб вазифасини бажарди. Жуда қисқа муддат ичида оддий пичоқчи Эгамберди Сўфининг ўғли Муҳаммадшариф «Ваҳший», «Сўфизода» тахаллуслари билан бутун Фарғона водийсида шуҳрат топди. Лекин ижтимоий тузум ҳомийларини шарманда қилувчи захарли ҳажвиялари шоир бошига катта ташвиш олиб келди. Уни «дахрий» деб эълон қилдилар. Унга «беадаб», «бадасл» деган тавқи лаънат босдилар. Булар ҳам етмади, уни қатл этишни лозим топдилар.

Шоир қочишга ва натижада 1900—1913 йилларда она диёридан узоқда дарбадар ҳаёт кечиришга мажбур бўлди. Ўрта Осиёнинг бутун шаҳарларини кезиб чиқди. Тифлис, Бокуда, Арабистон, Хиндистон, Түркияда бўлди. Бироқ шоир қаерда бўлмасин, барибир она диёрига қайтишдан умид узмади. У ўз шеърлари билан Кавказ ва Оренбург матбуотида, Тошкентда чиқадиган «Туркистон вилоятининг газети», «Садойи Туркистон» газеталарида фаол қатнашиб турди. Ниҳоят, 1913 йилнинг охирларида Чустга қайтиб, янги усулдаги мактаб очди. Табиатан дангал, тиксўз, ҳатто бир оз чапанифеъл бўлган шоир мактаби тепасига шундай деб ёздириб қўйган экан: «Мен ул бўёқчиманки, мактаб хумида ранг бериб, қора чаппаларини ўн икки ойда оқ қиламан»¹.

Дарҳақиқат, гувоҳлик берувчи кишилардан олинган маълумотларга қараганда бу мактаб ўша пайтларда шаҳарда дунёвий билим ўргатувчи бирдан-бир илм ўчоғи бўлган. Унинг мактабида она тили, жуғрофия, ҳандаса (геометрия) каби фанлар ўқитилган.

Камарсадада ҳам бу мактабдан ташқари етим болалар учун «Дорулайтом» (Етимлар уйи) ва катталар учун кечки курслар очади². Лекин бу мактаблар тезда ёпиб қўйилади. «Туркистон вилоятининг газети»нинг 1914 йил 1 январ сонида қуйидаги хабар босилиб чиққанди: «Чуст шаҳарида бир мулла шоир усули жадид мактаб очган экан. Чуст аҳолилари ани(нг) ахлоқи бузуқ деб мактабни тарқатиб, ўзини Чустдин ҳайдаб юборган эканлар».

Орадан кўп ўтмай, «Туркистон вилоятининг газети»да шоирнинг:

¹ Қараи: Расулов Т. Шоир Сўфизода ҳақида (Сўфизода, «Тароналар» китобида). Т.. 1968, 6-бет.

² Сўфизода. Тароналар. Т.. 1968, 7-бет.

Муаллимни қувиб, мактабни ёпган чустилар бизлар,
Бериб пора, приставларни толган чустилар бизлар, —

деб бошланадиган, ўткир киноя ва қочириқларга тўла бўлган шеъри босилиб чиқди. Унда Сўфизода мактаб ёпилиши воқеасини қуруқ қайд қилибгина қўя қолмади, балки масалани чуқурроқ таҳлил қилди. Мактаб баҳонасида, Чуст мисолида, умуман, Туркистон миқёсида фикр юргизиб, у ердаги тоқат қилиб бўлмайдиган турмуш манзараларини чизиб берди:

Дуо қилсин дедик, қизларни сотдик оқсоқолларга,
Ва лекин қилғучи оламини вайрон чустилар, бизлар.
Кўринг инсофни, пулсиз камбағал, қирқ ёшида бўйдоқ,
Дағи бир чорасиз, ҳар ерда сарсон чустилар, бизлар.
Калова сотса, тенг ярмин олурмиз бева занлардан,
Худони эрка абди, ҳар бири хон чустилар, бизлар.
Есин тўқлар, эшик олдида турсин телмуриб очлар,
Шу одатни чиқарган хуб пурдон чустилар, бизлар.

Шеър ҳукумат вакиллари ларзага солди. Шоирга нисбатан таъқиб ва тазйиқлар бошланди. Уни қамадилар, оёғидан судраб сазойи қилдилар. Уламолар: «Ваҳший» учун боққол мол сотмасун, сартарош сочини олмасун, чойхона ва йиғинлар уни тағжойдан маҳрум қилсунлар», — деб фатво бердилар. Оқибатда шоир яна ўз ватанидан бош олиб чиқиб кетишга мажбур бўлди. Лекин у ўзи танлаган йўлдан, ҳақиқатни халққа етказишдан иборат бўлган маслак — эътиқоддан ҳеч қачон қайтмади. Масалан, мана бу гапни ўз фикрининг ҳақлигига астойдил ишонган, ўз маслағига садоқатни ҳамма нарсадан азиз тутган, адолат тантанасига заррача шубҳа қилмаган кишигина айта олади:

Қувди мени жоҳиллар ўшандоғ ватанимдан,
Лекин қува олмас суханимни даҳанимдан.

Дарҳақиқат, Сўфизода адабиётга ижтимоий дард билан ёниб кирган шоирлардан эди. У ўзининг биринчи шеърларидаёқ ижтимоий ҳаётдаги тенгсизлик ва ноҳақликка, жаҳолат ва нодонликка қарши исён кўтарганлардандир.

Сўфизода дастлаб ўз замондошлари, сафдошлари сингари маърифатпарвар шоир сифатида танилди. Унинг озарбайжон адиблари Жалил Мамадқулизода, Алиакбар Собир билан яқиндан таъйишуви дунёқарашининг шаклланишига катта ёрдам берди. 1905 йилдан кейин шоир ижоди янги босқичга

кўтарилди. Унинг бу давр шеъриятида миллий туйғулар пайдо бўлди.

Шоир тутқун ва турғун ўлкада шеъриятнинг ўткир ғоявий қурол бўла олишини чуқур ҳис этади ва ўз қаламини мустақиллик, эркинлик йўлида курашга сафарбар қилади. У ўз шеърларидан бирида:

Қадрдоним қалам, мардона бўлғил, вақти хизматдур,
Агар мендин кейин қолсанг, либосинг сийму зардандур,
деб ёзган эди. Дарҳақиқат, унинг қалами ҳам фаолияти сингари ҳақиқатгўй ва курашчан эди.

Шоирнинг 10-йиллардаги шеърияти марказида зулматга чулғанган Ватан ташвишлари туради:

Ватан ҳолиндан ўтру кўзларим сақфинда қон оғлар,
На ёлғиз кўзларим, мажруҳ ўлан жисмимда жон оғлар.
Ёзуқ олий ватан ўксиз каби бир ҳола душмушким,
Агар таҳрир эдарсан, хомаи мўъжиз баён оғлар.

Шоир жафокаш эл аҳволига разм ташлайди. Умри чўрилик билан ўтаётган маъсума қизлар, шўрпешона оналар, эшик олдида термулиб турган очлар шоирни изтиробга солади. Шул боис уларнинг инсонийлик ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилиб чиқади ва ўз замондошига қаратади:

Кўлингдан келса, ётган камбағални тур, деб уйғотгил,
Қараб кўр: шоху баргу мева асли бир шажардандур,

деб хитоб қилади.

Мана, шоир фикрини банд этган муаммолар. Унинг хузур-ҳаловатини йўқотиб, унга тинчлик бермаган ўйлар.

Сўфизодани кўпроқ бадиҳагўй шоир дейишади. Дарҳақиқат, унинг турли муносабат билан кўча деворларига, дарвозалар тепасига, чойхоналар эшигига дафъатан ёзиб қолдирган шеърлари ҳалигача халқ ўртасида сақланиб келади. Гарчи унинг 1917 йилга қадар ёзган шеърлари жуда кам сақланиб қолган бўлса-да, улардан шоирнинг етук бадий маҳоратини илғаб олиш қийин эмас. Яна бир томони борки, шоир шеърлари конкрет адресга эга. Баъзиларини у, ҳатто аниқ номини айтиб, сарлавҳага ҳам чиқарган. Масалан, юқорида тилга олинган сўнгги шеър «Чуст қозиси Аббосхон Ҳожимуҳаммад ўғлига жавоб» деб номланган.

Бу шеърлар кескин баҳс асосига қурилган. Мавзуси — адолат ва ҳақиқат.

Туркистонда Октябрь тўнтариши юз берганида шоир чет элларда қувғинда эди. Масалан, у бир муддат Ҳиндистонда бўлади. У ерда ҳам ўқитувчилик қилади, бироқ бу ерда ҳам инглиз полицияси таъқибига дуч келади. Натижада у ердан кетиб, Афғонистонга ўтади. Афғонистонда у каллапазга шогирд тушади ва карвонсаройларда яшаб, кун кечиради. Нима бўлади-ю, афғон газети «Сирож ул-ахбор»да илм-урфон ҳақидаги 3—4 форсий шеър и босилиб, амир Ҳабибуллохоннинг назарига тушади. Ҳабибуллохон уни қабул қилиб, мактаб очишга рухсат беради. Омонуллохон тахтга ўтиргач, маориф вазирлигига ишга олинади.

1919 йилда Афғонистон делегацияси таркибида ўз юртига келади. Афғон давлат арбоблари қаторида ўлкага келган шоир Афғон ҳукуматининг Тошкентдаги вакили ҳузурига кириб: «Ўз юртимизда яшашга имконият бўлмаган чоғларда ва оғир кунларимизда юртингизда ишлашга имкон бердиларингиз. Бунга ташаккур изҳор этаман... Буни арз этмак бирла омонатларингизни топшираман», — деб мурожаат қилади ва ўз юртида қолади.

Шоир биографиясини махсус ўрганган Т. Расуловнинг берган маълумотига кўра, Сўфизода ўз туғилган шаҳри Чустга бориб, маориф ширкатлари тузган. Идора пештоқиға эса: «Жаҳон савдогари — қаллобларга бунда йўл йўқдир, қўли қадоқ, товони ёруқ, эски чопонлар, хуш келибсизлар!...» — деб ёздириб қўйган экан.

Бироқ у, кўп ўтмай, она Туркистоннинг озодлиги хом-хаёл эканлигини англаб етди ва бундан қаттиқ изтиробга тушди.

Сўфизода 1937 йилда 57 ёшида ҳалок бўлди¹.

МИСКИН (1880—1937)

Ўз ҳаёти давомида юзлаб шеърлар ёзган, лекин бирорта шеъри халқ қалбида сақланиб қолмаган шоирлар кўп бўлган. Аммо шундай шоирлар ҳам борки, уларнинг ёзган шеърларини йиғиштириб келса, эҳтимол 30—40 дан ошмас, бироқ улардан уч-тўрттасини, халқ албатта билади.

Мулла Кўшоқ Мискин шундай шоирлардан.

Сиз «Тошкент ироғи»ни эшитгансиз, албатта. Машҳур «Сарахбори ироқ»нинг нолакор оҳангига ниҳоятда уйғун тушган эҳтирос тўла сатрларини эсга олинг:

Қаранг. бу ҳақда: ЎзАС. 1993 й., 23 июл.

Манам Мажнуни ишқ, дўстларки, бир Лайлони изларман,
Жамоли гул, сочи сунбул, кўзи шаҳлони изларман.
Ажаб бир тийра дилдурман, қамар сиймони изларман,
Мани ишқида зор этган қади зебони изларман,
Ўшандоғ офати жон, шўхи бепарвони изларман.

Асири гул юзидурман, жаҳон гулзорини найлай,
Анга кўнглумни олдурдим, бўлак дилдорини найлай,
Деюрға сирри маҳрам йўқ, бу ғам изҳорини найлай,
Маломат қилса қилсун эл, алар гуфторини найлай,
Кечуб ман ору номусдан ўшал барнони изларман.

Бу Мискиннинг энг машҳур шеърларидан бири — «Изларман». Унинг бошқа бир талай ғазал ва мухаммаслари ҳам борки, улар бугунги кунда ҳам ҳофизу хонандаларимиз томонидан севиб куйлаб келинади. Масалан, «Бизни ташлаб қайга кетди ул қаро қошим менинг» ғазали ёки:

Кўрдим хатингиз зебо санамлар,
Қатлимға эркан ёзган рақамлар,
Бераҳм айлаб бизга ситамлар,
Раҳм айламайсиз қоши қаламлар, —

деган банд билан бошланадиган, сўзлари ҳар мақомда учиб-қўниб турадиган мураббаъсини олинг. Умуман, Мискин халқимиз хотирасида, биринчи навбатда, муҳаббат куйчиси, ғазалхон шоир сифатида қолган. Ўзига хокисорлик билан «Мискин» таҳаллусини танлаган бу шоирнинг шеърияти кўлами, аслида анча кенг. У фақатгина ишқий ғазалхон шоиргина эмас, замонасининг муҳим ижтимоий-сиёсий масалаларидан ҳам четда турмаган, уларга акс-садо берган. Ватан ва Миллатнинг озодлик ҳақидаги орзуларини англай олган шоир ҳам эди.

Мискин 1880 йилда Тошкентдаги машҳур Чорсу маҳалласида туғилди. Унинг асл исми Фуломхалил¹ эди. Отаси Тошмуҳаммад ака темирчилик, мйхчагарлик билан шуғулланган. 90-йилларнинг бошида Тошмуҳаммад ака вафот этади. Фуломхалил синглиси Каромат билан боқувчисиз қолади. Онаси икки болага соябон излаб тешиққопқалик бир кишига турмушга чиқишга мажбур бўлади. Энди ўғайлик,

¹ «Кўшоқ» деб чап оёғида қўш бармоғи бўлганлиги сабабли аташганини нақд қиладилар. Шоирнинг таржиман ҳоли ҳақида маълумот берувчи асосий манба Мўминжон-Тошқиннинг «Тошкент шоирлари...» тазкирасидир (қаранг: қўлёзма, 95—114-бетлар).

ўқсизлик бошланади. Орадан бир оз ўтгач, Девонбеги маҳалласида турувчи тоғаси Ҳошим нонвой Фуломхалилни ўз тарбиясига олади. Фуломхалил тоғасининг Расул исмли ёлғиз ўгли билан Баландмасжиддаги мактабдор домлада савод чиқаради. Сўнг бир муддат Чорсудаги «Кўкалдош» мадрасасида ўқийди.

«Кўкалдош»да 90-йилларда муайян давра қарор топган эди. 1890 йилда Фурқат унинг иккинчи қаватидаги кунгай бет ҳужраларидан бирида тўққиз ойча истиқомат қилган. Бу ерда машҳур Муқимий ҳам кўп бўлган, 1899 йилнинг ёзидаги Тошкент сафари пайтида бир муддат яшаган ҳам Мискин мана шу ерда, ҳали Фурқат шеърларини жаранги кетмаган «Кўкалдош»да мударрис Акмалхон домлада таҳсил кўрди. Муқимий даврасига мушарраф бўлди. Унинг суҳбатини тинглади, шеърларини ўз оғзидан эшитди. Табиийки, булар ёш талабада ўчмас таассурот қолдирди. У шеър ёза бошлади. Унинг илк шеърлари Муқимий, Камий каби устоз шоирлар таъсирида майдонга келди¹. Шоирлик қалами Шавкат, Хислат каби ҳамсабоқ тенгдошлари, истеъдодли шоирлар даврасида чархланиб борди. Бу даврада Тошкентнинг машҳур хонанда-ю созандалари ҳам иштирок этардилар. Жумладан, доврўқли Мулла Тўйчи Тошмуҳамедов уларга ҳомийлик қиларди. Асримиз бошларидаги жуда кўп баёз ва тўпламларда улар ҳамкорлигининг самараси сифатида майдонга келган ўнлаб шеърларни учратамиз.

Мискин шу тариқа адабиётимизга шоир сифатида кириб келди. Дарвоқе, замондошлари унинг бадиҳагўй шоир бўлганини қайд этадилар². Унинг дастлабки шеърлари ҳамма бошловчи шоирларники сингари сир-синоатга тўла муҳаббат ҳақида, висол қувончлари, ҳижрон изтироблари ҳақида эди. Лекин кўп ўтмай, унинг шеърлятига замон садолари келиб кирди. Жумладан, у 1907 йилда Абдулла Авлоний томонидан чиқарилган, халқимизнинг миллий-ижтимоий уйғонишида катта хизмат қилган «Шуҳрат» газетасини шеър билан қувватлаб, ҳимоя қилиб чиққан эди. Чунончи шоир ушбу шеърда ширинзабон, хушбаён «Шуҳрат»ни мадҳ этар экан, гапни миллатпарварликка буради. Унингча, «марди замона» деб миллатга жонини берган кишини айтмоқ керак. «Шуҳрат» ҳозирда шундай ишни қилмоқда.

¹ Мўминжон-Тошқин Мискинга Камий бевосита мураббийлик ва муаллимлик қилганини ёзди (қараңг: қўлёзма, 97-бет).

² Қараңг: Мўминжон-Тошқин. Кўрсатилган китоб, 99-бет.

Чунки:

Миллат ишига доим ул турфа меҳрибони,
Миллат йўлида парво қилмас, тўкулса қони,
Миллат сўзини сўзлар шаккарфишон забони,
Миллатни ошкоро айлар, неки ниҳони,
Ёрон, ўқунглар олуб, роҳат бу жона «Шухрат».

Сўнгроқ «Садойи Туркистон» газетасида маърифатчилик билан йўғрилган қатор шеърлар эълон қилди. Кенг халқ оммасини асрий жаҳолатдан уйғонишга чақирди. Халқимизга эрк ва озодлик руҳини сингдириш, уларни ҳақ-ҳуқуқ учун курашга уйғотишда ўз ҳиссасини қўшди.

Мискиннинг бизгача сақланган шеърлари орасида автобиографик характердагилари ҳам бор. Мўминжон Муҳаммаджонов «Тошкент шоирлари»да Мискиннинг босиб ўтган ҳаётидан айрим лавҳалар келтиради ва баъзи шеърларининг ёзилиш тарихини ҳикоя қилади. Жумладан, унинг тоғаси уйида кечирган йиллари ҳақида шу нарса маълум бўладики, Ҳошим новвой ёлғиз ўғлини баландмасжидлик Нориниса исмли гўзал бир қизга уйлантириб қўйган. Бироқ ёлғиз ўғил — Расул 1897 йилда хасталаниб вафот этади. Ҳошим новвой қаттиқ қайғуради, сўнг Мулла Қўшоқни фарзанд қилиб олади ва Норинисага уйлантириб қўяди. Девонбеги маҳалласида боққоллик дўкони очиб беради. Бироқ улар фарзанд кўрмайдилар, югурмаган жойлари қолмайди. Фарзандсизлик ҳар иккисини қаттиқ қайғуга солади. Ниҳоят Мулла Қўшоқ Норинисанинг розилиги билан 1920—21 йилларда Тўхтабуви исмли бир қизга уланади. Кетма-кет Султонмурод, Муҳаммаджон, Аҳмаджон деган уч ўғил кўради. Лекин Султонмурод беш ёшида вафот этади. Шоирнинг «Йўқотганман» шеъри мана шу йўқотишдан юзага келади.

Мискин 1917 йил Февралини қувонч билан кутиб олди. Бироқ Октябр ва унинг оқибатлари шоирни қайғуга солди. 20-йилларда биз уни Тошкентдаги Илич заводида слесар-электрик, тайёр асбобларни йиғувчи, кейинроқ шаҳар тозаликни сақлаш бўлимида тиббий назоратчи бўлиб ишлаганини кўрамиз. Умрининг сўнги йилларида Ҳадрадаги машҳур 8-дорихонада кассирлик қилган. Шоир 30-йилларнинг ўрталарида фалажга мубтало бўлади. «Отам хаста ётганларида мен учинчи синфда ўқирдим, — деб хотирлаган эди шоирнинг ўғли марҳум Муҳаммаджон Қўшоқов. — Қўшнимиз болаларига эргашиб, олдинроқ машқ қилганим туфайли ўқишга кирмасданоқ ҳарфларни танир ва китобни ҳижжа-

лай олардим. Кейинчалик айрим шеърларини менга айтиб туриб ёздирадиган бўлдилар...¹

Мискин 1937 йилда вафот этди. Унинг бизгача сақланиб қолган шеърлари жуда оз. Гарчи унинг девон тартиб қилганлиги, ҳатто икки девони бўлганлиги тахмин қилинсада, улар бизгача етиб келган эмас. М. Қўшоқов девонларнинг бири 1925 йилгача матбуотда босилган шеърларидан тузилганлиги ва 200 саҳифадан ортиқроқ бўлганлигини, иккинчиси эса, 160—170 саҳифадан ташкил топиб, шоир умрининг сўнгги ўн йиллигини ўз ичига олганини маълум қилган эди. Бироқ иккала девоннинг ҳам тақдири номаълум.

Шоир шеърлари шу пайтга қадар тўпланган, ўрганилган эмас. У ҳақда 60—70 йилларда айрим хотиралар (З. Толипова, Дўстимни эслаб, «Тошкент оқшоми» г., 1967 йил, 28 июль; Мушкин. Устозни эслаб, «Фан ва турмуш» ж., 1971 йил, 7-сон; М. Қўшоқов. Отам хусусида, шу журнал, шу сон), ва мақолалар (Б. Насриддинов. Ғазалхон, «Ўзбекистон маданияти» г., 1971, 24-сентябр)ни ҳисобга олмаганда, махсус бир иш қилинган эмас.

1973 йилда Тошкент университети (ҳозирги ЎзМУ)нинг ўзбек адабиёти кафедраси битирувчиси Хуррам Саломов каминанинг раҳбарлигида «Мулла Қўшоқ Мискиннинг ҳаёти ва ижоди» деган мавзуда диплом иши ёзган эди. Ёш тадқиқотчи биринчи бўлиб шоир ҳаёти ва ижоди ҳақидаги маълумот-материалларни йиғиб тартибга солди, ҳаёт ва ижод йўлини имкони доирасида ёритиб, асарларини таҳлил доирасига киритди. Авлодлари, шогирдлари, мухлисларидан, уни яқиндан билган, таниган кишилардан хотиралар ёзиб олди. Баёзлар, журнал ва газеталардан, хонандалар репертуарларидан 60 дан ортиқ шеърни йиғди. Шулардан 30 га яқинини ишига илова қилди. Бироқ, у даврдаги шароит шоир ижодини кенгроқ ўрганиш, айниқса, тарғиб-ташвиқ этишга йўл бермасди. Бу ҳаракатларнинг ўзи ҳам айрим ёшларнинг ғайрат ва фидойилиги билан амалга ошганини таъкидламоқ керак.

1982 йилда эса А. Жалолов «Асрлар нидоси» тўпламида Мискиннинг 9 шеърини эълон қилди. Булардан бештаси («Айрилиб», «Менинг», «Бўлса бас», «Этма», «Қаёндур?») анъанавий-ишқий мавзуда, иккитаси («Жаҳон ичра», «Қилур») шўро мавзуда ёзилган ғазаллардир. Қолган иккитаси маш-

¹ Қараи: «Фан ва турмуш» ж., 1971. 7-сон.

хур «Изларман» («Манам, Мажнуни ишқ...») мухаммаси ва «Кўрдим хатингни зебо санамлар» мураббаъсидир¹.

Мискиннинг сақланиб қолган шеърлари унинг ўз қаламига, ўз овозига эга бўлган, адабиётимиз тарихида сезиларли из қолдирган истеъдод эканлигини кўрсатиб турибди. Бу эса унинг ижодини ўрганишни ва холис баҳолашни талаб этади.

ХИСЛАТ (1880—1945)

«Хислат» таҳаллуси билан шуҳрат топган Саййид Ҳайбатуллоҳўжа Саййид Орифхўжа ўғли ҳам жадидчилик даврида етишган. Мискин сингари асосан анъанавий ишқий шеърят билан шуғулланган бўлса-да, давр ҳодисалари таъсири туфайли ҳаётдаги ўзгаришларга, хусусан, янгиланаётган адабиётга рағбат билдирган шоирлардан. Матбуотда у ҳақда мақолалар 60-йиллардан кўзга ташланади. Хислат ижоди бўйича самарали ишлаган филология фанлари доктори, профессор Абдулҳамид Жалолов бўлди. Шоир вафотидан кейинги дастлабки илмий мақола ҳам унинг қаламига мансуб эди². Сўнг «Таржимаи ҳол»ини нашрга тайёрлади³. 1971 йилда эса, «Ғазаллар»⁴ номи остида бир туркум танланган асарларини чоп эттирди. Номзодлик⁵, докторлик⁶ диссертацияларида кенг ўрин ажратди. Шоирнинг адабий портретини яратди⁷. 80-йилларнинг охиридан алоҳида асарлари нашр этила бошлади. 1998 йилда «Юлдузча» нашриёти шоирнинг Убайд Зақонийдан қилган шеърий «Мушук ва сичқон қиссаси»⁸ ни айрим ўзгартиришлар билан босиб чиқарди. 1992 йилда «Нур» нашриёти Урфон Отажон сўзбошиси билан «Тухфаи Хислат»ни қайта чоп этди⁹.

¹ Қаранг: Асрлар нидоси, Т., 1982, 325—333-бетлар.

² А. Жалолов. Хислат. «Ўзбек тили ва адабиёти» ж., 1968, 1-сон.

³ Қаранг: шу журнал, 1969, 4-сон.

⁴ Хислат. Ғазаллар. Тузувчи ва сўзбоши муаллифи А. Жалолов, Т., 1971.

⁵ А. Жалолов. Просветительско-демократическая узбекская литература 1905—1917 гг. Т., 1972, АКД.

⁶ А. Жалолов Ўзбек маърифатпарварлик адабиётининг ривожланш жараёни (XIX аср охири — XX аср бошлари), ДДА, Т., 1994.

⁷ А. Жалолов. Озодликни улуғлаб, Т., ФАН, 1987.

⁸ Убайд Зақоний. Мушук ила сичқон қиссаси. Хислат таржимаси, Т., 1988.

⁹ Тухфаи Хислат, Т., 1992.

Хислат таржимаи ҳолини ёритишда муҳим манбалардан бири Мўминжон-Тошқиннинг «Тошкент шоирлари» тазкираси бўлиб турибди¹.

Саййид Ҳайбатуллоҳуҗа Тошкентнинг машҳур эшонзодаларидан бўлиб, Эски шаҳарнинг Чорсу мавзеида 1880 йилда туғилган². Ота-боболари, айниқса, она томон бобоси Маҳмудхон ва бувиси Шамсиойимнинг эл ичидаги мавқеъ-мартабалари жуда баланд бўлган. Уларнинг ўзлари ҳам ўқимишли, маърифатли кишилар бўлганлар. Ҳайбатулло шу даргоҳда тарбия топди. 14—15 ёшларидан шеър машқ қилди. 16 ёшларида «Кўкалдош» мадрасасига ўқишга кирди. Эшонхон қори қўлида таҳсил олди. Бироқ осуда кунлар узоқ давом этмади. Отаси Саййидорифхўжа қаландарсифат одам бўлиб, оила таъминоти Маҳмудхонлар измида эди. Маҳмудхон ва Шамсиойим вафот этиб, назр-ниёзлар тўхтагач, тирикчилик оғирлашиб қолди. Унинг устига чор ҳукумати 1898 йилги Дукчи эшон воқеасидан кейин қаландарликни таъқиб этди. Қийин кунлар бошланди. Ҳайбатулло ўқишни ташлаб, дастлаб себзорлик Қодирхўжа деган устага, сўнг кўрғонтегилик уста Солига шогирд тушади, дурадгорлик, фонусчиликни ўрганади. Айни пайтда қаламини ҳам қўлдан қўймайди. Камийга шогирд тушади. Бедилхонлик давраларида қатнашади. Тошкентнинг машҳур бедилхонлари Исомуҳаммад Гулшан (1840—1903), Мираҳмад Мирий (1833—1916), Ҳолиқул Азко (1870—1936), «Бароқхон» мадрасаси мударриси Алоуддин Фунуний (1861—1932), Султонмуҳаммад Роғибий (1835—1898)лар суҳбатида бўлади. Камий уни Юсуф Сарёмий (1845/46—1912), Муҳйи Хўқандий (?—1911), Саидахмад Васлий (1870—1925), Тошхўжа Асирий (1864—1916) каби эътиборли шоирлар билан таништиради. 1908 йиллардан бошлаб таржима (хусусан, форс шеъриятидан) билан шуғулланади. Убайд Зақонийнинг «Гурба ва Муш» («Мушук ва Сичқон»)ини (1903—04), Фирдавсий «Шоҳнома»сига киритилган қадим форс дostonларидан «Достони Барзуи шер» (1911)ни ўзбекчага ўгириб, бостириб чиқаради. Бир қатор баёзларга («Баёзи янги», Т., 1911) котиблик қилади. Умар Боқийнинг «Фарҳоду Ширин» (1906), «Лайлоу

¹ Қаранг: Мўминжон-Тошқин. Тошкент шоирлари... 119—170-бетлар.

² Мўминжон-Тошқин унинг таваллуд санасини 1882 йил деб кўрсатади (қаранг: кўрсатилган асар, 119-бет).

Мажнун» насрий асарларини нашрга тайёрлайди, «Ҳадяи Хислат» (1910), «Армуғони Хислат» (1912), «Тухфаи Хислат», «Савғоти Хислат» (1914) каби баёз (антология)лар тузиб чоп эттиради. Чорсуда китоб дўкони очиб, китоб савдоси билан шуғулланади¹.

«Армуғони Хислат»нинг сўзбошисида амалга оширган ишлари ҳақида ҳисобот бериб, ёзади:

Тутунгиз сомеъ бу сўзга гўшни
Ки аввал чоп қилдим «Гурба Муш»ни.
Яна ҳам қиссаи «Фарҳоду Ширин»,
Ҳамаға маълум онинг шаҳриду Чин.
Ўтуб бир неча фурсатлар, аё ёр,
Ки қилдим «Ҳадяи Хислат»ни тайёр...
Онинг орқасидан бир «Лайли Мажнун»
Ки қилдим қиссасин чоп, кўп ютуб хун².

Мўминжон-Тошқин «Шоир Хислатнинг ёзган асарлари» рўйхатида 12 номни келтиради. Булар орасида «Куён», «Нон ва ҳалво», «Аҳмад полвон», Низомийнинг «Лайли ва Мажнун»и таржимаси тадқиқотчилар томонидан кам тилга олинган бўлиб, аниқлаштиришни талаб қилади. «Нон ва ҳалво» форсийдан таржима бўлиши керак. «Аҳмад полвон»ни А. Жалолов шу номдаги тошкентлик машҳур полвонга бағишланган манзума деб хабар беради. XX аср бошида Аҳмад полвон деган бир паҳлавон ўтгани маълум. Абдулла Тўқайнинг асарларида у цирк артисти паҳлавон Қорааҳмад тарзида учрайди. Эҳтимол булар бир кишидир. «Нон ва ҳалво»ни Хислатнинг ўзи таржимаи ҳолида арабча ва форсча ҳикоялар тўплами эканлиги, шеър билан таржима қилганини хабар беради³. Низомийнинг «Лайли ва Мажнун»и таржимасини умрининг охирларида қўлга олган. Мўминжон-Тошқин хабарига қараганда, таржимада у билан Н. Охундий ҳам иштирок этганлар.

Хислатнинг нашр этган 4 баёзи ўз даврининг қалам эгаларидан 81 кишининг 230 шеърини ўз ичига қамраб олади. Улар орасида энг машҳури «Армуғони Хислат» бўлиб, муал-

¹ Маълумотлар учун қаранг: А. Жалолов. Озодликни улуғлаб. Т. ФАН, 1987. 12—16-бет.

² Армуғони Хислат, Т. Орифжонов литогр., 1912. 8-6.

³ Мўминжон-Тошқин маълумотига қараганда бу асар шайх Баҳоуддин Омидий томонидан ёзилган (қаранг: Тошкент шоирлари.... IV. Шоир Хислатнинг ёзган асарлари, 130-бет).

лифнинг ўзи таъкидлаганидек, 6 шоирнинг 118 шеъри жой олган, шундан 48 таси Хислатнинг ўзиникидир¹. Машҳур ҳофиз Мулла Тўйчи Тошмухамедов таклифи билан тузилган ва унинг сарф-харажати билан майдонга келган «Армуғони Хислат», асосан ашувла қилиб айтиладиган лирик шеърлардан ташкил топган бўлиб, ҳар бирининг тепасига «Савти мақоми ва оҳанги» ёзиб қўйилган эди. Бир вақтлар, Навоий замонасида Султон Ҳусайн Бойқаро кўрсатмаси билан Хусрав Деҳлавий девони китобат қилиниб, ҳар бир шеъри тепасига вазни кўрсатиб қўйилгани маълум.

Хислат ҳам айрим замондошлари сингари завқи баланд, бадиҳагўй шоир бўлган. Йўл-йўлакай, турли муносабат билан айтган ва халқ тилига тушиб кетган байту мисралари бунга далил.

Шоирни яқиндан билган Мўминжон-Тошқин уни «Йўғон гавдали, йўлбарсдек кучли бир одам эди» деб таърифлайди. Айни пайтда хиёл чапанироқ, мақтанчоқроқ бўлганини ҳам қайд этади. Турмуш ташвишлари уни ўз измига солди. 1912 йилда кетма-кет икки фарзандининг вафот этиши ижодида маҳзунликни кучайтирди:

Тушуб бошимга дўстлар доғи фарзанд,
Кўзумга ончунон тор ўлди Тошканд.
Бор эрди бир қизим оти Малоҳат,
Эди меҳрин ипи жонимга пайванд.
Жаҳондин қилди рихлат тўрт ёшида,
Йўқ эрди асрида бир анга монанд.
Хусусан, бор эди бир дона ўғлум,
Оти Нисбатхон эрди, сўзлари қанд.
Кириб эрдик тўртдин бешга ногоҳ,
Қизамуғ дарди бирла бўлди дардманд.
Давосин билмадилар дардини ҳеч.
Табибларни олиб келдимки ҳар чанд.
Ётиб ёстукда ўн бир кун гапурмай,
Бу ҳам кетти жаҳондин, эй хирадманд.
Бу икки булбулимдин айрилиб ман,
Юрай қандоғ жаҳон боғида хурсанд...

деган сатрларни ўқиймиз бир марсия-ғазалида.

Шоир 10-йилларда молдий муҳтожликда яшади. Қалам орқасидан кун кўриш қийин эди. Унинг 1916 йилда ёзган

¹ Қараңг, шу қўлёзма, 170-б.

«Кўп йил қилдим шоирлик,
Ҳеч бўлмадим бир пуллик.
Асли касбимни қилдим,
Ҳам сўм келди, ҳам червон» —

мутойибасида ҳақиқат йўқ эмас эди.

20-йилларда эски зиёлиларга, айниқса, эшон ва руҳонийларга қарши кураш авж олган пайтлари ҳам шоирга осон бўлмади. Хислат қалам-қоғозини йиғиштириб кўйиб, турли завод-фабрикаларда ишчи бўлиб ишлади. «... 4 йил Сельмаш» заводининг, 4 йил «Ёғочсозлик» заводининг, 4 йил босмахона ва 3 йил «Пойафзал» фабрикасининг қурилишларида дурадгор бўлиб ишлади»¹, — деб ёзади А. Жалолов.

Шоир уруш бошланиб, оммавий қатағонлар бир оз босилгандан сўнггина қўлига қалам олди. Бунда ҳам кўпроқ таржима билан шуғулланди. Бироқ кўп ўтмай, 1945 йилнинг 7 июнида нафас қисма касали билан вафот этди.

Хислат ҳам кўпроқ ишқий шеърлари билан шуҳрат топган шоир. Унинг «Найларам», «Эй нигорим, бу на савдо айладинг?», «Ҳажрингда эй ёр, корим фиғондур», «Қандоқ қилай?», «Кечқурун» каби ўнлаб шеърлари ҳали-ҳануз ҳофизларимиз томонидан севиб куйлаб келинади. Шоирнинг

«Эрди аёғларимга кўб тангу тор кафшим,
Сиқти-ю қилди охир юрмоққа зор кафшим» —

матлаъли ҳазил-мутойиба шеъри замондошларининг кўплаб мухаммасларига асос бўлган. 1912 йилда чоп этилган «Пахтадан»² мухаммаси мустамлака даври иқтисодий муносабатларининг жамиятга таъсирини кузатиш нуқтаи назаридан муҳим. «Нажмиддин» номли текинхўр, бошқалар ҳисобига кун кўрувчи, айна пайтда иғводан бўшамайдиган нопок замондоши ҳақидаги ҳажвияси³ шоирнинг ҳажвий маҳоратига далил бўла олади.

Хислат кундалик воқеаларга аралашиб боришга, ҳаётдаги ўзгаришларни англашга уринган шоирлардан эди. Масалан, у ўлкада юз очаётган вақтли матбуотга жуда катта умид билан қарайди. Унинг кенг халқни дунё янгиликлари билан таништириб боришда, миллатнинг кундалик эҳтиёжларини

¹ А. Жалолов. Озодликни улуғлаб. Т., ФАН. 1987. 47-бет.

² Армуғони Хислат. Т., Орифжонов литогр., 1912, 215—217-бетлар.

³ Қарапг бу ҳақда. А.-Жалолов. Озодликни улуғлаб. Т., ФАН. 1987, 27-бет.

муҳокама этишда, таълим-тарбия, илм-маориф ишларида буюк восита бўла олишини яхши англайди. Унинг «Садойи Туркистон» нашри муносабати билан ёзган «Тарихи Хислат»¹ шеъри ва унга «Туркистон садоси» сўзларини тарих моддаси қилиб олиши буни кўрсатиб турибди.

Хислат шеърятини мумтоз адабиётимизнинг янги давр адабиёти билан боғланишларини ўрганишда қизиқарли материаллар бера олади.

ТАВАЛЛО (1883—1937) 57

Шоир Таваллонинг исми шарифи Тўлаган Хўжамёров бўлиб, XX аср бошида Тошкентда етишган, халқ ўртасида катта шуҳрат қозонган истеъдодлардан.

Ойбек «Болалик» асарида шундай ёзган эди.

«Айвонда мук тушиб, Таваллонинг шеърларини ўқишга киришаман. Ўқийман, диққат билан берилиб, узоқ ўқийман... Шеърлар рангдор, жонли, тили ўзига хос, раван...»

Бўлажак шоир 1883 йилда Кўкча даҳасида Оби Назир маҳалласида ўзига тўқ Хўжамёр Жиянбоев оиласида дунёга келди². Эски мактабда савод чиқарди. «Бекларбеги» мадрасасида, рус-тузем мактабида ўқиди. Мол савдоси билан шуғулланадиган Хўжамёр аканинг Авлиёота, Пржевальск шаҳарлари билан яқин алоқалари бор эди. 17 ёшлиқ Тўлаган 1900 йилда отасининг маслаҳати билан Пржевальск шаҳрига бориб, Усмонбек Солиҳжонбоев деган кишининг кўлида иш юритувчи (приказчик) бўлиб ишлай бошлади³. 1909 йилда Хўжамёр ака вафот этади. Кўп ўтмай, Тўлаган Тошкентга қайтади. Шаҳар савдо ширкатларидан бирида иш юритувчилик қила бошлайди. Зухра исмли қизга уйланади. Раҳ-

¹ Сабзозор, тўплам (ношир ва тўпловчи Мунавварқори). Т., 1914, 9—10-бетлар.

² Шоирнинг таржимаи ҳолини ёритишда, хусусан, ҳаёт саналарини аниқлашда унинг Республика МХХ архивида 32592-рақам остида сақланаётган «Тўлаган Хўжамёров иши» (119 саҳифа) материалларидан фойдаланилди.

³ Тавалло 10-йилларда ҳам у ёқларга тез-тез бориб турган. «Садойи Туркистон» газетасининг 1914 йил декабр сонларида унинг шу йил 12 ноябрда савдо ишлари билан Авлиё-ота, Олмаота, Ёрқанд тарафларга сафар қилгани. 20 декабрда Тўқмоқда бўлгани ҳақида хабарлар берилган.

бар, Санобар деган икки қиз, Мақсуд, Маҳмуд номли ўғиллар кўради. 10-йиллардан вақтли матбуотда «Тавалло» таҳаллуси билан шеър ва мақолалари босила бошлайди. 1914 йил 30 августда Мунавварқори, Авлоний, М. Подшоҳўжаев, Хусанхўжа Дадахўжа ўғли (ёзувчи Саид Аҳмаднинг отаси), Саидабдулло Саидқарим ўғли Саидазимбоев, Комилбек Норбеков (жами 12 киши)лар билан биргаликда Тошкентда «Нашриёт» ширкатини тузиб, китоб чиқаришни йўлга қўядилар. 1915 йилда эса Авлонийлар ташаббуси билан тузилган «Турон» жамиятида фаолият кўрсата бошлайди. Лекин асл касби савдо ишларидан узилиб кетмайди. 1917 йил воқеаларига қадар мазкур соҳада мунтазам ишлайди. Адибнинг «Жиний иши»да сақланган «Меҳнат дафтарчаси»га разм сола-миз. Ижодий соҳадан бошқа ҳамма иш билан шуғулланган. Ички ишлардан маъмурий-хўжалик қурилишигача бор. Чунончи, 1918—19 йилларда Тошкентнинг дастлаб Эски шаҳар, сўнг Янги шаҳар ижроия қўмиталарига аъзо бўлган. 1919 йилда партиёга кирган. Чекага хизматга олинган ва 1922 йилгача Республика коллегия аъзоси бўлган. 1922—23 йилларда ушбу ташкилотнинг Эски шаҳар ижроия қўмитаси аъзоси, шикоятлар бюроси аъзоси, Фарғона ревтрибунал аъзоси вазифаларини бажарган. 1924 йилдан ички ишлар ва давлат муҳофазаси тизимидан узоқлашади, касаба уюшмасига ўтади. Ташсоюз бошқармаси аъзоси, 1925—26 йилларда эса Тошкент саноат бирлашмаси Кустпромсоюз (Хунармандчилик саноати касаба уюшмаси) раиси бўлиб ишлайди. 1927 йил 23 октябрда молиявий камомад айби билан партиядан ўчиритиб, 5 йил қамоққа ҳукм қилинади, бироқ 1928 йилнинг 11 январиди, чамаси, айби исботланмаганлиги сабабли, озод этилади. Шу йил қуруқ мевалар омборида таржимон бўлиб ҳам ишлаган экан. Йил охиридан 1930 йилнинг апрелигача КООПстрахсоюз (Ширкатлар суғурта уюшмаси)да инструктор, Нонмарказ инструктори (1930), Ширкатлар уюшмаси ноziри (1930) вазифаларини бажаради. 1931 йилнинг 15 декабрида аризасига кўра ишдан бўшатишган. Хомашё ва савдо сектори ноziри вазифасига ўтказилган. 1933 йил 1 январдан Союззаготхлопок (Иттифоқ пахта тайёрлаш) идораси ихтиёрига юборилган; 1933 йил 22 ноябр — Узпромстрой (Ўзбекистон саноат қурилиши) трестиди назоратчи-инструктор; 1934 йил 15 апрел: аризасига кўра ишдан бўшатишган. 1935 йил 29 январ — «Красний утилик» («Қизил фойдаманд») артелиди инструктор. 1935 йил 25 май: аризасига кўра бўшатишган.

«Жиноий иш»даги «Анкета маълумотлари»дан. Ташқи кўриниши: ўрта бўй, бўйи 1 метру 56 см, кўзи — қўй кўз, сочи — қора. Дарвоқеъ, «Жиноий иш» материалларида «айбланувчи»нинг яна бир жиҳати махсус таъкидланган: керагича нотик.

1937 йил 14 августда Тавалло «аксилинқилобий» «Турон», «Шўройи ислом», «Иттиҳоди тараққий», «Миллий иттиҳод», «Миллий истиқлол» ташкилотларининг аъзоси», «Миллионернинг ўғли», «шеърларида миллатчилик ғояларини илгари сурган»ликда айбланиб, қамоққа олинади¹.

Қамоққа олинганда оилада беш киши бўлган: ўзи — 54 ёшда, хотини — Зуҳра Миёрова — 40 ёшда, ўғли Мақсуд Миёров — 16 ёшда, қизи Санобар Миёрова — 11 ёшда². 1913 йилда туғилган Раҳбар исми қизи 1936 йилда турмушга чиққан бўлиб, Бухорода яшар эди.

Агентура материалларидан: «Т. Х. миллий республикани мустамлака» деб айтди. Кўпчилик орасида «Ўзбек халқи ўзаро нифоқ ва қўрқоқлик орқасидан хор-зор, қизилларга тутқун бўлди. Сабр косаси бир кун тўлади ва халқ совет ҳукматига қарши кўзғалишга мажбур бўлади. Агар мен инқилобни шундай кунларга олиб келишини билсам эди, бутун вужудим билан унга қарши курашар эдим»³, деди.

Тўлаган Хўжамёровнинг тергов ишлари тезлашиб кетди. Ўзбекистон ички ишлар халқ комиссари муовини Леонов имзолаган «Айблов хулосаси» 1937 йил 9 сентябрда 25 кунда тайёр бўлди. Унда Таваллонинг 1919 йилда Осипов кўзғолонига «қатнашгани»гача «тасдиқлатиб» олинди ва бир қатор «айб»лар билан учлик ҳукмига ҳавола этилди.

Шу йилнинг 19 октябрида НКВД қошидаги учлик мажлисида Тавалло отиб ўлдиришга ҳукм қилинади. Ҳукм шу йил 10 ноябрда ижро этилади. Адабиётшунослик асарларида эса унинг вафот йилини 1939 деб кўрсатиб келардик. Адиб 1968 йил 18 октябрда оқланди⁴.

Таваллонинг 1968 йилда Бухородаги қизи Расулова Раҳбарнинг ДХҚ идораларига ёзган хатлари мазмунидан англашилишича, бу йилга келиб, шоир оиласидан ундан бошқа ҳеч ким қолмаган⁵.

¹ Ўзбекистон Республикаси Миллий Хавфсизлик хизмати архиви. 32592-рақамли «иш». 15-бет.

² Ўша ерда, 18-бет.

³ Ўша ерда, 12-бет.

⁴ Ўша ерда, 118-бет.

⁵ Ўша ерда, 29-бет.

Тавалло асарларининг қайта нашри ва у ҳақдаги маълумотларнинг берилиши ҳам 1968 йилга тўғри келади. Марҳум М. Зокирий ва атоқли адабиётшунос — танқидчи О. Шарафиддиновларнинг ғайрат ва ташаббуси билан дунёга келган ва «зарарли китоб» сифатида дарҳол йиғиштириб олинган «Тирик сатрлар»даги шоир ижодидан намуналар бу борадаги дастлабки қадамлардан эди¹. Унинг ягона шеърӣ тўплами «Равнақул ислом» алоҳида ҳолда 1993 йилдагина нашр қилинди².

Бугун бу номни фақат бизда эмас, четда ҳам биладилар³.

Таваллонинг ижодкор сифатида шаклланишида Тошкент адабий муҳитининг роли катта бўлди. Унга сайрамлик шоир Юсуф Сарёмӣ устозлик қилди. Тахаллусни ҳам унга Юсуф Сарёмӣ берган.

Таваллонинг шеър ва мақолалари 10-йиллардан бошлаб матбуотда кўринади. Шоирнинг 1916 йилда «Равнақул ислом» номи билан чоп этилган шеърӣ тўплами унинг ҳаётлик даврида босилган битта-ю битта китобидир. Мақолалари тўпланган эмас. 20-йилларда «Муштум» ҳажвий журналининг фаолларидан эди. Мазкур журнал саҳифаларида «Мағзава» имзоси билан ўнлаб ҳажвий шеърлари чоп этилган, улар ҳам йиғилган, ўрганилган эмас.

Шоир ижодини баҳолашда асосий манба «Равнақул ислом» бўлиб турибди. Тўплам ҳажман унча катта эмас, 70 тача шеър киритилган. Номи ўша йиллар учун кенг расм бўлган номлардан. Туркчилик, исломчилик руҳида. Вазн ва оҳанг анъанавӣ — арузда. Бироқ мазмун тамом янги. Туркистонни қоплаган жаҳолат ва нодонлик, тутқунлик ва турғунлик ҳақида. Унинг ҳам бошқа ривожланган, тараққий топган миллатлар қаторида фаровон ва бахтли яшашга бўлган ҳаққи-хуқуқи тўғрисида.

Шоир, биринчи навбатда, замон ҳодисаларидан илҳом ва таъсир олади. Кўпгина шеърлари ҳаётдаги конкрет янгиликлар, ўзгаришлар ҳақида. Шунингдек, унинг сўнгги давр турк, татар, озарбайжон шоирларининг шеърлари билан ҳам

¹ М. Зокирий Таваллонинг таваллуд — вафот санасини 1872—1939 деб кўрсатган.

² Тавалло. Равнақул ислом. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Б. Қосимов. Т., ФАН, 1993, 72-бет.

³ Германиядаги Бамберг университети туркология бўлимида 1997—98 йилларда Таваллонинг «Равнақул ислом»и ихтисослик семинари мавзуси қилиб олингани маълум.

яхши таниш эканлиги билинади. Чунончи, 1913 йилда Абдулла Тўқай вафотидан қаттиқ қайғуради. Матбуотда чиқади. «Шеърларидан кўп баҳралар олғонлиги»ни, турмуши ҳам Тўқайнинг «таржимаи ҳолига ниҳоятда ўхшаб кетганлиги»ни (у ҳам етим ўсган эди) ёзади. «Тотор қардошларимизнинг машҳур шоири марҳум Абдулла Афанди Тўқаевнинг шеърина тазмин» номи билан унинг «Жумла фикрим кечакундуз Сизга оид миллатим», — деб бошланадиган шеърига назирасини эълон қилади. Марҳум шоирнинг маслаку муддаосини, жумладан миллат йўлида жонини фидо этмоқни ўзи учун муқаддас бурч ҳисоблайди. «Миллат», «Миллият» тушунчаларига Авлоний ва Таваллоларга қадар шеъриятимизда бунчалик кўп эътибор берилган эмас эди. Хусусан, Таваллода ҳар бир шеър миллат, унинг шу кундаги аҳволи, жаҳон ҳамжамиятида тугган ўрни, тарихи ва тақдирига келиб боғланган. Шоир жаҳоннинг, чунончи Оврупо ва Америка халқларининг тараққиёт асридаги ҳаётига назар ташлайди. Бир томонда илм-фан, техника янгиликларини турмушга жорий этиб, оғирини енгил, ҳаётини фаровон қилаётган миллатлар, иккинчи томонда, Одам Атодан келаятган, аллақачон эскириб ишдан чиққан ишлаб чиқариш усули ва воситаларига маҳкам ёпишиб, дунёда шуни сўнгги мўъжизадек ушлаб олган Туркистон. Шоир ҳар иккисини муқояса қилади. Бу муқояса, ҳажвий мазмун ташийди, албатта. Масалан, шундай шеърларидан бири «Ёвруполилар хунари бирдан бизларни(нг) хунарларимизнинг фарқи» деб сарлавҳаланган. Шеър бошдан-охиригача кесатиқ-қочириклар, истехзо асосига қурилган. Шоир шеърни ҳатто ўз миллатига эмас, «Ёврупо аҳлига» мурожаат билан бошлайди. Уларни баҳсга, мусобаҳага чорлайди. Шу аснода «занбурак» — «сопқон», «афтомобил» — «хўқанд арба», «айрипилон» — «варварак», «зобут»-«товар» — «бўйра-бордон» муқоясалари оддий мазах-кулгидан вазиятга фожией мазмун берувчи захарли истехзога айланади. Ёки «Ибрат боғида» шеърини олайлик. Шоир истироҳат боғида сайр этаркан, икки хил манзарани кўради. Шу маънода ушбу «томоша боғ» аслида ибрат боғидир. Ана, бир гуруҳ «чаман булбуллари» боғда «товус» каби «хиром» қилмоқдалар, «ёз фасли оқ баданларига» «оқ кийимлар» кийган, «искамейкаларда «роҳат қилиб» дам олмоқдалар. Бу инсоннинг ўз инсоний шаънини қадрламоғидир. Энди, иккинчи манзарага кўз ташланг. Йўл устида тўпланиб, қарғалардек қўнқайиб олган кишилар. Ана, бирови кафшининг лойи билан искамейкага чўзилган. Ё бўлмаса, ёз фасли бўлишига қарамай, пахталикни ташламасдан елка».

га ёғини чиқариб юрган, уч қабат камзулни устидан саккиз қулоч белбоғ боғлаб олган миллатдошларимизни айтмайсизми?! Нега бировлар озода кийиниб, чиройли бўлиб, ҳузур-ҳаловат билан юрганда биз «пайпоғимиз судраб» кўча чангитиб юрамиз. Ана яна бири келяпти, иштонни тизадан юқори кўтариб олган, кўкрак очиқ. Семиз қорни, жундор кўкрагини кўз-кўз қилиб келяпти. Унинг учун дунёда шундан буюк мартаба йўқ. Боғбон («садовник») йўқол («убрайс!») деб тўғри бўлса, (томошабоғга маҳаллий халқ, кириб, ўрис тўраларнинг ҳаловатини бузиши мумкин эмасда), «гасподин»дан бошқа сўз айта олмай, чулдираб қоламиз. Узоқда бирорта «мундир кийган солдат» кўринса, қўяверинг, боққа кирмасдан қуённи урамиз. Қоровул-поровул кўрсак-ку, худо урди, кўчама-кўча ошамиз. Уйга келганда эса юраги тоғмиз.

Мантиқан шундай хулоса чиқади: наҳотки бу ўша доврўғи жаҳон Туркистон? Наҳотки бу шўринг қурғурлар дунёга қанчадан-қанча даҳоларни етказиб берган, Амир Темурдай жаҳоний зотлари билан ярим жаҳонга эгалик қилган, инсониятга инсонларча яшашдан сабоқ берган, асрлар давомида куч-қудрат, ақл-шижоат тимсоли бўлиб келган юрнинг фарзандларидирлар.

Аслида, шоир демоқчи бўлган гап ҳам шу.

Тавалло Ватан мавзуига алоҳида эътибор беради. Шеърларидан бири ҳатто «Суюкли Ватан ҳақинда» деб аталган. Унинг шеърларида «Турон» («Кўрасиз Турон эли, Қарсда мусулмонлардир...» «Ёрдам этмак кунни етди сиза Турон аҳли...» — «Қарс мамлакатада фалокатзада мусулмон қардошлар ҳақида» шеърдан; «Деюр астағфирулло, даъфатан шундоғму Туронлиғ» — «Уёнмаз эрса миллат» шеърдан; «Ёш-қари қадрини бил, Турон элин меҳмонидур...» — «Мухаммаси Тавалло бар ғазали Мавлавий Юсуф Сарёмий» шеърдан), «Туркистон» («Баҳора дўнди Туркистон, очилди гунчалар хандон...» — «Наврўзлик ҳақинда» шеърдан; «Шунча Туркистон элинда нодон аҳли кўб вале...» — «Халқга фойдаси тегмаганлар ҳақинда» шеърдан; «Бу Туркистон элидин тобмадим иқрор, йўх, йўх, йўх» — «Жаҳон айвонидан...» шеърдан) атамалари, табнийки қўп учрайди. Айни пайтда унда «Мовароуннаҳр» калимаси ҳам бор. Жумладан юқорида номи тилга олинган «Суюкли Ватан ҳақинда» шеъри «Мовароуннаҳрдур тарихда бизларга Ватан» сатри билан бошланали. Бу жуғрофий атамалар бир-бирига у қалар зид эмас. Бири хиёл кенгроқ, бири торроқ, фарқи шунда холос. Ик-

кинчидан, дастлабки байтнинг ўзиданоқ унинг қадр-қиммати ҳақидаги гап ўртага тушади; «Арзиғай бизлар санга хизматда бўлсак жону тан» — деб ёзади шоир ва «Ватан»га «жону тан»ни қофия қилади. Ватан қадри ҳақидаги бу таърифий фикр, мисрама-мисра, байтма-байт тараққий топиб боради ва ғазал мақтаида «Кеч гуноҳини Таваллони, Ватан, эзгу Ватан. Билди аслинг, қилди васфинг, бу ватандандур бадан», деб тугалланади. Бошқача айтганда, Ватан ва унинг сарҳаллари бизнинг баданимиз каби тану жонимизга туташдир. Ватанга даҳл танга даҳлдир. Шу қадар яқин у. Учинчидан, Ватан ўлик жисм эмас, жонлик тандир, ва ушбу тупроқда яшовчи ҳар бир ватандош танига пайваста бўлмоғи лозим.

Нима учун шоир мақтаъда Ватандан гуноҳини кечмоқни сўрамоқда?!

Матлаъда ҳар бир ватан фарзандининг унинг олдидаги бурчини белгилаб берган эди. Сўнгида узр сўраяпти. Чунки шоир ўзини унга муносиб хизмат қила олмадим, деб ҳисоблайди. Унингча, биринчи вазифа миллатни уйғотмоқ эди, — у, иншоолоҳ, уйғонди («уйқудан бош кўтарди»). Навбатдаги иш миллатни тарбияламоқ ва уни Ватан боғининг булбули мақомига кўтармоқ, уни баркамол қилиб тарбияламоқ ва юртнинг чинакам эгаси мақомини олиб бермоқ эди. «Зағон» («қарғалар»)ни хижолатга солиб, боғдан жўнатиш — мустамлакачилардан халос бўлмоқ эди. Афсуски, буларни амалга ошириб бўлмаётир. Шоир узрининг сабаби шунда. Лекин у мутлақо ишонади; «Бундоқча кунлар бор экан» дейдиган вақт, албатта келади. Бу шоир тасаллисининг бош сабабидир.

Замонасининг жуда кўп шоирлари каби Тавалло шеърларида ҳам кенг ўринни Миллат ва Ватанига хизмат ҳисси ва шу муносабат билан ўз-ўзига ҳисоб эгаллайди. Унинг шеърларидан бири «Ўз виждон-вужудима хитоб» деб номланган. Мухаммас шаклида езилган ушбу шеърнинг ҳар банди «Чиқ ичимдан, жоним эй, сан манга ҳамдамлашмасанг» сатри билан якунланади. Жонга хитоб ҳар банднинг якунловчиси бўлганлигидан унғача шоир ўз вужудининг ҳар бир аъзосига шарт қўйиб чиқади. Бу шартлар Ватан ва Миллат манфаати йўлидаги хизматларга қаратилгандир. Чунончи, миллатга ёрдамлашмаган, унинг оғирини енгил қилмаган қўлнинг «пул тут»ишга ҳаққи йўқ, миллат ғамини емаган дил «хушнуд» бўлмаслиги керак. Бу ғамдан ёш тўкмаган кўзнинг очилмагани яхши. Миллатга суянчиқ бўла олмаган ақл ва фикр-

нинг боридан йўғи. Миллат ғамидан бошқа сўзни сўзлайдиган тил лол бўлгани маъқулроқ ва ҳоказо.

Тавалло халқ ҳаётини рўй-рост кўрсатишда шеър, шоир зиммасига катта масъулият юклайди. Чунончи, «Қаламга хитоб» шеърисида унинг «ҳасрату андуҳ»дан, «меҳнат»дан ёзишини, «тўғри ёз»ишини талаб қилади. Унингча, қаламнинг вазифаси вижонни уйғотмоқдир. Шоирлик бир умр уйғоқ виждон билан яшамоқдир. Халқ, ватан ҳаётидаги ҳар бир ташвишу қувончдан чақмоқдек ёнмоқ. Унинг биргина қуроли бор. У ҳам бўлса ҳақиқат сўз. Ундан чекиниш қаламга ҳам, виждонга ҳам хиёнатдир.

Шеърят — бу кураш. Ўзининг омонат-фароғати эмас, кўпнинг нафи, манфаати учун адолат ва адолатсизлик, яхшилик ва ёмонлик, эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги кураш.

Бас, шундай экан:

Кел Тавалло, бўл мусаввир, ол қаламни қўлга сан,
Чек фронтлар сувратин, кўрсун ҳамма наққошлар.

Шоир «ҳақиқат сўз»ни, дилбанд диёри дардларини айтиш билан кифояланмайди. Уни тузатишга диққатни қаратади («Камчиликни назму таҳрири Тавалло қилмасанг, Кел бу кун манзур эмас, ёзма бўлак ашъор ҳеч» — «Ҳеч» радибли шеърисидан). Иккинчи бир шеърисида эса, ўзини миллатнинг «отхонасида хизмат эт»ишга, «миллатнинг шалтоғи»ни тозалашга сафарбар қилади («Томошабоғ хусусида»).

Бундай ҳол адабиётимизда илгари кўрилмаган.

Шоирнинг севимли мавзуларидан бири хуррият эди. У инсон эркини ҳар нарсадан устун қўйди. Унинг талқинидаги эркнинг маъноси ғоят кенг. Бу эрк сиёсий, иқтисодий мустақилликдан тортиб нафсга, ҳузур-ҳаловатга, қулликдан озод бўлишгача ўз ичига қамраб олди. У хотин-қизлар хурриятига кенг эътибор берди. Масалан, «Қариндош ва ҳамшираларимиз мазлума қизлар тилиндан» шеърисида қизлар оталарига мурожаат қилишиб, уларни ҳам ўқитишни, уларга ҳам инсоний муносабатда бўлишни сўрайдилар. Бугина эмас, шеърда тенг никоҳ ҳақида сўз очилади.

Шоирнинг бир қатор шеърлари давр янгиликлари воқеалари ҳақида. Масалан, «Ойна» (муҳаррири Бехбудий) журналининг (1913), «Садойи Туркистон» (муҳаррири Убайдуллохон Асатуллаҳўжаев) газетасининг (1914) чиқишлари Исмоилбек вафоти (1914), Қарс (Туркия)даги зилзила (1914), айниқса, Биринчи жаҳон уруши ва у билан боғлиқ ҳодисалар Тавалло диққатидан четда қолган эмас. Ўзбек

театрининг майдонга келиш воқеаларига бағишланган бир эмас, тўрт шеъри бор. Шулардан бири бевосита илк ўзбек театри томошаси 1914 йил 27 февралда Тошкентдаги «Коллизей» театрида Авлоний труппаси томонидан Бехбудийнинг «Падаркуш» драмаси кўйилишига бағишланган. Шунда машхур маърифатчи Мунавварқори Абдурашидхонов театр ҳақида нутқ сўзлаган эди. Шеър ҳам шу воқеани ҳикоя қилишдан, «Чўқ мунаввар этди оламни Мунавварқоримиз» деб бошланар эди. Иккинчиси, эса бу воқеани, яъни театрнинг пайдо бўлишининг аҳамиятини таъкидлаб кўрсатди. Шоир, фикрича, ёшларнинг театр ўйнаши, миллатнинг ҳаёт асари кўринганидан — тириклигидан нишонадир, «тараққийнинг хабари»дир.

Таваллонинг «Равнақул ислом» даги шеърлари эски шеър тизимимиз — арузда ёзилган. Лекин ундаги руҳ ва мазмун янги. Шоир бармоққа 20-йилларда ҳажвияларида мурожаат қилди ва 20-йиллар ўзбек ҳажвий шеърятининг эса қоладиган намуналарини яратди. Бироқ совет даврида ёзилган шеърларини на ғоявий, на бадий жиҳатдан 10-йиллардаги шеърларига қиёслаб бўлмайди. Улар енгил-елпи ёзилгандек, кўнгли тўлиб турган кишининг истехзосидек таассурот қолдиради.

Бунинг сабаби, бизнингча иқкита:

1. Ижтимоий. Шоир камбағалпарварлик шиорлари билан ўзига бғдириб олган большевиклар сиёсатининг ғайриахлоқий ва ғайриинсоний моҳиятини тобора англаб боради. Миллат ва Ватаннинг тубсиз гирдобга кетаётганидан, ҳалокатнинг муқаррарлигидан, нажотнинг йўқлигидан изтироб чекади. Шўро идораларида, ҳатто унинг ҳуқуқ-муҳофаза-сида ишлаётганидан қийналади. Кўнглини борлигича оча олмайди.

2. Шахсий. Гувоҳ М. Х. Хусанбоев маълумотига кўра, тахминан 1931 йилда ўгли Маҳмуд вафот этади. Бу нарса шоирга қаттиқ таъсир қилади, ичкиликка берилади. Хуллас, Тавалло ҳаётининг сўнгги 20 йили жуда кўп замондошлариники каби изтиробли, лекин деярли самарасиз кечди.

Лекин у кўпроқ адабиётимиз тарихида 10-йиллардаги миллатни эрк ва адолатга уйғотган жўшқин эҳтиросли шеърлари билан қолди. Бу шеърлар янги ўзбек шеърятининг майдонга келишида муҳим бир босқич бўлиб тарихга кирди. Хусусан, Чўлпон шеърятининг юзага чиқишида маънавий омиллардан бўлди. Ойбекнинг шоир шеърларини алоҳида бир самимият билан эсга олиши сабаби шунда.

ҲОЖИ МУИН (1883—1942)

Ҳожи Муин Миллий уйғониш даври Самарқанд адабий муҳитининг самарали ижод этган истеъдодли вакилидир. Исми шарифи Ҳожи Муин ибн Шукрулла бўлиб, «Меҳрий» адабий тахаллусидир. 1883 йилнинг 19 мартада Самарқанд шахрининг Руҳобод мавзеида дунёга келган. 1890 йилда онаси, 1895 йилда отаси Шукрулла вафот этиб, бобоси Мирсаид Муҳаммадшариф қўлида тарбия топган. Эски мактабда савод чиқарган. Мадрасада Саидахмад Васлийдан араб наҳв (синтаксис)ини ўрганган. Умуман форс, турк, озар тилларида эркин сўзлаша олиш ва ёзиш салоҳиятига эга бўлган. Рус тилини, Оврупо маданиятини мустақил ўзлаштирган. 1901 йилдан ўқитувчилик фаолияти бошланади. Беҳбудий, Сиддиқий-Ажзий, Шакурийлар таъсирида фикри ўзгариб, 1903 йилда ўз маҳалласида «усули жадид» мактаби очган. Ушбу мактаб учун 1908 йилда «Раҳнамои савод» номи билан алифбо нашр эттирган. 1913 йилдан Беҳбудийнинг «Самарқанд» газетасида ва «Ойна» журналида ишлай бошлайди. Ижодкор ва ташкилотчи сифатида Беҳбудийнинг рағбат ва ҳурмати қозонади. Масалан, 1914 йилда Беҳбудий «Ойна» ишлари билан Кавказ-Истанбул-Бейрут-Қоҳира-Истанбул-Берлин сафарига чиққанида журналнинг масъул мудирлигига самарқандлик таниқли зиёли Саидризо Ализола (1887—1945) ни, муваққат муҳаррирликка эса Ҳожи Муинни тавсия этиб, ҳукумат рухсатини олган эди. Ҳожи Муин, айни пайтда, мактабдан ҳам узилиб кетмади. Аксинча, маърифатчиликнинг амалий ишини ҳам маҳкам тутди. 1914 йилда «Тарбият» номи билан ўз уйида хусусий «усули жадид» мактаби очди. Ҳожи Муин 10-йиллардан бошлаб ўзбек ва тожик тилидаги шеър ва мақолалари билан матбуотда кўрина бошлайди. 1914 йилда «Гулдастаи адабиёт» шеърини тўплами босилиб чиқади. Нусратулла Қудратулла билан биргаликда «Тўй» пьесасини эълон қилади. Сўнг 1916 йилда кетма-кет «Эски мактаб — янги мактаб», «Мазлума хотин», «Кўкнори» сахна асарлари дунё юзини кўради. Қисқа муддатда ўлканинг бир қатор шахарларида қўйилади. «Мазлума хотин»ни самарқандлик таниқли педагог, ҳаваскор археолог В. Вяткин рус тилига таржима қилади. 1916 йилда Ҳожи Муин кўплар қатори мардикорликка олиниб, ўша йили 2 ноябрда таниқли маърифатчи Абдулқодир Шакурийи ва шоир Фахриддин Рожий билан биргаликда фронт орқасидаги қора

ишларга юборилади. Жумладан, у Минск губернясининг Новоборисов шахри яқинидаги ўрмонларда дарахт йиқитиш, ёғоч тайёрлаш, хандақлар қазиш каби ишлар билан шуғулланади. 1917 йилнинг майида Феврал ўзгариши берган имконият туфайли она юртига қайтади ва севган касби матбуот ишларига шўнғиб кетади. Абдурауф Фитрат билан бирга «Хуррият» газетасида ишлайди. 1918 йилнинг 11 июнида «Меҳнаткашлар товуши» газетасини йўлга қўяди ва унда масъул муҳаррир бўлиб ишлайди. Унинг ташаббуси билан ушбу газетага илова сифатида 1920 йилнинг 1 январидан «Таёқ» номли кулги журнали таъсис этилади. Самарқанддан С. Айний ва Саидризо Ализода, Тошкентдан Ғози Юнус, Намангандан Рафиқ Мўминий журналнинг фаоллари эдилар. 1922 йилдан «Зарафшон» газетасининг таҳрир ҳайъатида ишлайди. 1924 йилнинг 1 июнида ушбу газетага қўшимча бўлиб чиққан, самарқандлик ҳажвчи ёшларнинг бутун бир авлодини тарбиялаб етказган «Машраб» кулги журналига асос солади. 1926 йилда «Овози тожик» газетасига адабий ходим ва мусахҳиҳ бўлиб ўтади, унинг қошида чиқа бошлаган «Мулла Мушфиқий» ҳажвий журналида масъул котиб вазифасини бажаради. Айни пайтда севган иши ўқитувчиликни ҳам давом эттиради. Саводсизликни тугатиш учун кураш йилларида «Ўқитғувчи» (1925), Тожикистон халқ маорифи комиссарлигининг топшириғига кўра Исматулла Раҳматуллазода билан ҳамкорликда тожикча «Раҳбари бесаводон» (1925) номли алифболар тузади. Бироқ, шу орада адабнинг мусахҳиҳлик фаолияти билан боғлиқ бир нохуш воқеа юз беради-ю, тиниб-тинчимас ижодкор тақдирини алғов-далгов қилиб юборади. Воқеа шундай эди: «Овози тожик» газетаси 1929 йилнинг 24 апрел сонидан Шўролар ҳукумати қонуний байрам тусини берган 1-май арафасида Марказқўм томонидан юборилган байрамолди чақириқларини русчадан тожикчага ўгириб бераётганида «Долой социал-империалистов, да здравствует Коммунистический интернационал!» матни таржимасида «да здравствует» («зинда бод») эътиборсизлик туфайли тушиб қолади-ю, «нест бод кўммунисти байналмилли» (Йўқолсин коммунистик интернационал) бўлиб чиқиб кетади. Замон оғир эди. Жаҳон тарихида «совет кишиси» деган янги ғайриилмий бир тип яратишни мақсад қилиб олган Шўро ҳукумати «Ким кимни енгади?», деб аталган анъанавий баҳсда ютиб чиққан ва ҳар қандай миллийликка қарши муросасиз кураш бошланган эди. Шу сабаб, «Овози тожик»даги техник хатога снёсий тус берилади. Мусахҳиҳ

Ҳожи Муин ва таржимон Саидризо Ализода аксилшўровийликда айбланадилар. ГПУ ходими Грабовский ҳар иккисини сўроқ қилади. Масала Республика ОГПУ коллегияси қошидаги махсус кенгашда кўрилади. Аслида Шўро ҳукумати Беҳбудийнинг яқин маслакдоши, шогирди Ҳожи Муин билан 1923 йилдан қизиқиб келгани маълум. Буни архив ҳужжатлари тасдиқлайди. Чунончи, худди шу йилдан эътиборан у махсус назорат остига олинган. 1927 йилда ГПУ уни «ёзувчи» лақаби билан ёлламоқчи бўлади. Махфий бўлим катта вакили Т. Грабовский қуйидаги 3 масала бўйича маълумот бериб туришни талаб қилади: 1. «Овози тожик» таҳририятидаги аҳвол. 2. Ўзбек-тожик масаласи. 3. Миллий ҳаракат тарихи. Бир қарашда беозордек туюлган бу топшириқларнинг орқасида яширин ғаразли мақсадлар, чунончи, тубжой икки миллатни бир-бирига қайраб, ҳар иккисини ҳукмрон миллатга мутеъликда ушлаб туришдек чиркин сиёсат борлигини англаб етган Ҳожи Муин Грабовскийнинг айтганларини қилмайди, белгиланган учрашувларга келмайди, телефонограммаларига жавоб бермайди. Табиийки, мазкур ташкилот буни ўз обрўсига берилган жуда катта зарба ҳисоблайди. Шундай бир вақтда газетада кетган хато уларга жуда қўл келади. Грабовский сал илгарироқ Ҳожи Муиннинг 1923 йилдан қилиб келаётган «айб»лари, жумладан, Тошкентдаги «Мунавварқори билан яқинлиги», Беҳбудий ҳақида «Маориф қурбонлари» номли «миллатчилик пьесаси»ни ёзгани, партиядан «атайин» чиқиб кетгани, танқидчи «Вадуд Маҳмудни ишдан олишга қаршилик кўрсатгани», турк «миллатчилари» асарларини ўқишга мойиллиги, умуман «мафкурасига кўра миллатчи шовинист» эканлиги ҳақида ГПУнинг махфий бўлими Поповга билдирги ёзган эди. Хуллас, Ҳожи Муин ўша йилнинг ўзида олис Сибирнинг Капек округ Пугачан районида сургун қилинади. Адиб ўз ватанига 1932 йилда қайтиб келади. Ўзбекистон давлат нашриётининг тожик бўлимида адабий ходим ва таржимон бўлиб ишлайди. 1934—37 йилларда «Қизил юлдуз» номли ҳарбий газетада хизмат қилди. Унинг корректорлиги яна бахтсизлик олиб келди. «Отишга ҳукум қилинган халқ душмани Муралов» деганнинг фамилияси шу йилларнинг довруқли давлат арбоби Молотов билан алмашиб кетади. Ҳожи Муинни бу ишни онгли қилганликда айблайдилар, «аксилшўровий тарғибот билан шуғуллангани», «жосусликбузғунчилик фаолияти», «инглиз разведкасига хизмат қилганлиги» учун у 10 йилга ҳукм қилинади ва 1942 йилнинг 21 июлида

Перм областининг Соликамск шаҳрида вафот этади. Адиб 1963 йилда оқланди.

Зариф Башир «26 йиллик хизмат қаҳрамони» («Зарафшон» г., 1927 й., 19 май) мақоласида Ҳожи Муиннинг 1917 йилга қадар ўндан ортиқ газета-журналда фаол қатнашгани, ёзган 11 китобидан ўнтаси босилиб чиққанини қайд этади. Муаллифнинг ўзи «Ижодий таржимаи ҳолим» (1937) рисоласида 1907—37 йиллар давомида 23 хил газета ва журналда адабий, илмий ва ижтимоий мавзуларда 200 мақола, 400 турли хабарлар, 1500 га яқин ўзбекча ва тожикча шеърлари босилганини хабар қилади, асарларининг тўла рўйхатини келтиради. Маълум бўлишича, унинг бир қатор драмалари (чунончи, машҳур «Маориф қурбонлари» ҳамда «Жувонбозлик қурбонлари», «Бой ила хизматкор», «Қози ила муаллим»), шеърӣ асарлари («Шеърлар тўплами» — 1400 мисра, «Эски ва бирмунча янги шеърлар тўплами» — 1500 мисра), «Алфози мутародифа» (арабча-форсча-туркча-ўзбекча лугат), «Ўзбекча мақоллар», «Тожикча мақоллар», «Таржимаи аҳвол» (мақолалар тўплами), «Танқидий мактублар», «Алифболар таърихчаси» китоблари нашр этилмай қолиб кетган. «Беҳбудийнинг таржимаи ҳолига оид материаллар», «Тааддототи завжот» («Кўп хотин олиш»), «Хотираларим» каби тугалланмай қолган асарлари, туркча «Хулосаи қавсоиди форсий»нинг форсча, «Бухоро саёҳати» (Фитрат)нинг ўзбекча таржималари, «Чақирилмаган кўноқ» ҳикояси ҳам чоп этилмаган асарлари сирасига киради. Бу асарларнинг айримлари йўқолган.

Юқоридагилар Ҳожи Муиннинг журналист, шоир, драматург, таржимон сифатида адабиётимиз ва маданиятимиз тарихида маълум мавқега эга эканлигини кўрсатиб турибди. Гап асарларининг сонидагина эмас. Унинг Беҳбудий, Мунавварқори, Фитрат, Қодирий, Чўлпон билан яқин алоқалари, ҳамкорлик қилганлиги бунга далил. 1915 йилда бошланғич мактабларнинг 3-синфи учун замондош Туркистон шоирлари шеърларидан тузган «Янги адабиёт» мажмуасида Каримбек Камий, Сиддиқий-Ажзий, Садриддин Айний, Абдурауф Фитрат, Тошхўжа Асирий, Саидахмад Васлий каби кўплаб таниқли шоирлар билан бир қаторда Баҳромбек Таржимон, Манзум Бухорий, Мирзо Сирож Бухорий, Муҳаммад Амин Фафлатий, сингари янги номлар ҳам жой олган эди.

Бевосита Ҳожи Муиннинг ўз шеърӣ иқтидорига келадиган бўлсак, шундай бир фактни келтириш мумкин. Замо-

насининг машхур шоирларидан Каримбек Камий унинг бир шеърига мухаммас боғлаган. У «Мухаммаси Камий Тошкандий бар эътирофи Меҳрий» деб номланган. Шеърнинг дастлабки бандини келтирамиз:

Солди беилмлик хатоларға,
Боралук илм учун Хитоларға.
Еткарур илм муддаоларға,
Эй, на бўлди бизим садоларға,
Чиқмаюр арздин самоларға.

Банднинг сўнги 2 мисраси — Ҳожи Муин ғазалининг матлаидаги ўзаро қофияланиб келган «садо» — «само» сўзларига эътибор қилинг. Садо — товуш. Само — осмон. Само сўзида тинглаш маъноси ҳам бор. Демак, ҳар икки сўз шаклу оҳанги эмас, маъно-мазмунига кўра ҳам яқин, арзу само (ер ва осмон) ҳам гоҳо жуфт отлар сифатида ишлатилади. Иккинчидан, маъно жиҳатидан ўзаро зид. Ниҳоят тажнис («арз») сифатида арз этиш, шикоят қилиш маъноларини ҳам беради. Шу жиҳатдан, «арзу само»да ер-осмондан ташқари шикоят тинглаш маънолари ҳам жойлашган. Булар ўз навбатида Туркистондаги илм-фанга иштиёқ — интилишнинг сустигини етказиб айтишга имкон берган. Шу биргина мисолнинг ўзи ҳам Ҳожи Муин-Меҳрийнинг шоир сифатидаги истеъдодини бир қадар тасаввур қилишга ёрдам беради. Афсуски, унинг ижодий мероси шу пайтгача ўрганилмаганидек, шеърлари ҳам тўпланган, текширилган эмас.

Ҳожи Муин журналист сифатида юзлаб мақолалар қолдирди. Уларнинг қамрови кенг: оддий хабардан адабий-биографик очерккача, луқмадан долзарб ижтимоий-сиёсий муаммоларни кўтариб чиққан мунозарагача бор. Ва айтиш керакки, буларнинг маълум қисми ҳалигача ўз аҳамиятини сақлаб келади. Масалан, унинг Беҳбудий ҳақидаги мақолаларини олинг. 1919 йилнинг мартада Беҳбудий Шўролар Русиясида большевизмга қарши кураш олиб бораётган муҳолиф гуруҳларнинг раҳбарлари қаторида хорижга отланиб, «асро-рангиз» бир суратда «ғойиб бўлгани»да «Меҳнаткашлар товуши» газетасининг 1919 йил 23 апрелида биринчи бўлиб бонг урган Ҳожи Муин эди. Сўнг у машхур истиқлол курашчиси тақдири ҳақидаги ҳар бир факт ва маълумотни йиғиб, расмий-норасмий ташкилот-идораларнинг фикр ва нуқтаи назарини солиштириб синчиклаб ўрганиб борди, ўқувчиларни хабардор қилиб турди. Масалан, «Меҳнаткашлар товуши» газетасининг 1919 йил 30 ноябр сониди Истанбул-

да ўқиётган самарқандлик Темурхон деган талабанинг маълумотларини эълон қилди ва уларни шарҳлади. 1921 йилда эса «Муфти Маҳмудхўжа ҳазратларининг қандай шаҳид бўлғонлиги ва онинг томонидан ёзилғон васиятнома»ни босдирди. Сўнг бу ҳужжат «Инқилоб» жўрналининг 1922 йил январ сонида қайта эълон қилинди. Ниҳоят, «Зарафшон» газетасининг 1923 йил 25 март сонида унинг машҳур адиб ҳаёти ва фаолиятини биринчи мартаба кенг ва атрофлича ёритган «Маҳмудхўжа Беҳбудий» биографик очерки майдонга келди ва у мазкур мавзу бўйича асосий манбалардан бўлиб турибди. Ҳожи Муин — драматургнинг Беҳбудий образини илк бор саҳнага олиб чиққан «Маориф қурбонлари» (1925) асари садоқатли шогирднинг чуқур изланишлари ва ўз устозига муҳаббатидан туғилган эди.

Ҳожи Муин драматург сифатида 7 драма ёзди. «Маориф қурбонлари» шулардан биттаси. Гарчи у нашр этилган бўлмасада, саҳнада бир неча бор қўйилган. Мазмуни — Беҳбудийнинг шериклари билан қўлга олиниб, ҳибс қилиниши, қамоқхона, нозир билан суҳбатлар, васият, қатл воқеалари ўша давр матбуоти орқали етиб келган. Улардан Беҳбудий ҳаёти ва ижодини ёритишда фойдаланиб келинади.

Муаллифнинг ўзи хабар берган «Жувонбозлик қурбонлари», «Бой ила хизматкор», «Қози ила муаллим» пьесалари сақланган эмас. Қолганлари: «Тўй» (Нусратулла Қудратулла ўғли билан ҳамкорликда), «Эски мактаб — янги мактаб», «Мазлума хотин», «Кўкнори» ўз даврида нашр қилинган. Театршунос Ш. Ризаев 1997 йилда уларни ўзининг «Жадид драмаси» тадқиқотига илова сифатида чоп этди.

Тўй «можаро»си ўзбек жамиятида юз йилдан ортиқроқ даврдан буён муҳокама қилинади. Унинг адабиётимизга кириб келганига ҳам юз йилдан ошди. Муқимийнинг «Тўйи бу борадаги илк тажрибалардан эди. Атоқли шоир тўй баҳонасида табиатимиздаги икки қусур — мақтанчоқлик ва ялтоқликни нишонга олган эди.

Ўзбек саҳна адабиётидаги илк тажриба эса, Ҳожи Муин Нусратулла Қудратулла-Миллий билан биргаликда ёзган «Тўй» пьесаси бўлди. Қисқа мазмуни шундай: бир бой тўй қилмоқчи. Шунинг маслаҳати бўляпти. Тўй — хатна тўйи. Бой тўй баҳонасида ўзини элга бир кўрсатиб олмоқчи. Унга довруқ, овоза керак. Маслаҳатчиларнинг ҳам ҳар бирида ўз фикр-қарашидан, манфаатидан келиб чиқадиган ният бор. Оқсоқол бойнинг овозаси чиқишини истайди. Бир чеккаси унга ҳам тегади. Домла уламо-ю муллабачалар тўйдан қуруқ

қолмаса, дейди. Хангоматалаб Бобо хатибга қолса, маҳалла йигитларини йиғиб, майхўрлик базми қилишдан яхшиси йўқ. Улоқчи Эшназар фикрича, кўпқарисиз тўй тўй эмас. Бойнинг жўраси Хидирбой эса Бухоро, Тошкент, Фарғонадан «тилигром билан» 5—6 «паричеҳра жувон» чақиртиришни орзу қилади. Ҳар кимга ўзиники тўғри. Маслаҳатга келганлардан биргина Ҳожи бобо ҳажга боришда Истанбулда кўрган исрофлардан холи, ихчам замонавий тўйни айтиб берганида, биринчи бўлиб, тўй эгасининг ўзи уларни «дунёни фаҳмига бормаслик»да айблади. Хуллас, базмлик, жувонлик, улоқлик, тўн-тўзғулик, жами 15 минг сўмлик тўй бўлади. Базм пичоқлашиш, улоқ 4 кишининг отдан йиқилиб ўлиши билан тугайди. Бойнинг ўзи эса, «бонка» тўловларини вақтида тўлай олмай синади, ҳовли-жойи хатлаб олинади.

«Эски мактаб — янги мактаб»даги тасвир икки бир-биридан кескин фарқ қилувчи ўқув тизимини ўзаро солиштириш асосига қурилган. Муаллиф, маълум мақсадларни кўзда тутган ҳолда бу икки мактабни икки қутб шаклида кўрсатишга уринади, рангларни қуюқ беради. Масалан, Эски мактаб манзарасини олинг: қоронғи хона, йиртиқ кўрпача, асабий домла. Болалар хас-похол устида. Булар етмагандек, домла ниҳоятда тамагир ва ўлгудек зикна. Ўқитиш ва тарбия усули фақат калтак. Кейинги пайтда «усули жадид» дегани чиқди-ю, домланинг тинчи бузилди. Болаларнинг чўғи кам. Ҳаммаси «усули жадид»га кетиб қоляпти. Тушум камаймоқда. Домланинг ташвиши — шу, қолгани билан иши йўқ. Болалар-чи? Бола ҳамма ерда бола. Файрати ичига сиғмайди, ўт-олов, фақат уни тўғри йўлга бошлаш керак.

Уч пардали драманинг бутун бир пардаси қадим ва жадид баҳсига бағишланган. Комилбой фикрича, ҳозирда яшамоқ учун илм ва ҳунар керак. Дин ва ҳуқуқни, иқтисоду сиёсатни шулар билангина таъмин этмоқ мумкин. Буларга эса мактаб — маориф орқалигина эришмоқ мумкин. Эски мактаблардан умид йўқ. Нажот «усули жадид»дадир. Чунки «мураббийси жоҳил бўлган миллатнинг одам қаторига кирмоғи ҳеч мумкин эмас». Комилбой шуларни ўйлаб, маҳалла мактабдори мулла Очилдидан мактабини ислоҳ қилишни сўрайди. Табиийки, у бунга рози бўлмайди. Масалага домланим, эликбоши аралашдилар. Гап «усули жадид»нинг шаръий-ношаръийлигига келиб тақалади. Комилбой далил талаб қилади. Қадимчилар эсанкираб қоладилар. Комилбой уларни имтиҳонга таклиф этади. Янги мактабдаги озодалик, хоналарнинг ёруғлиги, парта ва ёзув тахталари, девор-

га осилган хариталар, болаларнинг одоб ва билими, дин ва дунё илмини пухта эгаллаганликлари, муаллим ва ўқувчи муносабатлари домла-имомнинг фикрини тамом ўзгартириб юборади. У энди бутунлай жадидлар тарафига ўтади. Шу тариқа янги мактаб тараққиёт тамали, эски мактаб жаҳолат, нодонлик, ахлоқсизлик рамзи сифатида талқин қилинади. Драма янги мактабнинг эътироф ва иқрори, тараққийпарварлар шаънига олқиш ва дуолар билан якун топади.

Бир пардали кулгу — «Кўкнори»нинг қатнашувчилари, асосан, Бобо Шароф, Шоҳмусо, Ўктам. Воқеа кўкнорихонада бўлиб ўтади. Чиркин бир манзара. Гап ҳам асосан бедана ва кўкнор устида. Бугун Ўктам одатдагидан кечикиб келади. Беданабозорга, ундан носга ўтган экан. Носфуруш ёш, чиройлигина бола экан, кўнгли кетибди. Бироқ биров билан ўрисча гаплашганини кўриб, ихлоси қайтибди, «кофир» эмиш. Гап «ўрисча» ўқийдиган болаларга, ундан «ҳар пудратидан минг сўм фойда олаётган Узоқ пудратчига», «ўрис бонкаси»га кўчади. Улар хайр-баракани унутган «ҳийлакор бойлар»дан зорланадилар. Мусулмончилиқни рўқач қиладилар. Ҳолбуки, уларнинг ҳаёт тарзи, фикр-қарашлари даъволарига мутлақо зид.

«Мазлума хотин»да масала бошқачароқ. У — фожиа. Қаламга олинган воқеа қуйидагича: Узоқбой деган бир қассоб ёш хотин олмоқчи, уйида Тансуқой деган гулдай хотини, Баҳондинкул номли 14 ёшли ўғли бор. Лекин қовун қовундан ранг олади деганларидек, даврадошларини кўриб, кўнгли ёш хотинга кетган Узоқбой Эшон бобога юрагини очади. Ён-атрофдаги қизларни хаёлдан ўтказадилар. Номзод танланади. Лекин бошқа муаммо ўртага тушади: хотинини қандай кўндиради? Эшон бобо йўл кўрсатади: — «Санга хизмат учун бир чўри оламан», — дейсиз. — «Сани яхши кўрганнимдан бу ишни қиламан», — дейсиз.

— Бу ҳийлаларга рози бўлмаса-чи?

— Дўқ уриб кўрқитасиз, сиёсат қиласиз.

Узоқбойга, дарҳақиқат, ҳар иккисини ишлатишга тўғри келади ва ниҳоят Суярой деган ёш қизга уйланади. Сўнг кундошлик можаролари бошланади ва у Тансуқойнинг ўлими билан якун топади.

Асарда жадидчилик ғояси, аввало, муаллифнинг тасвирланган воқеага ва персонажлар хатти-ҳаракатига нисбатан тутган позициясида равшан акс этган. Қолаверса, ўғли Баҳондинкул ва унинг муаллими билан боғлиқ алоҳида бир сюжет чизиғи бор. Баҳондинкул жадид мактабда ўқийди. Бола бетоб бўлиб, 2—3 кун мактабга бормай қўйганда,

уни йўқлаб келган муаллим Эшон бобо билан Узоқбойнинг «ёш хотин танлови» можароси устидан чиқади ва «сухбати хос»га аралашади. Унингча, шариат, умуман олганда буни рад этмайди. Лекин унга, аввало, зарурат ва эҳтиёж бўлиши лозим. Иккинчидан, энг муҳими, улар орасида адолат билан муомала қилинмоғи керак.

Хотин-қизларнинг оғир турмуши, эрк-озодлиги масаласи кўпроқ мутаассиблик билан изоҳланувчи тўрт девор ичидаги оилавий можаролар танқиди жаид адабиётида, хусусан сахна асарларида кенг ишланган эди. Буни XX аср бошида ижод этган деярли ҳар бир драматургда топиш мумкин.

СИРОЖИДДИН СИДҚИЙ (1884—1934)

Атоқли адибимиз Ойбек «Улуғ йўл» романида уни шундай таништирган эди: «Шоир Сидқий махсум Искандар¹ дан. Камбағал оилада туғилиб ўсган, қаттиқчиликда қийналиб ўқиган, кейин мадрасага жойлашган. Кўп хору зорлик билан мадрасани тугатган, Искандарга қайтмасдан шаҳарда қолган. Назмда хийла каломи ўткир, пишиқ, ҳозиржавоб шоир эди. Ўрта бўйли, мулойим ифодали, юзлари буришиқ, фақирона кийинган, хушфеъл, хушмуомала киши эди».

Сирожиддин Сидқий 1884 йилда туғилди. Отаси, Мирзоҳидохун «охунд» деб номланишидан ўқимишли кишилардан бўлган. Шоир ўз «падари бузруквор»ининг «камдастроқ», «бечорақолроқ» бўлганлигидан «хидматкорларга ош тошиб, оту улоғ боқиб» рўзгор тебратганини маълум қилади.

Эҳтимолки, отасининг яқиндан ёрдами билан 6 ёшларида Сирожиддиннинг саводи чиқади. Хати равон бўлиб, қисқа муддатда шериклари орасидан кўзга ташланиб қолади.

1903 йилда ўқишни давом эттириш ниятида Тошкентга келади. Кесакқўрган маҳалласидаги Мадрасаи Раҳматуллоҳда Шомуҳиддин охунд қўлида араб тили сарф (морфология) у наҳв (синтаксис)ини ўрганади. Хаттотликка муҳаббат қўйиб, замонасининг машхур қилқалами Тошкентнинг Ар-

---

¹ Искандар Тошкентнинг шимол-шарқда Чирчиқ дарёси бўйида жойлашган қишлоқлардан бири. Шоирнинг ўзи таржимаи ҳоли («Ҳолоти Сидқий»)да туғилган қишлоғини «Хандақлик» деб кўрсатади. «Хандақлик» ёхуд «Хондайлик» Искандардан хиёл тепароқда, ҳар икки қишлоқ бир-бири билан деярли туташиб кетган.

папоя маҳалласида истиқомат қилувчи Муҳаммад Шоҳмурод котиб (1850—1922)га шогирд тушади.

Сўнгроқ Фарғона водийсига бориб, «машҳури даврон» Мирза Ҳошим Ҳўжандийдан сулс, таълиқ, руқъа, ёкутий, убайдий, лоҳурий каби хатларни ўрганади ва унинг «тарбияи мушфиқонаси, марҳамати падаронаси сояи ҳимоясида... гурбат юртида» шуҳрат қозонади. Айни пайтда шеър машқ қила бошлади. Таржима билан шуғулланди. Кекса маорифчи, шоир ва журналист Мўминжон Муҳаммаджонов (1883—1964) ўзининг «Тошкентлик ва Тошкентда бўлган ўзбек шоирларининг таржимаи ҳоллари» кўлёмасида маълум қилишча, табиатан гоят закий бўлган бу шоир Мулла Қўшоқ Мискин (1880—1937) билан жуда иноқ эди. Улар биргаликда «Кўкалдош» мадрасаси¹да Акмалхон домладан дарс олганлар. Сўнг Сидқий «Бекларбеги»да Абдулмаликхожи охунда ўқиган. «Кўкалдош»да Сидқий ва Мискинлар билан айни бир вақтда шоир Хислат (1882—1945) ҳам ўқиган. Сидқий ўз таржимаи ҳолида Хислатнинг номини алоҳида эҳтиром билан тилга олади, ундан шеър илмини ўрганганини айтади. Сидқийнинг шоир сифатида шаклланишида Каримбек Камий (1865—1922) нинг хизмати катта бўлди. «Бекларбеги» мадрасаси ҳужрасида фақирона ҳаёт кечирган, Тошкентдаги машҳур 7 бедилхондан бири сифатида эътироф этилган бу нозиктаъб шоир кўплаб ёшларга устозлик қилган. Гоҳ «Кўкалдош»да, гоҳ «Бекларбеги»да шеърхонликлар тез-тез бўлиб турган. «Бекларбеги»дан мулла Тўлаган-Тавалло (1883—1937), Мўминжон-Тошқин, «Кўкалдош»дан Сидқий, Мискин, Хислатлар бу мушоараларнинг фаоллари эдилар.

Бу суҳбатларда шеър илми билан боғлиқ гаплар ҳам ўртага тушар эди. Сидқий «авзон» (аруз вазни кўзда тутилади), «сажъ» (қофияли наср), «қофия» кабиларни мана шу адабий давраларда ўрганганини айтади ва юқоридагилар билан бир қаторда Фазанфар, Мунис, Хаёлий, Иффат Боғистоний, Ризой Андижоний, машҳур Муҳйи Ҳўқандий, Саидахмад Васлий Самарқандий, Фурбатий Туркистоний, Абдулқодир Кошғарий каби «фусаҳо рўзгор ва адиби балоғат шиор»² лар

¹ Сидқий ўз таржиман ҳолида «шогирди самимий» сифатида тилга оладиган таниқли биограф, шарқшунос, марҳум Абдулла Носирий маълумотиға кўра, шоир Кўкалдош мадрасасининг ўнг қаноти биринчи қаватидаги ҳужралардан бирида яшаган.

² Сирожиддин маҳдум Сидқий. Иктисоб. Кўлёмма. Ўз ФАШИ, 7629—11. 40а-бет.

номини тилга олади. Уларга улфат бўлуб, риштаи муҳаббатларига меҳр аёгин банд этганини, алардан анча касби маориф қилганини ёзади. Сидқийнинг илк шеърлари, шубҳа йўқки, ишқий шеърлар эди ва буларни (2 шеър китоби) у «Шавкат» тахаллуси билан ёзди («Тухфаи Шавкат», Т., 1913; «Савғоти Шавкат», Т., 1914), шу номда нашр эттирди. Бир қатор шеърларига «Шеван» («нола», «фигон») тахаллусини қўйди. Лекин сўнгроқ барча асарларини «Сидқий» тахаллуси билан чоп этди. Ҳатто эски газалларини ҳам таҳрир қилиб, «Сидқий»га ўзгартирган, девонининг номини «Девони Сидқий»¹ атаган эди.

Шоирнинг ўзи табиатан меҳнаткаш, ҳунар ва касб ўрганишга мойил ва моҳир бир киши эди. У хушхатликдан ташқари тош йўниб, унга турли ишлов бериш, хат ёзиш, турли безаклар тушириш, суратлар ишлаш, муҳр «қазिश»ни ўрнига қўйган. Ҳозирдаги хусусий ва давлат кутубхоналарида у кўчирган ўнлаб хушхат девонлар, баёз, рисоалар қаторида тайёрланган кўплаб муҳрлари нусхалари, тошлавҳалар ва Тўйчи ҳофиз, Тавалло суратлари сақланиб келади.

Буларгина эмас, у хуштак ясаш, қуш овлаш, қуш боқишга ҳам уста бўлган. Асалари боққан. Унга доир замонавий китобларни ўқиб ўрганган. Ўзи айтмоқчи, арининг «заҳри омизиши»ни «аҳли миннатнинг шаҳди омизишидан яхшироқ» кўрган.

Сидқийдан сурат қолган эмас. Чамаси, у суратга тушмаган. Шоирнинг 1984 йилги «Навбаҳор» тўпламига чизилган сурат қариндошларининг сўзига қараб ишланган. Уни яқиндан билган Лазиз Азиззода суратни кўрибоқ: «Ким бу? Йўқ, бу Сидқий эмас», — деган эди. Замондошлари хотирлашича, у хушсурат бўлган эмас. Л. Азиззода айтишича, кўримсиз, ҳатто бурни пучуқ эди. Лекин қалби гоят гўзал эди.

У ёзади: «Ақл ва фикр аҳволи томошасидан қанча зиёда таъсирли бўлса, гўзал хат бирла ёзилгон мақолани ўқигувчи фаҳм эгаси яна у мақолани ҳусни хатдан орий бир ёзув бирла ўкугон ҳолдаги ҳусни таъсирини, албатта топа олмайду». Шу тариқа шоир фикрнинг тасвири ҳақида гап очади ва унинг ҳам гўзал бўлиши лозимлигига диққатни қаратади.

---

¹ Муаллиф ўз тахаллусини тўла берганида «Сидқий Хандақлиқий» деб, нисба билан беради. Биз халқ орасида кенг ишлатиладиган ва оммалашиб кетган «Ҳондайлиқ», «Ҳондайлиқий» шаклини қолдирдик.

Адабиётга ошиқона шеърлар, ишқий ғазаллар билан кириб келган шоир ўз ҳаёти давомида кўплаб асарлар ёзди. Бу асарлар жанрига кўра ҳам, мазмун йўналишига, мақсад-моҳиятига кўра ҳам хилма-хил эди. Шоир бадий ижодга бадий лаззатгина оладиган бир гўзаллик тимсоли деб қарамади. Уни ҳаёт ва кураш учун восита ҳам деб билди. Шунинг учун ҳажвиёт шоир ижодидан кенг ўрин олди.

У «Ҳолоти Сидқий» да ёзади: «Адабиёт ва ошиқона ғазали кўб бўлса ҳам, аксар таъби ҳажвиётга мойил бўлуб, Николай йўлига сув сепқонларга ва хутом¹ дунёга сотилгон муфти маожин²ларига қуввати борича қаршу ҳаракот ва зўр монёбият кўрсатур эди».

Дарҳақиқат, Сидқий табиатан тиксўз, ҳозиржавоб, ҳақталаб, адолатсизлик билан сира чиқиша олмайдиган, айниқса, текинхўрлик, тамагирлик ва порахўрликни, қаллобликни инсонликка буюк офат билувчи ғоят покиза виждон эгаси эди. У бунинг жабрини ҳам кўрди.

Чунончи, унинг 1984 йилда «Навбаҳор» тўпламида эълон қилинган асарлари орасида Ўнқўрғон қозиси ҳақида бир воқеий ҳикояси бор. Мазкур шеърий ҳикояда жоҳил ва банги бир эшоннинг юрагига қози бўлиш фулғуласи тушиб, муридларини йиғиб, пора билан унга эришгани, шарият ишларини поймол қилгани, порахўрлик, ҳақсизликка ривож бергани ҳақида гап кетади ва мисол сифатида шарият пешвосининг фаолиятидан бир лавҳа келтирилади: бир оқсоқол бир деҳқоннинг устидан арз қилиб келади. Куч ва тезликда ягона-ю ёлғиз айғири бор экан, фалон деҳқон қирчанғи, кўтир байталини ҳайдаб қўйган экан. У шу билан қўшилибди ва бу ҳам шу кундан кўтир бўлибди. Аслида бу фирт ёлғон бўлиб, деҳқонни чув тушириш учун қилинган найранг эди. Деҳқонни топиб келадилар ва уриб-сўкиб, ўттиз сўмлик қирчанғини байтал эгасига саксон сўмга ўтказдилар. Деҳқон қаттиқ қайғуради. Сойлиқ қишлоғида бир пок эътиқод, иймони мустаҳкам, айни пайтда фозил, шарият раҳнамоси бўлиб келган бир киши бор эди. Шунга маслаҳатга боради. У можарони тинглаб бўлгач, йўқ, сен айбдор эмассан, шариятда бировга қасд билан зиён етказгандагина айбдор саналади. Ҳолбуки иккалангизнинг отингиз ҳам «бўш», ҳайдоқлик экан, дейди ва қизиқчиликка олиб, сен аксинча, бориб, Қозидан байталингнинг маҳрини талаб қил,

¹ Ўткинчи.

² Пасткаш.

чунки у ўша куни оқсоқолнинг отига «ҳақиқий хотун бўлибди», — дея қўшиб қўяди.

Сидқий ушбу воқеани олимнинг ўз тилидан эшитганини маълум қилади. Хуллас, бу воқеани шоир ёзиб, эълон қилиб юборадими боши балога қолади. «Бу сўзларим барчага қуёш каби фош бўлғоч, — ёзади шоир, — ул золим банги қози ўзи каби золим ва мустабидларни ёллаб, мен камбағални Сибирияга сургун («авоқ») ва турма ичра тургун қилмоқга анча чолишти. Мавлоно Фирдавсий Султон Маҳмуд Ғозийни ҳажв қилиб, Тус шаҳрига қочқондек ул золим амалдин қолгунча мен ҳам Фарғоналарда қочиб юрдим ва икки йилча умрумни кечурдим. 1329 санаи ҳижрияда қиш ҳавосинда токи ул золим тахтдин тобутга тортилди, мен ҳам ўз ватаним дару девориға ортилдим. Ва биргина ҳақиқат изҳори учун шунчалик ташвиш чектим».

Дарҳақиқат, шоирнинг Андижонда туриб Тошкентга — Камий, Вуслатга йўллаган шеърлари, «Баёзи Ҳазиний»дан жой олган «Юз минг осафки, чарх мани қилди беватан» деб бошланадиган, муаллифнинг ўзи «шикастаҳолу магасул-бол Шеваннинг Андижондин Тошкандга фироқ шиддатидин, иштиёқ ва муҳаббатидин шериклариға ёзгон мусаддаси ашъориндур» дея изоҳ бериши бежиз эмас.

Бу шўролар замонида янада кучайди.

Шоир ҳар қандай ҳолда ҳам рўйирост айтишни қўймади. Бу эса янги замон амалдорларига ҳам ёқавермасди. «Шул жиҳатдин, — давом этади шоир, — барчалари Сидқийга мумкин қадар кулфат бермоқга жозим эрдилар. Сидқий халқни(нг) ҳарчанд маориф ишлариға қиздируб борса ҳам, лекин ҳукузни қулоғига дўнбура ва танбур чертқондек бўлуб, они сўзиға бирор киши қулоқ осмағай эрдилар...»

Шу туфайли:

«Фалак тийғи ситам чекмиш, ҳама фазл аҳлини қирмиш,
Жаҳолат аҳлиға фазл аҳлининг ўрнуни топшурмиш,
Фалак бедодидин мен не учун минг додлар қилмай,
Ки мендек фазл элининг шохини саҳрода синдурмиш»

дея хулоса қилади. Инқилобдан олдин тинимсиз ижод қилгани, ўнлаб шеърӣй, насрий асарлар, ҳажвиялар, таржималар ёзиб нашр эттиргани ҳолда совет даврида дурустроқ бир асар ёзмаганлигини қуйидагича изоҳлайди:

«Барчага машҳурдирки, ҳар бир мол харидор бирла ривож топдиғи каби сўз ҳам харидор кўплуғи бирлан ва талабгор жўшиши илан тараққий этар. Сўз харидори ўлмағон-

дурки, ҳозирги асримизда қадимғи шоирларимизнинг, ам-солини кўрмайдурмиз. Атобеклар, Ширвоншоҳлар, Авранг-зеблар, Ҳусайн Бойқаролар бўлмасалар эрди, матбуот дунё-синда «Куллиёти Шайх Саъдий», «Хамсаи Низомий», «Кул-лиёти Бедил», «Ҳафт авранги Жомий» каби китобларни, албатта, ҳеч ким кўрмас эрди...

Бечора Сидқийнинг оз шеър айтмоғига боис сўз харидо-рининг йўқлиғидур».

Шоирнинг оилавий ҳаёти ҳам роҳатда кечган эмас. Ўғил-лари Фатҳулкарим ва Омонуллоларнинг кетма-кет вафоти Сидқийнинг қаддини тамом букиб қўйди.

Сидқий 1934 йили ўзи туғилиб ўсган қишлоқда Парвез-тепа мавзеида вафот этди.

Унинг асарларини садоқатли шогирди Абдулла Носиров ЎзФА Шарқшунослик институтининг қўлғезмалар фонди-га келтириб топширди. 1984 йилда адабий жамоатчилик шоир таваллудининг 100 йиллигини, 1994 йилда 110 йиллигини нишонлади. 1984 йилда салкам 70 йиллик танаффусдан кейин адиб асарлари алоҳида бир китоб ҳолида нашр этилди¹. 1996 йили унинг ижоди ҳақида махсус диссертация ёқланди². Бу-гунги кунда унинг ижоди ҳақида қатор мақолалар, рисола-лар ёзилган. Айниқса, ХХ аср боши Тошкент адабий муҳи-тини ва шу жумладан Сидқий ижодини ўрганган филоло-гия фанлари доктори А. Жалоловнинг номини алоҳида қайд этиш керак. Шуларга қарамай, шоир асарларини тўплаш ва янги ўзбек адабиёти контекстида баҳолаш масаласи олдинда турибди.

Сидқий серқирра, сермаҳсул ижодкор.

Араб, форс тилларини яхши билган шоир таржима би-лан ҳам жиддий шуғулланган. Масалан, у машҳур «Минг бир кеча»ни, Саъдий Шерозийнинг «Бўстон»ини, ўнлаб ҳикоя ва латифаларни таржима қилган.

Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик инсти-тути қўлғезмалар фондида Сидқийнинг 20 дан ортиқ номда босма ва қўлғезма китоблари сақланиб келади. Буларнинг катта қисмини, шубҳасиз, шоирнинг оригинал асарлари ташкил

¹ Сидқий Хандайлиқий. Назбаҳор. Ҳазаллар. Достон. Ҳикоятлар. Қайд-лар. Т., Ғ. Ғулум номдаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984, 248-бет.

² Р. Жавҳарова. Сирожиддин Сидқий Хандайлиқийнинг адабий мероси. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Т., 1996.

қилади. Унинг юздан ортиқ ғазалини ўз ичига олган қўлёзма девонидаги шеърлар истеъдодли лирик шоир бўлганлигини кўрсатади. 10-йилларда босилган «Баёзи Ҳазиний», «Баёзи Муҳалло», «Армуғони Хислат» каби кўпгина тўпламларда Сидқийнинг «Шавкат», «Шеван» таҳаллуслари билан ёзган ўнлаб шеърлари ва ҳажвиялари бор.

Шоирнинг лирик шеърлари шуни кўрсатадики, у мумтоз адабиётимиздаги ҳаётий, инсоний муҳаббат, одамийлик сингари энг яхши анъаналарни давом эттиради. У буюк Навоийга алоҳида ихлос ва муҳаббат билан қарайди. Лекин XX асрнинг шоири бўлганлигидан унга демократик руҳ, маърифатпарварлик қарашлари ҳар нарсадан яқин туради. Бу ҳол уни Муқимий ва Фурқат изидан боришга ундайди.

Буни шоирнинг зоҳиран ижтимоий ҳаёт билан кам алоқадордек туюлган, аслида турмуш билан теран боғланиб кетган анъанавий лирик шеърларида ҳам ошкор эътироф нишонаси — иқтибос ва мухаммасларида ҳам кўриш мумкин. Сидқий классик поэтикадан, бой анъанага эга шеъриятимизнинг сир-синоатидан ҳам яхшигина хабардор. У ўз «Таржимаи ҳол»ида шеър илми билан махсус шуғулланганини хабар қилган эди.

Шоир поэтик меросининг салмоқли қисмини ҳажвиёт ва ижтимоий-сиёсий шеърлар ташкил этади. Ҳажвий асарларининг аксарияти воқеий ва деярли ҳаммаси порахўр қозилар, тамагир, товламачи амалдорлар, риёкор руҳонийлар ҳақида, ижтимоий-сиёсий шеърлари эса даврнинг муҳим воқеаларига бағишланган. Масалан, «Муҳораба» шеъри Биринчи жаҳон уруши ҳақида. Шоир унинг оддий халқ бошига келтирган фожиаларидан сўз очади, очлик ва талонда қолган меҳнаткаш ёнида туриб, «Муҳораба» ҳайбаракаллачиларини лаънатлайди.

Мардикорлик воқеаларига бағишлаб «Рабо(т)чилар намойиши» (1917) асарини яратди. «Рангимиз синук, ҳолимиз забун, бўлди ғам била қадимиз дуто» деган сатрлар бор эди унда. Шоир «қимматчилик»дан, «ҳамма элни тоқати тоқ» бўлганидан, «эл уйига ғам сели» тўлганидан сўз очган эди. Унда она диёридан юлиб олинган мардикорларнинг юрт, эл, ёр ҳажридаги изтироблари, ниҳоясиз соғинч ҳислари бор эди.

1917 йил Феврал инқилобидан кейин жаҳон жамоатчилигининг, туркистонлик тараққийпарвар мусулмонларнинг қаттиқ талаби билан мардикорлар ўз юртларига қайта бош-

ладилар. Сидқий 1917 йил 19 мартда босилиб чиққан «Рабо(т)чилар келиши» асарини шу воқеага бағишлади.

Шоир уларни «рахбарим», «нек ахтарим» (бахт юлдузим) деб тилга олади.

«Тоза хуррият» китобида (у 1917 йил 24 мартда босилган) Николайнинг тахтдан ағдарилишини чин дилдан, баланд руҳ билан олқишлайди. Лекин, айна пайтда, ҳали олдинда ишлар жуда кўп эканлигини, балки чинакам озодлик ҳали келмаганини яхши англайди, поэтик синтаксисда «Бўлди!» эмас, «Бўлсун!»ни ёхуд «Бўлса!»ни танлайди:

Бўлғай не ажаб бўлса бу кунлар аро ҳосил,
Ҳар мақсаду ҳар матлабу ҳар кому ҳар омон, —

деб, «бу кунлар»нинг «мақсад ва матлаб»га йўл очишига умид қилади. Янгича қарашлар билан чиққан «ёшлар»га диққатни жалб этади. Уларнинг уруғчилик, маҳаллийчилик низоларидан, айирмаларидан холи, умумтурк, умуммиллат туйғулари билан тўлиб-тошган элпарвар, юртпарвар авлод эканлигини таъкидлайди:

Туғушғондин зиёда барча элга меҳрибон ёшлар.

(«Яшасун, ёшлар!»)

Шоир миллий, диний туйғуси баланд фидойи авлодга умид кўзини тикади...

1916—17 йилларда ёзилиб, тезкорлик билан босилиб чиққан бу асарлар халқимиз миллий онгидаги ўзгаришларни кузатишда, мустақиллик ва унинг учун кураш ғоясининг адабиётга кириб келиши тадрижини белгилашда муҳим аҳамиятга эга. Шу жиҳатдан, Сидқийнинг 1917 йил мартда жуда қисқа муддатда ёзилиб, жуда тез босилиб чиққан «Русия инқилоби» достони мавзу ва мақсадига кўра адабиётимиз тарихининг диққатга сазовор ҳодисаларидан бири. У Русия инқилобий воқеаларини кенг эпик планда тасвир этувчи дастлабки асар. Мумтоз адабиёт билан шуғулланувчи айрим мутахассислар анъанавий Шарқ шеърятини, шу жумладан ўзбек поэзиясини бир қадар торроқ, масалан, ишқий, дидактик, фалсафий оҳанглардагина кўришга мойил бўлиб, ижтимоий ва сиёсатдан узоқ тутадилар. Бу унчалик тўғри эмас. XX аср боши ўзбек адабиёти, хусусан, Сидқий ва унинг мазкур достони бунга очик далил. Асар ниҳоятда муҳим бўлганлиги учун у ҳақда кенгроқ тўхташимиз.

Достон ҳажми салмоқли — 48 бетдан иборат бўлиб, 1502 сатрни ташкил қилади. Шундан 72 сатри «Гуфтори андар

ҳамешаги», «Шўройи исломия...» боби (30—32 бетлар) форс-тожик тилида ёзилган. Асарнинг асосий матни (1430 сатр) ўзбек тилида.

Достон муқаддима ва хулоса («Иттифоқ замони»)дан ташқари ҳажми турлича бўлган 13 бобдан ташкил топган. Муқаддима ва хулоса ҳам достондаги воқеалар билан бевосита бирлашиб кетган. Шу сабабли уларни ҳам боблар қаторига қўшиш мумкин.

Асарнинг бошланишида маълум анъанавийлик бор. Буни сарлавҳа («Сабаби назми инқилоб») ҳам таъкидлаб турибди. Умуман, шоирнинг ижтимоий-эстетик қарашларини белгилашда унинг аҳамияти катта. Муқаддимада шундай мисралар бор:

Ки эски ҳукумат замони аро
Йўқ эрди бу хил журъат этмак манго.
Алар асрида журъат этсам агар,
Ёпар эрдилар турмаға сарбасар.
Чурутқой эдилар вужудим, бале,
Узулғой эди тору пудум, бале.

Феврал инқилоби халқимиз учун мустабидликдан мустақилликка томон кескин бурилиш эди.

Февралдаги инқилобий воқеалар тасвири, асосан, биринчи бобда берилган. Ҳажман бирмунча салмоқли (214 мисра) бўлган бу боб тўғридан-тўғри 23 февралдан — инқилобнинг биринчи куни тасвиридан бошланади. Шоир уни «баногоҳ қўзғолди» деб хабар беради. Сўнг ғалаёнга келган элнинг аҳволи хатти-ҳаракатлари тасвирига ўтади.

Воқеалар асарда кунма-кун берилади. Ҳар бир куннинг энг муҳим ҳодисалари тилга олиниб, яқунланади. 23 февралдаги халойиқнинг «можаро»сини Сидқий мамлакатни ларзага келтирган очлик, вайронагарчиликдан кўради.

Инсоний қадрини талаб қилиб чиққан гуноҳсиз кишиларнинг ўққа тутилиши, тўкилган беҳисоб қонлар шоирда ғамгин кайфият уйғотади:

Фалак узра изланди сонсиз сурон,
Дер эрдингиз йиқилди магар осмон.
Бўлуб нечанинг рўзғори қаро,
Ажал илкида бўлди умри адо.
Ярадорлар бўлди баса беҳисоб,
Йилондек ётар эрдилар печу тоб,

Бўлуб хоку хун бирла оғушталар,
Ўлуктин кўтарилди кўп пушталар.
Саросар халойиққа етти жафо,
Магар ёғди кўкдин аларга бало.
Балоеки, йўқтур давоси анинг,
Халойиқ бўлуб мубталоси анинг,
Чидолмай мунга йиғлаб эл ҳой, ҳой,
Дер эрдики, «Раҳм айлагил, эй, Худой!»

Кейинги воқеалар «Таврически ном ўрда қопусинда» бўлиб ўтади. Чор министрлари «Прўтопўпўф»¹, «Добровольский»², «Мақорев»³, «Сухумлинеф»⁴, «князь Шаховский»ларнинг қўлга олиниб қамалиши, Николай 2-нинг тахтдан тушиши, ўз ўрнига укаси Михаил Александровични қўйиши, у эса тахтни қабул этмаганлиги воқеалари берилади.

«Мақбул қурбонлар» бобида шоир Русия озодлик кураши тарихига назар ташлайди. Бу курашнинг узоқдан бошланганига ва у ҳамма замонларда шиддатли тўқнашувлар, ҳаёт-мамот жанглари асосида борганлигига алоҳида эътибор беради:

Хуррият олинмади қурбонсизин,
Ки тарихларнинг сўзидур чунин,—

деб ёзади шоир, рус инқилобий тарихи саҳифаларини 1772 йилдаги Пугачёв қўзғолони («ихтилол»)дан бошлайди. Шоир инқилобнинг сабабларини мустамлакалардаги миллий зулм билан боғлайди ва ўзи жуда яхши билган, ўзига ҳар жиҳатдан яқин бўлган 1916 йилдаги Туркистон воқеаларини мисол қилиб келтиради. Муаллиф фикрича, Туркистондаги қўзғолишларга асосий сабаб — ноҳақлик ва зулмнинг кучайиши бўлди. Чор ҳукумати бу ерда истилочилик, талончилик сиёсатини юргизди:

---

¹ А. Д. Протопопов — дастлаб Дума раисининг ўринбосари, 1916 йилдан Ички ишлар министри. 27 феврал кунини қочиб бекинган, 28 феврал кечқурун соат 11 да кийимини ўзгартириб «Таврия» саройига келган ва таслим бўлган. Диктаторлиги билан машҳур.

² Н. А. Добровольский — 1916 йилнинг декабридан юстиция министри.

³ А. А. Макаров — Ички ишлар (1912), юстиция (1916) министри бўлган.

⁴ В. А. Сухомлинев 1909—1915 йилларда ҳарбий министр бўлган. 1912 йилда Туркистонга ҳам келган эди.

Босиб зўр мулку молин олиб,
Ўзин оқчасидек ёнига солиб.

Худди шундай шароитда подшоҳ ўлка аҳлини мардикор-ликка олиш ҳақида фармон берди. Аввало, шоир мардикор-ликка олишнинг ўзини «На бор эрди фармон аро муҳлати, на бор эрди анда ҳақи-хидмати», дея ғайри қонунийлик деб билади.

Унинг устига бу қонунсиз ишнинг ўзи ҳам қонунсиз амалга оширилади:

На фармонда бор мардикорга адад,
На одамини ҳозирламоқлиққа ҳад.

Бу ҳол «соддадил» халқни «афтодадил» қилди. Авжи ҳосил ўрим-йиғими пайтида халойиқ мотамсаро қолди. Қўл тирикчиликка бормади. Оқибатда иқтисод оғирлашди. Лекин «жабр-зулм» халойиқ қалбига жасорат солди.

Ниҳоят:

Мусибат бўлуб барчага ҳукмрон,
Халойиқни кўнглида тузди пулон.

Шу тариқа «ислом эли» «хурриятчилар сониға» келиб кўшилди.

Достоннинг «Мақбул қурбонлар» боби шуни кўрсатадики, Сидқий чор самодержавиесининг ҳалокатини ижтимоий асослардан келиб чиқиб кўрсатишга ҳаракат қилади. Чунончи, чор ҳукумати сиёсатининг зулм ва ноҳақлик асосига қурилганини марказий объект қилиб олади ва буни Русия озодлик ҳаракати, шу жумладан, 1916 йилдаги Туркистон кўзғолонлари мисолида исботлашга уринади.

«Русия инқилоби»нинг кейинги боби «Распутин ила махлуъ» (собик) подшоҳ хоним» деб аталган. 52 сатрли бу бобда подшо саройининг ички томони — парда орқасидаги ишлар асосий объект қилиб олинган. Шоир фикрича, чор тузуми ич-ичидан зил кетган, чириб бўлган эди. Бу унинг ахлоқий-маънавий инқирозида ҳам яққол намоён бўлди. Бутун Русия ихлос билан эгилган подшонинг хос хонадонида шундоқ ишлар рўй бериб турган экан, бошқа мансабдорларнинг ички ҳаётидан нима кутиш мумкин? Ахлоқан шу қадар тубанлашиб кетган, бутун империяни шоҳ хотинининг шаҳватга бўлган майли бошқарган салтанат яшашга ҳақли ва қодирми?

Мазкур бобда Сидқий шу хил саволларни ўртага қўйган ва унга жавоб берган эди.

Кейинги бобларда Туркистондаги зулм ва зўравонликларнинг конкрет лавҳалари қаламга олинади. Таъкидлаш керакки, шоир чоризм даврида маҳаллий халққа етказилган зиён-заҳматлар орасида дин ва шариат «заволи»га алоҳида эътибор беради. Масалан, боблардан бири «Дин душмани мисийўнерлар фирқасининг аҳволи бад(аъ)моли» деб аталган. Унда Н. П. Остроумов (1846—1930) ва унинг кирдикорлари ҳақида гап кетади. Чор ҳукумати олиб борган руслаштириш сиёсати, дин ва шариатга қилинган тажовуз қаттиқ танқид остига олинади. Шоир фикрича, бу ишлар ҳам ҳаммаси «пулон» асосида бўлган эди, инқилобгина буларга барҳам берди. Деҳқон нима экса, шуни ўради. Бинобарин, бу жиҳатдан ҳам инқилоб қонуний. Шоирнинг хулосаси — шундай.

«Тафриқалар кўтарилуви» бобида ҳам инқилоб арафасида Туркистонда бир қадар кенг ёйилган ва ўлкадаги асосий суннийлик мазҳабига тўғри келмаган «бобийлик», «баҳойлик» ва шу сингари оқимлар чор ҳукумати сиёсатининг оқибати сифатида талқин қилинади ва автобиографик характердаги бир воқеа мисолида рад этилади¹. Қизиғи шундаки, шоир буни ҳам «пулон» асосида қилинди деб тушунтиради.

«Хоин, золим, қароқчи эски амалдорлардан фарёди тазаллум» — дostonдаги энг йирик боб. У 314 сатрдан ташкил топган бўлиб, инқилобни майдонга келтирган омиллар талқинини маълум даражада яқунлайди. Мазкур бобда шоир Туркистондаги миллий ва ижтимоий зулмни ўзи кўрган ва билган конкрет воқеалар асосида кўрсатишга ҳаракат қилади.

Дастлаб гап яна ҳаддидан ошган миллий зулмнинг умумий таърифидан бошланади! Унда шундай сатрлар бор:

Аёғ остида айлади поймол,
Нечукким ётар мол тагида похол.

Сўнг булар конкретлаштирилади. Масалан: чор мансабдорларининг ружуь қилган нарсаси порахўрлик эди. У ишда ўзбек амалдорлари ҳам қолишмас эдилар. «Пристофу мингбоши-ю оқсоқол»нинг ҳаммасига хос бўлган хусусият («хисол») шу эди. Улар «беш-ўн сўм»га кўнмасдилар. Бу зулмнизулм. Улар шу йўл билан мол-давлат кўпайтирдилар, кошо-

¹ Шу йиллари хилма-хил ақидапарастлик оқимлари Русия муслмонлари орасига тарқатилиб, моддий қувватлаб келинган. Улардан «Ваҳобийлик» ва «Таймния» ҳақида Ризо Фахриддин кескин танқидий мақолалар ёзган (қараңг. «Шўро» ж., 1908, 1911, 13-сонлар).

налар қурдилар. Улар элни хонавайрон қилдилар, ўзлари ҳам хонавайрон бўлсин. Улар элни гадо қилдилар — ўзлари ҳам эшикларда гадо бўлсин!

Куюб битсун онларни ҳам хонаси,
Алардан куюб битди эл хонаси.
Бизнинг бирла бўлсин баробар алар,
Эшикларда бўлсун гадолар алар.

Шоир собиқ маъмурларнинг порахўрлиги, ўзбошимчилиги ҳақида талай ҳаётгий мисоллар келтиради. Масалан, темир йўл вокзалида билет олиш воқеаси билан боғлиқ бир эпизод берилган. «Ногоҳ, билет керак бўлиб қолди, дейди шоир. Маҳкамага (билет кассаси кўзда тутилади) бордим. Кўлимда гувоҳнома (чамаси, билетнинг миқдори, маршрути ва унга рухсат ҳақидаги қоғоз). Бири олиб ўқиди, бир сўмни олди-да, эртага келишимни айтди. Миннатдор бўлиб қайтдим. Тонг отди. Ваъдасининг вақти етганида хурсанд бўлиб маҳкамага югурдим. Лекин мендан пул олган киши йўқ эди. Излаб топа олмадим. Бошқасига мурожаат қилдим. Яна ўша аҳвол қайтарилди. Бир сўмни бериб уйга қайтдим. Эртаси эса кечаги одамни топиш мумкин бўлмади. Учинчиси ялинишга тўғри келди. Бор можарони айтдим. Гарданини қашлаб, бош-оёғимга разм солди. Сўнг эса, соқолини тутамлаганча, «бу ишлар жуда огир иш», «хусусан билет олиш» деб муддаога шамаъ қилди. Иложсиз яна бир сўм бердим. Бу ҳам одатдагидай эртага келишимни тайинлади. Паришон уйга қайтдим. Эртасига эса... «жойи кўб юқори, бир рус мирзо сори» элтдилар. У «қошини чекти-да», мени олиб борган кишига пул беришим кераклигини айтди. Яна бир сўм чиқариб, ниҳоят, беш кун деганда билет олишга муваффақ бўлдим. Менга пуллар эмас, ситам амал қилади». Ҳолбуки, бу «зулм элин энг кичик ишлари» деб изоҳлайди шоир:

Мана, зулм элин энг кичик ишлари,
Эрур доимо бўйла қилмишлари.

Мазкур воқеанинг талқини ҳам, шу муносабат билан билдирилган фикрлар ва қиёслари ҳам эътиборга лойиқ. Шоир ундан хулоса чиқаришни, уни баҳолашни бизнинг ҳукмимизга ҳавола қилади. Лекин қуйидаги шарҳ ва мушоҳадалар билан:

Бу иш зулму ё адолатмудур?
Ва ё ўғирлик, ё хиёнатмудур?!
Бу ишларни денгиз: хиёнат, бале!

Ўғурлуқда бордур жасорат, бале!
Ўғурлуқ қилурлар далероналар,
Бу йўлда бериб жонни мардоналар.
Вале пора олмоқ хуноса иши,
Хуноса деманг, балки расво иши.

Гарчи Сидқий Феврал инқилобини кучоқ очиб қарши олган бўлса-да, унинг натижалари кўп-да шоирни қаноатлантиравермайди. Асарда унинг орзулари билан мавжуд шароит, идеал ва ҳаёт ўртасида тез-тез кўзга ташланиб турадиган зидликни пайқаш қийин эмас. Шоир Феврал инқилобини ўзгаришнинг бошланиши эканлигини таъкидлаб тургандек бўлади. Масалан, у асарнинг дастлабки бобларидаёқ қилиниши керак бўлган ишлар ҳақида шундай ёзган эди:

Тараққий йўлинда қилинг жон фидо,
Ки бўлсун бу кун жумла ҳожат раво.
Очинг кўзни ғафлатдан, эй мусулмон,
Ки, ётманг касолат, атолат билан.
Имому муаллим, зиёли бори,
Керак боқсалар ушбу ишлар сори...
Мунингдек замонда ҳуқуқ ишташинг,
Ҳуқуқ истамоқға тузук қатнашинг.

Бунинг учун шоир «бир тан», «бир жон» бўлиб, «ҳуқуқ ишташ»га, мустақилликни қўлга олишга чорлайди. Бу борада қизғин иш олиб бораётган «Шўройи исломия» жамиятига алоҳида боб бағишлайди. Унга тарғиб ва ташвиқ қилади. Достон Феврал инқилобидан кейинги шароит жиддий ва атрофлича таҳлил этилган, ютуқлар ва вазифалар ўзига хос бир усулда кўрсатиб берилган, барчани бирликка, ҳамжиҳатликка чорловчи «Иттифоқ замони» боби билан яқунланади.

Бу ғоя шоирнинг Фуломия матбаасида 1918 йилнинг 18 январиди алоҳида варақа ҳолида босилиб чиққан «Умиди иттифоқ» таржиъбандида давом этади. Агар биз шу пайтлари рус истилосидан кейинги мустақил давлатчилигимиз намунаси Туркистон мухторияти тузилганини ва уни йўқотишга Совет ҳукумати катта-катта кучлар ташлаганини кўзда тутсак, асарнинг аҳамияти бир қадар ойдинлашади. Асар ҳаммамизга маълум сабаблар билан диққатдан четда келди¹. Шеър шундай бошланади:

¹ Бу ҳақда қаранг: Сидқий Хондайлиқий. Умиди иттифоқ (назирага тайёрловчи ва мақола муаллифи Р. Жавҳарова) — «Ўзбек тили ва адабиёти» ж.. Т., 1995, 2-сон.

Эмди бизларға бу кун ғоятда хуррият керак!
Пок кўнгул, соф дил бирла тузук ният керак.
Айламайлук бӯридек тишлашқа дандонларни тез
Шаҳр омонлиқ бӯлса шояд, баски, амният керак.
Бирлашайлук, ишлашайлук бас, бӯлуб кўлу қаноат,
Бу фалонидур дебон, деманг салоҳият керак.
Барча ислом аҳли бирдурмиз салоҳият аро,
Демағаймиз бу замонда бизга зиддият керак.
Жон қулоғи бирла англангким, ман айларман нидо,
Бу нидони оҳким, англарға мардият керак.
Бизлара лозимдур эмди, эй мусулмон, иттифоқ!
Филмасал жисм ўлса бирлик, гўйиё жон иттифоқ!

Таржиъбанднинг таржиъ байти кишиларни такрор ва так-
рор бирликка чорлаш билан асарнинг етакчи ғоясини таъ-
кидлаб туради:

Бизлара лозимдур эмди, эй мусулмон, иттифоқ!
Филмасал жисм ўлса бирлик, гўйиё жон иттифоқ!

Шоир олис тарих мисолида ўзаро низо ва жанжаллар-
нинг Ватан ва Миллат тақдиридаги фожиали оқибатларини
кўрсатиб беради. Миллатнинг ҳаёт-мамоти ҳал бӯлаётган
шундай масъул бир пайтда «Иттифоқ»нинг сув ва ҳаводек
зарур эканлиги ҳақида бонг уради. Аслида бу ғоя ўлмасдир.
У мамлакатимиз истиқлолини кўлга киритган бугунги кун-
да ҳам долзарб бӯлиб турибди.

Сидқий насрий асарлар ҳам ёзди. «Тазкираи Имоми
Аъзам», «Сад иршоди мулла Сидқий Хондайликий», «Ме-
зони шариат», «Зарбулмасали Сидқий» анъанавий насрда
ёзилган. Шунингдек, у «Ҳикояи латифа», «Баҳром ва мали-
каи Гуландом», «Минг бир кеча», «Ажойиб ул-махлуқот»,
«Ўғри ва қози» каби бир қатор насрий асарларни таржима
қилди.

Унинг таржималари орасида эълон қилинмаганлари ҳам
кўп. «Ҳолоти Сидқий»да оғир инқилоб йилларида саҳоба-
ларнинг жанглари ҳақида ёзилган бир китобни «Шавкатус
салом таржимаи «Футуҳ ал-Шом» номи билан таржима қил-
ганини ва умуман «уч адад буюк асарлари» «Хафо пардасида
қолган»ини ёзган эди.

Адиб насрий меросининг салмоқли қисмини диний-ах-
лоқий асарлар ташкил қилади. Сидқийнинг 1914 йилда чоп
этилган «Тазкираи Имоми Аъзам» асари шундайлардан. Ис-
лом оламида Имоми Аъзам номи билан машҳур бӯлган, сун-
ний «Ҳанафия» мазҳабининг асосчиси Абу Ҳанифа ан-Нуъ-

мон ибн Собит (699/700—767) ҳақида бир қанча ёднома-лар, тазкиралар, маноқиблар майдонга келган, сон-санок-сиз ривоятлар сақланиб қолган.

Жаҳон адабиётшунослигида анбиё ва авлиёлар ҳаётини бадиий акс эттиришни ўрганувчи «агиография» деган мах-сус соҳа бор. Афсуски, бу бизнинг адабиётшунослигимизда йўлга қўйилган эмас. Чунки унга салкам динни тарғиб қилиш сифатида қараб келганмиз ва шу сабабдан рад этганмиз. Ҳол-буки, ўтмиш адабий меросимиздаги маноқиблар, ривоят-лар, турли рисола, меърожнома, қиёматномалар бу соҳа-нинг бизда ғоят тараққий қилганини кўрсатади.

Васлий Самарқандийнинг «Ал-к алом ул-афҳом фи ма-ноқиб ул-Имоми Аъзам» китобига жаттотлик қилган Сид-қий кейинчалик ўзи ҳам махсус бир асар ҳозирлади. Имоми Аъзам ҳақидаги ривоятларни тўплади, уларни қайта ишла-ди. Таъбидан ўтказди. Бир ипга тизиб, нашр этди. Бу асар шу кунга қадар қайта нашр бўлмаган ва илмий таҳлил этилма-ган.

«Тазкираи Имоми Аъзам» Шарқ м умтоз адабиётида маъ-лум ва машҳур бўлган насрий қиссалардан таркиб топган. Уларнинг марказида турувчи, «Имоми Аъзам» («Буюк имом») мартабасига мушарраф бўлган бу кишининг асл исми Нўъмон бинни Собит, куниyasi Абу Ҳанифа. Кўфа шаҳрида форсийнасаб хонадонда дунёга келган. Кўфани араблар фатҳ этганларида бобоси асир олиниб, бу ерга келтирилган. Нўъмоннинг отаси Собит туғилган п айтда бу хонадон эр-кинликка чиққан эди.

Ёзма манбаларда Нўъмон бинни Собитнинг дунёга кели-ши ҳақида талайгина ривоятлар мавжуд. Уларнинг кўпчили-гида Собит ариқда оқиб келган олманни тутиб егани, биров-нинг ҳақи деб эгасини рози қилиш учун ариқ ёқалаб бо-риб, боғбонга учрагани ва қизини ни жоҳига олгани ҳикоя қилинади.

Бу ривоятлар жузъий фарқлар билан турли вариантларда учрайди. Сидқий вариантда Абу Хан ифанинг отаси қаш-шоқ бир деҳқон тарзида тасвирланади. Абу Ҳанифа ҳаётини илмий тадқиқ этган манбалар Собитни нг шойи савдоси би-лан шуғулланганидан гувоҳлик берадилар¹. Бу факт ҳаёт ҳақиқати билан бадиий ҳақиқат ўртасидаги муносабатни белгилайди.

¹ Қаранг: Боголюбов А. С. Этико-правовые воззрения Абу Ханифы ан-Нуъмана. «Палестинский сборник», вып. 19—82. «Вопросы истории и культуры на Ближнем Востоке» китобида. «Наука» Л., 1969, 139-бет.

Бадий ҳақиқат ўша лавҳада илгари сурилган ғояни асослашга хизмат қилдирилади. Бу лавҳа Абу Ҳанифанинг отаси ва онасининг топишуви, ўзининг дунёга келиши воқеаси билан боғлиқ ҳолда тасвирланган.

«Тазкираи Имоми Аъзам» китоби Имоми Аъзам қиссасидан ташқари «Қиёматнома», «Розномаи Мусо алайҳиссалом», «Меърожнома», «Васиятнома», «Одоб ул-муслимин», «Еру кўк халқ бўлғони», «Хотун олмоқлиқ фазилати» ва ҳоказо қисмлардан иборат. Бу қисмларда ҳам дин ва пайғамбарлар тарихига оид ривоятларга кенг ўрин берилган.

«Қиёматнома»да Расулуллоҳ бошлиқ чорёрларнинг қиёмат куни пайғамбар умматларининг ғамида кўрсатажак жонбозликлари тасвирланган. Улар ўз ҳаловатларидан кечиб, бор ғайратлари билан бошқаларнинг гуноҳлари учун тортажак азобларини енгиллаштириш йўлида ҳаракат қиладилар. Айниқса, Расулуллоҳнинг қизлари Фотиманинг ўз шахсий аламлари билан фиғон чекиб оталари ҳузурига борганида, бутун уммат манфаати учун бу гиналарни унутиши лозимлигини дарҳол англаб етиши ниҳоятда ибратлидир.

Расулуллоҳ бу қиссада Худои таолонинг дўсти ва умматларини шафоат қилувчи бир зот сифатида намоён бўладилар.

Китобнинг «Розномаи Мусо алайҳиссалом» қисми бошқа қиссалардан алоҳида ажралиб туради. Унда ҳазрати Мусонинг Тур тоғида Аллоҳ висолига восил бўлиши ҳақидаги машҳур воқеа қаламга олинган. Худои таоло Мусо алайҳиссаломни Тур тоғига чорлаб, уни қизиқирган саволларга жавоб беради. Бу суҳбат чоғида кўпгина диний ва дунёвий масалаларга ойдинлик киритилади. Ушбу қисмни Худои таоло томонидан Мусогагина эмас, балки ҳукмдорларга, оддий бандаларга берилган «Йўриқнома» деб қабул қилиш жоиздир. Суҳбатда иймон ва эътиқод мустаҳкамлигининг асл моҳияти тамомила инсон манфаатига бўйсундирилганлигини кўрамиз.

Расулуллоҳнинг меърожга чиққан кечалари ҳақида ривоятлар кўпгина китобларда учрайди. Сидқий асарида ҳам «Меърожнома» номи билан айти шу мавзудаги ривоятлар берилган. «Меърожнома» «Розномаи Мусо алайҳиссалом» қиссасини эслатади.

Расули Акрам Муҳаммад алайҳиссаломнинг меърожга чиқиш қиссалари жуда кўп ривоятларда зикр қилинган бўлса-да, адиб Сидқий қаламида ўзгача жозиба касб этди.

Сидқийнинг «Мезони шариат» («Шариат тарозуси») асари 1915 йилда Тошкентда чоп этилган ва 1917 йилда қайта нашр қилинган. 1992 йилда Маҳмуд Ҳасаний томонидан бу асар учинчи марта нашр этилиб, дунё юзини кўрди. Сидқий шариат мезонларини оммабоп қилиб берди, қулай дастур шаклига келтирди. «Сабаби таълиф» (китобнинг ёзилиш сабаби) қисмида зикр этганидек, «Эътиқодга далолат қилғулук ва дин заруриётини билғулук паришон ва чочук иборатларни мўътабар китоблардин... бошоқчилик тарийқи бирла» бир жойга тўплади.

«Мезони шариат» «Китоб ул-иймон», «Китоб ут-таҳорат», «Китоб ус-салот», «Китоб уз-закот», «Китоб ус-савм», «Китоб ул-ҳаж» деган боблардан иборат. Уларнинг қурилиши қуйидагича: ҳар бирига мавзу юзасидан тушунча берилади, сўнг улар билан боғлиқ амалий ҳолатлар келтирилади. Буларнинг барчаси савол-жавоб тарзида, турли бадиий ифодалар орқали баён этилади.

«Сад иршоди Мулло Сидқий Хондайлиқий» («Мулло Сидқий Хондайлиқийнинг юз насиҳати» — ЎзФАШИ қўлёзмалар фондида № Р 7629—111 рақами остида сақланади) Шарқда кенг тарқалган, халқ донолиги намунаси панд-ўғитлар, мақоллар, ҳикматли сўзлар кўринишидаги қайдлардан иборат. Бу ўғитларнинг кўпчилик қисми умумий ғоя жиҳатидан ўтмиш донишмандларининг ҳикматлари билан ҳамоханг.

«Ҳолоти Сидқий». Бу асар Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида Р-7629 рақами остида сақланади. Мумтоз адабиётимизда таржимаи ҳол характеридаги асарлар ёзиш анъанаси қадимдан маълум. Бундай асарлар маноқиб, ҳолат, аҳволот деб аталиб келинган. Алишер Навоийнинг «Ҳамсат ул-мутаҳаййирин», «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад», «Ҳолоти Саид Ҳасан Ардашер», Бобурнинг «Бобурнома», Фурқатнинг «Хўқандлик шоир Зокиржон Фурқатнинг аҳволоти» шу хилдаги асарлардан бўлиб, бу рисоалар одатда насрда битилган.

Сидқий ҳам шу жанрда қалам тебратиб, 1924 йили «Ҳолоти Сидқий»ни ёзди ва уни «Иктисоб» асарига етти бет ҳажмда илова қилди. Бироқ охириги саҳифа остида пойгирнинг мавжудлиги қолган варақларнинг тушиб қолганини билдиради.

Бу кусур асарнинг тўла ҳажми ҳақида қатъий бир фикр айта олишимизга имкон бермайди.

«Ҳолот» шоирнинг ўша пайтгача бўлган таржимаи ҳолини, адабий фаолиятини ўз қалами билан ёритгани учун

ишончли манба сифатида илмий, тарихий, маърифий жиҳатдан бениҳоя муҳимдир. Сидқий ижодига у ёки бу муносабат билан мурожаат қилган кўпгина талқиқотчиларимиз асосий маълумотларни шу манбадан олганлар. «Ҳолот» бўлажак шоирнинг ёш пайтида Тошкентга келгани-ю, билими ва дунёқарашининг, ижоди ва фаолиятининг қирраларини очишда Сидқийнинг шахс ва шоир сифатида ўсишини кузатишда мислсиз манба ҳисобланади. Сидқий ўз ҳаётини ёзар экан, турмуш шароитини ҳеч бир яширмайди. Ҳамма нарсани борича ифода этишга интилган. Бу асар орқали биз шоир мулоқотда бўлган, суҳбат қурган зиёлилар, замонасининг машҳур хаттотлари ва шоирлари, таниқли мударрислари ҳақида маълумот оламиз. Давр маданий ҳаёти ҳақидаги тасаввуримиз кенгайди.

Шоирнинг қишлоғига қайтиб кетганидан кейинги ҳаётини ёритувчи маълумотларни фақат шу асардан ола оламиз. «Ҳолот»даги бадиий ифода, сифатлашлар, кесатиш, киноя каби иборалар уни наср намунаси деб қарашга асос беради. Асардаги барча маълумотлар учинчи шахс тилидан берилди.

Иншо санъатининг гўзал намуналаридан бири «Зарбулмасали Сидқий»нинг муаллиф дастхати ЎзФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида № 7631 рақами остида сақланади. Оддий мактаб дафтари варақларига асосан қизил ва баъзи ерлари қора сиёҳ билан ислоҳ қилинган эски ўзбек ёзувида битилган. Асар беш юздан ортиқ мақол, матал ва халқ нақлларига қўйилган савол ва уларга тўғри, киноя ҳамда кесатиқ маъноларидаги изоҳ ёки жавоблардан иборат. «Зарбулмасали Сидқий» 1932 йилда ёзилган ва шу вақтгача ҳеч қаерда нашр қилинмаган, у ҳақда маълумот ҳам берилмаган.

Ўзбек адабиёти тарихида «Зарбулмасал» яратиш анъанаси Муҳаммадшариф Гулханий (XVIII—XIX), Нозил Хўжандий (1788—1876), Сулаймонкул Рожий (1871—1924) кабилар ижодида кузатилади. Бу муаллифлар ўз дидактик қарашларини, давр ижтимоий масалаларига муносабатларини ифодалашда турли бадиий-эстетик принциплардан фойдаланишган: Гулханий халқ мақоллари, ҳикматли сўзлари, матал, масал ва ривоятларни ягона бир қиссага бирлаштириб, назм ва наср аралаш яхлит асар яратган бўлса, Рожий уларнинг барчасини маснавийга жойлайди. Сирожиддин Сидқий «Зарбулмасал» н эса бошдан охиригача савол-жавобга асосланган.

Сидқий насрий асарларининг мавзу кўлами кенг ва ранг-баранг. Юксак ахлоқ мезонлари ва илм-маърифатга даъват Сидқийнинг шеърлятидаги каби насрида ҳам ўзак гоёлардан ҳисобланади. Сидқий илм ва илм соҳибларини эъзозлаш кераклигини асарларида такрор ва такрор уқтиради. Шу билан бирга адиб ўз рисолаларида инсоний фазилатлар, ақл ва билим эгаси бўлган гўзал хулқ-одобли аёл сиймосини ҳам чизишга ҳаракат қилади. «Эр бирла хотунларнинг баёнида» деб аталган бобда аёлнинг жамиятдаги ўрнини, уларнинг иззатга лойиқ эканлигини шариат қонунлари асосида тусунтириб беришга ҳаракат қилади.

«Он ҳазрат айдилар: Ҳар ким хотунини иззат қилса, ани Аллоҳ таоло иззат қилур... Хотунларнинг эранлардан беш ҳаққи бор турур. Аввал улки, хотунига иш буюрса, уй ичида буюрғай. Иккинчи, шариат ва таҳорат ва ғул ва намоз ва рўза ва иймон ва ислом — ушбу нимарсаларни ва онча яхши амалларни ўргатқай. Учунчи, ҳалол таом берғай. Тўртунчи, зулм қилмағай. Бешинчи, яхши сўзлар билан кўнглини хурсанд қилғай».

Айни пайтда, аёлларнинг ҳам оила ва жамият олдидаги бурчи ва масъулияти чиройли ривоятлар билан далилланади.

Ўйлаймизки, юқоридаги далиллар Сидқий Хондайлиқийнинг жадидчиликдаги ўрнини белгилаш учун етарли асос бўла олади.

МИРМУЛЛА ШЕРМУҲАМЕДОВ

(1886—1923)

Мирмулла Шермухамедов биринчи ўзбек театр танқидчиси. Театршунос М. Раҳмонов у ҳақда тўхталиб, «Ҳамзанинг гоёвий ва ижодий дўсти эди»¹ деб ёзади. Мирмулла бадий ижод билан ҳам шуғулланган, шеърлар ёзган. Ҳикоялари билан адабиёт мухлислари диққатини тортган бўлса-да, кўпроқ театр танқидчиси сифатида шуҳрат топган эди.

Мирмулла 1886 йилда Тошкентнинг Маҳсидўзлик маҳалласида дунёга келди. Эски Жўвадаги «Бекларбеги» мадрасасининг кунгай тарафидаги торгина кўчанинг қарама-қарши бетида жойлашган бу ҳовли 20-йилларнинг жуда кўп зиёлилари хотираларида тилга олинади. Мирмулла вафотида

¹ М. Раҳмонов. Ҳамза ва ўзбек театри. Ўздавнашр, Т., 1959. 220-бет.

босилиб чиққан (1923 йили) таъзияда унинг «жуда фақир оилада дунёга келган»лиги айтилади. Узун бўй, алпқомат Шермуҳаммад аканинг гоҳ бозорда ҳаммоллик, гоҳ Келесда чорикорлик билан тирикчилик ўтказганини ва оғир қора меҳнат остида ёш ўлиб кетганини нақл қиладилар. Мирмулла эски мактабда, сўнг рус-тузем мактабида ўқиди. Бироқ отаси вафоти, «йўқсуллик» ўқишга имкон бермади. Қора меҳнатга тушиб кетди. Оилани боқиш, укалари Мирмуҳсин, Мирмуслим, синглиси Муборакни ўқитиш унинг зиммасида қолди. Аср бошидаги газеталарни кўздан кечирсангиз, айрим тараққийпарвар, ўзига тўқ кишиларнинг Мирмуллага укаларини ўқитиш учун иона тўплаб беришгани ҳақидаги хабарларни учратасиз. Хуллас, Шермуҳаммад аканинг оиласидаги тўрттала фарзанд ҳам маърифат ва маданият кишилари бўлиб етишдилар. Мирмуҳсин Шермуҳамедов (1895—1929) таниқли журналист, ёзувчи, Мирмуслим Шермуҳамедов (1899—1939) партия-давлат ходими, Ўзбекистон КПМК бюроси ва ЎзССР МИК аъзоси бўлди. Тақдири таниқли шоир Элбек (1893—1939) билан боғланган кенжа сингил Муборак матбуотда мақолалари билан фаол иштирок этган, қалами равон журналист қизлардан эди.

Тирикчилик ва укалари ташвиши туфайли ўқишни мўлжалга етказа олмаган Мирмулла камини мутолаа билан тўлдиришга уринди. Замондошларидан Лазиз Азиззода унинг рус тили билан бир қаторда французчадан ҳам хабардор бўлганини, Маҳсидўзликдаги каталакдеккина уйи тепасига қўндирилган торгина болаҳонасида Вольтер, Руссо китобларини кўрганини хотирлайди. Мирмулланинг матбуотда дастлаб қачон ва нимаси билан кўрингани ҳақида бир нарса дейиш қийин, албатта. Матбуот қайдларидан унинг «революциядан олдин мақолалар, ҳикоялар, шеърлар» ёзиб тургани маълум бўлади. Дарҳақиқат, айрим шеърларини «Садойи Туркистон» (1914, 4 апрел) газетасида, «Сабзозор» (Т., 1914) тўпламида, мақолаларини «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида (1906—1917) учратиш мумкин. Уларнинг мавзуи ўша давр учун ғоят муҳим бўлган «миллий ва маданий уйғониш» ҳақида, маърифатчилик ҳақида.

Олиб ибрат, сен эй миллат, ҳама обод меҳнатдан,
Қачон кўз очмага ғайрат қилурсан хоби ғафлатдан!

деб бошланади бир шеъри.

Садо айлаб, нидо қилғил, замон, албатта, уйғонсин!
деган сатрга дуч келамиз яна бир ўринда.

Мирмулла ўнинчи йилларнинг охирида ўнлаб ҳикоялар, адабий-танқидий мақолалар эълон қилди. Афсуски, ўлим уни жуда барвақт олиб кетди. У 1923 йилнинг 24 сентябрида ҳаётдан кўз юмди. Сафдошлари унинг қабри тепасида: «Сенинг қолдирган дардинг билан дардлашамиз, эл тараққийси, эл маорифи устида қайғурган қайғуларингдан ажралмаймиз. Ҳасрат-армонингни сенинг кутганингча адо қиламиз», деб сўз бердилар.

1918 йилнинг ёзида у Ҳамза билан танишган эди. Театр санъатини чуқур ҳис этиши туфайли жуда қисқа муддат ичида у профессионал театр танқидчиси сифатида танилди. 20-йиллар театр танқидчилигида жуда муҳим аҳамият касб этган «Шодлик кечаси», «Шарқ саҳнасида уч спектакл», «Фронт ҳафтаси муносабати-ла», «Ҳуррият қаҳрамони», «Заҳарли ҳаёт», «Бахтсиз келин», «Иффат қурбони», «Бой ила хизматчи», «Хўр-хўр» каби мазмундор мақолалари бунга далил.

Ҳамза спектаклларининг миллий маданиятимиз, адабиётимиз тараққиётидаги роли ва ўрнини юксак баҳолар эди. Шу сабабли у бутун диққатини Ҳамзанинг драматик асарлари таҳлили ва тарғибига қаратди. Аммо ёш театримизнинг ижодий ютуқларини кўра олмаган гуруҳлар Ҳамза асарларига ва уларни саҳналаштирувчиларга қарши ҳужум бошладилар. Бу ҳужумлар асоссиз бўлишига қарамай, театр ишига салбий таъсир кўрсатди. Айрим истеъдодли артистлар саҳнани бутунлай ташлаб кетдилар. Баъзилари эса, бошқа труппаларга бориб қўшилдилар. Театр аҳволи мушкуллашди. Ана шундай қийин пайтда Мирмулла ёрдамга келди. Ҳужумларга жавобан Ҳамза асарларини одил ва холис, ўзи айтганидек, «бетарафona» таҳлил этиб, уларнинг соф адабий-эстетик аҳамиятини кўрсатиб берди. Ёш ўзбек театрини «янги тирикликка киргани» билан қутлади. Ҳамза ҳақида: «Заҳарланган турмушнинг қора саҳифаларини тасвирлашда қаламни устагина юритган драматургни табрик этмасдан ўтолмаймиз» деб ёзди.

Театр Мирмуллани Маннон Уйғур билан боғлади. Унинг труппаси фаолиятига бағишлаб кўплаб мақолалар ёзди. Унга улуг санъаткор деб қаради. Драматурглик, режиссёрлик, актёрлик маҳоратига юксак баҳо берди. «Ҳақиқатда Туркистон ўлкасида, ерли халқ ичида «артист» номини кўтармоққа ўртоқ Уйғурнигина буюк бир ҳаққи бор», деб ёзди. Мунаққид Уйғурни «артистлик илми»ни пухта эгаллаган, «ҳар бир ҳаракатда ўзини кўрсатиб, саҳнада ғараз вужуд эта оладиган»

санъаткор сифатида баҳолайди ва уни Шарқда илк бор Отелло ролини ўйнаган машҳур озарбайжон актёри Ҳусайн Араб-линскийга тенглаштиради.

Мирмулла театр ҳақидаги мақолалари билан ўзбек театр танқидчилигимизга асос солди. Унинг мақолалари ўзининг теранлиги, дадиллиги, муҳими, одил ва ҳаққонийлиги билан замондошлариникидан кескин фарқ қилади. Чунки ўша даврдаги кўпчилик танқидчилар спектакллар таҳлилида асар ва артистларнинг ҳаракатлари ҳақида «дуруст», «ўртача», «ёмон», «зарарсиз» каби умумий фикрлар билан чекланишар, драманинг ғоя ва бадииятига даҳл қилмас эдилар. Мирмулла эса қайси асарни текширмасин, аввало унинг матни поэтикасини — бадий асар сифатидаги қимматини аниқлайди. Ундан сўнггина ижросига тўхтайдди. Драмадаги ҳар бир персонаж ўз тили ва характерларига эга бўлиши шарт эканлигини таъкидлаб: «Ҳамза афанди асарда кўринадигон қаҳрамонларга ғоят диққат ила сўз ва характерлар берган», деб ёзади.

Мирмулла сахнадаги артистларнинг хатти-ҳаракатлари, юриш-туришлари мутлақо табиий бўлиши, қаҳрамон мавқеи ва руҳий ҳолатига мос келиши зарурлигини алоҳида уқтиради. Шу жиҳатдан, у ўзбек театр танқидчилигида сахна асарини психологик жиҳатдан ҳам таҳлил қилиш тамойилини бошлаб берган мунаққиддир.

Мирмулла адабий танқидда изчил ва холис, ўша давр танқидчилиги ўринли таъкидлаганидек, «унинг интиқод кўзи ғоят тўғри ва одилona кўрар эди». «Туркистон» газетаси 1923 йилда ёзганидек, Мирмулланинг танқиди натижасида «кўп яроқсиз пьесалар сахнамиздан тушди, лаёқатсиз, артист номини олиб юрганлар сахна теварагидан йўқолмоққа бошладди».

Мирмулла ҳикоячилик билан ҳам шуғулланди. Шеърларида халқни озодликка, маърифатга ундаган бўлса, ҳикояларида «кун чиқиш йилларининг нурли замони»ни орзу қилди. Унинг шўро мавзуида ёзган ҳикоялари ҳам йўқ эмас. Лекин реал воқеликдан орзу ва хаёл кўпроқ эди. Мисол сифатида «Коммунизм чечаклари», «Турмуш кўринишлари», «Бу кун байрам эди» каби ҳикояларини кўрсатиш мумкин. Уларнинг номлариёқ мазмунини таъкидлаб турибди. Бу ерда бир нарсани ҳисобга олмоқ керак. Умри фақирлик билан кечган муаллифнинг мазкур даврга келиб, деярли бутун аҳолиси қашшоқ бир ҳолатга тушган Туркистон манзараларини акс эттирган қатор ҳикояларини ташқи бир-икки

белгисига қараб, совет мавзуида ёзилган деб баҳолаб юбориш ҳеч гап эмас. Аслида у ерда масала анча чуқурроқ. Шу жиҳатдан республика партия ва ҳукуматининг органи «Туркистон» газетасининг 1924 йил 7 ноябр байрами сонисидаги «Замониға, вақтиға муносиб қисқа-қисқа синфий, инқилобий ҳикоялар ёзишда ёш ўзбек адиби марҳум Мирмулло кўзга кўриладур. «Иштирокиюн», «Қизил байроқ» ҳам «Ёш Шарқ» газеталаридаги ҳикоялари бунга шоҳид. Бу адибнинг ҳикоялари айниқса руҳонийларға ҳам бойларға душманлиқ, йўқсул ва қашшоқларға, мазлумларға дўстлик ва марҳамат руҳи билан суғорилғондур. Ҳикоялари санъаткорона ёзилғон ҳам унинг кучи ўса борғон. Унинг ҳикоялари воқеий, яъни ҳозирги турмушдан олинғон...» деган эътирофларидаги «синфий», «инқилобий», «душманлиқ руҳи» каби баҳо берувчи нуқталарига бир оз танқидий ёндошиш керак бўлади. Масалан, «Иштирокиюн» газетасининг 1920 йил 7 ноябр сонисида босилиб чиққан «Бу кун байрам эди» ҳикоясида шундай воқеа тасвир этилган эди: Эрта тонгдан тинмай ёғаётган қор оқ капалак каби бўлиб, парча-парча чўзилиб, ерга тушади. Оғир меҳнат қаддини эрта букиб қўйган Охунжон хаёлга толади. Йўқчилик, эски турмушнинг қийин-қистовлари уни ишчилар орасига, кураш майдонига етаклаб келди: «Русия мамлақатида инқилоб... Ҳар ерда озодлик учун кураш, бой ила хизматчилар орасида қатъий тортишувлар, сармоя занжиридан қутулиш учун ўзаро урушлар борадур...»

Бироқ Охунжон ака касал, тамом ҳолдан тойган. Кузнинг узун бир кечаси у бир туш кўрибди: одам боласининг турмуши бутунлай ўзгарган эмиш. Кишилар қон-қардош. Жаннатдек фаровон бир гулбоғда яшайдилар.

Туш турмушга уланиб кетгандай бўлади:

«Кўчалардан эшитилган сирли товушға кўзин очди. Тонг ёруғон эди. Туриб ўрниға ўлтирди. Вужудида енгиллик, юрагида шодлик сизди. Ёш коммунистлар фирқаси комитетининг раислиғига сайланғон бизнинг Охун аканинг кичик ўғли Юсуф:

— Отажон, бугун байрам, сизни табрик қиламан... — деди.

Бугун байрам эди»:

Ҳикоя шундай тугалланган эди.

Иккинчи бир ҳикояси — «Коммунизм чечаклари»нинг мавзуи ҳам юқоридагига яқин. Унда ишчи Ориф ва унинг оиласи тақдири ҳақида гап кетади. Чунончи унинг машаққатли турмушга тоб беролмай вафот этиши, болаларининг

тақдири ҳақида безовта ўйлари ҳикоя қилинади. Оғир ишдан чарчаб уйга қайтган Ориф ака ўзини касал сезади. Очлик, ночорлик. Аксига олиб уч кунлик ёмғирдан сўнг томдан ўтган «чакка» дан ўтиришга жой йўқ. Оқшомга бориб касалнинг аҳволи оғирлашди. Кеча узайгандан узаяди. Тонг отмайди. Очлик азоби, биқиндаги «ҳала» изтироби кучайгандан кучаяди. Ниҳоят, оғриқлар ҳам, сезгилар ҳам тиниб қолди. «Ажал» париси астагина елкасига қўнгандек бўлди. Ногоҳ «эски сандиқ» панасида ярим оч-ярим тўқ ётган ўғли Алижон билан қизи Раҳимага кўз ташлади. Буларнинг ҳаёти усиз қандай кечар экан? Сўнг эса хотини Кариманинг ваҳима ва қўрқув тўла нигоҳига дуч келди...

Ёзувчи ҳикояни давом эттириб, марҳум Ориф ишчининг болалари Алижон ва Раҳимани янги замоннинг — «келгусининг сўлмайтурғон чечаклари» сифатида кўрсатишга ҳаракат қилади. Бироқ ўтмишнинг «янги замон»га ўсиб ўтган ҳақиқати ҳикоя посангисини босиб туради, «чечак»ларнинг «сўлмайтурғон» қолишига кишини ишонтирмайди. Бу йўлнинг олиб борадиган манзили нотайинлигича қолаверади.

«Турмуш кўринишлари» ҳикоясида ўзбек аёлининг тақдири эрксиз қиз Карима тимсолида тасвирланади.

Мирмулла ҳикоялари бадиий жиҳатдан бирмунча бақувват. Адиб драматизм ва психологизм тасвирига кенг ўрин берди, персонажлар хатти-ҳаракатини атрофлича далиллашга ҳаракат қилди. Унинг ҳикояларида табиат тасвирлари ҳам персонажлар руҳига ҳамоҳанг, мос эди.

«Туркистон» газетасидаги юқорида тилга олинган мақолада Мирмулла ҳикояларининг етакчи руҳи тўғри белгиланган. Бу тушкунлик руҳи. Бу руҳ ундаги ҳар қандай «инқилоб», «коммунизм» билан боғлиқ тушунчалардаги баланд-парвозликларни рад этади. Уларнинг ясама ва сунъийлигини таъкидлаб туради. Тўғри, бу руҳнинг пайдо бўлишида унинг мамлакатида ўз ҳукмронлигини ўрнатаётган янги ҳокимиятга — шўроларга ишончсизлигидан ташқари шахсий ҳаёти, хусусан бутун умр муҳтожликда яшагани, оғир турмуш туйфайли сил касалига мубтало бўлгани, ниҳоят якка-ю ёлғиз фарзандидан ажралгани ҳам таъсир кўрсатган.

Умуман олганда, 20-йиллар матбуоти «Мирмулла чин адабиётчи ва маданият кишиси эканлигини кўрсатди, у ўзининг адиб ва танқидчи бўлишига ишонган бир киши эди», деганида мутлақо ҳақ эди. «Туркистон» газетаси 1924 йил 24 сентябр сонидан Мирмулла вафотининг йиллигига бағишланган бир мақолада эса қуйидаги самимий сатрлар билан

юз минглаб замондошлари фикрини билдирган эди: «Замона тез айланадир, кечагина кўз олдимизда тирик турган ва матбуотимизда ўзи билан бирга дардлашиб, элга маънавий озиқ бериб турган бир адибимизнинг бугун кўз олдимиздан кетганига бир йил бўлибди. Бизга минглаб Мирмуллалар керак бўлиб турган бир замонда бизнинг ёлғиз биргина Мирмулламиздан ажралганимизга бир йил тўладир...»

Мирмулла кабиларга эҳтиёж ҳозирда, мустақиллик йилларида ҳам жуда катта. Унинг Ватанни озод ва обод қилиш, авлодларни комил ва бахтли кўриш истаги мамлакат тақдирини ўйлаган бугунги ҳар бир ўзбекнинг ўй-фикрларини банд қилиб турибди. Мирмулла ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот у қадар кўп эмас. Юқорида номи зикр этилган М. Раҳмонов китобларида Ҳамза муносабати билан айрим қайдларгина учрайди. Филология фанлари номзоди Суннатилла Аҳмедовнинг «Биринчи ўзбек театр танқидчиси»¹ номли бир рисоласи бор. Булар старли эмас, албатта. Ўзбек театри танқидчилигининг шаклланиш жараёнини ўрганишда, янги давр ўзбек ҳикоячилигининг илк босқичларини тадқиқ этишда Мирмулла ижодий мероси муҳим ва қизиқарли материаллар бера олади.

АБДУРАУФ ФИТРАТ

(1886—1938)

Ўрта Осиё жаҳидчилик ҳаракатининг машҳур вакиллари-дан, янги ўзбек адабиётининг асосчиларидан, драматург, носир, шоир, забардаст олим Абдурауф Фитрат 1886 йилда Бухоро шаҳрида туғилган. Оиласи ҳақидаги маълумотлар у қадар кўп эмас. Отаси Абдурахимбой саррофлик қилган, ўқимишли, дунёнинг баланд-пастидан хабардор киши бўлиб, савдо ишлари билан шуғулланган. Туркия, Эрон, Қашқарга тез-тез бориб турганлиги маълум. Онасининг оти Бибижон (тўла номи Настарин, қисқароқ шакли Настарбиби²) бўлиб, тахминан 1866—67 йилларда туғилган. Ўғли Абдурауф ҳибсга олинган 1937 йилда у ҳаёт эди (ҳужжатларда 70 ёшларда эканлиги қайд қилинган). Оилада Абдурауфдан ташқари яна

¹ С. Аҳмедов. Биринчи ўзбек театр танқидчиси. Т., 1977 й.

² Таниқли фитратшунос Ҳ. Болтабоев Мустафбибн деб кўрсатади (қараңг: бу ҳақда Абдурауф Фитрат, Танланган асарлар, 2 жилдлик, 1-жилд, Т., «Маънавият», 2000, 5-бет).

икки фарзанд — укаси Абдурахмон ва синглиси Маҳбуба бор эди. 20-йилларнинг фаолларидан бўлган, гоҳо шеър ҳам машқ қиладиган Маҳбуба Раҳим қизининг номи ўқувчиларга бир қадар таниш. Абдурахмоннинг эса 10-йилларда Когон босмахонасида ҳарф терувчи бўлиб ишлаганини ҳабар қиладилар.

Абдурауф дастлаб ўз даврининг эски мактабларидан бирида, сўнг машҳур «Мир Араб» мадрасасида ўқиди. Замондошларининг маълумот беришича, у Бухорода 18 ёшларига қадар ўқиди. Сўнг ҳаж қилди. Туркия, Ҳиндистон, Арабистонда бўлди. «Тазкират уш-шуаро» (1903—1904) муаллифи Неъматулла Муҳтарам уни «Ҳожи мулла Абдурауф» деб таништиради. Шунингдек, у Марказий Русиянинг Москва, Петербург шаҳарларига ҳам саёҳат қилди. 1909 йилда ҳамшаҳарлари ака-ука Усмонхўжа ва Атохўжа Пўлатхўжаевлар ҳамда Мазҳар махзум Бурҳон махзум ўғли ва Муқимбек билан Истанбулга ўқишга кетади. 37-йилдаги суд-тергов маълумотларига қараганда, Фитрат Истанбулда 1909—1913 йиллари «Дорилмуаллимин»да ўқиган¹. Талаба ҳамшаҳарлари иштирокида «Бухоро таъмили (умумий) маориф» жамиятини тузган. Чамаси, у бухороликларнинг ўзаро моддий-маънавий ҳамкорлик уюшмаси вазифасини бажарган. «Ёш турклар инқилоби» муносабати билан қизғин сиёсий курашга фарқ бўлган Туркия муҳити Фитратга қаттиқ таъсир кўрсатди. У сиёсатга шўнғиди, бадий ижодга зўр берди.

1909 йилда «Мунозара» («Ҳиндистонда бир фаранги ила бухороли мударриснинг бир неча масалалар ҳам усули жадида хусусида қилгон мунозараси») асари Истанбулда чоп этилди. 1911 йилда «Сайҳа» шеърини тўплами, 1912 йилда «Сайёҳ ҳинди» («Баёноти сайёҳи ҳинди») босилиб чиқди.

1913 йилда Фитрат Бухорога маориф ва маданий-ижтимоий қурилиш ҳақидаги янги гоялар билан қайтиб келди. Бироқ буларни мутаассиблик авж олган Бухорода амалга оширишга йўл йўқ эди. Шу сабабли Шаҳрисабз ва Каркида янги мактаблар очиш билан шуғулланди. Қисқа муддатда Бухоро жадидчилик ҳаракатининг етакчи вакиллари билан бирига айланди. Бироқ, кўп ўтмай, 1915 йилдаёқ Бухоро жа-

---

¹ Бу борада ҳам хилма-хилликлар бор. Айрим тадқиқотларда Истанбул университетида ўқигани айтилади. Баъзилар «Муаллимлар гимназияси»да, яна бирлари «Воизини» мадрасасида таҳсил кўрганини маълум қиладилар. Лекин ҳеч бирида манба келтирилган эмас. Қаранг. бу ҳақда: юқоридаги манба. 6—7-бетлар.

дидларининг ўз орасида ҳам ажралиш юз берди. Четда ўқиб келган ёшларни ҳаракатнинг маориф ва маданият билан чекланувчи мақсади ҳам, биргина маориф ва матбуот, мусулмонларни инсофга чақирув орқали унга эришишни кўзловчи воситалари ҳам қаноатлантирмай қўйди. Улар солиқларни камайтириш, деҳқонларнинг аҳволини яхшилаш, амалдорларнинг ўзбошимчалигини чеклаб қўйиш каби сиёсий талаблар билан чиқишни таклиф қилдилар. Бу нуқтаи назар жадидларга хайрихоҳ жуда кўп ёшларга маъқул бўлди. Шу тариқа, жадидларнинг ўзи «эски» ва «янги»га — ўнг ва сўлга ажралди. Ўнгга Абдувоҳид Бурҳонов, сўлга Фитрат бош бўлиб қолдилар. Фитратнинг бу қарашлари унинг шу даврларда яратилган ва XX аср боши ўзбек публицистикасининг, драмачилигининг нодир намуналаридан бўлиб қолган «Раҳбари нажот» (1915), «Оила» (1915), «Бегижон» (1916), «Мавлуди шариф» (1916), «Або Муслим» каби асарларида акс этган эди. Айни пайтда Фитрат янги мактаблар учун дарсликлар ҳам ёзди. «Мухтасар ислом тарихи» (1915), Самарқанд, «Ўқу» (1917, Боку) китоблари бунга далил. «Ўқу»нинг биринчи бўлак эканлиги кўзда тутилса, муаллифнинг бу ишга катта режа билан киришгани маълум бўлади. Афсуски, мазкур асарларнинг баъзилари ҳозирда йўқ. У ҳақдаги маълумотлар, фикр-мулоҳазаларгина етиб келган. Лекин бу асарларнинг деярли ҳаммаси ўз даврида жуда юксак баҳоланган. Масалан, бу китобларнинг юзага чиқишида шахсан моддий ёрдам кўрсатган. Ф. Хўжаев «Бегижон»ни «мавжуд тузумни қаттиқ танқид қилган, унинг барча камчиликларини аёвсиз очиб ташлаган, амирликнинг чирик системасини фош қилиб берган» китоблар қаторига киритади.

1917 йил Феврал инқилобидан сўнг Бухоро жадидларининг сўл қаноти — ёшлар ташаббуси билан янги марказ тузилди. «Ёш бухороилар» инқилобий партияси ташкил топди. Унинг Марказий Қўмитаси тузилди. Абдулвоҳид Бурҳонов — раис, Фитрат — саркотиб, Усмонхўжаев — хазиначи. Ф. Хўжаев ва яна беш киши аъзо қилиб сайланди. Янги партия Муваққат Ҳукуматга табрик телеграммаси ва Русия — Бухоро муносабатларидан келиб чиқиб, амирни ислоҳотга мажбур этишни сўраб Мурожаатнома қабул қилди.

Ҳаракатлар беиз кетмади. Амир ён берди. Ислоҳот ваъда қилди. Айрим амалдорлар ўзгартирилди. Мамлакатни «шаръи шариф» билан бошқариш, солиқларни тартибга солиш, «фойдали илм ва фанларни ривожлантириш», «турмадагиларни қамоқдан бўшатиш» ҳақида 1917 йилнинг 7 апрел куни

«Фармони Олий» эълон қилинди. Маросимда Самарқанд тараққийпарварларидан машҳур Маҳмудхўжа Беҳбудий қатнашди. Ислоҳот билан табрик этди. Ёш бухороликлар Фармонни намойиш билан кутиб олишга қарор қилдилар. Хиёбонда кўп минг кишилик митинг ўтказилди. Намойиш амир саройи олдига — Регистонга йўл олди. Сўллик, сонсиз қизил байроқлару майда миллат саналган эроний, яҳудий, лезгинларнинг намойишдаги фаоллиги мутаассиб мусулмонларни ғазабга миндирди. Амир собиқ чор ҳукуматининг Бухородаги вакиллари Миллер ва Шульга маслаҳати билан бундан фойдаланди. Қарши ҳужумга ўтди.

Асосий кучларни сақлаб қолиш, Туркистондан мадад олиш керак эди. Фитрат икки киши билан Тошкентга йўл олди. Бухорода қолганлар яширин ишлашга ўтдилар. Ёш бухороликлар партиясининг Муҳиддин Мансуров бош янги Марказий Қўмитаси тузилиб, амир билан музокара олиб борадиган бўлди. Музокара муваффақиятсиз тугади.

Мана шундай кунларнинг бирида Петроградда Октябр ҳодисалари бўлиб ўтди. Бу воқеанинг Бухорога қачон ва қандай етиб келганлиги ҳақида бир нарса дейиш қийин. Лекин шуниси аниқки, у февралчалик таъсир кўрсатмади. Ф. Хўжаев «Бизнинг ташкилотимиз аввалига тушунмади», «Муваққат ҳукумат ағдариб ташланганлиги тўғрисидаги хабарни эшитган ёш бухороликлар дастлаб саросимага тушиб қолдилар» деб ёзади ва буни асослашга ҳаракат қилади. Шунини ҳисобга олиш керакки, бу фикрларнинг ҳаммаси унинг Бухоро инқилобига доир китобининг иккинчи нашридан олинган. Бу нашр эса Октябрнинг обрўсига путур етказувчи ҳар қандай фикр қувғинга учраб, қарашлар яқинлаштирилаётган, қатағон қолипига туширилаётган 30-йилларда амалга ошган.

Фитратнинг ҳам Октябрга муносабати ўша йиллар матбуотида акс этиб қолган. Масалан, самарқандлик жадидлар томонидан 1917 йилнинг 15 апрелидан бошлаб «Хуррият»¹ газетаси чиқади. Унга дастлаб Мардонқул Шоҳмуҳаммадзода деган киши муҳаррирлик қилган. Беҳбудий, Сиддиқий-

¹ Чўлпон Фитратнинг бир қатор эътиросли шеърлари шу газетада чоп этилганини хабар қилади. Эндигина адабиётга кириб келаётган истеъдодли шоир билан номи четларда машҳур адиб орасидаги ҳамкорлик ҳам шу газетадан бошланган. Фитрат Чўлпон юборган шеърларини қўллаб-қувватлайди, уларга юксак баҳо бериб, ушбу газетада босиб чиқаради.

Ажзий каби таниқли адиблар шеър ва мақолалари билан қатнашганлар. Ҳожи Муин таҳрир ҳайъатида ишлаган. 27-сонидан то охирги 87-сонигача (1918 йил) газетада Абдурауф Фитрат муҳаррирлик вазифасини бажарган. Мана шу газетанинг 1917 йил 48-сониди (7 ноябр) «Хабарлар» рукнида 25 октябрда Қишки Саройнинг эгалланиши ва Муваққат Ҳукуматнинг қамоққа олиниши муносабати билан Фитратнинг «Русияда янги бир бало бош кўтарди — большевик балоси!» деган қайдига дуч келамиз. Шоир сўнграқ бу воқеани «юрт қайғуси» сифатида баҳолади.

Дарҳақиқат, 1917 йил Фитрат учун қувонч ва аламга тўла йил бўлди. Оқ подшонинг қулаши унга тобеъ Бухоро ва Туркистонда ҳам эркинлик, мустақиллик томон йўл очгандек эди. Бироқ, маълум бўлдики, уни қўлга олиш, эгаллаш керак экан. Сўнг эса ушлаб туриш. Бунинг учун фарзандлар керак. Ўзлигини англаган, эсли, хушли ва фидойи. Адибнинг «Ҳуррият» саҳифаларидаги туркум мақолалари, бадиалари шу ҳақда.

«Эй, улуғ Турон, арслонлар ўлкаси! Сенга не бўлди? — хитоб қилади у. — Дунёни «урҳо»лари билан титратган йўлбарс юракли болаларинг қани? Нечун товушлари чиқмайду?... Нечун чекиндилар? Нечун кетдилар? Кураш майдонларин ўзгаларга нечун қўйдилар?» (1917 йил 28 июл).

Бошқа бир мақоласида эса «шарафи таланган, номус-эътибори, имон-виждони оёқости бўлган», «юрти, улоғи, ўчоғи» ёт қўлларга тушган авлод номидан буюк бобокалон Темурга паноҳ излаб боради (31 октябр).

Айни пайтда миллий мустақил давлат тузиш ғояси Туркистон матбуотида қизгин муҳокама қилиниб борди.

Воқеалар шиддат билан давом этди. Петрограддаги Октябр ўзгаришидан кўп ўтмай, 1 ноябрда Тошкентда рус большевиклари ҳокимиятни қўлга олдилар. 15—22 ноябрда Ўлка Советларининг III съезди бўлиб ўтди. Съезд 15 кишидан иборат Ўлка олий ҳокимияти Туркистон ХКС ни сайлади. 7 большевик, 8 «сўл» эсердан иборат 15 кишининг ҳаммаси европалликлар эди. Бошқача айтганда, Туркистондаги янги совет ҳукумати рус большевик-эсер, тўғрироғи, эсер-большевик ҳукумати эди. Шу тариқа, 1917 йил 15 ноябрда Ленин ва Сталин имзо чеккан «Русия халқлари ҳукуқлари декларацияси»даги «Миллатларнинг ўз тақдирларини ўзлари белгилаш ҳуқуқи», «барча миллий ва миллий-диний имтиёзлар ва чеклашларни ман этиш» ҳақидаги баёнот бир четда қоллиб кетди. Туркистоннинг 98 фонзини ташкил этувчи

10 млн. муслмонларнинг хоҳиш-иродаси билан ҳеч ким ҳисоблашмади. Аксинча, «муслмонларни ўлка олий инқилобий органига киритиш» «номатлуб» топилди.

Мана шундай бир шароитда 26 ноябрда Қўқонда Ўлка муслмонларининг фавқулодда IV қурултойи очилди. Унда ўлканинг турли шаҳарларидан 203 вакил иштирок этди. Мухими шундаки, йиғин миллий ва диний чеклашлардан холи бўлди. Ҳайъатга сайланганлар орасида европаликлар ҳам бор эди. 27 ноябр қоқ ярим кечада қурултой тарихий қарор қабул қилади. Туркистон мухторияти тузилади. Унинг демократик (ҳатто ўта демократик) асосларда тузилганини шундан ҳам билса бўладики, умумўлка аҳолисининг атиги 2 фоизини ташкил этган европаликларга 54 кишилиқ халқ бошқаруви кенгашининг учдан бир қисми (18 ўрин) ажратилган эди.

Фитрат Туркистон мухториятини сўнгсиз меҳр билан қарши олди. У эълон қилинган 27 ноябр тунини «миллий лайлатулқадримиз» деб атади.

Мухторият Тошкентда акс-садо берди. Шаҳарда хайрихоҳлик намоиши бўлиб ўтди. Бухорода эса ёш бухороликларнинг амир билан баҳси давом этарди. Кураш ғоят кескинлашган эди. Ёш бухороликлар кучларини қайта сафлаб чиқдилар. II кишилиқ янги Марказий Қўмита тузилди. Партиянинг ислоҳот ҳақидаги дастурига эҳтиёж сезилди. Усиз иш юрмай қолди.

Ислоҳотлар лойиҳасини тузиш ноябрнинг сўнгги кунларидан бирида Фитратга топширилди. Роса икки ой ўтгач, Фитрат лойиҳани Марказий Қўмитага тақдим этади ва у бир оз тузатишлар билан қабул қилинади.

Аввало, унда амирликни сақлаш фақат маршрутиятга — конституцион маърифатли монархияга айлантириш асос қилиб олинган эди. Иккинчидан, катта эътибор деҳқончилик ва қишлоқ хўжалиқ масалаларига қаратилди. Ҳайдаладиган ерлар уч гуруҳга — вақф ерларга, хусусий ва давлат ерлари (амлок, хирож)га бўлинади. Вақф ерларини бошқармоқ учун алоҳида вақф назорати ташкил этиш, уларнинг ишини маориф ва илм-фаннинг равнақини таъминлайдиган шаклда қайта тузиш; катта ер эгаларининг ерларига солинадиган солиқларни кўпайтириш; экилган ва экилмаган ерларга солинадиган солиқ миқдорини бараварлаштириш ва шу орқали ердан унумли фойдаланишга йўл очиш ва ҳ. к.

Муаллиф ҳатто Бухорода қишлоқ хўжалиқ банки ташкил этиш ва унинг бўлимларини вилоятларда кўпайтириб, шулар орқали деҳқонларни судхўрлар чангалидан қутқариш,

уларга четдан қишлоқ хўжалик машиналари олиб келиш, фойдаланишни йўлга қўйиш каби масалаларни ўртага ташлаган эди. Булар устидан таъсис этилажак ер ишлари нозиринazorat ўрнатиши лозим эди.

Ҳарбий молиявий ишларга ҳам эътибор берилди.

Ҳарбий бурчни бажариш ҳамма учун мажбурий бўлиши, 22 ёшга етган, врачлар томонидан соғлом ва яроқли топилган ҳар бир йигит 2 йил хизмат қилиши шарт қилиб қўйилди. Уларнинг моддий таъминотига, таълим-тарбиясини ошириб бориши лозимлигига, умуман бу соҳада европача тартиб-усулларни қўллашга диққатни қаратилди. Ҳарбий ишларнинг ҳаммаси нозирликда марказлаштирилиши лозим бўлиб, бундай нозирликларнинг адади 10 тага етар эди.

Лойиҳанинг энг муҳим нуқталаридан бири адлия ишларининг шариат қонунлари асосида белгиланиши эди. Адлия нозирини айни вақтда қозикалон бўлиб ҳам ҳисобланарди.

Табиийки, лойиҳанинг энг жиддий камчилиги жумҳурият ғоясининг йўқлиги, парламентаризмни четлаб ўтилгани эди. Лекин жуда кўп жиҳатларининг халқ ҳаётини яхшилаш йўлида хизмат қилишига шубҳа йўқ эди. «Бундан ташқари. — деб ёзади Ф.Хўжаев, — у динбузарлар деб тўнкалган айбни ёш бухороликлар устидан олиб ташлади».

Фитратнинг дин ва шариатга бу қадар эътибор беришининг инқилобдан кейин ёзган бир қатор асарларида атеизмни кўришга мойил бўлган айрим тадқиқотчиларимизнинг ноҳақ эканликларини таъкидлайди. Дарвоқе, унинг 1917 йилда чиққан «Тарихи ислом» асари ҳам бунга шоҳид.

20 февралда Туркистон мухторияти қонга ботирилди ва у «Қўқон воқеаси» номи билан тарихга кирди. Мартда Бухорода содир бўлган «Колесов воқеаси» кўҳна Бухоронинг «қадимчи» ва «жадидчи»си орасида ўтиб бўлмас чоҳ қазди. Ота билан болани, амирлик ва ёшларни бир-бирига хундор душманга айлантди. Амир қирғин ясади. Ёш бухороликларнинг омон қолган қисми Самарқанд ва Тошкентда жон сақлади. Фитрат Тошкентда паноҳ топди, 1918—19 йилларда шу ерда яшади.

Сиёсий ишлардан узоқлашиб, маданият-маънавият билан шуғулланди. Шу йили дастлаб Хадрадаги мактабда, майиюн ойларидан Туркистон мусулмон дорилфунуни қошида ташкил топган дорилмуаллиминда тил ва адабиётдан дарс берди.

Фитрат ва Чўлпон биринчи маротаба Тошкентда 1919 йилнинг бошида учрашдилар.

Фитрат 1919—20 йилларда Афғонистоннинг Тошкентдаги элчихонасида таржимонлик қилади. Тошкентдаги энг катта хизматлардан бири «Чигатой гурунги»ни йўлга қўйгани бўлди. Маданиятимиз тарихида алоҳида ўринга эга, ўтмиш меросимизни ўрганиш ва улардан халқни баҳраманд этиш, авлодларни аждодларнинг ўлмас руҳияти билан боғлашда бениҳоя катта хизмат қилган бу жамият, афсуски, ҳалига қадар етарли ўрганилган эмас.

«Чигатой гурунги» 1918 йилнинг охири 1919 йилнинг бошларида юзага чиқди. Ва таъкидлаш лозимки, у аллақадан келган эмас, шу ерда ташкил топган. Иккинчидан, қандайдир нолегал ёхуд норасмий эмас, мутлақо қонуний, шу ер ҳукуматининг — ТАССР нинг «сипориши» (ижозати) билан тузилган ташкилот. Гарчи фаолияти мазмуни ҳукмрон мафкура мақсадига зид бўлса-да, шу жойдаги Иштирокиюн фирқаси — ТКП мусулмон бюросининг Туркистон халқлари маданий меросини тўплаш ва ўрганиш ҳақидаги топшириғини бажарган. Ниҳоят у — маданий-адабий ташкилот эди. Йўналишига кўра, ислоҳотчиликни кўзда тутарди. Фитрат маданиятимиз тараққиётининг бир овоздан тан олинган энг юксак чўққиси Навоий даврини кўп жиҳатдан ибрат қилиб олди. «Жамият»ини ҳам ҳозирги ўзбек халқининг XV асрдаги номи билан атади.

Жамиятнинг номланишида ҳам, унинг ўз олдига қўйган мақсад-вазифасида ҳам, узоқ йиллар ўқувчилар миясига қуйиб келинганидек, ўтмишни қандайдир илоҳийлаштириш, айниқса уни қайсидир бошқа миллатнинг маданиятига зид қўйиш йўқ эди. Миллат ўз қадр-қимматини, тарихтақдирини англаётган — уйғонаётган пайт эди. Уйғониш отанани, эл-юртни танишдан, ўзликни англашдан, ўз тарихи, маданияти билан ифтихор эта олишдан бошланарди. Ҳақ-ҳуқуқ масалалари бундан кейинги гаплар эди.

Чўлпон жамиятнинг фаол аъзолари сифатида қуйидаги кишиларни кўрсатади: Фитрат, Қаям Рамазонов, Шорасул Зуннун, Элбек, Шокиржон Раҳимий, Фулом Зафарий, Мирмулла Шермухамедов, Ғози Юнусов, Чўлпон, Боту, Санжар Сиддиқов, Маннон Рамзий, Уйғур.

Жамият фаолиятида тил масалалари алоҳида ўрин тутди. «Дунёнинг энг бой, энг бахтсиз бир тили қайси тилдир, биласизми?»—савол қўйган эди Фитрат «Тилимиз» мақо-

ласида, ва — «Туркча!» деб жавоб берган ҳамда ўз фикри-ни атрофлича исбот қилиб кўрсатган эди. Шокиржон Раҳимий ва Қажом Рамазон билан ҳаммуаллифликда 1918 йилда «Она тили (дарслик)» китобини нашр эттирди. 1919 йилда «Битим йўллари» деган ўқув қўлланмасини чоп эттирди. «Битим йўллари» имло, тўғрироғи, чўзғилар — унлилар имлоси ҳақида эди. «Чигатой гурунги» қошида махсус имло тўдаси иш олиб борди. Жамият шу йили тил—имло масалаларига бағишланган конференция уюштирди. Унда Фитратнинг ўзи маъруза қилди. Тилни миллатнинг шаъни-шарафи, ор-номуси деб билди. Уни кўз қорачиғидай сақлашга, бойитиш, тараққий қилдиришга диққатни қаратди. Айти пайтда она тилини чет сўзлар ҳисобига эмас, аксинча, кўпроқ ўз имкониятлари ҳисобига бойитиш ва тараққий қилдиришни илгари сурди. Шунингдек туркий тиллар учун сингармонизм ҳодисаси хос эканлигини айтди. Шарқ адабиётининг ўзгача тараққиёти ҳақида фикр юритди. Буларнинг ҳаммаси бир қолипга, хусусан марксизм андозаларига тушавермаслигини ёзди. «Чигатой»чилар адабий тил, унинг назарий-амалий масалалари билан шуғулландилар. Ўтмишга, хусусан Чигатой адабиётига катта ихлос билан қараган ҳолда халқ тилига, халқона ифодага, миллий заминга алоҳида эътибор берилди. Масалан, шеърдаги ҳижо — бармоқнинг асли эски туркий вазн эканлигини илмий асослаб, амалий намоёиш этдилар. «Бармоқ вазнида шеърни бошлаб Чўлпон ёздими, мен ёздими — эсимда йўқ, фақат шуниси аниқки, бармоқ вазнини назарий жиҳатдан ёқлаб чиққан биринчи ўзбек миллатчиси мен эдим», — деб ёзади Фитрат 1936 йилда.

«Чигатой»чилар миллатнинг ҳаёт ва истиқболи учун 50 йил давомида узилиб қолган тарих билан миллий-маданий уланиш шарт эканлигини теран ҳис қилдилар. Шунинг учун миллий мактабларга алоҳида эътибор бердилар.

Бироқ, 20-йилларнинг иккинчи ярмидан бундай ҳаракатларга сиёсий баҳо бериш бошланди.

1920 йил 9 апрелда «Тонг» журналининг 1-сони босмадан чиқди. У Тошкентда тузилган Бухоро коммунистлар фирқасининг нашриёт шўъбаси сифатида майдонга келди. Журналнинг ташаббускори ва муҳаррири Фитрат, таҳрир ҳайъати эса Боту билан Элбекдан иборат эди. Шиори «Яшасин илмий, адабий, ижтимоий ўзгариш! Мия ўзгармагунча, бошқа ўзгаришлар негиз тутмас! Яшасин Шарқ қутулиши!»

Журналда Фитратдан Чўлпону Жулкунбойгача — «Чиғатой гурунги»нинг активидан пассивигача иштирок этди. Бироқ у 1920 йилнинг 15 майида 3-сони чиқиб тўхтаб қолди. Шунга қарамасдан, катта иш қилиб кетди. «Бу журнал тил ва имло масаласига жуда катта аҳамият берди ва бу йўлда яхшигина ишлади», — деб ёзди Зиё Саид ва — «туркчанинг тугаллигини, имломизнинг уйғунлигини кўрсатганлигини, «Чиғатой гурунги»нинг йиғинларини, «имло йўсинларини тўпламоқ учун сайланган «Имло тўдаси»нинг ишлари»ни кенг ёритиб борганини, тилнинг тозалигига, софлигига эътиборни қаратганини алоҳида таъкидлади¹.

Фитрат ўз ҳаётининг Тошкент даврида, яъни 1918—20 йилларда «Ўғузхон», «Чин севиш», «Ҳинд ихтилолчилари» каби асарларини яратди. Туркистон мухториятининг фожиали тугатилиши муносабати билан ёзилган ва адибнинг сўнгсиз изтиробларини ифода этган бир пардали «Темур сағанаси» асари ҳам шу даврда, фожиали 1918 йилда майдонга келган. Афсуски, унинг тўла нусхаси йўқ. Турли муносабат билан кўчириб олинган парчаларигина сақланиб қолган. «Ўғузхон», мутахассислар фикрича, босилган эмас. Унинг устига тақдирнома бўлмади. «Чин севиш» (1920), «Ҳинд ихтилолчилари» (1923) Ҳиндистон халқларининг озодлик, мустақиллик учун олиб борган кураши ҳақида. Аслида бу Туркистон воқеаларининг хорижга кўчириб тасвир этилиши эди. Шунга кўра, бу асарлар ўз даври учун бениҳоя долзарб эди.

1920 йил сентябр воқеаларидан кўп ўтмай, Фитрат Бухорога келади. Эҳтимол, бунда Ф. Хўжаевнинг хизмати бордир. Чунки уларнинг бир-бирларига ҳурмат ва ихлоси жуда баланд бўлган. Фитрат Ф. Хўжаевнинг дид ва савиясини, сиёсатчилик иқтидорини юксак қадрлар, у ҳам ўз навбатида адибнинг ноёб истеъдодини баланд тутар эди. Хуллас, Фитрат 1920 йилнинг охирида Ф. Хўжаев бош Бухоро ҳукуматининг аъзоси эди. Партияга эса, 1919 йилда Тошкентдалигида ўтган. Ўша йили июнда бўлиб ўтган БКП I съездида МК га аъзо бўлган. Сўнграқ Бухорода пайти БКП МК Сиёсий бюроси аъзоси қилиб сайланди. 1921 йилдан Халқ маорифи нозирини, яна бир йил ўтгач, хорижия нозирини, халқ хўжалиги йиғилишининг раиси, жумҳурият МИК ўринбосарини, халқ нозирларини шўросининг муовинини, ҳукумат план ва смета ташкилий ҳайъатининг раиси, БХШЖ

¹ Зиё Саид. Танланган асарлар. Т., 1974, 81—82-бетлар.

Меҳнат кенгашининг Президиум аъзоси вазифаларини олиб борди. Жумҳурият ижтимоий-маданий ҳаётининг ҳамма масалаларида фаол иштирок этди. Хусусан, унинг ғайрат ва ташаббуси билан 1921 йилда Бухорода Шарқ мусиқа мактаби очилади. Мактабга Домла Ҳалим Ибодов, Шоҳназар Шаҳобов, Бобокул Файзуллаев каби машҳур ҳофизу мақомшуносларни тўплайди. Ўз уйини (собик Дзержинский 8, ҳозирда бузилиб кетган) шу мактабга беради, ўзи мутасаддилик қилади. Фитрат ва Ф. Ҳўжаев ташаббуси билан замонавий кадрлар тайёрлаш йўлга қўйилади. 60 дан ортиқ ёш Германияга ўқишга юборилади. Фитрат бош халқ маорифи нозирлиги 1920 йилнинг 30 октябрида Бухоро инқилоби тарихини ёзиш ҳақида қарор қабул қилади. 1922 йил 14 сентябрда эса Жумҳурият Марказий ижроия қўмитаси Бухорода дорилфунун очиш ҳақидаги тарихий қарорини эълон қилди. Бухоро илмий жамияти тузилди. Фан ва маданият тарихига онд нодир қўлёзмалар тўплана бошлади. Тадқиқот ишлари йўлга қўйилди. Жамиятнинг «Анжумани тарих» шўъбаси қисқа муддатда «Бухоро арки тарихи» қўлёзмасини тайёрлади. 1921 йил мартдан Бухоро жумҳуриятида турк (ўзбек) тили давлат тили деб эълон қилинди. Давлат театри тузилди (1921). Тошкентдан Маннон Уйғур, Чўлпон таклиф қилинди. Вақф ишларини бошқаришга эса Мунавварқори Абдурашидхонов жалб этилди. Ёш жумҳурият жуда қисқа муддатда Туркия, Эрон, Афғонистон билан дўстлик, ҳамкорлик муносабатларини йўлга қўйди. Германия ва Озарбайжон ўз ваколатхоналарини очди. Бу ишларнинг барчаси, биринчи навбатда, Фитратнинг ва унинг сафдоши Ф. Ҳўжаевнинг ақли ва ғайрати билан бошланган эди. Бироқ, жумҳуриятнинг эркинлик, мустақиллик йўлидаги бу ҳаракатлари марказнинг Туркистондаги ноиб — Турккомиссияга ёқмади. 1923 йил 12 июнда РКП (б) МК Сиёсий бюроси «Бухоро масаласи»ни кўрди. Жумҳуриятнинг давлат ҳокимиятини янада «демократлаштириш ва активлаштириш» тўғрисида қарор қабул қилди. Қарорга Сталиннинг Бухоро Нозирлар шўросининг таркиби ҳақидаги «Бухоро ҳукумати номи остида иш кўраётганларнинг халқ ва совет ҳукуматига ҳеч бир алоқадорлиги йўқ» деган фикри асос қилиб олинди. Бухоро жумҳуриятида ҳокимиятга бойлар, савдогарлар тортилган, бирорта ҳам деҳқон йўқ, унинг устига ҳаммаёқ қариндошчилик деган айб қўйилди. Шу йил 23 июнда РКП(б) МК котиби Я. Э. Рудзутак иштирокида БКП МК

нинг Пленуми ўтказилди. Бухоро ҳукуматининг 5 аъзоси — Аминов, Отахўжаев, Сатторхўжаев, Ёқубзодалар қаторида Фитрат ҳам партиядан ўчирилиб, ишдан олинди. 24 июнда ўтган Бухоро Жумҳурияти МИК нинг II сессияси эса, Фитратни «Бухородан чиқармоққа» қарор берди¹.

1923—24 йилларда Фитрат Москвадаги собиқ Лазарев номидаги жонли Шарқ тиллари (1921 йилдан Шарқшунослик илмий тадқиқот) институтида ишлади, илмий иш билан шуғулланди. Санкт-Петербург давлат университетининг Шарқ факультетида шарқ халқлари тили, адабиёти, маданиятидан маърузалар ўқиди, профессорликка сайланди.

Айни пайтда «Абулфайзхон» (М., 1924), «Шайтоннинг тангрига исёни» (Т., 1924), «Арслон» (С. —Т., 1926) каби қатор драматик асарлари, «Бедил» (М., 1923; Т., 1924) илмий-оммавий очерки, «Ўзбек тили қоидалари» тўғрисида бир тажриба: Сарф (1-китоб), Наҳв (2-китоб)» (1925), «Сарфни забони тожик» (С., 1925), «Адабиёт қоидалари» (С. —Т., 1926) каби дарслик-қўлланмалари босилди.

Фитрат Ўзбекистонга 1925 йилнинг охирларида қайтиб келди. Марказий Русия муҳити унинг шўро ҳукумати ҳақидаги қарашларини янада мустаҳкамлади. У миллатларни, шу жумладан Туркистон халқларини асрий ва аслий манбалардан узиб, советлар мафкураси асосида руслаштириш орқага қайтмас жараён эканлигини англаб ета бошлади. Ижтимоий муҳитдан ўзини тортди. Халқ маорифи кўмиссариатига, САГУ га ишга таклиф қилдилар, бормади. 1926 йилнинг январидаги ўқитувчилар қурултойига қатнашмади. Турли-туман йиғинлардан ўзини олиб қоча бошлади. Бу эса, ўз навбатида даврининг муҳим шахсияти ҳисобланган Фитратга қарши кураш кампаниялари бошланишига олиб келди. Пировард-оқибатда 1926 йилнинг 14—19 майида бўлиб ўтган мафкура масалаларига бағишланган ЎзКП МК нинг III Пленумида Фитрат борасида катта мунозара бўлиб ўтди. Файзулла Хўжаев сўзга чиқиб, Бухородаги йиғинлардан бирида адиб шаънига номуносиб гаплар айтилиб, асарларини тақиқлашгача фикрлар билдираётганини таасуф билан маълум қилади. Бурнашев ва Одилий деган кишилар Ф. Хўжаевни жадидпарастликда айблайдилар. Маса-

¹ А. Икромов вазиятни юмшатиш учун уш И. В. Сталин билан учраштирганини айтади (қаранг: ЎзКП МК III Пленуми стенографик ҳисоботи. ЎзКПТИА, 17-фонд, 27-қайд, 2-иш).

лага А. Икромов аралашади. Жадидларнинг фаолиятини Октябрдан олдинги ва кейинги даврларга ажратиб, Фитрат ва Мунавварқориларнинг шу йилларда чоп этилган асарларида аксилшўровийлик кўради. Ф. Хўжаев қайтадан сўз олиб, Фитрат асарларида зараркунандалик кўрмаслигини айтади. Республика маориф комиссари Р. Иноғомов Ф. Хўжаевни ҳимоя қилиб чиқади. Эски зиёлиларга Озарбайжондаги сингари ҳужум бўлаётганини айтади, А. Икромов яна сўз олади. Фитратнинг хатти-ҳаракатларини «шўрога қарши уруш эълон қилиш» деб атайди. «Шайтоннинг тангрига исёни» асарини «бизга қарши ёзилган асар», умуман «Фитрат РКП (б) МК сиёсатига қарши», у «мени жазолайверинг, мен Сизнинг ифлос ҳукуматингизда, Сизнинг партиянгизда ишлашни хоҳламайман!» демоқда», — дейди¹.

Шуларга қарамасдан, Фитрат 1927 йилда саркотиб А. Икромов таклифи билан пойтахт Самарқандда янги ташкил топган Олий педагогика институти (ҳозирги СамДУ)да иш бошлади. 1927 йилда Боку дорилфунуни профессори машҳур Б. Чўпонзода ҳам ушбу даргоҳга таклиф қилиниб, дарс берганлиги маълум. Барча мураккабликларига қарамай, 20-йиллар, хусусан 2-ярми, Фитрат илмий фаолиятида муҳим ва самарали йиллар бўлди. У ўз аҳамиятини бугунги кунгача йўқотмай келаётган «Энг эски туркий адабиёт намуналари» (матн, тадқиқот, изоҳлар, С. —Т., 1927), «Ўзбек адабиёти намуналари» (матн, тадқиқот, изоҳлар, С. —Т., 1919), «Шарқ шахмати» (С. —Т., 1928), «Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи» (С. —Т., 1927), «Форс шоири Умар Хайём» (С. —Т., 1929) каби кўплаб тадқиқотлар эълон қилди. Матбуотда қанчадан-қанча мақолалар бостирди. Бу асарлари билан янги ўзбек фан-маданиятининг бир қатор йўналишларига йўл солди. Хусусан, Туркистон халқларининг бой ва қадим маданий меросини ҳар томонлама, изчил ва мунтазам, айна пайтда, чуқур илмий ўрганишни бошлаб берди. Минг йиллар оша ёнма-ён яшаб келган ўзбек-тожикнинг адабий-маданий меросидаги муштарак жиҳатларга диққатни қаратди. Ўзбек адабиётининг манба-маншаъларини аниқлаб берди, тарихий тараққиётини ёритди. Адабий оқимлар, мактаблар, уларнинг вакилларини ўрганди. Даврида шуҳрати оламга ёйилиб, замонлар ўтиши билан тарих қатларида унутилиб

¹ Юқорида кўрсатилган манба: ЎзКПМК IV Пленуми стенографик ҳисоботи...

қолган ўнлаб шоирларнинг меросини излаб топди, қайта кашф этди. Афросиёб — Алп Эр Тўнга марсиясидан Ясавийгача, Юсуф Хос Ҳожибдан Турди, Машраб, Умархонгача, замондошлари Элбеку Чўлпонгача ёзди. Янги ўзбек адабиётшунослиги илмининг тамал тошини қўйди. «Адабиёт қоидалари» (1926) ва сўнгроқ ёзган «Аруз ҳақида» (1936) китоблари билан буюк Навоийлар юксак босқичга олиб чиққан ўзбек адабий эстетик тафаккурини янги давр тушунчалари билан бойитди, давом эттирди ва адабиёт назарияси бўйича ҳам замонасининг етук мутахассиси сифатида эътибор ва эътироф қозонди.

Фитрат ўз драмалари билан ўзбек драматургияси ривожида буюк рол ўйнади. «Чин севиш» ва «Ҳинд ихтилолчилари» асарларида Ҳиндистон халқларининг озодлик ва мустақиллик учун инглиз мустамлакачиларига қарши олиб борган муросасиз курашлари орқали Туркистон халқларининг тутанмас дардларини ифода этади. «Чин севиш»даги Каримбахш бир вақтлар Оврупони мақтарди. Энди эса йўқ, фикри ўзгарган: «Оврүпода билим бор, лекин инсоф йўқ. Оврүпонинг билими қоплоннинг тиши, тирноғи каби бир нарсадир. Кучсизларни йиртиб, емак тўғрисида кўп иш кўрмишдир», — дейди хотини Фотимахоним билан суҳбатда. Ва унинг эътирозига жавобан: «Оврүпо ишларини ўрганмак албатта керакдир. Оврүпода ўқимоқ, оврүполикларни инсофли, адолатли деб мақтамоқ учун эмас, улардан ўзимизни сақламоқ, тишли-тирноқли бўлиш учун керакдир», дейди. Айни пайтда бу билимларнинг «Кишилик дунёсининг юксалиши ва тинчлиги йўлида ишлатиш қулай»лигини таъкидлайди. «Ҳинд ихтилолчилари»даги инглиз Марлинг Ҳиндистон аҳолисининг турли дин-этиқодга, маслак-мазҳабга мансублигидан, улар орасидаги жанжал-низолардан усталик билан фойдаланади. Бир-бирига қараб кўйиб, четдан кузатади, «инглиз улусининг Ҳиндга келганликлари ҳиндликларни етиштирмак, маданий қилмак» учун эди, — дейди Мавлонга. — Биз келмасдан бурун Ҳиндистон дин жанжаллари, қорин-қурсоқ урушлари билан тўлғон эди... шул бузукликларни тузатдик. Маданий яшамоқ йўллари кўрсатдук...» Энди инглизлар «адолат билан олган»... «адолат билан сақлаган Ҳиндистонни ўз эгаларига яна адолат билан топширмоқчи»лар. Лекин кимга топширсалар экан? Ҳиндгами, мусулмонгами?! Ҳиндлар яшамоқ йўллари билиб олдилар, лекин «Ҳиндистон маданиятининг туб эгаси мусулмонлар эдилар. Шу паллада ҳам

Ҳиндистонда энг яхши тайёрланган улус мусулмон улусидир...» Лекин улар Ҳиндистонда кўпчилик эмас. Унинг устига «Ҳиндулар, секҳийлар, маъжуслар бирлашиб, ҳукуматни ўз қўлларига олмоқчи бўлсалар, нима қиламиз?»—деб ҳам қўяди. Олмонлар-чи? Балки бу тилакни улар билдиришга ҳам улгурганлар дея кўнгулларига ғулув ҳам солиб қўяди.

Ифвогар шу тариқа Ҳиндистоннинг икки буюк миллати ҳиндулар ва мусулмонлар ўртасига адоват уруғини сепади. Ҳар икки асардаги инглиз-ҳинд муносабатлари ўша даврнинг ҳар қандай туркистонлик ўқувчи кўзи олдида мутлақо рус-ўзбек муносабатларини гавдалантирар эди. Муаллифнинг мақсади ҳам шу эди. Ҳар икки асарнинг номи ҳам шунга қаратилган. Масалан, чин севги Ватан севгисидир. Чинакам муҳаббат уни озод қилмоқдир каби. Ҳар икки асар, айниқса, «Чин севиш» замондошлар томонидан юксак баҳоланади. Чўлпон у ҳақда «Ўзбек саҳнаси улуг ва улуглиги қадар юксак ҳам гўзал бир томоша кўрди» деб ёзди. В. Маҳмуд «Ўзбек саҳнасида шу кунгача ўйналиб келган пьесаларнинг энг кучлиси, энг буюги» деб баҳолади.

«Абулфайзхон» адабиётимизда тарихий мавзуда ёзилган биринчи драмадир. Унда тасвир этилган воқеалар билан Фитрат замонаси ўртасида маълум яқинлик бор. Аштархонийлар сулоласининг сўнгги вакили бўлиб тарихга кирган Абулфайзхон ҳукмронлиги даврида (XVIII аср) салтанатда мангитлар сулоласининг нуфузи бениҳоя ортиб, хон кўғирчоққа айланиб қолди. Кўшҳокимиятчилик иккиюзламачиликка йўл очди. Зулм ва хиёнат авж олди. Ҳар икки тарих ҳам халқимиз ҳаётидаги энг масъулиятли, энг ҳаяжонли воқеаларга тўла эди. Фарқи шу эдики, бири янги турмуш байроғи остида, иккинчиси янги сулола ҳимояси йўлида кечди. Ҳар иккиси ҳам жамиятнинг барча қатламларини ўзига жалб этган ва энг муҳими ҳар иккиси ҳам кучга, зўравонликка таянган эди. Бундай дамларда инсон табиатидаги эзгулик билан ёвузлик юзага қалқиб чиқади. Фитрат шуларни илғай олди. «Подшолик қон билан суғорилатурғон бир оғоч (дарахт)» эканлигини, «қон оқиб турмағон ерда бу оғочнинг қуриб қолиши аниқ»лигини кўрсатиб бера олди.

Кичик драматик дoston «Шайтоннинг тангрига исёни» Октябрнинг оқибатларини, йўқсулликни илоҳийлаштириш фожиасини ўзига хос йўсинда ифодалаб берган бир асардир. Одам йўқдан бор қилинди. (Шарқда пролетариат йўқ эди.) Халифа деб эълон қилинди. Унга чексиз ҳуқуқ берилди. Ле-

кин унга ҳеч ким итоат этмади. Охир-оқибатда дунё яратганнинг амри билан азалга қайтди. А. Икромовнинг асарни «бизга», «РКП(б) МК сиёсатига қарши ёзилган асар» деб баҳолаши бежиз эмас эди.

«Арслон» қишлоқ ҳаёти воқеаларига бағишланган бўлиб, совет даври ўзгаришларига нисбатан бир қадар муросасозлик билан ёзилган драма. Деҳқон йигит Арслонни бой арзимаган баҳона билан ўз домига илинтириб олади. Арслон атрофидаги ҳақсизликларни кўриб чидай олмайди, жабрдийдаларга ёрдам бераман, деб тўйга йиғиб қўйган пулидан ажралади. Дўсти Ботур учун ўртага тушиб қамалади. Ҳамқишлоқлари унинг ҳовли-жойини сотиб, қутқариб оладилар. Хуллас, у қамоқдан қайтиб келганида севган қизини бой хотинликка олган, энди жони узилган онаси Турсунбибининг эса иягини боғлар эдилар. Асар Арслоннинг бойдан ўч олиш воқеалари билан якунланади.

Фитрат ижодий меросининг муҳим қисмини унинг публицистик асарлари ташкил қилади. У ўз ҳаёти давомида юзлаб жанговар мақолалар, ўнлаб ижтимоий кескир рисоалар яратди. Биргина Туркистон матбуоти эмас, Афғонистон, Ҳиндистон, Туркия, Кавказ, Волгабўйи матбуотида фаол иштирок этди. Унинг илк рисоалари («Мунозара», «Баёноти сайёҳи ҳинди», «Оила» каби) форс тилида ёзилган ва кўтариб чиққан мавзу-масаласига кўра деярли ҳар бири бир воқеа сифатида қабул қилинган эди. Масалан, Фитратнинг илк асари драматик публицистикага мойил «Мунозара» замонанинг зайли билан тарихий тараққиётнинг икки поғонасида туриб қолган, дин ва дунё, жамият ва маърифат ҳақидаги икки хил кўз қарашга эга бўлган икки кишининг — «жадид» ва «қадим»нинг баҳси асосига қурилган эди.

Асар (1911 йилда Ҳожи Муин уни ўзбек тилида «Туркистон вилоятининг газети»да Бехбудий сўнг сўзи билан чоп этди)нинг тўла номи «Ҳиндистонда бир фаранги ила бухороли бир мударриснинг бир неча масалалар ҳам усули жадидда хусусида қилгон мунозараси» эди. Муаллиф нуқтаи назари фаранги тилидан ифодаланган бўлиб, у фақат Бухоронинг эмас, бутун ислом дунёсини таназзул ва бухрони сабабларини таҳлил қилади. Мударрис қиёфасида «тараққиёт ва маданият эшикларини Муҳаммад умматларининг юзига ёпган», «илми низом» таҳсилини ҳаром деб фатво берган, қудратли ва уюшган умматни «шиа, сунний, зайдий, ваҳобий номи билан фирқа-фирқа қилиб, бир-биринга душман қилиб қўйган», бугун эса уни жадид ва қадимга бўлиб,

Ўт билан сувга айлантирган, «Куръони карим амрларини шаҳватпараст ҳавойи нафси учун барбод этган» миллат хоинлари» тимсолини гавдалантиришга уринади. Усули жадид мактабини дин ва иймонни, Ватан ва Миллатни сақлаб қолмоқнинг бирдан-бир йўли деб кўрсатади. Муҳими шундаки, муаллиф бугунги Оврупо цивилизациясининг манбаи Шарқ эканлигини, илм, ахлоқнинг, давлат ва жамиятни бошқарувнинг асл андозалари ислом маданиятидан олиниб, тараққий эттирилганини, унинг асл эгалари эса, ўз мулкларини тамом унутиб, овруполиларга муҳтож қолганини фаранги тилидан рад қилиб бўлмайдиган далиллар билан исботлаб беради. «Мунозара» номланишидан кўриниб турганидек, икки кишининг баҳси асосига қурилган, жанрига кўра анънавий мунозаранинг насрий кўриниши, икки киши иштирокидаги ўзига хос драмадир. Мударрис ва фаранги қарашлари бир-биридан ер ва осмон қадар узоқ. Баҳс мавзуи — даврнинг долзарб муаммоларидан усули жадидага муносабат. Бош ғоя — чинакам эътиқодни улуғлаш, хурофотни қоралаш. Ақл ва билимни, унинг самараси бўлган тараққиёт ва фаровонликни ҳимоя қилиш. Шу муносабат билан у машҳур усмонли инқилобчилари Анварбек ва Ниёзийбекларнинг Эрон ҳурриятчилари Сатторхон ва Боқирхонларнинг «ўз миллатининг саодат ва осойиши» учун фидокорликларини, «Русиядаги ҳақиқий инсонлар»дан «доҳий ва файласуф Тўлстўй»нинг «саодати башар» йўлидаги хизматларини ибрат қилиб кўрсатади. Асардаги жўшқин, қизғин руҳ, фаранги фикрларидаги асос ва далиллар, изчил мантиқ ўқувчини ўзига маҳкам боғлаб олади. Муаллиф асарнинг хотима қисмида хилқатнинг тожи инсон фаолиятига 3 даража белгилайди:

1. Яратилиш даражасида қолиш (ҳайвонот олами).

2. Мавжудлик даражасида бўлиш (жамодот — нарсалар олами).

3. Тараққий топиб бориш (инсонлар олами).

Ватандош ва миллатдошларини инсонларча яшашга ундайди.

«Мунозара» қисқа муддатда катта шуҳрат топди. 1911 йилдаёқ полковник Ягелло томонидан русчага таржима қилиниб чоп этилди. Унинг ўзбекча нусхаси алоҳида китоб ҳолида 1912 йилда босилди.

Асар амир Бухоросида таққилаб қўйилганига қарамасдан бу ерда ҳам кенг тарқалди. Халқнинг кўзи очилишида муҳим рол ўйнади. С. Айний айтганидек, Фитрат мусулмон

дунёси усули жаид мактабларидан шариат юзасидан фойдаланиш мумкинлигини исбот қилиб берди. Шу асарнинг босилиб чиқиши туфайлигина Бухорода янги усул мактаблари қайта очилиб, кўпдан-кўп мулла-мударрислар устидан тавқи лаънатлар олиб ташланди¹.

«Сайёҳ ҳинди» («Баёоти сайёҳи ҳинди») 1913 йилда А. И. Кондратьев томонидан русчага таржима қилиниб босилган. Ўзбекча нашри 1991 йилда амалга ошди (таржимон Ҳ. Қудратуллаев).

Иўл очеркини эслатувчи бу асарда Бухоронинг маиший-сиёсий турмуш манзаралари дунё кўрган бир кишининг нигоҳи орқали тасвир этилади. Муаллиф ери, суви, ҳавоси бетимсол, одамлари ғоят меҳнатқаш, ҳунарманд бир халқнинг оғир турмушидан сўз очади, унинг сабабларини таҳлил этади. Фитрат фикрича, асосий сабаб: идора усули бузуқ ва нобоп, ҳокимият эгалари илм-маърифатдан узоқлар.

Сайёҳ Шаҳрисабз қозиси олдига савол қўяди: Ислом мамлакатлари нега вайрона ва харобазор қолиши керак? Бунинг сабаби нимада? Масалан, Қарши ё Китобнинг бирон бир алача тўқувчиси Фарангистонда яшаса, бошдан оёқ зар-зеварга ботар эди.

Бу бечораларнинг нега ейишга нони йўқ?

Агар шу Шаҳрисабз ерлари Японияда бўлганда эди, зар экиб, зар ундирар эди. Бу ерлар нега шўразорга айланган?..

Дарҳақиқат, дунёдан бохабар раҳбар ҳар бир ишни узоқни ўйлаб қилади. Деҳқончиликни ҳам, ҳунармандчиликни ҳам замонавий талаб ва жиҳозлар асосида қайта қуриб боради. Маҳсулотни тез ва арзон ишлаб чиқариш йўллари излайди. Фозил мамлакатда амалдорларнинг хизмат ҳақи, харжу сарфи Бухородагидек деҳқоннинг устига ташлаб қўйилмайди. Деҳқончиликнинг ҳам, ҳунармандчиликнинг ҳам ашё-жиҳозлари япгилаб борилади. Маҳкамаларда пора эмас, қонун устувор туради. Акс ҳолда меҳнат қанчалик кўп қилинмасин, укув ва салоҳият қанчалик кучли бўлмасин, кутилган самарани бермайди. Асардан чиқадиган хулоса — шу.

Шу тариқа, китобда иқтисодий-маънавий тараққиётнинг асосий ғовлари — ишлаб чиқаришдаги ўрта асрчилик, қонунсизлик эканлиги айтилади.

---

¹ Асарнинг ўзбекчага тўла таржимаси Ҳ. Болтабоев томонидан амалга оширилиб, адиб асарларининг 2 жилдлигига киритилган (қаранг: 1-жилд, 49—98-бетлар).

«Фитратнинг «Сайёҳи ҳинди» асарининг аҳамиятини бу ерда қайд этмасдан ўтолмаймиз, — деб ёзган эди Ф. Хўжаев. — Фақат Бухородагина эмас, унинг ташқарисида ҳам бу асар қизиқиб ўқилди».

«Оила»¹ асарида эса, оиланинг миллат ва жамият асосини ташкил этишини таъкидлаб, унинг давлат, ҳуқуқ, маърифат, тиббиёт билан боғлиқ томонларини муҳокамага қўйди.

Инсонлар жамоа бўлиб яшайдилар. Акс ҳолда муҳофазаларини таъмин эга олмайдилар. Жамоа турмушининг боши эса оила («аҳли байт»)дир. Тарихий тараққиёт оиладан қавм-қабиллага, ундан эл-халққа, ниҳоят миллатга олиб келган. Ҳар бир жамоа турмушининг ёзилган ва ёзилмаган тартиб-қоидалари бўлади. Негаки инсон табиатан худбин, манфаат-параст келади. Кўпчилик жамланса, ҳар ким ўз манфаати йўлида бошқаларнинг ҳуқуқ ва мулкига тажовуз қилишга мойил бўлади. Оқибатда нотинчлик рўй беради. Буларнинг олдини олиш учун низом—қонун керак. Қадимда шундай ишлар қилинган. Уни «рўзғор юритиш (манзил) тадбири» деганлар. Бироқ замон тамом ўзгариб кетди. Илм-фан инсоннинг тиббий-биологик, социал-психологик дунёсига бир олам янгиликлар олиб кирди. Икки дунё бир қадам бўлди. Хилма-хил эътиқод ва маслакдош кишилар ёнма-ён яшамокдалар. Буларни ҳисобга олиб оила ҳаётининг янги низомини ишлаш керак. Чунки миллат тарбияси оила ҳаётидан бошланади. Фитратнинг фикрдош ва маслакдош дўсти Абдулвоҳид Мунзим (1877—1934) турткиси билан ёзилган «Оила» рисоласи мана шундай юксак эҳтиёж туфайли юзга келган эди.

Фитратнинг Ватан ва Миллат озодлиги, истиқлол борасидаги фикрларини кузатишда унинг 1917—18 йилларда «Хуррият» газетасида эълон қилинган мақолалари, хусусан, «Юрт қайғуси» туркум сочмалари алоҳида бир қимматга эга.

Чунончи, «Юрт қайғуси»² 4 парча бўлиб, «Хуррият» газетасининг 1917 йил 26, 31, 47, 62-сонларида босилган. Учаси, муаллиф айтмоқчи, «мансура», биттаси қофия ва вазни жойида бўлган расмана шеър. Иккитаси Феврал. иккитаси Октябрдан кейинги даврга тўғри келади. Адибни

¹ «Оила» 1914 йилда ёзилиб, 1915 йилда Бухорода нашр этилган. 1998 йилда Ш. Воҳидов таржимаси ва изоҳлари билан «Маънавият» нашриёти қайта босиб чиқарди.

² Х. Болтабоев уларни тўплаб, адиб асарларининг 2 жилдлигига киритган (қаранг: 1-жилд. 31—35-бетлар).

изтиробга солган нарса «Улуғ Турон»нинг забун ҳоли. Шоир унинг дунёни «урҳо»лари билан титратган йўлбарс юракли болалари»ни қўмсайди. Темур руҳига сифинади. Унинг сағанаси пойида туриб «эзилган тани», «қисилган виждони», «куйган қони», «ўртанган жони» учун даво излайди, «Арслонлар арслони»дан фотиҳа тилайди. «Туроннинг эски шаараф ва улуғлигини қайтармоқ»қа онт ичади. Она юртига хитобан:

Онам! Сени қутқармоқ учун жонми керакдур?
Номусми, виждон била иймонми керакдур?—

деб мурожаат қилади.

Фитрат ўнлаб ҳикоялар ёзди. Улар орасида «Қиёмат» (1923) катта шуҳрат топди, қайта-қайта нашр қилинди, бироқ аксарият ҳолларда шўро мафкурасига мослаб талқин этилди. Аслида унда нариги дунё воқеаларини эмас, улар воситасида бу дунёнинг ғавғо-ю шўришларини, Туркистоннинг оёқ-қўлига кишан солдирган жаҳолат ва мугаассибликни фош этиш, улар устидан истеҳзо асосий мақсад қилиб олинган эди. Бош қаҳрамоннинг «Почамир» («амир почча») деб номланишидаёқ шу ишора бор эди.

Фитрат истеъдодли шоир ҳам эди. У ўз ижодини шеър билан бошлаган эди. Неъматилла Муҳтарам юқорида номи зикр этилган тазкирасида унинг «Мижмар» (хушбўй уд ёқиладиган чўғдон) тахаллуси билан шеърлар ёзганини хабар қилади. «Сухандонларнинг ҳарифи» (пахлавони) деб таъриф этади. Ота касбига ишора қилиб, «Сарроф» (заршунос) атайди. Руҳий ҳолатни ғоят нозик ифода этган тожикча бир ғазалини намуна қилиб келтиради. 1911 йилда Истанбулда чоп этилган «Сайҳа» («Бонг») шеъррий тўплами Ватан ҳақида эди. Шоир унинг дарди ниҳоясизлигидан, жароҳатлари ҳалокатли эканлигидан дод солди. Унга меҳру муҳаббатини ҳайқириб айтди. У билан ифтихор этди. Уни ҳар нарсадан муқаддас тутди. Уни «саждагоҳ», «қиблагаҳ» билди, «иззу шарафи» атади. У учун бахт ва нажот қидирди. Бу ўтли шеърлар 1914 йилда «Садойи Туркистон» газетасида босилди. Замондошларидан бири ёзганидек, «Сайҳа»ни ўқиган кишиларни Бухоро ҳукуматигина эмас, рус ҳукумати ҳам таъқиб қила бошлади. Чунки бу шеърларда Бухоро мустақиллиги ғояси биринчи марта жуда ёрқин, таъсирчан бир шаклда ифода-лаб берилган эди.

20-йилларда ёзган «Миррих юлдузига», «Шарқ», «Беҳбудийнинг сағанасини изладим» каби шеърларида «инқи-

лоб» номи билан тарихга кирган фожианинг қонли изларидан сўз очди.

Туркистонда 1917 йил Феврал, Октябр ўзгаришлари миллий мустақиллик масаласида ҳеч нарса бермади. Бу йўлдаги уринишлар (масалан, Туркистон мухторияти) шафқатсиз зарбага учради. Оқибат шу бўлдики, биринчидан Туркистоннинг маҳаллий туб жой халқига ўз тақдирини ўзи ҳал қилишга йўл қўйилмади. Иккинчидан, ҳокимият унга тегмади. Ҳокимият чор мустамлакачиларидан совет мустамлакачилари қўлига ўтди. Энг ёмони, буларнинг ҳаммаси маҳаллий халқ — ишчи-деҳқонлар номи билан қилинди. Тарғибот машинаси ишга туширилиб, тенглик, эркинлик, бахт-саодат ҳақида қулоқларга қуйила бошланди. Октябр сарҳад олиниб, тарих қоқ иккига бўлиб ташланди: ундан олдини — қоп-қора, кейини — оппоқ.

1920 йилги Бухоро инқилоби-чи? Тўғри, Фитрат у пайтда Бухорода йўқ эди. Лекин 1921 йилда Бухородаги меҳмонхонасида Чўлпон шарафига берилган зиёфатда Шарифжон қозининг¹ ҳақли эътирозларига жавобан: «Ахир биз бунақа инқилобни истаган эмасмиз, тақсир!» — дейди, ва бу гап машъум 37-йилда жиддий айбловлардан бўлиб ишга тиркалади.

1922 йилда босилган «Ўзбек ёш шоирлари» тўпламидаги «Миррих юлдузига» шеърида шоир юлдуз билан сирлашади. Ердаги тубанликлар, хўрликлардан сўз очади. Улар тимсолида асликнинг бузилишини, табиий гўзалликнинг, мукамалликнинг поймол бўлишини кўради.

Шоир юлдузга мурожаат қилади:

Борми сенда бизим каби инсонлар,
Икки юзли иш бузарлар, шайтонлар!

— дея хитоб қилади.

Дарҳақиқат, «Ўртоқ қонин қонмай ичган зулуклар, Қардош этин тўймай еган қоплонлар» юлдузлар дунёсида борми? «Ўксиз йўқсулнинг қонин»и «гурунглашиб, чоғир каби ичганлар»-чи?! «Дунё тузугини» «ўз қопчуғларини тўлдириш учун» бузганлар. «қорин-қурсоқ йўлнда элин-юртин, борин-йўғин» сотганлар борми у ерда? Йўқ! Барча тубанликлар ердадир! Барча риёлар ерда, Туркистонда!!!

¹ Бухоронинг тараққийпарвар кишиларидан. қозикалон ҳам бўлган. 1918 йилда амир қамоққа олган эди.

Мана у кўрган миллатлар тенглиги:

Борми сенда бир ўлкани ёндириб,
Ўз қозонин қайнатғувчи хоқонлар?!

«Шарқ» шеърида ўлканинг яхлит, умумлашма образи чизилади. У, шоир таърифича, дунёнинг энг гўзал боғчасидир. Уни гўзалликда ҳеч бир жой билан қиёс этиб бўлмайди. Жаннатлар унинг атрофида. Унинг гуллари жон сувидан етилган. Саф тортган кўм-кўк ёғочлар мумтозлик ҳаққи учун тангрига топинишга кўкка интиладилар. Ўнгдан, сўлдан — ҳар ёндан кўркам ҳайбатли тоғлар қуршаган. Йўқ, улар тоғлар эмас, ҳақ йўлида курашга ясов тортган алп аскарлардир. Бирор ёввойи ҳайвон йиртқич тишини, тирноғини суқиб қолмасин дея, уни тангрининг ўзи ёрлақаб, теграсидан айланган сув, муз, тоғ кўрғони билан муҳофаза этади. Бироқ, бугун афсуслар бўлсинким, бу ўлка «ҳар томондан таланган», бетимсол («йўлсизча») таланган. Индалосини айтганда:

Маданият деган Фарбли олбости,
Боқинг, бунинг кўкрагидан ўқ босди.

Ҳозирча, манзара умумий. Гўё шиддатли бир довул келгану бундаги гўзалликни барбод қилган. Бу довулнинг исми — «маданият». Нега «маданият»? Маданият ҳаётнинг мазмунли бўлишига қаратилган эмасми? Гап номда эмас, моҳиятда. Инқилоб халқ учун, халқнинг номи билан амалга ошган эди. Оқибати-чи? Инсондаги инсонийлик барбод бўлиб, ёввойилик, ёвузлик жунбушга келди. Бир-бирини йўқ қилишга тушди. Ҳайвондан хор бўлди. Бу инсон эмас, иблис (олбости) аъмолидир. Ўлканинг кўксига ўқ қадаган ўшадир.

Шоирнинг фикрлаш тарзи — шундай.

Манзара аста-секин ойдинлашиб боради. Ёнган қишлоқлар, омонсиз таланганлар, қон тўла ариқлар ўрнини тафсилотлар олади: мана, боқинг: «Тўрт-беш яшар боланинг бошини кескир қилич билан кесмишлар», «Йиғлаб турғон онасининг бўйнига бир ип билан осмишлар...» Янгигина келинчак бўлган бир қизнинг кўкрагини эрининг жонсиз гавдаси устига қўйиб, найза билан тешганлар. Таҳқир этилган «Хотунларнинг пардаси», «болаларнинг юраги», «қариларнинг гавдаси»...

Шоир сўроққа тутади. Дарҳақиқат, буларнинг айбдори ким? Бу даҳшатларнинг бунёдкори ким? «Тулки билан шай-

тон»га дарс берган «малъун» ким? Сўроқ беради шоир ва «Англизлар!» «ҳамда унинг куйруғини тутганлар!» деб жавоб қилади.

Қай ер бу ўлка? Ҳинди, Афғонми, Туркистонми? «Англиз»-чи? У шартли эмасмикин. Шеърни албатта, кенгрок ҳам, торроқ ҳам тушуниш мумкин. Яъни Шарқ-Ғарб, Туркистон-Рус шаклида ҳам англаш мумкин. Тўғрироғи кейингисидир.

Шоирнинг «Ким деяй сени?», «Бир оз кул», «Аччиғланма деган эдинг», «Ишқимнинг тарихи», «Гўзалим, бевафо гулистоним» каби ишқий шеърларида маҳзунлик, замон бошига солган сўнгсиз ўкинч, изтиробга тўла алам кўзга урилади. Шоирнинг шеърлари миллат бошига тушган бало-оқибатларнинг муаллиф қалбида уйғотган нидолари эди. Дарҳақиқат, совет тузуми қарор топа боргани сари эркин фикр торайиб борди. Эски зиёлиларни, хусусан жадидларни қоралаш бошланди. Ҳар бир ҳодисага синфий-партиявий ёндашиш кучайди. 1929 йилда «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 3 сониди (13, 14, 15 май) Ж. Бойбўлатовнинг «Ўзбек адабиётида чиғатойчилик» мақоласи босилди. Фитратнинг «Ўзбек адабиёти намуналари» муносабати билан ёзилган бу мақола бошдан охиригача унинг муаллифини «фош этиш»га қаратилган эди. Чунончи, у марксизмни инкор қилишда, ўтмишни идеаллаштиришда, буржуа миллатчилиги ғояларини ташвиқ этишда айбланди. 1930 йилдан эса унга сиёсий айб қўйила бошланди. Муаллиф тадқиқотлари унинг «аксилшўровий» фаолиятига «ашёвий далил» сифатида тилга олина бошлади. Ф. Хўжаев ўртага тушди. 1923 йилдаги сингари сақлаб қолди. Адиб Тошкентга келиб яшай бошлади. Фан қўмитасида, Тил ва адабиёт институтининг илмий ходимлар секциясида ишлади. Машъум 1937 йил келди. 24 апрелда ЎзССР НКВД бошлиғи Загвоздин кўрсатмаси билан Давлат Хавфсизлиги Бошқармаси 4-бўлимнинг бошлиғи ДХ лейтенанти Оғабеков томонидан ҳибсга олинди ва бир ярим йиллик қийноқлардан сўнг «миллатчилиги», «аксиллинқи-лобчилиги», «аксилшўровийлиги», «халқ душмани», «ватан хоини» каби айблари ёнига «немис, инглиз разведкаси ай-ғоқчиси» эканлиги қўшилиб, СССР Олий суди ҳарбий коллегияси томонидан суд қилиниб, 1938 йилнинг 4 октябрида отиб ўлдирилди.

Фитрат асарлари у ҳаётлик пайтларидаёқ юксак баҳо олган, бошқа тилларга таржима қилинган. Уни қайта «танитиш» асосан 80-йилларнинг 2-ярмидан бошланди. У ҳақдаги

махсус тадқиқотлар эса, мустақиллик меваларидир. Улар орасида Ҳ. Болтабоевнинг «XX аср ўзбек адабиётшунослиги ва Фитратнинг илмий мероси» (Т., 1996 й.), И. Фаниевнинг «Фитрат драмалари поэтикаси» (Т., 1998 й.) каби докторлик диссертациялари бор. Унинг ижодий мероси файласуфлар, ҳуқуқшунослар томонидан ўрганилмоқда (Б. Эргашев. Из истории становления и развития общественно-политических идей джадидизма, идеология младибухарцев, АДД философских наук, Т., 1993; Д. Ташкузиев. Основные направления политико-правовой мысли народов Узбекистана во второй половине XIX — первой четверти XX вв. АДД юридических наук, Т., 1995). Адибнинг асарлари қайта чоп этилмоқда¹. У ҳақда рисоалар, катта-кичик китоблар нашр қилинди². Хорижда тадқиқотлар яратилди³. Шуларга қарамай, Фитратшунослик ҳали бошланғич босқичда турибди. Унинг қизғин ва серташвиш, айна пайтда гоят самарали ҳаёт йўлини ўрганишда талай вазифалар турибди. Чунончи, унинг Истанбулдаги ўқиш даври, Москва—Ленинград даври фаолиятига доир қоронғу нуқталар кўп. Тошкент, Бухоро, Самарқанд даври ҳатто замондошлари билан мулоқотлари ҳақида ҳам жуда кам маълумотга эгамиз. Асарлари кўлами узил-кесил аниқланган, тўпланган эмас. «Темур сағанаси», «Абомуслим», «Ўғизхон», «Бегижон», «Қон» пьесаларининг матни ҳам йўқ. Айримларининг («Қон», «Ўғизхон») саҳнага қўйилганлигини тасдиқловчи маълумот ҳам етиб келмаган. Нашр ва талқинлар эса эндигина бошланмоқда. Хуллас, Фитрат ижодини чинакам ўрганиш ва унинг маданиятимиз

¹ Қаранг: Чин севиш. Т., Ғ. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1996; Адабиёт қондалари. Т., «Ўқитувчи». 1995; Аруз ҳақида. Т., «Ўқитувчи», 1997; Оила, Т., «Маънавият». 1999; Мухтасар ислом тарихи. Т., «Нур», 1992; Танланган асарлар. 2 жилдлик. Т., «Маънавият», 2000 ва ҳ. қ.

² Чунончи: Ҳ. Болтабоев. Абдурауф Фитрат, Т., «Ёзувчи», 1996; Фитратнинг илмий мероси, Т., «ФАН», 1996; И. Фаниев. Фитратшунослик, Бухоро, 1995; Фитратнинг трагедия яратиш маҳорати, Т., Ғ. Фулом нашриёти, 1994; Фитрат, эътиқод, ижод, Т., «Камалак», 1994; А. Алиев. Абдурауф Абдурахим ўғли Фитрат, Т., 1984; Б. Қосимов. Маслакдошлар. Бехбудий. Ажзий. Фитрат, Т., «Шарқ», 1994; Б. Тўйчибоев. Фитрат — тилшунос, Т., 1996 ва ҳ. қ.

³ Биргина сўнги 7-10 йил ичида Х. Коматсунинг «XX аср бошларида Ўрта Осиёда туркчилик ва инқилоб ҳаракатлари» (Анқара, 1993) Юсуф Ажзининг «Фитрат ва асарлари» (Анқара, 1997) С. Эрмаҳинининг «Бухорода жадидчилик ва маориф ислоҳоти» (Анқара, 2000) китоблари босилди.

тарихидаги хизматларини белгилаш масалалари олдинда турибди.

Фитрат номида Тошкент ва Бухорода кўчалар, мактаблар бор. Туғилган шахрида ёдгорлик музейи очилган, хиёбон барпо этилган: 1996 йилда таваллудининг 110 йиллиги мамлакат миқёсида нишонланди. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофотиغا сазовор бўлди.

АҲМАД ЗАКИ ВАЛИДИЙ ТЎҒОН

(1890—1970)

У 1890 йилнинг 10 декабрида Стерлитамак уездининг Кузан овулида (ҳозир Ишимбой тумани) зиёли-мулла оила-сида туғилади. Отасининг мактаб-мадрасасида ўқийди. Она-си Уммулҳаёт ҳам маърифатли аёл эди. 1908 йилда Қозонга келади. Университетга қатнайди. Шарқшунослар — Н. Ф. Катанов, сўнгроқ В. В. Бартольд билан танишади. «Қосимия» мадрасасида турк тарихи, араб адабиёти фанларидан дарс беради. 1912 йилда илк китоби «Турк ва татар тарихи» унга шуҳрат келтирди¹. Қозон университети қошидаги «Археология, тарих ва этнография жамияти»га аъзо сайланди. 1913 йилдаёқ жамият топшириғи билан олис Фарғонага илмий сафарга йўл олди. Наманганда Лолареш эшон қўлида «Қуталғу билиг»ни топди (ҳозир ЎзФАШИ қўлэмалар фондида сақланади). Кейинги йили эса Русия фанлар академияси ва Ўрта Осиё ҳамда Узоқ Шарқни тадқиқ этиш халқаро жамиятининг тавсияси билан Бухоро хонлигига боради². 1914 йилнинг охирларида Уфадаги «Усмония» мадрасасида дарс беради. Давлат Думасига депутат қилиб сайланади. Сиёсат билан шуғулланади. 1917 йил Феврал ўзгаришидан сўнг эса бутунлай сиёсий ишга шўнғийди.

А. З. Валидий 1917 йилнинг 24 мартида Русиядаги мусулмонлар мустақиллигининг қизғин жанггоҳларидан Тошкент-

---

¹ Масалан, Беҳбудий уни ўз мадрасасига муаллимликка таклиф этади. Ашурали Зоҳирий ва Юнусбой Ҳожи Оғалиқов ўз таассуротларини айтиш учун Кўқондан Бошқирдистонга борганлар. 15 ёшлик Чўлпон китобдан илҳомланиб муаллифга хат ёзган. (Аҳмад Заки Валидий Тўғон. Бўлиганин бўри ер. Т., «Адолат», 1997, 30-35 бетлар.)

² Бу ҳақда қаранг: М. Абдурахмонов, А. Зоҳидий. А. З. Валидий Тўғоннинг Туркистонга илмий сафари (1913—14-йиллар). Т., ФАН, 1997, 76-бет.

га қайтди. 31 мартда Тошкентда Туркистон рус ва турк инкилоб қўмиталарининг умумий қурултойи, 4 апрелда эса Туркистон мусулмонларининг Биринчи қурултойи, Оренбургда Биринчи қозоқ қурултойи иш бошлайди. Афсуски, бу хил қурултойлар ва уларнинг материаллари совет тарихи битилган семиз китобларимизда етарли, холис ёритилиши у ёқда турсин, улар ҳақда энг зарур маълумотлар ҳам берилган эмас. Гап шундаки, бу қурултойлар қизгин баҳслар билан ўтган ва уларда синфий пролётар ғояси эмас, миллий мустақиллик ғояси енгиб чиққан. Масалан, 31 мартдаги қурултойда кадетлар вазиятни қўлга олишга, Туркистонда Ҳиндистондаги инглизлар тутган йўл — «жойлардаги маҳаллий мухторият» усулини жорий қилишга уринадилар. Бунга дастлаб М. Чўқаев каби тараққийчи зиёлиларимиз розилик ҳам билдирадилар. Бироқ қурултойнинг эртаси кунги йиғилишида Заки Валидий сўз олади ва кадетлар лойиҳасини инглизларнинг маҳаллий кўпчиликни озчиликка тобеъ этишни кўзда тутувчи пардаланган мустамлакачиликнинг айни ўзи эканлигини биттама-битта исбот қилиб беради. Мусулмон депутатлар туғёнга келадилар. Уларга большевиклар билан муҳолифликда келаётган эсерлар қўшиладилар. Социал демократларнинг қизгин қўллаб-қувватлашларига қарамасдан кадетлар таклифи ўтмайди. «Ўлка мажлиси» (парламент) га сайлов ўтказиш ва Туркистон истиқболини унга ҳавола этишга келишилади. Мусулмонлар қурултойида эса Маҳмудхўжа Беҳбудий нутқ сўзлади. Заки Валидий икковлари федератив мухторият ғоясини кўтариб чиқдилар. Қурултой 446 овоз билан (271 қарши) уни қабул қилди. Умумрусия мусулмон Марказий Шўроси сайланиб, Туркистондан Убайдуллахўжа, Аҳмад Заки Валидий киритилди. Русия мусулмонлари орасида мухторият йўлида қизгин ҳаракат бошланди. Тошкентда М. Чўқаев раислигида «Туркистон мусулмон шўроларининг Марказий Шўроси» (саркотиби ва дохиллий ташкилот ишлари шўъбаси мудири июлнинг охирига қадар А. З. Валидий эди) тузилди. Августнинг бошида Оренбургда А. З. Валидий ташаббуси билан «Бошқирд Марказий Шўроси» тузилди. Қозоқларнинг сиёсий маркази ҳам Оренбургда эди. Қозонда Ф. Тўқтар, А. Баттол, Ж. Валидий, О. Иброҳимов, Фотиҳ Сайфилар «Ички Русия ва Сибирия мусулмонлари қурултойи»ни чақирдилар.

А. З. Валидий мухторият ғоясига аниқлик киритади. Миллий қўшин тузиш, русча «уезд» идора усулини миллий-туркча асосларга кўчириш масаласини қўяди. Бунинг учун

Керенский ҳукумати билан музокара олиб борувчи комиссия тузилади.

Сиёсий фирқалар ҳақида гап кўтарилади. (Яқинларгача бу ҳақда гап кетганда фақат рус сиёсий фирқалари, нари борса шундаги мусулмон фракцияси кўзда тутилди). Қозоқ Алихон Букейхон ўғли кадетлар партиясидан чиқиб, «Алаш Ҷрда» номли миллий партия тузади. Ер масаласида социалистларнинг фикрини маъқуллаб келаётган А. З. Валидий эсерлардаги кучайиб бораётган шовинизмни кўриб, унга кириш фикридан воз кечади. «Миллий социалист фирқаси»ни тузишга бел боғлайди. Лекин кўпчилик синфий эмас, миллий ғоя атрофида бирлашиш талаби билан чиқадилар. «Миллий Шўро» тарафдорлари устун чиқадилар. Туркистонда худди шундай ғоялар Мунавварқори, Авлоний, Тавалло, Низомиддин Хўжаев кабилар номи билан боғлиқ «Турон» жамиятида ўз ифодасини топган эди. Бироқ март-апрелда Низомиддин Хўжаев уни бир оз социал-демократлаштирди. Сўнгроқ озарбайжон М. Э. Афандизода таъсирида «Турон» «Турк федералист фирқаси»га айланади ва дастури эълон қилинади. Дастур, А. З. Валидий фикрича, Озарбайжондаги «Мусовот» партиясининг программасининг социаллаштирилган нусхаси эди. Оренбургдаги «Вақт»нинг муҳаррирларидан бири, мухторият ғоясининг ашаддий муҳолифи Кабир Бакирнинг Тошкентга келиб, «Улуғ Туркистон» газетасини йўлга қўйиши, М. Чўқаев ва С. Хўжановнинг унга ҳамоҳанг «Бирлик туви (туғи)»ни чиқара бошлаши Туркистондаги кадетларнинг маҳаллий уламо билан тил топишишини тезлаштиради, большевикларнинг эса ўз ерларидан қувилаётган ва бунга озгина қаршилиқ кўрсатишга журъат этганлари «ибрат ва намуна» учун «кигизга ўраб ёқиладиган» қирғизларни эмас, рус муҳожирларини ҳимоя қиладиган эсерларни маҳаллий ёшларга «фош қилиб», уларни ўзларига қўшиб олишларига йўл очади. Натижада миллат ичдан зил кета бошлади, икки қарама-қарши гуруҳга ажралиш кўзга ташланади. 18 августда Тошкентда маҳаллий ёшлар Н. Хўжаев бошчилигида намойиш ўтказадилар, рус «Ишчи ва солдат советлари» билан яқинлашув кучайиб борди. Туркистонда турли сиёсий найрангларга имкон пайдо бўлади, бу эса миллий мухториятнинг парламент йўлини хавф остида қолдиради.

Дарҳақиқат, шундай бўлди. Большевиклар Тошкентда ҳокимиятни ҳатто Петрограддан ҳам олдинроқ қўлга олишга муваффақ бўлган эдилар.

Шароитнинг ўзгарганини кўрган А. З. Валидий 1917 йилнинг 17 ноябрида, Октябр тўнтаришидан 22 кун ўтгач, Бошқирдистонда мухторият эълон қилади, миллий ҳукумат ва қўшин тузишга киришади. Роса 11 кундан кейин Туркистон мухторияти эълон қилинди. Бироқ 1918 йилнинг 18 январидан Оренбургни советлар забт этдилар. 3 февралда А. З. Валидий қамоққа олинди. 19—20 февралда Туркистон мухторияти қонга ботирилди. Бошқирдистондаги ҳокимият ўзгариши ҳар қалай Туркистондагига нисбатан оғриқсизроқ кечди. Лекин А. З. Валидий тинч турмади, қамоқдан қочди. 7 апрелда яна янгидан мустақил Муваққат Ҳукумат тузди. Унинг Ҳарбий нозири вазифасида Советлар ҳукуматига қарши янгидан курашни бошлади. Бироқ, бир томондан, оқ рус генераллари, иккинчи томондан қизил рус пролетари тазйиқи ёш ҳукуматни икки кучдан бирига ён беришга мажбур қилади. 1919 йилнинг 18 февралда А. З. Валидий бошлиқ Муваққат Бошқирд ҳукумати РСФСР ҳукуматига ёрдам бериш ва иттифоқдош бўлишни сўраб мурожаат этади. Кўп ўтмай, «битим» имзоланди ва А. З. Валидийнинг Кремл билан 15 ой давом этган ҳамкорлиги бошланди. Лекин бу ҳамкорлик зиддиятларга тўла кечди. Келишмовчиликлар асосан миллий масалага, кичик миллатларга нисбатан олиб борилаётган сиёсатга келиб тақалар эди.

Туркистондаги шовинист «эски большевиклар» маҳаллий халқни ҳокимият ишларига яқинлаштирамагач, у ерда қалтис вазият майдонга келади. Июлнинг бошларида Ленин А. З. Валидийни чақириб, Туркистон масаласида маслаҳат сўрайди. А. З. Валидий икки кун шуғулланиб, ўн бир моддалик лойиҳа тайёрлаб беради. Бу моддаларда ўлкадаги совет қурилишини миллий асосларга кўчириш, шу жумладан миллий қўшин тузишга рухсат бериш ва марказнинг ваколатига эга «уч мусулмон, икки русдан иборат Олий Туркистон комиссияси» юбориш кўзда тутилган эди. Комиссия таркибига мусулмонлардан Т. Рискўлов, Н. Хўжаев, М. Султоналиевлар номини кўрсатади. Ленин бу таклиф ва мулоҳазаларни қабул қилди, 12 июлдаги радио орқали мурожаатида бир қисмини ваъда ҳам бериб юборди. Лекин амалда ҳеч нарсани ўзгартирмади. 1919 йилнинг 8 ноябрида Бутунрусия МИК ва ХКСнинг ҳаммаси руслардан ташкил топган 6 кишилик комиссиясини тузиб Туркистонга юборди.

1918 йилнинг 17 июнида ХКС кўрсатмаси билан жойларда маҳаллий мусулмон комиссарликлари (муском) тузилган эди. 1919 йилнинг 11 ноябрида Тошкентга келган

Турккомиссия ишни мана шу мускомларни тугатишдан бошлайди. Лекин маҳаллий халқни чўчитиб юбормаслик учун С. Турсунхўжаевни ТКП МК га саркотиб ва хорижия ишлари нозири, Т. Рискуловни Туркистон МИКга раис, Н. Хўжаев ва яна бир-икки мусулмонни аъзо қилиб сайлайди. Реал ҳокимият эса, Туркфронт қўмондони Фрунзе билан Турккомиссия қўлида қолади. Т. Рискулов ва Н. Хўжаев, табиийки, бунга кўнмайдилар ва 1920 йилнинг майида Туркистоннинг ўзлари тузган янги низомини Москвага Ленинга олиб борадилар. Низом рад этилади. Бир ой ўтар-ўтмас, муаллифлари ишдан олинади. Бундай алдов ва таҳқирни А. З. Валидий фақат Русиядаги ғайриус миллатларгагина эмас, Мавлавий Баракатуллоҳ, Махандра Пратар, Козимбей каби афгон, ҳинд, турк инқилобчиларига нисбатан ҳам кўрди. Гап бошқа, иш бошқа. Бир томондан, «Ўз миллий турмушингизни эркинлик билан ва баҳузур туза берингиз», деб тантанали ваъда берилади, иккинчи томондан эса аёвсиз топталади. Бир ёқда жаҳон матбуотида советларнинг Туркистонга мустақиллик бергани, большевикларнинг Шарқ халқлари ҳуқуқларини тан олганликлари ҳақида баландпарвоз мақолалар уюштирилади, иккинчи ёқда эса «Сталиннинг яқин дўсти, оқсоқ гуржи Элиава» Туркистонда юриб «пантуркизм» қидиради ва бу «хавф»нинг жиддий ва ҳалокатли эканлигини Москвадаги зотларга исботлашга уриниб, кескин тадбирлар таклиф этади. Русия ичкарасидаги ҳақиқий аҳволни, хусусан туркий халқларга берилган озодлик ва мустақилликнинг тамомила ёлгон эканлигини хорижда билмас эдилар. Бунини А. З. Валидий Арзрумдан Камол Отатуркдан 1919 йили келган табрик телеграммасидан пайқаган эди. Қардошлик туйғуларига тўла бу телеграммада «Оренбург Исломия Ҳукумати Раиси» деб мурожаат қилинган эди...

Ленин билан мустамлакачилик хусусидаги бир баҳсдан кейин ортиқ большевиклар билан бирга ишлай олмаслигига ишонди. 1920 йил майнинг ўрталарида Лениннинг шахсан илтимоси (ҳам ёзма, ҳам оғзаки)га кўра, А. З. Валидий Украинага—Жанубий фронтга бориб, муддатидан илгарироқ қайтади. Ўзи ташаббускор бўлган Боку Шарқ қурултойига тайёргарлик кўриши керак эди. Бундан ҳам муҳими, ўзида совет большевик сиёсатига қарши туғилган шубҳа-гумонлар хусусида қардошлари — ўзбек, қozoқ, татар, озарбайжон фаоллари билан фикрлашмоқ истар ва шу мақсадда Москвада вакиллар яширинча тўпланиши лозим эди. Учрашдилар. Аҳвол ҳамма жойда бир хил экан. Худди шундай кунларнинг би-

рида Ленин унга 3-Интернационалнинг 2-Конгресси учун «Миллий ва мустамлака масаласига оид тезисларнинг дастлабки хомаки нусхаси»ни тутқзади ва ундаги ўн икки модда хусусидаги фикрини ёзиб беришни сўрайди. А. З. Валидий кўриб чиқиб, «майда буржуа» иборасига аниқ ва ойдин маъно бериш, ҳоким миллат пролетари «раҳбарлиги»нинг капитализмдан кейин ҳам давом этажagini тушунтириб берувчи 2 модда қўшади. Ленин қабул қилмайди, Русия мустамлакаларидаги рус пролетарларигагина ишонгани ва ишонажagini, Валидий кабиларга ҳам фақат ўшаларнинг «раҳбарлиги»га итоат ва садоқат кўрсатишлари даражасига қараб ишонч билдирилажagini таъкидлайди. Бундай ишончсизликни фақат ҳозирда ва собиқ чор ҳукумати ҳудуди учунгина эмас, балки умумжаҳон социалистик инқилоб жараёни учун хос деб ҳисоблайди. Шу тариқа социализмни Шарққа ёймоқчи бўлган инқилоб доҳийсининг ўша Шарқнинг ўз ишчи ва социалистларига ишонмаслиги маълум бўлади. Хуллас, А. З. Валидий 1920 йилнинг 29 июнида Москвадан, қайтмас бўлиб, йўлга чиқади. Бокуга келиб, қурултой кунлари шаҳарда яшириниб юради. Ниҳоят, 1920 йилнинг 12 сентябрида Марказдаги раҳбарларга сўнгги хатини ёзиб, очиқ курашишга аҳд қилади. Мактуб у шаҳардан чиқиб кетган куннинг эртасига Бокудаги Биринчи Қизил Корпус Қўмондонлигига топширилади.

А. З. Валидий тўғри Туркистонга келди. «Босмачилик» номи билан «ғалати машҳур» бўлиб тарихга кирган Туркистон миллий озодлик ҳаракатининг фаол қатнашчиларидан, ташкилотчиларидан бири сифатида фаолият кўрсатди. Анвар пошшо билан ҳамкор бўлди. Ҳамма умидлар кесилгач, 1923 йилнинг бошида ҳомиладор рафиқаси муаллима Нафисани қолдириб, Эронга ўтди. 12 мартда доимий ҳамроҳи Фатхулқодир Сулаймон (сўнгроқ проф. Абдулқодир Инон) билан Машҳадга етиб боради. Табиатан олим Валидий Машҳаднинг «Равза» кутубхонасини кўради-ю, яқин бир ой у ерда қолиб кетади. Бир қатор қимматли қўлёзмаларга дуч келади. Жумладан, X аср Мовароуннаҳр ва Булғор тарихи бўйича бениҳоя муҳим материаллар берувчи Ибн Фадлоннинг Бағдоддан Булғорга сафари таассуротларини акс эттирган «Рисола»сини топиб, илм аҳлига маълум қилади (1924). Сўнгроқ (30-йиллар) у ҳақда қатор тадқиқотлар ёзади. Афғонистонга ўтади, Кобул кутубхоналарини кўради. Ундан Ҳиндистон, Туркияга, 23-йилнинг охирида эса Парижга келади. Таниқли шарқшунослар Блоше, Ферран, Пейо, Кастанье ва Мирзо Муҳаммад Қазвиний билан танишади. Уни Берлинга, Буюк

Британияга таклиф этадилар. Туркия маориф министри Ҳамдулла Субҳий, машҳур турк олимлари Кўпрулузода ва Ризо Нур эса Туркияга ундайдилар. 1925 йил 11 апрелда «Анқара Маориф ваколоти таълиф ва таржима ҳайъати аъзолиги»га розилик билдиради. 1925 йилнинг 3 июнида эса Вазирлар Кенгашининг унга Туркия Жумҳурияти фуқаролигини бериш ҳақидаги фармони эълон қилинади. 31 июлда Камол Отатурк билан учрашади.

А. З. Валидий 1925 йилнинг 29 майида Истанбулда Туркиянинг нуфузли мутахассислари ҳузурда Ўрта Осиё тарихининг асосий босқичлари мавзuida маъруза қилиб, юксак баҳо олган эди. 1926 йилнинг бошида Туркияга Истанбул дорилфунуни қошидаги Туркия институтининг таклифига мувофиқ В. В. Бартольд келади ва 6 ойга яқин Ўрта Осиё халқлари тарихи бўйича маърузалар ўқийди. Шу давр мобайнида Валидий унга ҳамроҳ бўлди, маърузаларини туркчага таржима қилиб борди.

1927 йил 26 январда М. Ф. Кўпрулузода уни Истанбул университетига ишга таклиф этади. Унинг ҳаёти четда ҳам осойишта кечмади. 1932 йилда Темур ҳақидаги айрим кескир фикрлари бўялиб-бежалиб, Отатурккача бориб етди. 1917 йилги Русиядаги «уқувсизлиги» эсга олинди. Хуллас, ўқитувчиликдан четлатилди. Валидий алам ва аччиқ билан Венага кетади, илмий ишга киришади. 1935 йилдан Бонн университетининг фахрий профессори сифатида дарс бера бошлайди. 1938 йилда Геттинген университетига таклиф этадилар. 1939 йилнинг майида Туркия Маориф министрининг илтимоси билан яна Истанбулга келиб ўз ишини давом эттиради. 1940 йилда Назмяхонимга уйланади. Исанбика ва Субутой исмли икки фарзанд кўради.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида унинг тепасида яна қора булутлар пайдо бўлди. Совет ҳукуматининг қўли баланд келиши билан унинг четдаги муҳолифлари таъқиб қилина бошлади. 1944 йил 3 майдаги Истанбул университетида бўлиб ўтган ғалаён баҳонасида А. З. Валидий «Туркия ҳудудида советларга қарши пантуркистик иш олиб борган»ликда айбланиб, 15 майда ўн йил муддатга қамоққа ҳукм қилинади. 17 ой ўтгач, озод қилиниб, батамом оқланади. Мана шундай шароитда туриб ўзининг машҳур тадқиқотларидан бири — икки жилдли «Умумтурк тарихига кириш»ни нашр эттиради (1946). 1948 йилда яна университетга қайтади. 1950 йилда «Тарихда усул» китоби босилиб чиқади. 1951 йилда шарқшуносларнинг Истанбулда бўлиб ўтган XXI Жаҳон Конгрессида соҳанинг энг эътиборли кишиси сифатида мутасад-

дилик ва раислик қилади. 1953 йилда Туркиядаги Ислом тадқиқоти институтига асос солади ва умрининг охиригача раҳбарлик қилади.

У чинакам турколог, араб, форс ҳамда Европанинг кенг тарқалган илмий тиллари англизча, французча, немисчадан ташқари кўҳна Фарбдан лотинни, Шарқдан эса хитойча ёки ҳиндчани билиши шарт деб ҳисоблар эди. Ўзи эса бу тилларнинг аксариятини билар, Европанинг ҳар уч тилида эркин ёза олар, лотинчани эса Қозондаёқ ўрганишни бошлаган эди. 1964 йилда шарқшуносларнинг Деҳлидаги 26-жаҳон Конгрессида қатнашар экан, турк дунёсининг қомуси — 10 жилдлик «Турк маданияти кўл китоби»ни яратиш ғоясини ўртага ташлайди. Конгресс қизгин кўллаб-қувватлайди. Валидий бошлиқ илмий марказ Истанбул белгиланиб, 10 кишилик ташкилий Кўмита тузилади. Иш бошлаб юборилади. Ҳар бир жилднинг лойиҳа-мундарижаси тайёрланади, муҳаррирлари ва таҳрир ҳайъатининг раиси (А. З. Валидий) сайланади. «Кўл китоб» дунёнинг кўзга кўринган туркшунос олимларини жам этишни кўзда тутган бўлиб, улар орасида атоқли тарихчимиз Яҳё Фуломовнинг ҳам номзоди бор эди. Афсуски, Валидий вафоти туфайли бу амалга ошмай қолди.

А. З. Валидий 1970 йилда вафот этди. Қабри Истанбулда Қорачааҳмад қабристониди.

У кўплаб илмий жамиятларнинг муассиси, аъзоси бўлган. Туркия шарқшунослар ассоциациясига асос солган. Эрон маорифи жамияти биринчи даражали нишонининг совриндори, Австрия Хаммер-Пургшталь жамиятининг аъзоси, Манчестер университетининг фахрий доктори эди. Энг муҳими, 400 га яқин ғоят қимматли тадқиқот муаллифи эди ва буларнинг аксариятини Туркистон тарихи, маданиятига оид асарлар ташкил қилди. Уйлаймизки, унинг 1969 йилда нашр этилган 643 саҳифалик «Хотиралар»и ўз оқибатлари билан жаҳон тарихида ҳалокатли рол ўйнаган XX аср рус инқилоби ва унинг доҳийлари фаолиятининг бизга қоронғу келган жуда кўп жиҳатларини ойдинлаштиришга ёрдам беради¹.

Ҳозирда қизи Исанбика профессор-тарихчи, ўғли Субутой иқтисодчи профессор.

Заки Валидийнинг Туркистон тарихи, адабиёти, маданияти ҳақидаги фикрлари, теран кузатишлари истиқлол туфайли янги маъно ва мазмун касб этмоқда. Хусусан, «Худоёрхоннинг сўнгги кунлари» (Қозон, 1915), «Лутфий ва

¹ Бу асарларнинг бир қисми адабиётшунос Ш. Турдиев таржимасида «Бўлиганини бўри ер» (Т., 1997) номи билан ўзбек тилида нашр қилинган.

унинг девони» (Қозон, 1913) китобларини қайта чоп этиш ва илмий мусмалага олиб кириш долзарб масалалардан бўлиб турибди.

МИРМУҲСИН ШЕРМУҲАМЕДОВ

(1895—1929)

Мирмуҳсин 1895 йилда Тошкентнинг Эски Жўва мавзеида Маҳсидўзлик маҳалласида туғилди. Ёшлиги Жангоб (ҳозирги Қодирий боғи ўрни) атрофида кечди. Ижодкор сифатида шаклланишида акаси Мирмулланинг таъсири катта бўлди. Матбуотда эълон қилинган биринчи шеъри 1913 йилда ёзилиб, «Туркистон вилоятининг газети» саҳифасида босилган «Тавсифи Хислат эшон» эди. Таҳририят муаллифни «Янги шоир шинавандалардан бири» эканлигини таъкидлаган ва олим, фозилларнинг шеърдаги «талаби ислоҳ» жойларига маслаҳат бермоқларини сўраган эди.

Шеър шоир Хислатнинг «Армуғони Хислат»и наشري муносабати билан ёзилган бўлиб, муаллиф уни «Муҳсиний» тахаллуси билан эълон қилди:

Мен, Муҳсиний, қадрдон, эл ичра назм айлаб,
Олдим қалам қўлимға, қилдим баён Хислат.

Бироқ Муҳсиний (айрим шеърларида «Муҳсин») тахаллуси билан узоқ ижод қилмади. 1914 йилдан бошлаб матбуотда «Фикрий» тахаллуси билан чиқди:

Қилмадинг аввалда ғайрат, энди Фикрий ўйлама,
Аср ўтди айлаган юз оҳ-воҳлар недур¹.

Шу йиллари газета ва журнал саҳифаларида унинг жуда кўп шеър ва мақолалари босилиб чиқди. Лекин бу узоққа чўзилмади. Турғунлик ва тутқунлик ҳақидаги кескин шеър ва мақолалари «қадимчи»лар ва ҳукмрон доираларга маъқул бўлмади. Ҳатто маълум ва машҳур «Ойна» журнали ҳам 1915 йил 15-сонида «Мирмуҳсин жанобларига» номли хабарида унинг мазкур журналга юборган мақолаларида ислом асосига зид фикрлар борлиги сабабли уларни нашр этолмаслигини билдирган эди. «Ал-ислоҳ» журнали эса, табиий равишда уни рад этди («Эътироз» — 1915 йил 6-сон). Бугина эмас, газеталарда уни ҳақорат қилувчи имзо-

¹ «Туркистон вилоятининг газети», 1914. 17-сон.

сиз мақолалар пайдо бўлди. Унинг уйига таҳдид тўла юма-лоқ хатлар кела бошлади.

1916 йилнинг эрта кузида Мирмуҳсин Уфага «Олия» мадрасасига ўқишга кетди. Уша йили мадрасага ўқишга киради¹. Мадрасанинг собиқ талабаси, Бошқирдистон халқ шоири Сайфи Қудаш хотирлайди: «Кўп ўтмай, мен Уфага бордим ва биринчи марта «Олия» мадрасасига тушиб, ажойиб ҳодисаларнинг гувоҳи бўлдим. Бу ерда шогирдлар ҳеч кимдан тортинмасдан шунақа ишлар қилишар эдики, бу ишлар қишлоқда қаттиқ гуноҳ саналарди. Бу катта, уч қаватли бинодаги ҳамма нарса мен учун янги эди. Пастки қаватда — марказий иситиш системаси, ошхона, буфет, нарсалар сақлаш камераси, иккинчи қаватда канцелярия, физика кабинети, худди шу ерда шогирдлар учун ётоқ, хоналарда икки қаватли темир караватлар, учинчи қаватда — бой кутубхона, қиротхона, синф хоналари.

Шогирдларга истаган музика асбобини чалиш, ашула айтиш, театрга бориш рухсат этилади. Ҳар ким имкониятига қараб қийинади, русларга ўхшаб узун соч қўйиш ҳам мумкин. Ўқигинг келса — мадраса кутубхонасида татар ва рус ёзувчиларининг, шарқ классикларининг китоблари. Рус, татар ва араб тилларидаги газета-журналларни ўқишинг мумкин. Мадраса машғулот бўлмаган кунлари музика мактабини эслатарди»².

1916 йилларда мадрасанинг илмий савияси жуда юксак эди. Татар тили ва адабиётидан Олимжон Иброҳимов (1887—1938), тарих ва жуғрофиядан Фотиҳ Сайфи Қозонли, музикадан Биринчи жаҳон уруши бошлангач, Русияга келиб қолган Варшава консерваториясининг профессори Вильгельм Клименц каби машҳур кишилар дарс олиб борар эдилар. Мадрасада тез-тез адабий кечалар бўлиб турарди ва буларнинг кўпчилиги Мажит Фафурий (1880—1934) иштирокида

---

¹ XIX аср охири. XX аср бошида Марказий Русиянинг бир қатор шаҳарларида замонавий мадрасалар очилган эди: «Муҳаммадия» (Қозон, 1882). «Расулия» (Троицк, 1884). «Усмоғия» (Уфа, 1887). «Хусайғия» (Оренбург, 1890) каби. «Муҳаммадия»ни машҳур олим Олимжон Муҳаммаджон ўғли Барудий (1857—1921), «Расулия»ни таниқли зиёлилардан Зайнулла Расулий (1833—1917), «Усмоғия» ва «Хусайғия»ни Хайрулла Усмон қурдирган эдилар. 1906 йилда эса Уфада машҳур маърифатчи Зиё Камоллий (1873—1942) ташкил қилган «Олия» иш бошлади. Энг кўп туркистонлик ўқувчилар «Олия» ва «Хусайғия» да ўқиганлар. Жумладан, ўзбеклардан М. Муҳаммаджонов (1883—1964), Л. Олимий (1893—1938), Абдулхай Тоғжиев (1879—1937) кабиларнинг «Олия»да, Миржалил Каримовнинг «Хусайғия»да ўқигани маълум.

² Сайфи Қудаш. Незабываемые минуты. Уфа, 1962, 17—18-бетлар.

ўтарди. Талантли шоир Шайхзода Бабич (1895—1919) муҳаррирлигида «Порлоқ» номли деворий газета мунтазам чиқиб турарди. Мадраса чор мустамлакаси халқлари дўстлигини ёрқин ифода этган марказлардан бирига айланган эди. Унда Ўрта Осиё ва Кавказда яшовчи 8 миллат болалари таҳсил олар эдилар. Улар орасидан катта-кичик истеъдодлар кўп чиқди. Машҳур қозоқ адиби Бойимбет Мейлиннинг ҳам шу ерда Мирмуҳсин билан бир вақтда ўқиганини эслаш кифоя.

«Барваста, узун бўйли ўзбек йигити Мирмуҳсин ҳамма нарсага қизиқувчанлиги, дадил ва қатъийлиги билан бошқалардан ажралиб турарди. У жуда фаол ва чўрткесар эди. У ҳамма билан жуда тез тил топишиб кетди»¹, — деб хотирлайди Сайфи Қудаш.

Мирмуҳсин Уфада Усмон (Мажит Фафурийнинг қудаси — Б. Қ.) деган кишининг уйида (ҳозирги Зенцово, 61) турди. Талантли татар журналисти Хайринос Ғайсин Мирмуҳсиннинг Уфада орттирган энг яқин дўстларидан бири, ҳамхонаси эди. Улар ижодида ҳам яқинлик ва ўзаро ҳамкорлик бор эди. Бу икки дўст бир-бирига бағишлаб мақолалар ёзган. Уларнинг баъзилари вақтли матбуот саҳифаларида учрайди.

Уфа муҳити Мирмуҳсин дунёқарашининг шаклланишига кучли таъсир қилди. «Шўро» журналидаги қатор ҳикоя ва мақолалари бунга далил.

Мирмуҳсин 1917 йилнинг эрта баҳорида Тошкентга қайтади. Кўп ўтмай, Авлонийнинг «Турон» газетасида «Тарихий икки воқеа» (2-сон) мақоласи босилади. Мақола Феврал инқилоби муносабати билан ёзилган бўлиб, унда «Азиз миллат болаларин рангларин сап-сариқ сомон қилғон, чочларин белларига тушурғон, очликдан тишларин кирини сўрдирғон Бухоро ва Хивадаги даҳшатли, қоронғи зах зиндонлар», «маориф душмани судрама чопон жонли тегирмонлар», «қози-калон, қушбеги, офтобачи — тагин нима балолар исми ила шуҳратланғон Бухорони микрўблари» аёвсиз танқид қилинган эди.

Мақола катта жанжалга сабаб бўлади. Мутаассиб руҳонийлардан фойдаланган қора гуруҳлар ҳужумга ўтадилар. «Турон» жамиятининг Эски Жўвадаги идора биносидида мажлис чақирилади. «Шўройи ислом»нинг сўнграқ «Уламо»га ажралиб кетган қисми қистови билан Мирмуҳсин ва Авло-

¹ Бошқирдистон халқ шоири Сайфи Қудаш билан суҳбат материалларидан (1966 й., 30 март. Уфа). (Бизда сақланади.)

ний масаласи кўрилди. Мирмуҳсин қочиб яширинди. Азлонийни эса тавба-тазарру қилишга, газетанинг 3-сонида «Эътизор» мақоласи билан чиқишга ва матбуот орқали узр сўрашга мажбур этдилар. Газета «бойқот» қилинди. Муҳаррирдан минбад газета чиқармасликка тилхат олинди. Миршаблар Мирмуҳсинни қидиришга тушдилар. Бу воқеа ўша давр вақтли матбуоти саҳифаларида деярли барча тафсилотлари билан ёритилган. Адибнинг замондошлари ҳам бу машъум ҳодисани жуда яхши эслайдилар. «Айни кўклам эди, — хотирлайди Мукаррам опа, — Мулла ака (Мирмулла — Б. Қ.) уйга ҳовлиқиб келдилар—у дадамни бошлаб кетдилар. Шу кечаси улар қайтишмади. Эрталаб Муҳсин акани Қорақамишда икки терак бўйи сувнинг тагидан чоҳ қазиб бекитиб келганликларини эшитдик. Мулла ака тез-тез хабар олиб турди. Уч-тўрт кун ўтгач, Муҳсин ака маҳалласига боради ва ўша ерда қўлга тушади¹.

20-йиллар вақтли матбуоти, замондошлари ушбу воқеанинг тафсилотини шундай ҳикоя қиладилар: Уни Тожихон Турсунхўжаев бошлиқ қуроли соқчилар қўшниси уйда тутиб олдилар ва отга судратган ҳолда Себзор қозиси Фуломхон ҳузурига олиб бордилар. Қозихона атрофи уламо номини олган бир гуруҳ мутаассиблар билан лиқ тўла эди. Улар шариат ва муқаддас исломга тил тегизишга журъат қилган «динсиз, бузғунчи большавой»ни жазавага тушиб лаънатлар, уларнинг қиёфаси ва асабий дод-войлари эса ваҳшиёна бир тус олган эди. Мирмуҳсинни мана шу қутурган уламо ўртасига келтириб ташладилар... Шаккок кофирни «тавбасига таянтириш»да иштирок қилишни ўзини мусулмон деб санаган ҳар бир киши фарз деб биларди. «Фуломхон ишораси билан миршаблар Мирмуҳсинни қутурган уламо чангалидан бир лаҳзага бўшатди, — деб эслайди Мирмуҳсиннинг замондоши Лазиз Азиззода, — ва «куфр мақола»ни қайта ўқиб эшиттирди. Сўнг ёнидаги муфтига қараб баланд овозда:

— Тақсир, шариат ва динни таҳрир этмоқнинг жазоси не бўлур? — деди.

---

¹ Мирмуҳсиннинг рафиқаси Мукаррам Ҳайдарова билан суҳбат (1966 й., 10 апрел) материалларидан (бизда сақланади). Мукаррам опанинг отаси Мирмуҳсинга тоға бўлиб, мазкур ҳодиса юз берганда Мукаррам опа эндигина унаштирилган 17 яшар қизча эди.

— Сангбўрон! Сангбўрон!.. — Хитоб қиларди бир гуруҳ оломон.

— Шариат ва динга тил тегизмоқнинг жазоси сангсору сангбўрон!» — деб жавоб берди муфти. Мирмуҳсиннинг юзига қора суркаб, эшакка тескари миндирдилар ва бутун бозор расталарини айлантирдилар»¹.

Калтак ва ҳақоратдан мажолсиз Мирмуҳсин яна Себзорга келтирилди. Мирмуҳсинни таниган, билган кишилар унинг жуда гавдали, жисмоний бақувват киши бўлганлигини кўп гапиришади. «Уни Кўкалдош мадрасаси ёнида, Себзорда жуда қаттиқ калтакладилар. Биз ундан аллақачон умид узган эдик. Лекин у жуда бақувватлиги туфайлими, катта ирода кучи сабабиданми, атрофини қуршаган уламоларга қараб истехзоли жилмайганча тураверди. Биз қозихона эшиги олдида чорасиз, умидсиз термулиб турардик»², — деб яқунлайди «Турон» можароси» ҳақидаги ўз хотираларини Лазиз Азиззода.

Бу воқеа 1917 йилнинг 28 апрелида бўлиб ўтган эди. «Ўлим олдида кўзини юмади. Ўлим жазосидан қўрқиб мафкурасидан қайтмади»³, — деб хотирлаган эди замондоши, ёзувчи ва журналист Шокир Сулаймон.

Можаро хайрли тугаган, албатта. Вақтли ҳукумат фаолашиб, ўлим ҳукмини 18 ойлик қамоқ билан алмаштирган. Кўп ўтмай, бу ҳам бекор қилиниб, Мирмуҳсин Уфага қочирилган⁴.

Дарвоқе, мазкур сазойи ҳодисаси муҳтарам адибимиз Ойбекнинг «Улуғ йўл» романидаги Умарали тақдирини беихтиёр эсга туширади. Умуман бу ҳодиса фақат Туркистонда эмас, Оренбург, Уфа, Қозон каби шаҳарларда ҳам шовшувга сабаб бўлди. «Шўро» журнали унга ўз саҳифаларидан кенг ўрин берди ва Мирмуҳсинни ҳимоя қилиб чиқди⁵.

¹ Мирмуҳсиннинг ҳамкасб дўсти, шарқшунос олим Лазиз Азиззода билан суҳбат (1966 йил феврал) материалларидан.

² Ўша ерда.

³ «Қизил Ўзбекистон» г., 1929. 182-сон.

⁴ 1917 йилнинг 1 мартда Уфадан Тошкентга Мирмуҳсин билан бирга келган ва дўстининг уйида бир неча кун меҳмон бўлиб турган мадрасадон дўсти В. Шамсиддинов хотирлашича, унинг «Олия»га иккинчи бор кетиши ўша йилнинг 29-30 апрелига (янги ҳисобда 12-13 май) тўғри келади. (Қаранг: Мирмуҳсин Шермухамедов ҳақида эсда қолганлардан, 1916—1917 йиллар, 28. 10. 1969, қўлёзма бизда — ушбу сатрлар муаллифининг шахсий архивида сақланган).

⁵ Қаранг: Туркистон уламоси, «Шўро» ж., 1917. 10-сон. 230-бет. Мурсола ва муҳобара, шу журнал, 1917. 12-сон, 286-бет.

1918—19 йиллар Мирмуҳсин учун оғир кечди. 1918 йилнинг охирларида у Уфадан Шарқий фронтга кўнгилли бўлиб урушга кетди. Қатор ҳарбий газеталарда муҳаррирлик қилди. 1920 йилнинг бошида Туркистонга қайтиб, 1 февралдан «Иштирокиюн» (ҳозирги «Ўзбекистон овози»)ни бошқарди. Сўнг унинг ўрнига чиққан «Қизил байроқ», «Туркистон» газеталарида муҳаррирлик қилди. Мирмуҳсин «Ё ўлиш, ё қолиш» шиори социализм фойдасига ҳал бўлган 1929 йилда бахтсиз тасодиф билан (болаҳонаси томидан йиқилиб) фожиали ҳалок бўлди. 5 август куни вафотига бағишланган митинг бўлди. Барча қалам аҳли, бутун шаҳар халқи уни чуқур қайғу билан Чигатойга узатди.

Комил Алиев, Зиё Саид, Шокир Сулаймон, Сотти Ҳусайн, Аъзам Айюб каби бир неча қаламкашлар ҳукуматга мурожаатнома билан чиқдилар ва Мирмуҳсиннинг номини абадийлаштириш мақсадида Ўзбекистонда биринчи дафъа очилатурғон «Матбуот уйи»ни, «баъзи бир муҳим илмий муассасалар, қлуб, халқ уйлари ва шунингдек илм манбалари»ни унинг номига қўйишни сўраб чиқдилар... Шундай қилинди ҳам. Бироқ кўп ўтмай, ҳаммаси жой-жойида қолиб кетди.

Мирмуҳсин асарлари китоб шаклида нашр қилинган эмас. Аммо вақтли матбуотда босилган юзлаб мақолалари, ўнлаб шеър ва ҳикоялари, ниҳоят роман деб тақдим этган «Бефарзанд Очилдибой»идан етиб келган парчалар унинг ғайратчан адабий фаолиятдан дарак беради. Мирмуҳсин «Хуррият» газетасининг 1918 йил 19 март 80-сонида ўзининг «Адабий парчалар» ҳикоясини Абдулҳамид Сулаймонга, «Гимназист» (уч пардали драма) асарини «Гулистон» (?) номли (балки «Туркистон») Тошкентдаги жамиятга нашр эттириш учун топширганини, лекин ҳозиргача натижасиз эканлигини, Абдулла Авлоний эса «бултур тезлик ила нашр этаман» деб, «Жувон ва жувонбоз» (уч пардали драма), «Эски табиб» (бир пардали комедия) асарларини олиб, йўқотиб юборганини ёзган эди. Тахмин қилиш мумкинки, унинг бир қанча асарлари бизга номаълум, маълумлари ҳам етиб келмаган. Лекин мавжуд асарларининг ўзи ҳам унинг маданиятимиз тарихидаги ўрни ҳақида хулоса чиқаришга имкон беради. Мирмуҳсин қолдирган адабий меросининг асосий қисмини публицистика ташкил қилади. Бу жанрда адиб умрининг охирига қадар ижод этди. Поэзия ва проза асосан, унинг илк ижодида учрайди ва ўз ҳажми, салмоғи жиҳатидан публицистикага қараганда камроқ мавқе эгаллайди.

Мирмуҳсиннинг бизга маълум шеърлари 700 мисра атрофида. Ва буларнинг ҳаммаси 1913—15 йиллар оралигида чоп этилган бўлиб, аксарияти «Фикрий» таҳаллуси билан ёзилган. «Армуғони Хислат» таърифида битилган илк шеърида Хислат «Тошкентдаги шоир ва шеърхонлар орасида энг нуктадони», «хушфаҳм ва хушфаросати» деб баҳоланади ва ёш ҳаваскор шоир унинг доимо омон бўлишини истайди. Аср бошида ўз шеърлари билан бирмунча пайт китобхонлар диққатини тортган бир шоирни ўринли тарғиб қиляпти демаганда, ҳали бу ерда бирор жиддий гап йўқ. Образли фикрлаш, бадий маҳорат ҳақида гапирмаса ҳам бўлади. Сал ўтмай, «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида унинг миллат, жамият ҳаётига оид кескир шеърлари пайдо бўлди.

Чунончи:

Бошимизда жилва кўргузгон қаро ғавго надур?
Ашкимизни қон этан ул дилбари раъно надур?¹

деган саволни қўяди ва бу «қаро ғавго» — жаҳолат, кўз ёшимизни қон қилган «дилбари раъно» эса илму маърифат деган хулосага келади. Халқи — миллатининг бахтсизлигидан ўртанади. Ишқий лирикадаги анъанавий висолу ҳижрон оҳанги, гул-булбул рамзи ўзгача мазмун касб этади.

Эрур миллат мисоли гул, анго Фикрий бўлиб булбул,
Чекадур тунлар афгон, ўртануб фурқатда эй дўстлар².

Шоир кўнгли «таҳ-батаҳ қон»:

Кўнгуллар таҳ-батаҳ қон, эй, ёронлар — оҳ, миллат деб,
Жаҳонда бир гўзал маҳваш фунундек моҳ, миллат, деб³.

Шоир тасаввурида ҳамма бало ва офатларнинг айбдори жаҳолат — илмсизлик. «Соҳиби жаҳл ўлдимиз, ғамга таназзул ўлдимиз»⁴, — деб ёзади у.

Мирмуҳсин илм-маърифат орқали ҳамма одамлар бахтли, ҳаёт эса фаровон бўлишига астойдил ишонади. Миллат — халқнинг тараққий топиши учун «атфол»ларнинг ўқиши, ҳар бир «авом» илм олиши учун ғайрат қилиши лозимлигини шоир тез-тез эслатиб туради. Лекин халқнинг илм-маъ-

¹ «Туркистон вилоятининг газети». 1914 й., 17-сон.

² Муҳтарам аҳбобларимга хитоб. «Туркистон вилоятининг газети», 1914 й., 19-сон.

³ Илм-фан манфаати хусусида. Шу газета, 1913 й., 99-сон.

⁴ Миллий адабиёт. Шу газета, 1914 й., 17-сон.

рифатни эгаллаши йўлида кўп нарса тўсқинлик қилиб туради. Булар «илм-фанни ҳаром» деб «неча ривоят»лар топган шариат аҳлининг бемаъни уйдирмалари:

Топдилар неча ривоят илму фан эрмиш ҳаром,
Шул жиҳатдан оҳ уруб, биз, хонавайрон айладук¹.

Буржуа мансабпарастлиги ва пулпарастлиги:

Истадук ҳар қайсимиз ўз нафсимизни, оҳ-оҳ!²

кабилар.

Аммо Мирмуҳсин халқнинг енгилмас қудратига ишонади, уни «гумроҳ», «нодон» деб фатво берувчи жамият эркактойларига тоқат қилолмайди, огоҳликка чақиради:

Қилур бир нечалар фатво, эрур гумроҳ — миллат деб,
Бу сўзлардур хато дўстлар, бўлинг огоҳ, миллат деб³.

Бу оддий мисралар ортида катта бир куч бор. Бу куч халқ қудратини ҳис этишда. Бу фикрлар Абдулла Тўқайнинг:

«Халқ — зўр, халқ — қудратли, халқ — дардманд,
Халқ — ғамгин, халқ — адиб, халқ — шоир!»

мисраларидаги самимий руҳ билан ҳамоҳангдир. Шоирнинг 108 мисрали «Адабиёт» мусаддаси (1914) фақат ҳажман эмас, мазмунига кўра ҳам салмоқли. Шеър куйидагича бошланади:

Соқий, ўзинг ташнага сунғил аёғ,
Ҳасратимиз кўп эди, куйди димоғ,
Йўлни қоронғу босадур, йўқ чироғ,
Илгима кел, ёз қаламим, келди чоғ,
Очди кўринг, кўзларини қилди соғ,
Эчкини жон қайғуси, қассобни ёғ.

Банддаги иккинчи байтда шеърнинг асосий ғоясига ва ёзилиш сабабига ишора қилинади. Ҳаммаёқни зулмат, қоронғулик босган. Бу қоронғулик зулм, жаҳолат ва нодонликдан иборат. Шоир ҳали чироқни кўрмайди. Шу туфайли ўзи кўра олган, сеза олган иллатларни ёзади. Булар, унингча, куйи-

¹ Аҳволи оламдин бир намуна. «Туркистон вилоятининг газети», 1913 й., 99-сон.

² Ўша жойда.

³ Ўша жойда.

дагилар: мактаб-мадрасалардаги кўрқорилик, хилватнишинлик, халқ дардидан узоқлик.

Хужранишин толиби илму адаб,
Ишқи мажозий ила фарзанд талаб,
Неча замон беҳуда туфроқ ялаб,
Қолди маориф суйидан ташна лаб...

Хурофот, бидъат, ночорлик:

Қолмади орқангда юриб бир мирим,
Тошни қил танга, кўрай, ё пирим:
Хастаману ақча билан йўқ бирим,
Аптекамик — кампиру, дори-ирим...

Мамлакат уруш гирдобиди. Шариатнинг «аълам», «муфти» ном олган айрим «фатвофуруш» риёкорлари урушталаб оқподшога камарбаста:

Аъламу муфти — ҳама фатвофуруш,
Зоти шариф дерки, кўпайсун уруш.
Ман на қилай йиғламайин аҳли ҳуш,
Барча бу ишларга ҳамоно хомуш...

Аммо бечора меҳнаткашнинг аҳвол фожиаги:

Оч юрур кўчада ўксиз ятим,
Кимсаси йўқ ўглиға куймас лаим.
Ушбу тағофулни кўриб, ё карим,
Телба бўлур одам, ақли салим...

Лекин умидсизлик шоир учун ёт. Унинг фикрича, «одам — олам работининг косиби». Демак, у дунёни ўзи истаганча қура олади ва унда ўзи истаганча яшай олади. Мазкур шеърдан чиқадиган хулоса мана шундан иборат. Мирмуҳсиннинг бу дадил фикри ўз замони эътиборида жуда катта ҳодиса эди. Бу 1905 йилнинг ёш ҳаваскор шоир қалбида бир оз кечикиб берган акс-садоси эди.

«Ашъор»¹, «Бизни»² шеърларида халқнинг оғир ва машаққатли ҳаёти, кўчалардаги оч-юпунлар тилга олинади. Мавжуд ҳолдан шоир изтиробга тушади:

Кўча-кўча ялангоёқ, бебош юрган эл кўпдур,
Қани бўлса ўшал бечораларнинг дардига марҳам³.

¹ «Туркистон вилоятининг газети», 1914 й., 4-сон.

² Шу газета, 1914 й., 37-сон.

³ «Туркистон вилоятининг газети», 1914 й., 37-сон.

Лекин «марҳам»дан дарак йўқ. Турмуш фожиага тўла. Шоирнинг сабр косаси тўлади. У ортиқ тоқат қилолмайди. Уни таҳқир этган, саноксиз элни «кўча-кўча ялангоёқ, сарсон айлаган» бемурувват ва мудҳиш «фалак»ка қарши исён кўтаради:

Фалак, чархинг бузилсун, мунча ҳайрон айладинг бизни,
Тўкиб шабнам кўзимдин ёш, гирён айладинг бизни.
Нечун билмам фалак, илму фунун васлиға етказмай,
Кўча-кўча ялангоёқ, сарсон айладинг бизни!¹

Лекин ҳар бир бошланишнинг ниҳояси бўлганидек, зулм ва азоб-уқубатларнинг ҳам сўнги бор. «Етар, бас, шунча зулминг ила сўзон айладинг бизни!» деб хитоб қилади шоир. Бу фикрлар тобора шиддатлироқ тус олади. Мирмуҳсин энди азобланган, таҳқирланган жафокаш халқни «бедор бўл»ишга, ўзининг ғайрилар томонидан топталган ҳақ-ҳуқуқини қайтариб олиш учун «тайёр бўл»ишга чақиради. Шоирнинг Хуршид билан биргаликда ёзган 8 бандли мухаммасига «Бедор ўл!»² деб сарлавҳа қўйиши ҳам шунга ишорадир. Шеърнинг асосий ғояси «Фақиру мискинатликдан халос ўлмоқга тайёр ўл!» — деган мисрада очилади. «Фақиру мискинатлик» эса, асосан миллий асорат туфайли келиб чиққан эдики, бу изоҳга муҳтож эмасдир.

Мирмуҳсин прозаси 10-йиллар ўзбек насрини маълум жиҳатдан тўлдиради. Адибнинг «Бефарзанд Очилдибой» асари (тўғрироғи, ундан парчалар) 1914 йили «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида (75—79 сонлар) босилган. Демак, у хронологик жиҳатдан ўзбек адабиётида яратилган илк йирик проза асаридир. Мирмуҳсин ўз асарини роман деб атайти. Романда берилган изоҳ — «Эътизор»да ёзилиш сабаби, шароити (тазйиқ, таъна-дашномлар), мақсад-мавзуси батафсил келтирилган:

«Авфларингизни талаб қиламан, эй муҳтарам қорилар! Жаноб олийларингизга маълум ўлсинки, мани бул тубандаги бўш-бўш сўзларим учун, албатта, изҳори нафрат этмакларингиз табиийдур. Шундай тақдирда ҳам усули рўмонни ҳар ким тушуниб ўқийдурғон даражада осон бўлишлиги керак. Иборатаро сўзлар ила рўмон ёзмак манга ҳеч нима эмас, лекин кўп одамни тушунмай фойдасиз қолмакларини»

¹ Шу газета, 1914 й., 4-сон.

² «Ойна» ж., 1915 й., 10-сон, 270-бет.

га сабаб бўлинадур. Шунинг учун ҳозирги тайёрлаган бул рўмонча китобни ўз она лисонимизга енгил қилиниб битдурдим. Битдурибки, жуда етган эмас. Алҳол, ҳали чаласи бордур, ҳозир юз варақға яқин ёзилган. Иншоолло, яна ёзурман. Оромизда бўладургон қоидага хилоф ва бидъат ишларимизни мақола ила ёзиб битдуриб бўлмакига кўзим етуб, шул одатларимиз учун рўмон ёзиб, эл кўзига воситаси-ла кўрсатишга мажбур бўлдим. Шояд, мухтарам ўқиғувчиларға малол келмаса. Агар малол келадургон даражада бўлса, газет орқали протест чиқарсунлар. Чунки иккинчи ёзилмасдин тўхтатадур. Сўзумни зўрлаб ўқутмакчи эмасман. Ибрат учун ёзилган эди. Иншоолло, бекорга қолмаса керак деб бир тарафдин умидим ҳам бордур. Бул сўзларни демоқдин мурод, маним бул рўмон учун қалам тутғонимдин бир зот (огоҳ) бўлуб, ҳузурига чақуриб айтадурки: «Газеталарда айлаган мазамматинг соб бўлуб, эмди бибисмилло шайтон китоби битмакга тушдингми?! На дунё, на охиратга фойдаси йўқ нарсага уруниб, доимо рангингни кўкнори каби сарғойтуруб юрасан сан. Сан ғийбатчини жабрингдан қачон қутуламиз». Охири — мана сўз. Хўб, тўхтанг бой ака, қутулмогингизни бундин буён газет кўрсатиб берур.

Биноан алайҳ, шул қабила сўзлар бош оғритмак, кўнгил айнитмакдан бошқа фойда келтурмагай. Кўзи очилиб, замонидан ибрат олмаган ҳар кимса нима деса десун, аммо мен ўз маслагимда давом этаман».

Англашилганидек, асар анча катта ҳажмда бўлиши керак. Марказида Қулаҳмад деган бир камбағалнинг тақдири туради. У ўғиллари Эрназар ва Шерназарни хатна қилиш учун бойдан қарз олган. Аввало, асардаги барча воқеалар мана шу қарзга келиб боғланади. Иккинчидан, улар бир-бирини тақозо этиб боради. Муаллифнинг енгил ифодаси, мутойибага мойиллиги асарни ўқишли қилган. Марказий образлар Қулаҳмад ва Очилдибойнинг хатти-ҳаракатлари эса қолади. Бу икки образ аслида, бир-бирининг тамом тескариси. Бири — бой, иккинчиси — камбағал. Бири фарзандга етә олмайди, иккинчиси фарзандини боқа олмайди. Тақдир шу икки қарама-қарши вазиятдаги одамнинг бирини иккинчисидан қарздор қилиб қўйган.

Роман парчаси у ҳақда тўла ҳукм чиқаришга ҳуқуқ бермаса-да, маърифий йўналиши ва айрим ғоявий-бадиий жиҳатлари борасида муайян фикр юритишга имкон берадики,

бу борада С. Мирвалиев¹ ва Э. Каримов² ўз фикрларини билдирган ҳам эдилар.

Адибнинг «Йигирманчи асрда Туркистон бобой»³ номли ҳикоясида тараққийдан орқада қолган Туркистоннинг қиёфаси чизилади. «Зиндон»⁴ ҳикояси муаллифнинг Туркистон идора усулига оид қарашларига илова сифатида ёзилган. Мирмуҳсиннинг 1917 йилгача эълон қилинган ва бизга маълум бўлган мақолаларнинг адади 80 га яқин. Шуларнинг ярмидан кўпи «Туркистон вилоятининг газети»да босилган. Уларнинг ҳар бирини, табиийки, ўз ёзилиш тарихи бор. Бизга маълум бўлган илк мақоласи ТВГ нинг 1913 йил 89-сонида «Письмо в редакцию» сарлавҳаси билан босилган эди.

У ҳаётдаги ҳар бир янгиликни қўллаб-қувватлади. Унинг ўсиши ва камол топиши учун замин яратишга уринди, унга йўл очди.

Тошкентнинг эски ўйдим-чуқур кўчаларида «шарақашуруқ сарт ароба»си ўрнига трамвайларнинг пайдо бўлиши адибни ғоят қувонтирди. XX аср мўъжизаси бўлган кино — «Электр қуввати ила оқ чотирга тушган тасвирларни(нг) мисол(и) жонлик инсон каби ҳаракатга кирғони» уни ҳайратга солди. У қиморбозлик, ичкилик, носвой, тамаки, фолбинлик кабиларни ҳаёт иллатлари деб билди.

Унинг мадраса савияси ҳақидаги фикрларига эътибор қилайлик: «Мадраса деб аталган атолатхоналаримизда тарбия кўруб мулло бўлган афандиларимизда фикр ва идрок шул даражада пастдурки, бу афандилар ила миллий ва ижтимоий мавзулардин сўз гапурмак ҳозирги вақтда имкон хорижиндадур. Мадрасалар бир жумланинг энг бошдаги ҳарфидан дарс бошлатуб, қиш бўйича мазкур жумлани ёки бўлмаса ёлғуз биргина калимани сақичдек чайнаб ўтқарурлар...»

XIX асрнинг охириларида Туркистонга сайёҳати давомида мадрасалар аҳволини ўз кўзи билан кўрган татар маърифатпарвари Зоҳир Бигиев «Шогирдларнинг дунёдан бутунлай хабарсиз бўлувлари мени ҳайрон этди... Шу усул билан бо-раётган мадрасаларнинг келажаги қандай бўларкин?! — деб ёзган эди. Мирмуҳсиннинг бу фикрлари оврупоча тарбия

¹ Қаранг: С. Мирвалиев. Ўзбек романи. Т., 1963.

² Каримов Э. Развитие реализма в узбекской литературе. Т., 1975. 130-бет.

³ «Шўро» ж., 1906 й., 8-сон, 206—208-бетлар.

⁴ Шу журнал, 1917 й., 17-сон, 906—907-бетлар.

кўрган Бигиев қарашларидан деярли фарқ қилмайди. Хўш, ўқиганлари, зиёли ном олганлари-чи? «Зиёли деганларимиз ширкатлар тузарлар, жарид ва мажалла чиқарурлар, китобчалар ёзарлар. Аммо бу ишлардин озгина зиён келадур-гон бўлса, дарров ширкатларин ёпуб, жаридларин ётқизуб, тинчлик ила гапларға қараб юра бошларлар». Адибнинг алам ва ўкинч билан айтган бу сўзлари ўша давр Туркистонининг аянчли аҳволини ўзида яққол ифодалар эди. Мулоҳаза давом этади: «Биз, туркистонлилар неча асрлардан бери илм салла ва чопонда деб юрдук. Салла ва чопон ила зоҳирларин қоплаб, ичларига ҳар турли хурофот тўлдургон бу кишиларнинг аромизға таратгон авҳом ва хаёлотларига асир бўлуб келдук».

Нима қилмоқ керак?

«Ёрум умрларин эски мадрасаларимизда ўтказуб чиқгон, ўқугон синфимизнинг ҳоли бундоғ бўлса, қайдин умид кутмак керак?!... Ҳозирги кунда бизни шундин бошқа мунтазам мадрасаларимиз, мактабларимиз йўқ. Рус мактабларида ўқиб чиқгон расмий синфимиз йўқ. Мусулмон аҳолиси юз минглаб саналгон Тошкандимизни мисол учун кўрсатаман. Бутун шаҳарда мунтазам таҳсил кўргон, рус адабиётига яхши ошино бўлгон биргина бўлсун маълумотли киши йўқ...

... Ҳеч бир ишға арзимайдиргон вағўн-вағўн хурофот ва хошияларни ичиға тўлдиргон жонли тегирмонларгами қолди, миллатнинг истиқболи? Воҳ, ҳолимизга воҳ!» Мирмуҳсин шундай шароитда «Битсун сафсатабозлик ҳаёти! Яшасун арбоби қалам! Очилсун интиқод (танқид) манбалари!» деган шиорларни ўртага ташлади.

Бироқ, кўп ўтмай, унинг бошига маломат тошлари ёғилди. Юмалоқ хатлар ёзилиб, «Нечук авомча сўзлар? Арабча, форсча, тоторча сўзламассиз. Ёки ўзингиз авом бўлуб, арабча, форсча, тоторчаға қувваи фикрингиз йўқму? Таассуф қиламизким, газет саҳифаси бутун сизни(нг) авомча сўзингиз ила ишғол бўлур...» деган айблар қўйилди.

«Ҳой бечора мактуб юборғувчилар! — деб жавоб берди у, — газета лисонизмни дўст тутар. Арабча, форсчанинг бул газетада бўлгонин лаёқатлиги йўқдур... газет ўқиғувчилар ҳаммаси бирдек мулло эмасдур. Газет ўқийдургонларнинг орасида арабча, форсчаға тушунмайдургонлари боло бениҳоядур. Масалан, бир одам газет ўкуса, эшитғувчи кўби бир умр мактаб юзин кўрмагон авом бўлур. Ман арабча, форсча сўзласам, фақатгина газет ўқиғувчи ўзи тушунур. Аҳли авом қандог тушунур. Албатта мун ийламоқ керак. Бир навъ одам-

лар бордирким, газет ўқуғони ила баъзи луғатталаб жойларига асло тушунолмасдан ирғитиб ташларлар. Ростму ё йўқ?..

Мирмуҳсин жавобида муҳим бир масала — адабий-бадиий тил масаласини кўтарди. У содда, оммабоп бўлиши керак. Арабча, форсча, татарча сўзларни ноўрин ишлатиш маъқул эмас.

Мирмуҳсиннинг «Шоир жанобларига илтимос» номли мақоласи («Туркистон вилоятининг газети» 1914 йил, 72-сон) муносабати билан матбуотда бошланган мунозара уни исёнкор сифатида танитди. У публицистик адабиётнинг вазифаси халқ ҳаётини, эл дардини кўрсатмоқдир, шоирлар эса замонанинг лисони (тили)дур¹ деган фикрни ўртага ташлаган ва шоирларни «Миллий шеърлар» ёзишга чақирган эди.

«Анвойи ишқ надур?» (ТВГ, 1914, 86-сон) номли мақоласида ишқни анъанавий иккига — «ишқи ҳақиқий ва ишқи мажозий»га бўлар экан, халқ орасида пайдо бўлган яна бир «ишқи фужурий» ҳақида тўхталади. «Ишқи бача, ишқи каклик, бедана, лочин, хрус, кабутар» — булар ҳаммаси «ишқи фужурий» — дейди Мирмуҳсин. Унинг фикрича, булар — жамият иллоти. Буларга қарши курашиш керак. Булар ўрнига ишқи илм, газета, роман, театр, журнал кабиларни тараққий топтириш керак.

Умуман, Мирмуҳсиннинг 1913—15 йилдаги газетачилик фаолияти, бир оғиз сўз билан айтганда, маърифатчиликдир. Илм-фан, маданият асосида юртни озод ва обод этмак, элни дунёнинг маърифатли миллатлари қаторига олиб чиқмоқдир. 1916—17 йиллар Мирмуҳсин дунёқарашининг шаклланишида муҳим йиллар бўлди. «Олия» таҳсили, давр воқеалари беиз кетмади. Мақолаларининг доираси кенгайди. Сиёсий воқеалар, миллатнинг қадри ва ўрни, истиқлол мавзуси кенг ўрин ола бошлади. «Туркистоннинг усули идораси ҳақида», «Истиқболда бизнинг ҳаёт», «Тарихий даврлар» шулар жумласидандир. «Биз катта денгизга бир кема, — деб ёзган эди «Юрт» журналида (1917, 3-сон) эълон қилинган «Истиқболда бизнинг ҳаёт» мақоласида, — шул денгиздан кўзлагон еримизга саломат чиқа оламизми ёки ҳаётнинг ҳаяжонли тўлқини билан ғарқ бўлиб, денгиз тахтига кетамизми? Ониси ҳам, бизга маълум эмас». Муаллиф «права-

---

¹ Бу фикр бир вақтлар Усмонли Туркиясида Номинқ Камол томонидан ялғари сурилганлиги маълум.

қатур»ларга алданмасликка, «мазлум миллатни юзага чиқаришга» даъват этган эди. Мирмуҳсиннинг 1917 йилдаги кайфият ва интилишларини аниқлашда «Тарихий даврлар» («Хуррият» г., 1917 й., 5 декабр) мақоласи муҳим аҳамиятга эга. Мақолада Туркистон фарзанди бўлган турк боласининг истиқлол ҳақидаги дарди-ўйлари берилган. Тун. У изтиробли хаёлларга ғарқ. Ётади, уйқуси келмайди, кўчага чиқади. Кўча кезиб, янги шаҳардаги марказий хиёбонга — Кауфманскаяга бориб қолади. Кўзига Туркистоннинг кулини кўкка совурган Кауфман ҳайкали урилади. Виқор билан турибди. «Турк боласи» ғазаб билан бошқа ёққа бурилади. Яна Кауфман! «Ярим пошшо»нинг безатилган сағанаси. Ислом ва туркликнинг муқаддас нишони «ой ва юлдуз» салиб (хоч) остида. «Турк боласи»нинг кўзи тинади, боши айланади, шарт бурилиб шаҳар боғчасига киради. Яна шу манзара. «Худоё, ёзмишимиз шуми эди? — дод солади у. — Туркистон кимларники эди? Турк ўрдуси бош кўмондони Атилла қани? Хулоку қани? Боту қани? Чингиз¹ қани? Темур қани? Нега аларнинг ҳайкали йўқ? Нега аларнинг туғи кўринмайди?! Нега Чингиз ўрнида Кауфман? Темур ерида Черняев? Ой ва юлдуз ўрнида қора қуш? Буларга ким сабаб? Муҳитми? Табиатми? Сотилгон хонларми? Чўқингон мирзоларми?!» — бонг уради у.

«Ирғит, таҳоратсиз, имонсиз Кауфман ва Черняевлар ҳайкалин! Отиб ташла қаро қушларни! Кўй, Чингиз ва Темур баҳодирларинг ҳайкаларин!»² — ҳайқиради муаллиф. Бу миялатнинг ўз-ўзини англаётганига ойдин далил эди?

Мирмуҳсин 20-йилларда ўнлаб мақолалар ёзди. Бу мақолаларнинг катта қисми даврнинг бош мавзуи Шўро қурилиши ҳақида. У инқилобнинг дастлабки йилларида большевикларнинг баландпарвоз шиорларига ишонган эди. Инқилоб тақдири ҳал қилинган даҳшатли 1919 йилда унинг тарафида туриб курашган эди. Бироқ, унинг Ватанга келиб

---

¹ Чамаси Мирмуҳсин Чингизнинг «турклиги ҳақидаги анъанавий адабиётга суюнади. Дарвоқеъ, Заки Валиднийнинг ҳам «Чингизхон — туркдир» («Буюк турк эли» №2, Измир, 1962, 4—5-б.) номли бир мақоласи бор.

² Дарҳақиқат, бугун собиқ Кауфман ҳайкали ўрнида Темурнинг виқор билан туриши юзлаб Мирмуҳсинлар армонининг ушаднши бўлади.

кўрган воқеалари, хусусан, шовинизмнинг «йўқсуллик» рангига бўялиб, янада кескинроқ тус олгани, миллий-диний қадриятларнинг оёқости қилинаётганлиги мақолаларидаги қувонч ва кўтаринки руҳнинг секин-аста йўқолиб, умидсизликнинг кучайишига олиб келди. Унинг жуда эрта ўлимнинг сабабларидан бири ҳам, эҳтимолки мана шу алданганликни чуқур ҳис этиш билан боғлангандир.

* * *

Даврон айланиб, кўҳна Туркистон яна эркини ўз қўлига олди. Бугун Ўзбекистонимиз дунё ҳамжамиятида тенглар ичра тенг бўлиб, ўзининг янги мустақил турмушини қурмоқда, юртимизда ҳам моддий, ҳам маънавий буюк қурилиш жараёни кечмоқда. Йўқ, бу инқилоб эмас, Инқилоб бузмоқдир. Бузмоқ қандай ниятда бўлишидан қатъи назар, гайри-ахлоқийдир.

Биз юртимизни дунёга танитган аждодларимиз анъаналарини, улар бизга васият қилиб қолдирган турмуш тарзини тикламоқдамиз. Шунинг учун ҳам бунинг ўзликни англашдан, қадриятларни тиклашдан бошладик. Биринчи саволимиз «Биз киммиз?» деган савол бўлди. Унга жавоб сифатида миллатнинг ор-номуси ҳисобланган Соҳибқирон қадрини ўз ўрнига қўйдик. Муҳташам ҳайкаларини тикладик. Европанинг қоқ марказида жаҳон жамоатчилигининг кўзи ўнгида, дунё илм аҳлининг энг сара вакиллари иштирокида 660 йиллик тантаналарини нишонладик. Иккинчи томондан, «Авесто»дан Аҳмад Яссавийгача, Имом Бухорийдан Бурҳониддин Марғинонийгача, Аҳмад Фарғонийдан Имом Мотуридийга бўлган маънавий сарчашмаларимиз йўлидаги ғовлар олиб ташланди, миллати қалбига уни асрлар давомида яшнатган маънавий озиқ келиб кирди.

Буларгина эмас, бу кўҳна Ватан истиқлоли йўлида жон берган буюк боболаримиз Нажмиддин Куброю Жалолиддин Мангубердидан кечаги фидойи авлод Фитрату Чўлпонларгача қадр ва эъзоз топди.

Ҳолбуки, орадан фақат ўн йил ўтди.

Бу миллий уйғонишдир. Миллатнинг ўзлигини англашидир. Ўз вужудида асрлар давомида келаётган эрк ва маърифатга муҳаббат туйғусининг, асл туркий исломий ахлоқ-

нинг уйғонишидир. Бу унинг ўз турмушини қайта қурилишидаги буюк омиллардандир.

Ўтган аср тарихимизнинг ёрқин саҳифаси бўлган жадидчилик билан бугунги буюк бунёдкорликни боғлаб турувчи энг муҳим ҳалқа ҳам мана шудир.

МУНДАРИЖА

Масаланинг тарихига бир назар	4
Кириш	4
Жадидчиликнинг тамал тоши («усули жадид» мактаблари)	17
Уйғонмоқ дунё билан баробар яшамоқдир (Олий таълим ташвишлари)	28
Жадид матбуотчилиги	36
Миллат, миллят (Жадидларда миллий ғоя ва мафкура).....	64
Жадидчилик ва ижтимоий-сиёсий ҳаракатчилик	74
Ташкилий қурилишлар йўлида	90
Жадидлар ва социализм	112
Адабиёт — миллат ойнаси	123
Жадид адабиёти ҳақида айрим қайдлар	128
Жадид шеърлятида давр воқеалари	139
Жадидчиликнинг кузга кўринган вакиллари	162
Исмоилбек Гаспринский	162
Сиддиқий-Ажзий	202
Нозимахоним	211
Маҳмудхўжа Беҳбудий	217
Мунавварқори Абдурашидхон ўғли	234
Абдулла Авлоний	244
Муҳаммадшариф Сўфизода	292
Мискин	297
Хислат	302
Тавалло	307
Ҳожи Муин	316
Сирожиддин Сидқий	324
Мирмулла Шермуҳамедов	343
Абдурауф Фитрат	349
Аҳмад Заки Валидий Тўғон	373
Мирмуҳсин Шермуҳамедов	381

Адабий-публицистик нашр

БЕГАЛИ ҚОСИМОВ

МИЛЛИЙ УЙҒОНИШ:

Жасорат, маърифат, фидойилик

Тошкент «Маънавият» 2002

Муҳаррир *М. Исоқова*

Рассом *С. Соин*

Техн. муҳаррир *Т. Золотилова*

Мусаҳҳиҳ *С. Абдусаматова*

Теришга 12. 04. 2002 й. да берилди. Босишга 21. 11. 2002 й. да рухсат этилди. Бичими 84×108 ¹/₃₂. Тайме гарнитураси. Офсет босма усулида босилди. Шартли б. т. 21.0. Шартли кр.-отт. 21,84. Нашр т. 23,83. 5000 нусха. Буюртма № К-9215. Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти. Тошкент. Буюк Турон, 41-уйи. Шартнома 15-02.

Ижарадаги Тошкент матбаа комбинатида чоп этилди. Тошкент, Навоий кўчаси, 30-уйи. 2002.

Қ61

Қосимов, Бегали.

Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. — Т.: «Маънавият», 2002. 400 б.

ББК 63.3 (5У) + 66. 1 (5У)

Бегали Қосимов — филология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон Республикаси фан арбоби. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси аъзоси, Ўзбекистон ва хорижда чоп этилган 300 дан ортиқ илмий — таъқиқий, адабий-таъқиқий мақолалар, ўттизга яқин китоблар муаллифи.

